

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Éder Zoltán: Az idegen szavak használata a televízióban

Sörös Anna: Kísérlet a norma fogalmának és aspektusainak rendszerezése

Szende Tamás: A politikai kultúra néhány nyelvhasználati-pragmatikai vonatkozása

Lukó György: Zsirai Miklós külföldi tudományos kapcsolatai

Mizser Lajos: Megjegyzések a magyar családnévhez

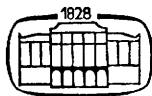
Kemény Gábor: Nyelvi képek gyakorisága, típusai és funkciója egy mai magyar szépprózai antológiában

Gy. Mészai Gabriella: Szabadvers és verszene

Bence Lóránt: Ikonicitás és szimmetria a magyarban

Büky László: Mai nyelvünk csúsztatás-a

Kiss Jenő: A sasza honi elnevezéseiből

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

114. ÉVFOLYAM 1990. JANUÁR—JÚNIUS

1—2. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Éder Zoltán</i> : Az idegen szavak használata a televízióban	1
<i>Sőrés Anna</i> : Kísérlet a norma fogalmának és aspektusainak rendszerezésére	14
<i>Szende Tamás</i> : A politikai kultúra néhány nyelvhasználati-pragmatikai vonatko- zása	22
<i>Lakó György</i> : Zsirai Miklós külföldi tudományos kapcsolatai	31
<i>Mizser Lajos</i> : Megjegyzések a magyar családnévhez	33

Íróink nyelve

<i>Kemény Gábor</i> : Nyelvi képek gyakorisága, típusai és funkciója egy mai magyar szép- prózai angológiában	36
<i>Horváth Mária</i> : költő a költőről	53
<i>Gy. Miszta Gabriella</i> : Szabadvers és verszene	58

Nyelv és iskola

<i>Bicskeiné Zsulán Julianna</i> : A szóbeli kifejezőképesség minőségének vizsgálata a szó- kincselemzés segítségével	67
<i>Máté Jakab</i> : A romániai magyar szövegnyelvészet kibontakozása és eredményei ...	86

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Bencze Lóránt</i> : Ikonicitás és szimmetria a magyarban	101
---	-----

1. kötet 1991. évi 22. sz.

1. kötet 1991. évi 22. sz.
F 4430/91

MAGYAR NYELVŐR

114. ÉVFOLYAM * 1990. JANUÁR—JÚNIUS * 1—2. SZÁM

Az idegen szavak használata a televízióban

I. 1. Az idegen szavak használata a nyelv életének természetes, ám sokat és gyakran vitatott jelensége. A magyar nyelv művelésnek a kezdetektől — legalább a XVIII. századtól — mind a mai napig állandó s egyben legtöbb körütekintést igénylő területe. Utoljára tizenkét évvel ezelőtt készült a kérdéskörrel átfogó elemzés és elvi állásfoglalás (Benkő Loránd és Lőrincze Lajos: Az idegen szavakról címmel a Magyar Nyelvőr és a Magyar Tudomány 1977-i évfolyamában). Összefoglaló értékelés, valamint a részletkérdésekre is kitérő feldolgozás a Nyelv-művelő Kézikönyvben található (1: 1980.; 2: 1985.). Az egyes idegen szavak magyar megfelelőire, illetőleg értékelésére Bakos Ferenc: Idegen szavak és kifejezések szótára (IdSzSz.), másrészt az Értelmező Szótár (Ért.Sz.) és az Értelmező Kéziszótár (KSz.) nyújtanak tájékoztatást.

Elemzésem az 1988. október 3-tól 1989. május 14-ig tartó időszakban gyűjtött anyagon alapszik (a megrostált szóanyagot mellékelten külön is összeállítottam). A gyűjtés s a belőle vázolt kép természetesen részleges és esetleges, mert csupán bizonyos típusú műsorok egyéni megfigyelésén nyugszik; mindazonáltal néhány általánosítható következtetés és megszívlelhető tanulság levonására alkalmas lehet. Főként a híradók, az Új hullám, a Hazai Tükör, a Stúdió, a Napzárt, a Telefele, a Budapesti körzeti tévéstúdió, az Unokáink is látni fogják, A hét című műsorokat kísértem figyelemmel. A választásban, mint látható, szempontom volt, hogy a kötött, illetőleg előre elkészített szövegek mellett a kötetlen beszéd adalékai is helyet kapjanak. Adataim 90%-ban a televízió munkatársainak megnyilatkozásaiból valók, csupán kitekintésül és összehasonlításul jegyeztem fel külső szereplők, riportalanyok beszédéből, valamint a rádió — kivételesen a sajtó — nyelvhasználatából példákat. Az adatokat a tévékészülék előtt ülve hallás után jegyeztem le; csupán két esetben: az Unokáink is látni fogják című műsornak a szállodaépítésről szóló adását, valamint a Hírháttér május 4-i adását forgattam le, illetőleg hallgattam meg újból videokazettáról. A nyelvi adatok közlése után zárójelben a forrást közlöm, ez a televízió esetében többnyire csak az elhangzás dátuma (pl.: X. 24.), részletesebb adatokat csak akkor adok, ha nem a televízió volt a forrás.

2. Nem volt szándékomban hosszasan tárgyalni az idegen szavak használatának az utóbbi évtizedekben kiérlelt, meglehetősen árnyalt és összetett elvi kérdéseit, mégis kénytelen vagyok — a gyűjtött anyagból kiindulva — egy-két alapvető fogalmat és elemzési szempontot előre bocsátani.

a) Szükséges és fölösleges idegen szavak. Bár az idegen szavak előfordulását a nyelvhasználat természetes jelenségeként fog-

hatjuk fel, ez nem jelenti azt, hogy válogatás és mérték — nyakló — nélkül élhetünk velük. Az igényes beszélő, különösen pedig a mesterségére valamit adó író mindenkor arra törekedett, hogy az idegen szavakat saját nyelve szavaival felváltsa, megfelelővel helyettesítse. Hogy ez a törevés sikerre vezethet, arra hazai vonatkozásban elég utalnom a sportnyelvben a harmincas években megindított magyarító mozgalomra, amelynek során idegen szavak százait sikerült magyar szavakkal helyettesíteni. Mégpedig olyan hatásokkal, hogy például az én gyermekkoromban a futballban elterjedt *bekk*, *center*, *centerhalf*, *henc*, *korner*, *ofszájd* szavakat a mai fiatalok már hírből sem ismerik,

Megkülönböztetjük tehát a szükséges idegen szavakat — azokat, amelyekre nincs megfelelő, életképes magyar szó — a fölösleges idegen szavaktól, azoktól, amelyekre megfelelő magyar szavunk van. Nyilvánvaló, hogy nyelvünkben a *telefon* és a *televízió* szükséges idegen szavak, mert a felváltásukra alkotott magyar szavak, amilyenek például a *távbeszélő* és a *távolbalító* a köznyelvben nem bizonyultak életképesnek. Ellenben fölöslegesek a következők: *adresszál* (kérdést), *akut*, *informál*, *innová*, *kondíció*, *konfrontáció*, *kontroll*, *konzekvencia*, mert — illetőleg amennyiben — az alábbi szavakkal kifogástalanul helyettesíthetők: *intéz*, *égető*, *tájékoztató*, *újít*, *feltétel*, *szembesítés*, *ellenőrzés*, *következtetés*.

b) Jogosult az idegen szó használata, ha a magyar megfelelővel szemben árnyalatnyi vagy hangulatbeli különbséget hordoz, vagy egy bizonyos nyelvhasználati szinten környezetfelidéző, -festő szerepe van. Különösen a hétköznapi társalgás nyelvében élnek ilyen szavak: *avanzsál*, *cukkol*, *generózus*, *kapiskál*, *randalíroz*, *skrupulus*, *vircsaft*.

Az idegen szónak ez a hangulatkeltő ereje olykor alkalmas a valóság szépítésére, elkendőzésére, kódosítására. Politikusok és diplomaták ezért élnek szívesen idegen szókkal. Íme egy közeli példa (Kossuth R. XI. 2.): A riporternek arra kérdésére: „Szó volt-e a Központi Bizottság ülésén arról, amit évenként át hallottunk, hogy a belpolitikai helyzet *szilárd*?”, így válaszolt Berecz János: „Egyáltalán nem volt szó róla, hanem a politikai *stabilitás*, a társadalmi *stabilitás* szükségéről volt szó...” Ellenpélda is van; amelyben, úgy látszik, az idegen szó tűnik a kellemetlenebb hangulatúnak. Korábban a katonai beavatkozást *katonai intervenciónak* nevezték, újabban, legalábbis a szovjet csapatok 1956. november 4-i hadműveletét *katonai beavatkozásként* emlegetik. (Vagy ez az egyenes beszéd a glasznoszty eredménye?)

c) Némileg más megítélés alá esik az idegen szavaknak a szakmákban való használata. Különösen akkor, ha az új fogalommal együtt frissen érkezett idegen szóra nincs még jó megfelelő magyar. Nem valami nagy dicsősége azonban nyelvhasználatunknak, hogy már húzamosabb idő óta éktelenkednek benne az *infrastruktúra*, *szoftver*, *hardver* és társaik. Amikor pedig a szakma képviselői nem szakmabelieknek szólnak, hanem a nagyobb nyilvánosság előtt, nem a beavatottaknak, mindent meg kell tenniük, hogy az idegen szavakat kiküszöböljék, illetőleg megértésüket lehetővé tegyék. E tekintetben a televízióban inkább ellenpéldákkal találkozunk. Fel is teszem mindjárt a kérdést: a *Felkínálom* című és A televízió *innovációs* műsora alcímű adások (amely alcímbe legalábbis vitatható, hogy jogos-e az *innovációs* szó, s nem lenne-e megfelelő a mindenki által érthető *újító* v. *korszerűsítő* szó); szóval ezek az adások szakmabelieknek szólnak-e vagy a nagyközönségnek? Időnként ugyanis úgy élnek e műsorban az idegen

szavakkal, hogy csevegésükből én mint nagyközönség jobbára csak a nyelvtani szókat és elemeket értem. Nem tudom például, hogy mi az a *tender*, ezekben a kifejezésekben: *tenderajánlat*, *tenderfelhívás* (XI. 8.), sőt azzal sem vagyok tisztában, mi a *gesztor*. A szakmai jellegű műsorokban, illetőleg azokban a műsorokban, amelyekben a szakma képviselői szóhoz jutnak, az idegenszó-halmozásnak nemegyszer elrettentő példáival találkozunk. Egy ún. politológus néhány perc leforgása alatt (már amennyit le tudtam belőle jegyezni) az alábbiakkal tűzdelte tele beszédét: *ideológiai-politikai szféra*, *ideológiai dichotómia*, *identifikálja önmagát*, *eklatáns példa*, *konzervatívnak volt bekódolva*, *nem mennek át tudós szocializációra*, *vállalom ennek ódiumát*. Hogy nem túlzok, annak jellemzésére ugyanennek a politológusnak cikkéből idézem a következőket: az lenne a legszebb, ha egy csapásra *kompromisszumok* nélkül *stabilizálhatnánk* a korlátlan *pluralizmust*; a *kompromisszumokat ad hoc* módon, választás előtti *paktumokkal* látják biztosíthatónak (Március Tizenötödike. III. 15.). Az efajta idegenszó-halmozás nem csak helytelen, hanem káros is: a közlés megértését nehezíti, sőt adott esetben lehetetlenné teszi.

d) Miként más szavaknak, egyes idegen szavaknak is van divatja, illetőleg virágzása. Egyidőben például minden szinten és minden helyzetben a *probléma* járta, *kérdés* nem is létezett (újabban, talán visszahatásként csak *gond* van). Jelentős társadalmi, politikai változások idején — különösen ha külföldről érkeznek az indítások — fölreppennek idegen kulcsszavak. Időszakunkban a *glasznosztj* és a *peresztrojka* mellett — mint részletesebben is látni fogjuk — ilyenek még: *alternatív*, *fundamentalista*, *paternalista*, *pluralista*.

e) Sok esetben nehéz határt húzni az idegen szó és a jövevényszó között. Mint ismeretes: a jövevényszó meghonosodott idegen szó. A meghonosodás azonban többnyire folyamatos fejlődés eredménye. Hogy e folyamatban még idegen szóval vagy már jövevényszóval van-e dolgunk: gyakran ez itt a fogas kérdés. Gyűjtésemben eredetileg felvettem a *forum*, *realitás*, *reagál* szavakat is. Különbféle megfontolások az anyagrostálás során arra vezettek, hogy kiiktassam őket a jegyzékből. Közülük a *reagál* pl. első látásra-hallásra fölösleges idegen szónak tűnik, közelebbről megvizsgálva azonban kiderül, hogy csak bonyolultan fejezhetjük ki más szavakkal, vagyis nincs jó megfelelője. Köznyelvi használatban azt jelenti: 'külső hatást valamilyen magatartással, cselekvéssel viszonzoz', tagadó értelemben: 'nem vesz, nem akar tudomást venni valamiről'. (Ért.Sz.); vagy: 'tudomást vesz róla, valamilyen módon jelzi, hogy az értesülést vagy értesítést megkapta' (IdSzSz.). Az egyszerű *visszahat* vagy *válaszol* pedig többnyire nem teljesen fedik a *reagál* által képviselt értelmi-hangulati árnyalatot.

A meghonosodás ugyan hosszabban lejátszódó folyamat eredménye, mégsem jelenti azt, hogy azért, mert egy idegen szó régebben került nyelvünkbe, azért kifogást már nem is emelhetünk használata ellen. Habár a következő szavaknak nyelvünkben múltjuk van, mégsem pártolhatjuk használatukat, ugyanis jó megfelelőik vannak, tehát fölöslegesek:

adresszál: *intéz*, *címez* (kérdést v. közlést); *avanzsál*: *előlép*; *attitűd*: *magatartás*, *viselkedés*; *bázis*: *alap*; *informál*: *tájékoztat*, *felvilágosít*, *értesít*, *tudósít*; *kontroll*: *ellenőrzés*; *konzekvencia*: *következtetés*; *koordinál*: *összeegyeztet*, *összehangol*, *elrendez*; *korrekció*: *helyreigazítás*, *helyesbítés*, *javítás*; *korrigál*: *helyreigazít*, *helyesbít*, *javít*; *kvalitás*: (jó, kiváló) *tulajdonság*, *képesség*; *kiválóság*, *jó minőség*; *érték*; *nonszensz*: *értelmetlenség*, *képtelenség*, *ostobaság*; *nóvum*:

újdomság; praktikum: gyakorlatiasság, célszerűség; privátim: bizalmasan; prosperál: fellendül, virágzik, boldogul, érvényesül; repriz (finomkodva: röpriz): felújítás; séf: konyhafőnök.

Vannak olyan esetek is, amelyekben a meghonosodott idegen szót a korábbihoz képest eltérő, ezért zavaros, megtévesztő jelentésben használják. Helytelen pl. az *adminisztráció* szónak: *szolgált a Ford-adminisztrációt* mondatban való használata, mert nyelvünkben a szó 'ügyintézés'-t jelent, az angol(amerikai) *administration* viszont ebben az összefüggésben 'kormányzat' jelentésű.

A *horizontális* és a *vertikális* kifogástalan egyes tudományok műszavaként a *vízszintes* és *függőleges* fogalmára. Az újsághírekben, a politikai megnyilatkozásokban azonban értelme homályos, a gondolatnak inkább a kódosítására, mint megvilágítására szolgál pl. ezekben: pártok *horizontális szervezkedése*, *horizontális struktúra*. Csupán némi elemzés útján lehet kibogozni a *horizontális*-nak 'egymás mellé rendelt', a *vertikális*-nak meg 'alá-, ill. fölérendeltségen alapuló' jelentését. Ennek a kulcsnak a segítségével esetleg megfejtethetjük az alábbi interjúrészet értelmét:

— A párt vezetése már deklarálta is a platformszabadságot.

— Azzal a kitételrel, hogy csak a *horizontálisan szervezett platformok*at nézi jószemmel, a *vertikális szervezkedést* nem helyesli.

— Szerintem ez a többpártrendszerben csak így logikus. Hiszen a párton belül egy *vertikális szervezet* egy másik pártot jelentene. (Mai Nap. V. 7.)

De vajon érti-e ezt a zsargont első látásra az átlag újságolvasó? És mit ért meg a következő mondatból az átlag hallgató-néző: — *A pártmunka teljes vertikumban* is erre kell törekednünk (XI. 22. Grósz Károly). Közérthetőbben kellene beszélni az istenadta néphez . . .

II. Az elemzési-értékelési szempontok vázolása után lássuk most már közelebből a tényeket, a televízió munkatársainak idegenszó-használatát.

Tapasztalatom szerint a kötött és az előre elkészített szövegekben ritkábban, a kötetlen beszédben — a műsorvezetésben, interjúban, vitában, csevegésben — viszont gyakrabban fordulnak elő idegen szavak.

1. a) A kötött és előre elkészített szövegekben is találunk fölösleges idegen szavakat, amint az alábbi példák szemléltetik.

ad hoc: az akadémia *ad hoc* bizottsága (X. 6.), helyette érthetőbb az *alkalmi*.

akcióprogram: meg kell fogalmazni a párt *akcióprogramját* (II. 28.), jobb: *cselekvési programját*.

antiinflációs: *antiinflációs* gazdasági politika (III. 23.), inkább: *infláció-ellenes*.

bázis: a politikai instabilitás *bázisa* (X. 15.), helyette: *alapja*.

defenzíva: *defenzívában van* a kormányzat (IV. 20.); a *defenzívába szorult* kommunista párt az események után kullog (V. 8.), közérthetőbb lenne helyette a *védekezés*, esetleg a *védekező (ellen)állás*.

diszkreditál: a baloldali gondolatot tartósan *diszkreditálják* (IV. 15.), azaz: a gondolatot *lejárattják* vagy a gondolatnak *hitelét rontják*.

erózió: a párton belül egy (!) *erózió* ment végbe (IV. 13.), magyarul (valószínűleg): a párt *szétesőben van* vagy: a párt *szétzilálódott, széthullott*.

konszenzus: nemzeti *konszenzusra alapul*; hogy képzelik a politikai erők *konszenzusát* (III. 5.). Főlöszleges ez a napjainkban fölkapott szó, mert nem

mond többet, mint az *egyetértés*, *egyezség*, *megegyezés*, *megállapodás*, esetleg *megértés*, vagy leginkább: *közmegegyezés*.

mandátum: Mire van *mandátuma* ennek az értekezletnek? (I. 9.), kevésbé nagyképpően: *felhatalmazása*, *megbízatása*.

markáns: Megfogalmazódtak-e *markáns nézetkülönbségek*? (XII. 15.); Van ennek egy egyszerű és *markáns magyarázata* (X. 7.); (a reformműhely eredményeiből) *markánsabb részleteket* ismertetett a korreferátumok közül a *legmarkánsabb előadás* (IV. 15.). A *markáns* szó ilyesfajta használatában mintha a szótévesztés esete forogna fönn. A *markáns* ugyanis eredetileg 'éles metszésű, határozott arcvonás'-ra, valamint 'határozott, jellegzetes egyéniség'-re, vagyis emberi tulajdonságokra, nem pedig fogalomra, cselekvésre vonatkozik. A fentiekben és más esetekben is tanácsos az *éles*, *határozott*, *jellegzetes* szavakkal helyettesíteni.

monolit: a politikai hatalom *monolit szerkezetű* (XI. 15.), önkényes szócsonkítása a *monolitikus*-nak.

preferált: hivatalos szervektől *preferált összeg* (III. 24.), valószínűleg szótévesztés; a *preferál* jelentése: 'előnyben, kivételben, kedvezményben, megkülönböztetett figyelemben részesít' sem teszi ugyanis értelmessé a szövegrészt.

stagnáló: *stagnáló* nemzeti jövedelem (III. 23.), vagyis: *pangásban levő*.

strukturális: *strukturális átalakulás* (III. 5.). Akik *strukturális átalakulás*-ról vagy *strukturásváltás*-ról szólnak, valószínűleg a rendszer megváltoztatására gondolnak. Akik viszont *mélyreható modellváltás szükségességé*-ről (V. 7.) beszélnek, az ún. *meglevő* (= csődbe ment) *szocialista struktúra* (V. 6.) megmentésére tesznek kísérletet.

b) Vannak olyan *idegen szavak*, amelyeknek használatát alapjában véve nem kifogásolhatjuk, azért kell viszont felfigyelnünk rájuk, mert a *túlslágosan gyakori* előfordulásuk következtében elkopnak, erejüket veszítik. Ilyenek például a következők:

garancia: *vannak-e garanciák* arra (I. 12.); *garanciákat nyújt* (III. 17.). Helyettesítsük időnként a *biztosíték* szóval.

kompromisszum: (IV. 15.). Olykor nem jelent egyebet, mint: *megegyezés*. Nehezebben váltható föl, ha 'kölcsönös engedményekkel járó megegyezés'-t vagy 'összeegyeztető, összehétközítő megoldás'-t, esetleg 'megalkuvással járó egyezség'-et jelent.

*konceptió*s (*per*): Rövidsége folytán nem versenyezhet vele s nem is adja vissza a fogalom minden jegyét a *koholt vádak alapján* (*le*)*folytatott per* szerkezet.

platform: Ma *platforminfláció* van (IV. 13.), magára a szóra is érvényes ez a megállapítás: *platformprogram*, *platformszabadság* (IV. 15.), *reformplatform* (K. R. IV. 13.). A pártegységet szolgálja a *centrista platform* (Népszava V. 8.). Értelmezéseivel is találkozunk: A *platform-szabadság* nem frakciózás (IV. 15.). A *platform* vélemények összessége, viszont a *frakció* megszilárdult álláspont (Kossuth R. III. 17.).

tolerál, *tolerancia*, *toleráns*, *intoleráns*: És meddig *tolerálták* ezt (ti. Failoni antifasizmusát)? (II. 14.) Hogyan tudja az MSzMP *tolerálni*? (II. 28.) A rendőrség hogyan *tolerálta* ezeket a felvonulásokat? (Kossuth R. III. 19.); A *toleranciára* itt is nagyobb szükség lenne mint a demokrácia nélkülözhetetlen feltételére (XI. 24.); Az MSzMP a *tolerancia* jegyében kíván részt venni a versenyben (IV. 14.); *Toleráns* vagyok velük szemben (III 9.); Hangneme meg-

lehetősen *intoleráns* (Kossuth R. IV. 14.). — A *tűr*, *eltűr*; *türelem*, *türelmesség*; *türelmes*; *türelmellen* nem adják vissza e szavak hangulati velejáróját, ugyanakkor az idegen szó túlzottan gyakori használata mintegy közömbösíti a hangulati benyomás frissességét-erejét. Próbáljunk tehát esetenként a magyar megfelelőekkel élni!

c) Az eddigiek során is találkozhattunk már *divatszavakkal*. Köztük is különleges helyet foglalnak el, s talán mindennél jobban jellemzik korszakunk politikai törekvéseit az itt következők.

alternatív. Kezdetben volt az *alternativa* (főnév), amely az 'egyik a kettő közül' jelentésű latin *alter* szó származékaként 'két lehetőség közötti választás'-t, *alternatív* (melléknévi) alakja pedig 'kétféle, vagylagos, két lehetőséget, kétféle megoldást lehetővé tevő' jelentéssel bírt. Ebben a melléknévi értelemben használatos ma is pl. az *alternatív katonai szolgálat* bevezetése szerkezetben. Ez a rövidebb melléknévi forma vált az utóbbi időben politikai műszóvá. Mégpedig előbb melléknévi szerepének megfelelően jelzőként: A jelenlegi *alternatív szervezetek* magukban hordják-e a többpárt-rendszer csíráját? (X. 19.) További példák: *alternatív törekvések*, *alternatív választás*, *alternatív sajtó*. Elterjedtségét mutatja, hogy az újságot a rikkancs a Felszabadulás téri aluljáróban így ajánlotta: *Alternatív hírekkel, eseményekkel* a Hiány (III. 28.). Volt, aki értelmezte is a szót: régebben *ellenzékinek*, most *alternatív*-nak nevezett mozgalmak (I. 9. Gyórfy M.). Kialakult a szó főnévi használata is, példám egyúttal ismét magyarázza is jelentését: *másként gondolkodók*, akiket most már *alternatívok*-nak nevezünk; azok, akik *alternatívára* törekcsenek a hivatalos állásponttal szemben (I. 19. Hazai Tükör). Idézett példánk többes számú alakja azt is mutatja, hogy az önállósult főnév mély hangú toldalékokat vesz föl, ebben a példában is: keresi az együttműködést az *alternatívokkal*.

fundamentalista. Felbukkanása idején kissé bizonytalan volt a jelentése, lassanként azonban tisztázódott: mit kell érteni rajta — amint az alábbi szemelvények is tanúsítják:

1. Az úgynevezett *fundamentalisták* és reformkommunisták csoportjára válhatott volna szét a párt vezető testülete (Kossuth R. II. 16.).

2. Vannak *fundamentalista konzervatívok* és vannak reformerek. (III. 1.)

3. A pártban két szárny van: az egyik a reformszárny, a másik — bizonytalanul mondom, mert nem tudom, mit jelent — a *fundamentalista szárny*. — A *fundamentalista* szárny nem is az alternatívokat tekinti fővesztélynek, hanem a párton belüli reformereket (Kossuth R. III. 17. Havas H.).

4. — A visszahúzó erők végül is mire hivatkoznak?

— Közülük is el kell választani azokat, akik megrögzötten *fundamentalisták*, és egyszerűen csak egy *sztdlini modell*-ben tudják elképzelni a rendet, egy erős *rendpárti* megközelítésben, de ők természetesen nem mondják sztdlinistának magukat (Reform. III. 17. Pozsgay I.).

5. Félnek a Münnich Ferenc Társaságtól, az úgynevezett *fundamentalista erők*-től (III. 19.).

6. A *fundamentalista* kifejezést nagyon hamar fölkapta a közvélemény; azt az árnyalatot minősíti, amely a *pártban a centrumtól balra* van (Kossuth R. IV. 2. Grósz K.).

7. Nem hiszek a főnixekben: aki tegnap *fundamentalista* volt, holnaptól nem lesz reformer (Mai Nap. V. 7.).

Szótáraink a szót nem tartják számon. Az IdSzSz. a *fundamentalizmus* szó vallástörténeti jelentését magyarázza: 'merev, elutasító magatartás a bib-

liára vonatkozó mindennemű kritikával és a bibliai kinyilatkoztatást kétségessé tevő természettudománnyal szemben’.

paternalista: *paternalista hatalom* (Élet és Irodalom II. 10.); tűrhetetlen már a *paternalista uralmi rendszer* (Petőfi R. III. 9.); *paternalista pártállam* (Kossuth R. IV. 2.); a *paternalista reformizmus* már nem nyerő (IV. 7.); *paternalista szemléletmód* (IV. 22.). — Szótáraink nem ismerik. A *paternalizmus*-t mint francia eredetű ritka szót az IdSzSz. így értelmezi: ’hivatali v. üzemi főnök atyáskodása, atyáskodó vezetése’. Szóban forgó jelentését így határozhatjuk meg:

paternalizmus: ’antidemokratikus politikai rendszer, amely látszólag a nép érdekében, valójában a hatalom elleni megmozdulások ellensúlyozására hozott intézkedéseket jótéteménynek tünteti fel’; *paternalista*: a ’paternalizmusra jellemző’.

pluralista — *pluralizmus*

Az idegen szavak közül napjainkban a legfényesebb pályát a *pluralista* — *pluralizmus* szócsalád futotta be. Íme a tagjai: *plurális*, *pluralista*, *pluralisztikus*, *pluralitás*, *pluralizálás*, *pluralizálódás*, *pluralizmus*. Közülük a két fő változat a *pluralista* és a *pluralizmus*. Valamennyi változat végső soron — a más nyelvek nyelvtanából is ismert — latin *pluralis* ’többes szám(ú)’ jelentésű szóra megy vissza. Az alapszónak mai politikai értelemben való használatát éppen ezért szótévesztésnek kell minősítenünk, nevezetesen a következő esetekben: *plurális berendezkedésű* jogállam (XI. 23.); sokrétű, úgynevezett *plurális formákat* öltének a politikai viszonyok (XI. 24.); *plurális szerződés*-en alapuló, alulról építkező és felülről támogatott szocializmust akarunk (XI. 29. Grósz K.); a későbbiekben létrejön egy *plurális társadalom* (III. 5.); a tájékoztatás *plurálisabb* legyen, mint eddig volt (III. 5.); a *plurális demokrácia* megteremtéséért. Mindezekben a *pluralista* alak használata a megfelelő. Egyébként az utóbbi időben ez jutott érvényre.

Szótáraink a szócsaládot nem tartják számon. Egyedül az IdSzSz. veszi fel a *pluralitás*, *pluralista*, *pluralizmus* szavakat, ám értelmezésüket túlhaladta napjaink politikai fejlődése. A *pluralizmus* ugyanis eszerint: ’a marxizmuson belül még az alapvető kérdésekben is eltérő nézetek jogosságát hirdető, ill. ezek elfogadását követelő revizionista irányzat’. A *pluralizmus* mai politikai jelentését a következőképpen körvonalazhatjuk: ’Olyan politikai elmélet és gyakorlat, amely a pártállam egyeduralmával szemben többségi uralmat, a társadalom különböző csoportjainak a hatalomban való részesedését, illetőleg jogainak és érdekeinek érvényesítését követeli’. Esetleg rövidebben: ’Olyan politikai irányzat, amely az egyedurallommal szemben többségi uralmat követel’. A *pluralista* — és vele együtt a *fundamentalista* — szó mai értelmű használatával én először Cs. Szabó László egyik írásában találkoztam: „A protestantizmus például Amszterdamban türelmesebb a 17. század közepén, mint Gyulafehérváron, mai szóval (!) a hollandok már *pluralisták*, amikor mi *fundamentalisták* vagyunk” (Cs. Szabó L.: Hűlő árnyékban. Bern, 1982. 272).

2. A k ö t e t l e n b e s z é d tágabb teret biztosít az egyéniség s ezzel az egyéni stílus érvényesülésének, a megfigyelőnek pedig alkalmat nyújt arra, hogy egyes tévés személyiségek nyelvhasználatában az idegen szavak szerepét megvizsgálja.

a) Bevezetésül egy-egy alkalmilag előforduló idegen szó felesleges terjesztését rójuk fel.

crucidlis (ejtve: *krucidlis*): *cruciális kérdés* (II. 11. Aczél E.). Az angol *crucial* 'válságos, döntő' jelentésű szó változata. A magyarban nem létezik, nincs is szükség rá.

exponál: „Két dátumot szeretnék még *exponálni*, október 23-át és november 7-ét” (II. 2. Feyér Z.). Csaknem szótévesztés, legalábbis stílushiba ebben a mondatban, s valószínűleg azt kívánja kifejezni: „(két dátumot) szeretnék *fölvetni* vagy *kiemelni*, esetleg (két dátumra) szeretném *a figyelmet felhívni*.”

frittóz (III. 25. Vágó I.) sütésre szolgáló háztartási eszköz neve, amely csak franciások körében lehet járatos, egyébként ismeretlen s szükségtelen idegen szó. Használjuk helyette a kereskedelemben már bevezetett megfelelőjét, az *olajsütő-t*.

informális szféra (II. 16. Déri J.). A *terület*, *működési terület*, *hatáskör*, *érdekkör* szavakat egyoldalúan kiszorító, kissé előkelősködő *szféra* divatszó gyakori használatából amúgyis elegünk van, ezt tovább kódósítani a csak beavatottak számára érthető *informális* szakszóval igazán nem célszerű.

röpriz: Nevéhez fűződik a Kékszakállú herceg vára *röprize*. (II. 14. Sebestyén J.) Ez a *repriz*, amely finomkodóan *röpriz*-nek ejtve is csak *felhívítás-t* vagy (parasztosabban): *fölvívítás-t* jelent, szerencsére már régen kiment a divatból, nem érdemes fölvívítani.

specifikus: (hogy milyen az élet minősége), az egyfajta *társadalmi specifikus kérdés* (II. 2. Menthly M.). A műsorvezető vonzó stílusához nem illik ez a tudományoskodó szó és a vele alkotott szószerkezet, amely a józan észnek homályos is marad.

b) Nagyobb teret szenteltem Győrffy Miklós, Mester Ákos, Vitray Tamás és Osskó Judit idegenszó-használata elemzésének.

G y ö r f f y M i k l ó s. Mérsékeltén él idegen szavakkal, köztük azonban olykor feleslegekkel is:

optika: *Szubjektív optikán keresztül* mondta el véleményét. (IV. 23.) Elég lett volna egy idegen szó is: *szubjektív látásmóddal*; de még jobb lett volna így: *egyéni megvilágításban* mondta el véleményét.

pertraktál: amiért ezt *pertraktáljuk* (X. 3.). Nem érdemes ezt a már szerencsére kiérdemesült s egykor is inkább az igénytelen társalgás szintjén élő szót feltámasztani. Jó megfelelői vannak: *részletesen tárgyal v. elmond*; ha tetszik: *kitereget, kitálat* valamit.

skrupulus: *Skrupulusai* igazában nem voltak (IV. 23.) — ti. Farkas Vladimírnak, amikor a telefonokat lehallgatta. Ki tudja érte-e ma mindenki ezt a régi és kissé választékos latin szót. Ezért is ajánlatosabb lett volna a *kétség*, *aggály*, sőt nyíltan megnevezve a *telkiismereti aggály* használata.

triviális: Meg kell kérdezni *triviálisan* (ti. Farkas Vladimírtól): Volt-e része a kegyetlenkedésekben? (IV. 23.) Nemcsak fölösleges itt az idegen szó, de nem is illik ide. A *triviálisan* jelentése ugyanis 'közönségesen, útszélien, otrombán', ide viszont inkább a *nyíltan, kendőzetlenül, kertelés nélkül* való.

M e s t e r Á k o s. Egyik legnagyobb hatású tévés-rádiós — közéleti — személyiség. Annál sajnálatosabb, hogy milyen mértékben burjánoznak beszédében az idegen szavak. Legalábbis az alább következő nyelvtények kevés alkalmat nyújtanak a mentségre.

adekvát: A kizárásod koncepció *ügy* volt vagy egyszerűen csak *adekvát* a politikai helyzettel? (III. 1.) Hogy világossá tegyük a mondanivalót, át kell alakítanunk az *adekvát*-tal járó szerkezetet, ilyesféleképp: *vagy egyszerűen csak a politikai helyzet következménye v. folyománya*; illetőleg: *vagy egyszerűen*

együtt járt a politikai helyzettel (ha ugyan jól értettem az idegen szó meghatározta szöveget).

akceptál: Gondolom, hogy bizonyos szinten *akceptálni kell* az önök kívánását, és mert nem *akceptálták*, hát ezért félbeszakadtak a tárgyalások; Nem biztos, hogy a néző *akceptálni fogja* mindazt, amit te mondtál. (V. 4.) Ezekben az esetekben az *elfogad* ige semmivel sem mond kevesebbet.

ambíció: Van egy olyan *ambíciónk*. (I. 12.) Könnyen felváltható a *becsvágy*-gyal v. a *törekvés*-sel.

aspektus: Akárhogyan vesszük, bármely *aspektusból*. (III. 1.); Mostanában az igazság számos *aspektusa* egyszerre van érvényben. (168 Óra. V. 9. Kedves Olvasóink) Vagyis: *nézőpont* v. *szempont*.

attitűd: Hozzá tartozik a *te attitűdöd* (III. 1.). Nem oly előkelő, de híven kifejezi a *magatartás*, esetleg a *viselkedés*.

avanzsál: Én megmaradtam kérdezőnek, te pedig válaszadónak *avanzsáltál*, — mit mondjak, nem irigyellek érte (V. 4.). A tévé elnökéhez intézett tréfás, játékos, kissé ironikus töltésű megfogalmazás némiképp indokolja az idegen szó használatát, bár az így sem jelent egyebet, mint: *előlép*.

averzió: Értem az önök *averzióit*, az önök fenntartásait (V. 4.), tehát *idegenkedését*.

definíál: Vannak olyan tömörülések, csoportosulások, amelyek már most pártként *definíálják* magukat (V. 4.). A *definíál* tudományos szó, nincs helye a sajtónyelvben; itt pedig alighanem így kell értenünk a mondatot: amelyek már most pártnak *nyilvánítják* v. *tekintik* magukat.

deklaráció: Az ifjúsági törvény nem több, mint politikai *deklaráció* (I. 12.). S ez a szélteben-hosszában használt divatszó sem egyéb, mint a *nyilatkozat*.

diktatórikus: a *diktatórikus* szocializmus kiválasztottjai (III. 1.). Van rá magyar megfelelő: *parancsuralmi*.

effektív: A nyilvánosságnak ára is van, *effektív*, pénzben kifejezhető ára is van (V. 4.). Egyszerűen: *valóságos, tényleges*.

fuzionál: Ez a reformszárny *fuzionálna* a szociáldemokrata párttal (III. 1.). A szó rossz emlékeket idéz (a két munkáspárt *fuzionálás*-át); ezért is ajánlatosabb az *egyesül* használata.

informál: Köszönjük, hogy megjelentek és hogy *informáltak* bennünket (IV. 20.). Kevésbé előkelően: *tájékoztatnak*.

kompetencia: Ha egyszer nem volt tisztázott pontosan a résztvevőknek a *kompetenciája* (V. 4.). Az elkoptatott szónál mindenképpen jobb az *illetékeség*, esetenként a *jogosultság* v. a *hatáskör*.

konfrontáció: A *konfrontációt*, ha egy mód van rá, el kell kerülni (IV. 20.); A *konfrontációt* minden körülmények közt el kell kerülni (V. 4.); Mi több: az igazságok érvényre juttatása egyre izgalmasabb és kiélezettebb *konfrontáció* közben történik (168 Óra. V. 9. Kedves Olvasóink). Ezek a példák jól szemléltetik, hogy az idegen szó értelme gyakran nemcsak homályos, hanem különféle, nemegyszer nehezen azonosítható jelentést rejt el. Az első két mondatban a *konfrontáció* nem kívánatos, baljós, jöváthatetlenül végződő tartalmat hordoz, a harmadik mondatban viszont szinte kívánatos, jótékony, eredményt hozó, nevezetesen az igazság érvényre jutásának leghatékonyabb eszközeként szerepel. Mi hát a jelentése és a magyar megfelelője a *konfrontáció*-nak? Egyfelől *összeütközés* vagyis inkább *konfliktus*, mint *konfrontáció*, másfelől pedig: *szembesítés, szembeállítás*.

konfúz: (az országgyűlésen) a *konfúz* szavazatszámolás (V. 4.). Az egyébként is kerülendő *konfúzus* helytelenül csonkított alakja, amelyik egyik változatában sem jelent többet, mint ezt: *zavaros*.

konzekvencia: Levonná ezt a *konzekvenciát* (III. 23.); Le fogtok vonni személyi *konzekvenciákat* (V. 4.). Magyarul és magyarul: *következtetés*.

koordinál: Valahol valakinek *koordinálni* kellene a feladatokat (I. 12.). Nem lesz elég *összeegyeztetni* v. *összehangolni*?

legitimáció, *legitimációs*: Hogy megkapják a maguk *legitimációját* (III. 22.); A parlament *legitimációs* közeget jelent a pártnak (III. 1.). Mindkét esetben homályos a mondat értelme. Ha a főnév jelentése: 'jogosítás, igazolás, elismerés', a melléknév értelmét akkor is nehéz kibogozni.

manipuláció: Gyakorlatilag itt egyfajta *manipuláció* történik (III. 5.). A szó rosszalló mellékönényt is tökéletesen visszaadja a *mesterkedés*, különösen szerencsésebb mondatszerkesztéssel, pl. így: *mesterkedéssel állunk szemben* v. *mesterkedéssel van dolgunk*.

nonszensz: Ez egy *nonszensz*. (IV. 20.) Régóta magyar megfelelőket használunk helyette, amelyekben bő a választék: *képtelenség*, *lehetetlenség*, *értelmetlenség*, *oktalanság*, *ostobaság*.

orientálódik: Te merre *orientálódsz* politikailag? (III. 1.) Kevésbé előkelően: Te merre *tartasz* politikailag?

procedúra: (az örökbefogadásnál) meg kellene könnyíteni a *procedúrát* (I. 12.). E szó használatát a vele járó rosszalló hangulati árnyalat menti, annál is inkább, mert csak bonyolultan fejezhető ki jelentése másként: *hosszas*, *bürokratikus eljárás* mód.

prognosztizál: Te mit *prognosztizálsz*? (III. 1.) Hagyjuk ezt a szót a futurológia körében, mert már a meteorológia is — helyesen — *előrejelez*, esetleg — Uram bocsá! — *megjósol* (ilyen közönségesen).

racionalitás: Pusztán a *racionalitás* is azt sugallja, hogy több pénz kell (V. 4.). Nincs szükség rá, mert elveszi a versenyt vele az *ésszerűség*.

rezervál: Ki, mikor, milyen célból *rezerválta* a . . . magyar politikai közéletben ezt a különasztalt? (V. 4.) Kár felmelegíteni és terjeszteni ezt az idegenforgalmi szókészletből is kiavuló szót, mert már annak a szakmának igényesebb nyelvhasználatában is az *(előre) lefoglal*, ill. a *fenntart* járja.

spórol: Vegyük sorra azokat a lehetőségeket, ha egyáltalán lehetőségnek lehet nevezni, amivel *spórolni* lehetne; Az lehetséges-e, hogy mondjuk *spórol* a televízió nemzetközi sportközvetítéseken? (V. 4.) Régóta sikerült a hétköznapi társalgás alsó szintjére leszorítani ezt a szót a *takarékoskodni* széles körben való elterjesztésével. Ne lopjuk tehát vissza!

túldimenzionál: Hogy ez hivatali titoknak van minősítve, ez *túldimenzionálja* az egészet. (V. 4.) A *dimenzionál*-ra sincs szükség, magyar igekötővel ellátva is csak éktelenkedik nyelvünkben a helyes *(túl)méretez* helyett.

V i t r a y T a m á s. Szereti az idegen szavakat, s olykor fölöslegeseket is használ. Például ezeket:

adresszál: Ezt most *neked adresszálom* (X. 14.), vagyis: *hozzád intézem* v. *neked címezem*.

nóvum: (Akik jelen vannak,) azok számára is *nóvum* (X. 14.). Nem egyéb, mint *újdonság*, *új dolog* (csak nem hat olyan választékosnak).

orientál: És ebben a mostani világban hogyan *orientálja* (ti. a katolikus egyház) az embert a cselekvésben (V. 14.). Alighanem csak ezt jelenti: *írnyítja*.

reagálás: (az erdélyi falurendezés elleni tiltakozásának) volt-e valami foganatja, *kapott-e* rá közvetlen *reagálást*? Ha a fentiekben mentettem a *reagál* ige használatát, a *reagálást kap* szokatlan, terpeszkedő kifejezést semmiképpen sem tarthatom helyesnek (még kevésbé színvonalasnak).

A Telefere műsornak közvetlen hangütése viszont lehetőséget nyújt a társalgási stílusban élő szavak alkalmazására, amelyek növelik a csevegés családi hangulatát. Ilyenek:

delikvens: Itt ülnek az összes *delikvensek* (X. 14.). A *delikvens* a tettes tréfás elnevezése.

generózus: nemcsak a *generózus* Állami Biztosító, hanem a *generózus* Magyar Televízió; Akkor következett a *generózus* ajánlat (X. 14.). Kérdés azonban, hogy a jelenlevők többsége értette-e ezt a régies és választékos idegen szót.

De még ebből a környezetből is kirínak a következő szavak:

spécizett: *spécizett motor* (III. 24.).

come back: Ez egy *come back*-je lesz (III. 24.).

O s s k ó J u d i t: A magakellettő beszédmodornak, a mesterkelt stílusnak, a bennfentességet minduntalan hangsúlyozni kívánó magatartásnak szinte óhatatlan velejárója a fölösleges, nemegyszer zavaros idegenszó-használat. Osskó Judit mintha versenyre akarna kelni az Unokáink is látni fogják című műsorában szereplő építész akadémikussal, aki így beszél: ennek a *pre-koncepciónak* a *deklarációja*, meg azzal a másik építésszel, aki *infrastrukturális* átgondolásról, *szállodacentrikus* szemléletről, Budapest *kulmináns* pontjairól szól. S valóban, e tekintetben nem is marad alul, példának okáért:

— Amikor *akut* városépítési gondot emleget, s feltehetően *égető*, *sürgős* v. *sürgős megoldást* kívánó, esetleg *beavatkozásra megérett* gondokat ért rajta.

— Amikor a korábban épült szállodákról azt mondja, hogy ezek ilyen-fajta *referenciák* nélkül épültek, holott szakember beszélgetőtársa röviddel előtte *ajánlat*-nak nevezte az eljárást.

— Amikor azt javasolja, hogy építészetileg *attrakciót* nyújtó szállodát építsenek, s csak sejteni lehet, hogy itt nem *hatásos mutatóvány*-t, hanem egyszerűen *vonzerő*-t jelent az idegen szó.

— Amikor a világkiállítás *koncepcionális* megtervezéséről szól, s nem lehet biztosan tudni, hogy netán *koncepciózus*-ra gondolt-e?

— Amikor azt kérdezi riportalányától: Nem gondolja, hogy ez *irritáció* lesz a szakmán belül?, holott ebben a formában a szó csak az orvosi körökben él, s ha éppen ragaszkodni akarunk az idegen szóhoz, a mondat szerkezetet is át kell alakítani ahhoz, hogy értelme világos legyen: Nem gondolja, hogy ez *irritálni fogja* a szakmát (illetőleg: a szakmabelieket)?

— Amikor a miskolci építésszek egyikéhez ezt a kérdést intézi: Minek tulajdonítod, hogy ez a közösség ennyire *jól prosperál*?, amelyben olyanfajta kezdetleges szóhasználat fordul elő, mint a *kielexportál*-ban és a *lekontrollál*-ban, hiszen a *prosperál* jelentésében eleve benne van a *jól* (*sikeresen*) fogalma (s *rosszul* nem is lehet *prosperálni*).

— Amikor egyszerűen csak fölösleges az idegen szó használata, mint ebben a mondatban: Finta József építészeti *kvalitásait abszolút* (!) elismerem — még hagyján.

— Ám amikor a fölöslegesen alkalmazott idegen szó ráadásul zavarosan kigyózó fogalmazással párosul oly módon, hogy az összegabalyodott mondat-szüvevényből nem is talál kiutat a műsorvezető, akkor önként kínálkozik

a tanulság, hogy az idegen szavakkal való élés (és visszaélés) helyett inkább a világos fogalmazásra, a felfogható mondat szerkesztésre kell törekedni. Íme a fölösleges idegen szóval induló mondat szövevény:

Azok a tervek, amelyek tényleg nagyon *kvalitások* és nagyon kiválóak, mert hiszen akik csinálták, nagyon tehetségesek, én mégis nyugodtabb lennék, és gondolom, hogy az én alatt most többeket érthetek, hogyha ez valamiféle versenyben, amiről magának is ez volt mindig a véleménye, hogy versenyben kell győzni a jónak, tehát én azt szeretném, ha ezek a tervek egy versenyben lennének az elsők . . .

III. Érdemes még némi figyelmet fordítani a tárgyalt idegen szavak alaki elemeire. A leggyakoribb formákat a *stabil* melléknév származékai szemléltetik. Nevezetesen a következők: *stabilitás, stabilizáció, stabilizációs, stabilizál, stabilizálás, stabilizálódik, stabilizálódás*; illetőleg: *instabilitás és destabilizáció, destabilizál, destabilizálás, destabilizáció, destabilizálódás*.

Közülik a latin *-(a)tio, -itas* végződést őrző *stabilizáció* és *stabilitás* anyagunk népes csoportját képviselik.

Az *-ítás* végződésű főnevek: *agresszivitás, atrocitás, identitás, kvalitás, legitimitás, mobilitás, pluralitás, prioritás*. Elégedjünk meg az e nemből rendelkezésünkre álló szavakkal, s mintájukra ne képezzünk újakat, mint pl.: a párt-on belüli *monopolitás* (IV. 15.); a *provinciálisitás* (kérdései a Mura-vidéki magyar irodalomban) (Kossuth R. V. 6.); pusztán a *racionálisitás* is azt sugallja (V. 4.); a Mofém teljes *vertikalitás*-sal dolgozik (Petőfi R. III. 28.). Nem tanácsos továbbá e végződést további, pl. *-s* melléknév-képzővel ellátni: *kvalitásos*.

A *-ció* végződésű főnevek: *ambíció, diszkrimináció, frakció, infláció, innováció, integráció, irritáció, koalíció, koncepció, konfrontáció, korrekció, korrupció, legitimáció, manipuláció, privatizáció, restauráció, szisztematizáció*. Gyakori, bár nem ajánlható, ezeknek a főneveknek *-s* melléknévképzővel való ellátása: *innovációs, koncepció, konfrontációs, konstrukciós, kontraszelektációs, legitimációs, rehabilitációs*.

A *stabilizál, stabilizálás, stabilizálódik, stabilizálódás* magyar képzőkkel történő további szóalkotásra nyújtanak példákat.

Az *-izál* igeképzővel: *demilitarizál, depolitizál*, illetőleg az így alakult igékhez további *-ás* főnévképző járulhat: *debolsevizálás, depolitizálás, privatizálás, pluralizálás, reprivatizálás, szisztematizálás*. Olykor ily módon nem kívánatos alakzatok is létrejönnek, mint pl.: *trivializálni, informatizálás*.

Az *-áció* végződésű főnevek az *-izálás* végződésűekkel többnyire felcserélhetők: *destabilizáció — destabilizálás, desztalinizáció — desztalinizálás, privatizáció — privatizálás, rehabilitáció — rehabilitálás, stabilizáció — stabilizálás, szisztematizáció — szisztematizálás*.

Az *-izál* igeképzőhöz további, *-ódik* igeképző is járulhat: *pluralizálódik, radikalizálódik, stabilizálódik*, majd ebből *-ás* képzővel főneveket lehet alkotni: *pluralizálódás, radikalizálódás, stabilizálódás*. Az ilyesfajta képzés útján létrejött szó azt jelenti, hogy a folyamat (magától) végbemegy.

Az *előtagok* (*prefixumok*) közül a leggyakoribb a *de-* fosztóképző: *debolsevizálás, demilitarizálás, depolitizál, depolitizálás, destabilizáció, destabilizál, destabilizáló, destabilizálódás, desztalinizálás*. Ritkább a hasonló jelentést hordozó *disz-* előtag: *diszfunkcionális, diszkreditál, diszkrimináció*. S még ritkább az ugyancsak a megfosztottságot jelentő *dez-*: *dezinformáció, dezorientáció*.

Elég szép számmal van képviselve a *vissza-, újra-* jelentésű *re-, új* szót azonban mindössze két esetben alkot: *reprivatizálás, resztalinizáció*. Az *ellen-* jelentésű *kontra-* pedig csupán a *szelekció-hoz* (és továbbképzett alakjaihoz) kapcsolódva jelenik meg: *kontraszelekció, kontraszelekciós, kontraszelektál, kontraszelektált*. Az *után* jelentésű, tulajdonképpen előljáró *poszt-* egy összetételben fordul elő: *posztsztalinista*.

A gyűjtött anyagból levonható egyik következtetés az lehet, hogy még korunkban is — amelyre a latintudás igazán nem jellemző — mind a régebbiről származó, mind pedig az újonnan keletkező idegen szavak jórésze, közvetve vagy közvetlenül, gazdag közép-európai örökségünkből, a latin szókincsből táplálkozik.

IV. A magyar nyelv művelés története azt a tanulságot kínálja, hogy a minden idegen szót elvető *purizmus* és a minden idegen szónak kaputáró *kompolitizmus* szélsőségei között tanácsos kialakítani a józan álláspontot az idegen szavak használatában.

Bízom abban, hogy napjainkban már nem kell a nemzeti elfogultság vádjával számolni, amikor a közérthetőség — a nyelvhasználatban megvalósítandó demokratizmus — érdekében egy olyan nagy hatású intézmény munkatársai számára, mint a televízió, a fölösleges idegen szavak helyett a magyar megfelelőekkel való élést jelöltem meg követendő útnak.

Éder Zoltán

Az 1988. okt. 3. és 1989. máj. 14. közt hallott IDEGEN SZAVAK LAJSTROMA:

abszolút, adekvát, ad hoc, adminisztráció, adresszál, agresszivitás, akceptál, akcióprogram, aktuálpolitikai, akut, alternatív (mn.), alternatív (fn.), alternativa, ambíció, antiinflációs, aspektus, atrocitás, attitűd, atrakció, avanszál, averzió; bázis; come back, cruciális, cukkol; debolsevizálás, defenzíva, definiál, deklaráció, deklarál, deklarált, deklaráltan, delikvens, demilitarizál, depolitizál, depolitizálás, destabilizáció, destabilizál, destabilizáló, destabilizálódás, desztalinizáció, desztalinizálás, deviancia, deviáns, dezinformáció, dezorientáció, diktatórikus, diszfunkcionális, diszkreditál, diszkrimináció, dopping; effektív, erodál, erózió, exponál, expozé; fázis, finanszíroz, forszíroz, frakció, frakciózás, fröttöz, fundamentalista, fundamentalizmus, fuzionál; garancia, generózus, gesztor, glasznosztj; homogenizálás, horizontális, humanitárius; identitás, illegitim, informál, informális, informatizálás, infrastruktúra, infrastruktúrális, innovációs, innovál, instabilitás, integráció, intoleráns, irritáció; kapiskál, koalíció, koalíciós, kompetencia, kompromisszum, kompromisszumos, koncepció, koncepcionális, koncepciós, kondició, kondukátor, konfliktus, konfrontáció, konfrontációs, konfúz, konstrukciós, konszenzus, konszolidáció, kontraszelekció, kontraszelekciós, kontraszelektál, kontraszelektált, kontroll, konzekvenca, koordinál, korrekció, korrigál, korrupció, kralitás, kvalitások; legitim, legitímáció, legitimációs, legitimitás, lobby, lózung; mandátum, manipuláció, manipulálás, manipulált, markáns, markánsan, mobilitás, modell, monolit, monolitikus, monopol, monopolitás, monopólium, multinacionális; neosztalinista, nomenklatura, nonszensz, normalizálás, normalizálódik, nóvum; optika, optimális, orientál, orientálódik, orientált; paradoxon, par excellence, paternalista, patt, peresztrojka, pertraktál, platform, plurális, pluralista, pluralisztikus, pluralitás, pluralizálás, pluralizálódás, pluralizmus, posztsztalinista, potenciál, potenciális, pragmatikus, praktikum, preferált, preferál, preferencia, prioritás, privátim, privatizáció, privatizálás, privilegizált, procedura, prognosztizál, promt, prosperál, provokáció; racionalitás, radikalizálódás, radikalizálódik, radioaktív, randalizálás, referencia, rehabilitáció, rehabilitációs, rehabilitál, rehabilitálás, reprivatizálás, repriz, restauráció, resztalinizáció, retorzió, rezervál; séf, specifikus, skrupulus, specizett, spórol, stabilitás, stabilizáció, stabilizációs, stabilizál, stabilizálás, stabilizálódás, stabilizálódik, stagnál, stop, struktúra, strukturális; szamisztat, szelektív, szeparatista, szféra, szisztematizáció, szisztematizálás, szisztematizálási, szisztematikus, szocializáció, szponzor, szponzorál, szuverén; team, tender, tolerál, tolerancia, toleráns, triviális, trivializál, túldimenzionál; vákuum, vertikális, vertikálítás, vertikum, verzió, vircsaft, voluntarista.

Kísérlet a norma fogalmának és aspektusainak rendszerezésére

1. A normakutatás helye a nyelvészetben

Az utóbbi években a nyelvtudományban ismét előtérbe kerülnek a „külső” nyelvészeti körébe tartozó diszciplínák és fogalmak. A hazai nyelvtudomány — számos egyéb terület mellett — szintén a normakutatás felé fordul, s az ez irányú érdeklődésnek további, nem a nyelvtudományon belüli, hanem a nyelvi valóságot illető okát is tekintetbe kell venni. Megfigyelhető ugyanis, hogy mindig valamilyen nyelvi krízishelyzet kapcsán merülnek fel — akár explicite, akár impliciten — a normával, normalizációval kapcsolatos elméleti és gyakorlati kérdések. Bevezetésül csak a két legfontosabb mozzanatra utalok. A 30-as években a cseh irodalmi nyelv kialakítása és a standardizálási törekvések gyakorlati nehézségei kapcsán születtek a nyelv-művelésről és a normáról szóló ma is alapvető jelentőségű elméleti munkák a prágai nyelvész körben. Napjainkban pedig terjedelmes cikkgyűjtemény jelent meg (*La crise des langues*, Québec 1985., szerk. J. Maurais), amelyben számos, különböző földrészekről és nyelvterületekről való nyelvész vázolja anyanyelve kritikusnak ítélt aktuális helyzetét, s kitűnik, hogy kivételesen szerencsés helyzetben van az a néhány nyelv, amelynek állapotát nem fenyegetik az „elromlás” veszélyei. Az idézőjel indokolt, mert bár sok nyelv esetében megemlítik a helyesírás gyengülő minőségét, a médiák, különösen a televízió káros hatását, az oktatás többé-kevésbé jól betöltött szerepét, „az, amit a nyelvek krízisének neveznek, a valóságban csak egy aspektusa egy jóval általánosabb krízisnek, amely megkérdőjelezi mindazoknak az értékeknek a hierarchiáját, amelyeken a világ eddig nyugodott — a nyelvi kultúra egyike volt ezen értékeknek” (Jean Marcel 1984: 139).

Akárhogyan nevezik is, a problémákkal teli „krízishelyzet” fennáll, s megszüntetéséhez szükség van a normalizációs tevékenység mibenlétének tisztázására. Mivel személyesen részt vettem a Pécsen 1984-ben tartott „Norma — átlag — eltérés” c. szimpóziumon (amelynek írásos anyagára a továbbiakban többször fogok hivatkozni, Fülei-Szántó 1984 jelzéssel), valamint a Nyelvtudományi Intézet kutatásaiban, tapasztalhattam, hogy maga a norma még definiálatlan fogalom, noha a nyelvészetben belül számos részdiszciplínában jelen van. Legrégbben a grammatikaírásban és a stílusztikában, az alkalmazott nyelvészetben belül az anyanyelv és idegen nyelv oktatásában, valamint a nyelvi politikában, az interdiszciplínák közül a szociolingvisztikában a variánsok vizsgálatakor, sőt a pszicholingvisztikában, amennyiben az egyén normatudatával is számolni kell.

A szerteágazó megközelítések során számos többé-kevésbé megválaszolatlan kérdés merül fel a norma fogalom meghatározására, a gyakoriság és az értékítéletek szerepére, az egy norma — több norma dilemmájára vonatkozóan. Ez utóbbi szempont azért is időszerű, mivel a téma két újkeletű, igen széles körű összefoglalása közül az egyik (Juhász 1985) a nyelvi normáról, a másik (Bartsch 1985) nyelvi normák-ról beszél. Az eltérés véleményem szerint lényeges dolgot takar: azt a tényt, hogy a nyelvhasználatban, a gyakorlatban megjelenő normák sokrétűsége egy elméleti szinten mégis összefoglalható és definiálható. Az eddig elvégzett nemzetközi és hazai kutatásokban már benne

rejlik a meghatározás és a fogalmi tisztázás lehetősége, s ezzel kívánok élni az alábbiakban.¹

A nyelvtudományon belül a norma fogalma — még ha definiálatlanul is — már a grammatikaírás kezdete óta jelen van, hiszen a nyelvelírásnak, grammatikaszerkesztésnek alapvető célja volt a klasszikus szövegek megóvása, interpretálása az elmélyültebb tanulmányozás érdekében.² A kezdetektől tulajdonképpen a XVII. századi nyelvfilozófiai munkákig valamennyi, a nyelvre vonatkozó munka grammatika volt, a normafogalom pedig impliciten jelentkezett, mivel a nyelvvel való foglalkozás „raison d'être”-je éppen a helyes használat kodifikálásában rejlett. Ha nem is ezzel a terminussal, de a norma fogalmával először akkor lehet explicit formában találkozni, amikor a nyelvvel való foglalkozás önálló, tudományos céllá válik. Volt ugyan olyan szakasza is a nyelvtudománynak, amikor a főbb irányzatok jellegzetességei miatt a normatívítás háttérbe szorult: ilyen például a XIX. század második fele, az összehasonlító nyelvtudomány és az újgrammatikusok korszaka. Valóban tudatossá azonban csak a langue/parole elkülönítése kapcsán válhat a norma fogalma és kutatásának jelentősége.

A megcsontosodott európai nyelvtanokban a nyelvhelyességet illetően századunk húszas-harmincas éveiben jelentős szemléletváltozás következett be. A technika fejlődése, a fokozódó társadalmi mobilitás és a társadalomtudományok, ezen belül a nyelvészet fejlődése egyszerre járulhatott hozzá a nyelvhasználat újraértékeléséhez. Az új terminus technicusok figyelembevételéhez, az egyre jobban rétegződő társadalmak nyelvhasználatának leírásához és értékeléséhez, valamint az ugyanezekből a tényezőkből eredő egységesítő törekvésekhez, standardizációhoz már túl merevnek és egysíkúnak bizonyult a „művelt emberek” nyelvhasználatán alapuló szabályrendszer.

Az a tény, hogy a századforduló óta megsokszorozódtak a beszélt nyelvi fordulatokban bővelkedő irodalmi művek, a helyesírási és terminológiai normalizációval foglalkozó munkák, nyomkövethető és tanulmányozható az egyes nyelveket illetően. Általános nyelvészeti szempontból a prágai iskola erre az időre tehető tevékenysége alapvető fontosságú, amelyre a későbbiekben még visszatérek.

2. Jelenlegi állapot: a norma aspektusainak vizsgálata

2.1. A norma fogalma, ill. az azzal való foglalkozás tehát azóta került a grammatikaírás és a stilisztika köréből a szociolingvisztika körébe is, amióta számolunk a beszéd — nyelv kettősségével, az ehhez kapcsolódó külső-belső nyelvészettel, valamint a szociális tényezőkkel, s az utóbbiakból eredő eltéréseket nem egyszerűen hibának, hanem természetes jelenségnek tudjuk be. A szociolingvisztika kialakulása és erőteljes fejlődése irányította rá a figyelmet a rendelkezésre álló nyelvi eszközök között fellelhető térbeli, időbeli, társadalmi réteg szerinti variánsokra. Ennek a megléte indíthatja arra a nyelvészt, hogy egy adott nyelvközösségen belül többféle norma meglétét feltételezze.

Az előbbiekben arról volt szó, hogy hol találhatók a normakutatásban releváns jelenségek a nyelv és a nyelvhasználat egészén belül. Magát a normát

¹ A *norma* szó etimológiájára csak egy jegyzet erejéig érdemes hivatkozni. Valamennyi, az idézett diszciplínákban felhasznált normafogalomban felfedezhetők ugyanis a *rendszerezés, szabályszerűség* elemei.

² A normafogalom történetének alakulásáról I. Maurais 1983.

helyezi el ugyanezeknek a területeknek az összefüggésében Juhász (1985:59), s a rendszer — norma — nyelvhasználat hármasságában elemzi a fogalmat. Eszerint normán értendő — a nyelvi rendszer szempontjából nézve — a rendszerben potenciálisan adotttnak elvben társadalmilag szankcionált megvalósulása, és — szociolingvisztikai szempontból — a nyelvi eszközöknek szituatív meghatározott használata.

2.2. A fenti megközelítést sokkal inkább a norma elhelyezésének tartom, semmint definíciónak. Ez utóbbi lépést azonban a szakirodalom tanulmányozása alapján már megkísérelhetjük, annak ellenére, hogy igen sokféle közegről (nyelvtanokról, irodalmi művekről, dialektusokról, szociodialektusokról) esik szó, amelyek kapcsán egyidejűleg beszélünk köznyelvi normáról, írott nyelvi normáról, normatív grammatikákról stb. Mindezeket a szempontokat jól tükrözi néhány álláspont a hazai szakirodalomban legutóbb kiadott hasonló tárgyú összeállításból (Fülei-Szántó 1984). A norma hatósugarát illetően Bachát László (15) idézi Benkő Lorándot, aki úgy véli, a regionális és szociális nyelvváltozatok is beletartoznak a normába, valamint Grétsy Lászlót (uo.), aki az irodalmi nyelvet és a köznyelvet országos kötelezettségű nyelvváltozatoknak, a szaknyelveket és a csoportnyelveket résznormáknak nevezi. Ugyanezt a megkülönböztetést Bachát László (16) normatív értékűnek, ill. relatív normatív értékűnek nevezi. A nyelvhelyességről szólva Fabó Kinga (23) megkülönbözteti a generatív nyelvészeti szempontú grammatikalitást, amely jó/rossz mondat elhatárolását teszi lehetővé, szemben a nyelvművelésben megszokott helyes/helytelen értékeléssel, amelyről megállapítja (28), hogy ez „ugyanúgy szubjektív és egységes kritériumok híján intuitív, mint ahogy egyelőre minden társadalomtudományi értékelés az”. A normán belüli aspektusokkal kapcsolatban Hidasi Judit (40) Wyler értelmezését idézi, ahol többek között megkülönböztet preskriptív vagy kodifikáló, és standardizáló normát.

A norma általános meghatározását kutatva Huszár Ágnes (i.m. 59) elutasítja Coseriu álláspontját (amely szerint a norma az, ami a nyelvből az adott nyelvközösségben megvalósul), elfogadja viszont a prágai iskola, Havránék megközelítését. Nézetem szerint is ebből kell kiindulni a norma definiálásakor, s ebben könnyen elhelyezhető a normaproblematika valamennyi ismert aspektusa, amelyeknek egy része a fogalom lényegéhez tartozik, más részük az ehhez kapcsolódó tevékenységekre, az azt végzőkre vagy tevékenységük eredményére vonatkozik.

Ugyanezeket az ismert aspektusokat foglalta össze legutóbb Bartsch is (1985:217), amennyiben a norma összetevői között említi a norma tartalmát és kötelező vagy opcionális jellegét, hangsúlyozza a normaanyagok, normavégrehajtók, azaz bizonyos személyek részvételét, s a normafelfogás hivatalos megfogalmazásait nevezi kodifikációnak. Ez az elméleti rendszerezés sem teljesíti azonban a definícióval szemben támasztott követelményeket, mivel nem az adott fogalom mibenlétére, hanem egyes tulajdonságaira vonatkozik.

Nem érdektelen tehát időben kissé messzebbre, a prágai iskolához visszanyúlni, s a meghatározáshoz Havránék tanulmányát segítségül hívni.

3. Definíció-kísérlet a prágai iskola nyomdokain

Idézzük Havránéket: „... amit általában nyelvi normának neveznek, az nem azonos azzal, amit én a nyelvi norma fogalmán értek. Véleményem szerint különbséget kell tenni a nyelvi normának egy jobb-rosszabb kodifikálása, másfelől viszont maga a nyelvi norma között. Az ilyen kodifikálást,

amely rendszerint iskolai nyelvtanokban vagy más kézikönyvekben található, gyakran magának a nyelvi normának tartják, de ez esetben a nyelvi norma a nyelven kívüli jelenséget képezne. Ezzel szemben én a nyelvi normát teljesen nyelvi jelenségnek szeretném tekinteni. Nyelvi normán értem azt amit egy szempontból mint nyelvi művet (energeiát), egy másik szempontból mint nyelvi alakulatot (ergont) jelölnek, ez alkalommal azonban a kötelező jelleg szempontjából — ez a kötelező jelleg az ergon szférájában áll fenn, hogy az energeia szférájában a szándékozottat és a megfelelőt érzék el. (Csaknem közömbös, hogy most ezt nyelvi normának vagy szabványnak nevezzük.)

A szónak ebben az értelmében minden nyelvközösségnek, mind a területinek, mind a társadalminak, saját normája van³.

A fenti sorokban minden elméletileg lényeges elem megtalálható, a megfogalmazás nagyfokú koncentráltasága miatt azonban a fogalmat egyes aspektusaira kell lebontani.

A) Az általános definíció szempontjából úgy fogalmazhatunk, hogy a norma a nyelvről alkotott tudati kép, amely jelen van a standard nyelvek egy adott nyelvállapokra jellemző formájának és hagyományainak megőrzésében, valamint a nyelven kívüli valóság fejlődésének, alakulásának egységes tükrözésében.

Azért tartom szükségesnek ilyen absztrakt szintről kiindulni, mivel a gyakorlatban használt intuitív meghatározások általában szabályrendszerként kezelik a fogalmat, ez azonban csak a fenti meghatározásban szereplő első feladatkör tekintetében lehet helyénvaló, amennyiben a hagyományőrzést konkrét használati szabályokkal biztosítani lehet pl. a helyesírás tekintetében. Szükségesnek tartom ugyanakkor azt is hangsúlyozni, hogy az időbeli változások folyamatosan áthatják a nyelvet, s a norma explicit megvalósításához, azaz a normalizálás tevékenységi körébe tartozónak tartom az új jelenségek, tárgyak stb. kapcsán felmerülő terminológiai egységesítést. A bevezetőben említett krízishelyzetek leküzdésére folytatott tevékenységeket is a norma hatja át⁴.

B) A norma megjelenési formái: a) kodifikált, b) nem kodifikált, individuális.

Kodifikált normának nevezem a normalizációs vagy nyelvművelő tevékenység nyomán létrejött kézikönyvekben, nyelvtanokban, szótárakban stb. leírt explicit szabályokat.

Nem kodifikáltnak, individuálisnak nevezem a fenti szabályrendszer hatására a nyelvi közösség tagjaiban kialakult normatudatot, amely befolyásolja az egyén beszédtevékenységét és összehangolja az egész nyelvi közösségen belüli kisebb alcsoportok beszédtevékenységét.

³ Bohuslav Havránek: „Zum Problem der Norm in der heutigen Sprachwissenschaft und Sprachkultur” (Actes du 4- Congrès International de Linguistes. Copenhague, 1936. 151—6). A fordítás a „Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény”-ből való (szerk. Antal László, Tankönyvkiadó, 1981.). Néhány ponton eltér a Huszár Ágnes által idézettől, ahol „kötelező jelleg” helyett „kötelező erő” és „szabvány” helyett „sztenderd” szerepel.

⁴ Hagyományosabb terminológiával, de hasonlóképpen, a nyelvművelés feladatai között jelöli meg Lőrincze (1980 : 9) az élő nyelvszokás megállapításán kívül a nyelvi bővítést, a hiányok pótlását és az új nyelvi jelenségek megítélését.

A két megjelenési forma egymásrahatása ciklikusnak nevezhető két szempontból írható le. Első szempont a nyelvhasználóknak a nyelvvel szembeni attitűdje. Van, aki csak a nyelvészeket veszi figyelembe (Gueunier 1982); ők lehetnek beavatkozók és nem beavatkozók, az előbbiek részt vehetnek a standardizációban, vagy szabályozásban, az utóbbiak közé tartoznak a nyelvet oktatók. Véleményem szerint azonban a nyelvvel foglalkozókra. Ezzel kapcsolatban külön elemzésre érdemes a gyakoriság, elterjedtség szerepe. Elméletileg bármely anyanyelvi beszélőnek része van egyfelől a nyelvhasználat alakításában (pl. az egyéni hibák bizonyos áttételeken keresztül a változások forrásai lehetnek), másfelől szabályozásában, minthogy a norma megjelenési formájának alakulásában vitathatatlan szerepe van a gyakoriságnak, amely a beszélők szintjén jelenik meg, s onnan befolyásolhatja a nyelvészeket. Nyilvánvaló, hogy ez a befolyás sohasem egyoldalú, sokszor előfordul, hogy a nyelvészek kezdeményezéseit — főleg lexikai kérdésekben — a beszélő közösség nem fogadja el, esetleg más alakot helyez előtérbe, másrészt olyan esetek is vannak, amikor viszonylag gyakori nyelvi hiba ellen kénytelenek fellépni a nyelvészek. Egyes definíciók ad absurdum viszik a gyakoriság jelentőségét (Dubois 1978): „... normának nevezünk továbbá mindent, ami közös és folyamatos használat egy nyelvi közösségben.” Helyesebb azonban úgy fogalmazni, hogy a normát „elsődlegesen a nyelvet beszélő közösség alakítja. A nyelvművelő feladata a norma regisztrálása, kodifikálása” (Huszár i. m. 62).

Az említett ciklikus hatást a következőképpen lehet ábrázolni:

A tudatos befolyásoló tevékenység tehát közvetlenül hat a beszélőre, ugyanígy a gyakoriság is, amelynek lehetnek negatív vonásai; a beszélők csak a gyakoriságon keresztül, azaz közösségekben, csoportokban hathatnak a tudatos tevékenységre, amely a negatív tendenciákat igyekszik kiszűrni. A hatás tehát ciklikus és nem kétoldalúan közvetlen.

Meggondolandó, mennyiben hasonlít ez a mechanizmus az idegennyelv-elsajátítás, ill. -tanulás kapcsán kidolgozott — s vitatott — ún. monitor modellhez. A kontroll (önkontroll) funkcióban tűnik hasonlónak, valamint abban, hogy egy már elsajátított ismeretrendszer visszahatásáról van szó. Az alapvető különbség viszont abban van, hogy a normatudatról kizárólag a nyanyelv esetében beszélhetünk, csak itt lehet szó a nyelvi közösség tagjainak aktív részvételéről a nyelvhasználat alakításában; olyan beszélők, akik egy nyelvet idegen nyelvként sajátítanak el, a kontrollt csak saját beszédtevékenységükre nézve fejthetik ki. Illetve, az idegen nyelv oktatója korrigál, szabályokat tesz explicitté, de tevékenysége nem tartalmazza mindazokat a funkciókat, amelyeket a nyelvi norma hivatott betölteni.

A ciklikus mozgás egy másik aspektusát már másutt említettem (Fülei-Szántó 1984:121, vö. bibliográfia Karam 1974): eszerint új nyelvi jelenségek terjedésük bizonyos stádiumában felhívják magukra a nyelvészek figyelmét, következik a kodifikáció (vagy a fordulat elutasítása), majd a kodifikált forma

bekerül a nyelvhasználat minden területére (vagy mégsem válik a nyelv részévé).

A norma megjelenését a két javasolt formában felfogva elhelyezhető néhány egyéb megközelítés: az objektív norma, azaz a gyakoriság jelenléte és jelentősége, a szubjektív norma, azaz a „beavatkozó” nyelvészek értékeit, s mindkét norma együttes megjelenése a preskriptív normában, azaz a „termékekben”, a nyelvtanokban, kézikönyvekben⁵.

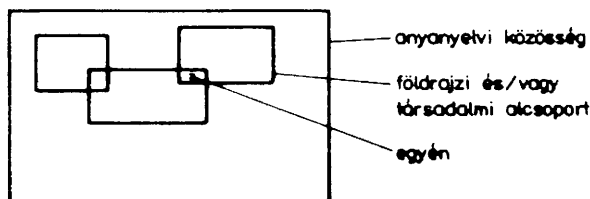
A nyelvészek és a beszélők értékeit foglalkoztatja magukba az egzsákság hiánya miatt sokat vitatott kritériumokat, mint helyesség, szépség, kifejezőerő, tisztaság, logika, ésszerűség stb., amelyek valójában mind jelen voltak vagy vannak — túlnyomórészt implicit módon — a normát megjelenítő tevékenységekben.

Lényeges előrehaladást jelent a nyelv és az érték viszonyának kutatásában Molnár Iona munkája (1985). Nyelvi értékekről beszél többek között a „mindennapi nyelvkritika”, valamint az anyanyelvi nevelésben és a „hivatásosak” gondolatvilágában megjelenő különböző aspektusok kapcsán. A nyelvet belülről szemlélve is létjogosultsága van az érték fogalmának, mégpedig a fejlődéssel szoros összefüggésben, azaz a nyelvi szerkezet és az érték összefüggése a nyelvtani szerkezet változásának folyamatában mutatkozik meg. Ennek az érték szemléletű megközelítésnek további elemzése valószínűleg sokban támogathatná a „beavatkozó” nyelvészek munkáját, akik — Molnár szerint — minden bizonnyal akkor járnak el helyesen, ha a beszélői attitűdöt formálják át saját módszerükké. (Ez a gondolat visszaül a gyakoriság szerepének elemzésekor elmondottakra.)

C) A norma hatókörének kiterjedése

1. a nyelv szempontjából az írott és beszélt nyelvre egyaránt. Ez a normaproblematikán belül az egyik legegységertelműbb tény; a kodifikált norma szabályok formájában működik, s a két terület sajátosságaiól eredően más jellegű (pl. helyesírás), s számszerűen is több megszorítás köti az írott nyelvet a beszéltnél.⁶

2. a nyelvi közösség szempontjából a következő sémával ábrázolható:

Vagyis az egész beszélő közösségben jelen van a norma az általános definícióban említettek szerint, és speciális szabályok formájában.

⁵ Ezekkel a fogalmakkal főleg a francia nyelvészek dolgoznak, l. Dictionnaire de Linguistique, Dubois et alii 1978.

⁶ Juhász (1970 : 33–7) szerint a normákat két területen nem tartják be, a humorban és a szépirodalomban. Úgy véli, ha általában a nyelvi normához tartozónak tekintենék az irodalmi nyelvet, az anarhiához vezetne, míg ha nem vennék tekintetbe a hétköznapi beszélt nyelvet, az dogmatizmust eredményezne.

j á b a n egyes kisebb közösségeken belül (azaz nem általános érvénnyel, vö. Grétsy i. m.), az egyénben pedig annyiszoros áttételben, ahány kisebb közösség tagja.

A kisebb közösségeken belül különbségeket kell tenni a földrajzi és társadalmi csoportok között. Egyszerűbb a kérdés a társadalmi tényezők esetében. E szempont tekintetében ugyanis alapdefiníciónk semmiben sem mond ellent az eddig elfogadottnak: az egyén tartozik egy bizonyos társadalmi réteghez, esetleg aspirálhat egy másik rétegbe való tartozásra (s ennek nyelvi vonatkozásban is tanújelét adja, vö. pl. Labov kutatásait), nyelvhasználata tehát igazodik a szóban forgó csoporthoz, s ugyanez érvényes az egyes foglalkozási csoportokra jellemző szakzsargonra is. Ez az az aspektus, amely a normát egy szociokulturális ideálnak tekinti.

Nem véletlen, hogy a másik csoportot általánosságban földrajzinak, s nem dialektusnak nevezem. Véleményem szerint a hagyományos értelemben vett dialektusra nem vonatkozik a javasolt definíció, mivel a dialektusok — amelyeknek élő voltát és változásokra való képességét nem vitatom — viszonylagos zártságuk miatt nincsenek kimutatható kapcsolatban a normafogalom előremutató tendenciájával, azaz az újdonságok regisztrálásával és kodifikálásával. Indokoltabb a szociolektus mellé a regionális köznyelvi közösségeket felvenni, amelyek egyrészt rendelkeznek a dialektusok hagyományaival, másrészt közvetlen kapcsolatban vannak az adott nemzeti nyelvet beszélő egész közösséggel.

Részösszefoglalásként le kell szögeznünk, hogy a javasolt definíció alapján ugyanúgy egyszerre beszélünk normáról és normákról, mint az eddigiek során. Annyiban tartom egyszerűbbnek a javasolt megközelítést, hogy ezáltal is el lehet különíteni egy a nyelvre vonatkoztatott absztrakt szintet, s a beszédtevékenységben megjelenő megnyilvánulásait, részben a tevékenység produktumai, részben a beszédtevékenységben résztvevők (átlagos anyanyelvi beszélő, nyelvész, beszélő közösség) szempontjából.

D) A társadalmi és nyelvi normák összefüggései

A nyelvnek a társadalomban való elhelyezkedése meghatározza a nyelvi normáknak a társadalmiak közötti meglétének tényét, az összefüggés azonban nem magyarázza egyértelműen a normák működésének hasonlóságait és különbségeit.

A normák és szabályok mintegy koncentrikus körökként helyezkednek el, azaz a társadalmi normákba beletartoznak a kommunikációs, azokba pedig a nyelvi normák. Ilyen és hasonló összefüggések jellemzők az amerikai antropológiai nyelvészet szemléletére, ahol a nyelvi viselkedést az emberi viselkedés egyik elemeként fogják fel. Ugyanakkor Leontyev is (idézi Huszár Á., l. Fülei-Szántó 1984:65) hasonló értelemben nyilatkozik,⁷ szerinte a nyelvi normák ugyanúgy működnek, mint a szociális normák általában. Ezzel a megállapítással csak részben tudok egyetérteni, az egyénnek a norma elfogadása és elutasítása által egy társadalmi réteghez vagy csoporthoz kapcsolódása esetén. A nyelvi és szociális normák között különbséget látok azonban abban, hogy egy társadalmon belül a szociális normák csak csoport- vagy rétegspecifikusan

⁷ Érdekes módon még a terminológia is összehasonlítható Leontyev és Aléong (l. Maurais 1983) között, amennyiben implicit és explicit normák kettősségéről beszélnek.

jelennek meg, nincs össztársadalmi viselkedési norma,⁸ míg viszont a realizálódó nyelvi normáknak mintegy fölérendelhető az adott nyelv egészére vonatkoztatott szabályrendszer, az ún. standard nyelv.

4. Végző összefoglalásként elképzelhető lenne például egy ábrát készíteni a norma hatásának valamennyi irányáról, a tevékenységről, a benne résztvevőkről. Erre irányuló próbálkozásaim azonban sikertelenek maradtak. Nem lehetséges egyetlen sémába rendezni a nyelvet és a beszédtevékenységet, a hagyományokat és újításokat, az intézményeket és a társadalom különböző csoportokban és minőségekben megjelenő tagjait — azaz mindazokat a tényezőket, amelyeket a nyelvi norma/normák elemzésekor figyelembe kellett venni.

A sematikus ábrázolás céljából ugyanakkor meg lehet próbálni — az egyes nézőpontokban már említett ciklikus jelleg miatt — egy nagy kör mentén elhelyezni az összetevőket. Az egyénben az anyanyelvi nevelés és a folyamatos művelődés során a nyelvről kialakult tudati kép jelen van, passzívan, amennyiben az adott nyelv „egyszerű” használójáról van szó. De ha az illető a nyelv tevékenységébe potenciális beavatkozónak minősül, úgy saját tevékenységével is, akár közvetlenül, alakíthatja anyanyelvét, részt vállalhat a normalizációban részt vevő intézmények munkájából, részt vehet a szabályokat leíró produktumok elkészítésében stb. Ennek az elképzelhető nagy körnek bármelyik pontján kapcsolódik is be a kutató, mindenképpen a norma valamely megnyilvánulási formáját vizsgálja, következőképp terminológiai-lag és tartalmilag egyaránt indokolt a norma, azaz a több létező alnorma egymás mellett élésének feltételezése.

IRODALOM

- Bartsch, R.: Sprachnormen: Theorie und Praxis (Niemeyer, Tübingen, 1985.)
 Dubois, J. et alii: Dictionnaire de linguistique (Larousse, Paris, 1978.)
 Fülei-Szántó Endre szerk.: Norma — átlag — eltérés (az 1984. május 23 — 25-i pécsi tudományos konferencia válogatott előadásai)
 Gueunier, N.: Linguistique et normes (Le Français dans le monde 1969/1982.)
 Juhász János: Probleme der Interferenz (Akadémiai Kiadó, Bp., 1970.) — Die sprachliche Norm (ELTE 1985., Budapesti Beiträge zur Germanistik)
 Karam, F. X.: Toward a definition of Language Planning (Advances in Language Planning, szerk. J. Fishman, Mouton, 1974.)
 Maurais, J. szerk.: La crise des langues (Québec, 1985.)
 Maurais, J. — Bédard, E. szerk.: La norme linguistique (Québec, 1983.)
 Marcel, J.: Fragments de lettres à un ami sur les rapports de la langue et la culture (Douze essais sur l'avenir du français au Québec, 1984. Idézi Maurais, 1985 : 77)
 Molnár Ilona: A nyelv értékeinek kérdéséhez (Nyelvtudományi Közlemények 1985/87. 1. köt.)
 Lőrincze Lajos: Emberközpontú nyelvművelés (Magvető, 1980., Gyorsuló idő)

Sörös Anna

⁸ Alighanem vitatható ez a megállapításom, amennyiben pl. az idősebbek iránti tisztelet kifejezésére vonatkozó viselkedési normák a társadalom valamennyi tagjára kötelező érvénnyel hatnak.

A politikai kultúra néhány nyelvhasználati-pragmatikai vonatkozása (1957—1988)

1. „Vét-e nyelvében a nemzet?” Megragadhatók-e a nyelvészet sajátos eszközeivel és megközelítésében a politikum jelenségei, amelyek szerencsés esetben kizárólag nyelvi anyagban, de a legrosszabb esetben sem a nyelvhasználat tényei nélkül manifestálódnak? Tetten érhetők-e csalárd politikai indítékok a csalárd politika szavaiban, vagy — ami ugyanaz a kérdés — hitelesen igazolható-e a politikai cselekvés belvilágának tisztessége abban a nyelvi anyagban, amelyben testet ölt? A válasz első fokon nem azon fordul meg, hogy a nyelvhasználat adatai tartalmazzák-e célpontos politikai stratagéma-k félreismerhetetlen jelzéseit, hanem hogy a szaktudomány képes-e olyan értelmes kérdéseket vonatkoztatni vizsgálatának tárgyára, amelyekre — Hegel kifejezésével — a valóság is értelmes válaszokkal szolgál.

Az újkori nyelvtudomány fejlődésmenetében meglepően késői fejlemény olyan (rész)diszciplínának a megjelenése, amely a nyelvi közlés mint aktus hatékonyságára, eredményességi feltételeire kérdez rá. Annak ellenére, hogy a nyelvi tények egyetemes és „közvetlen valóság” jellege jól megfogható anyaggal áll rendelkezésre az emberi érintkezésbeli hatásmódok vizsgálatára, a századelő nyelvészetének saussure-i ihletése szinte kizárólagosan a nyelvi rendszer elemzésének terepévé tette aszakáztatot. A késői újszülött, a pragmatika a „tények nyelvészete”, amelyönmagát a nyelvi aktusok vizsgálatával határozza meg. Feladata pedig — Stalnaker (1977, 384) megfogalmazásában — a közlési aktus „sikeres végrehajtását szolgáló szükséges és elégséges feltételek megtalálása”, Grice (1967/1975) terminusával: a megfelelő „maximák” megállapítása, illetőleg érvényesítése. Kiinduló feltételezése, egyszersmind mély meggyőződése, hogy a nyelvi közlésnek következetesen cselekvéskontextusa van. A közlés maga tett, amint ezt Austin (1955/1973) nevezetes könyvének címében (*How to do things with words?*) is kifejezi. E teória szerint a nyelvi közlést úgy kell felfogni, mint amely határozott célt követ, a közlő által elgondolt végeredményt célozza, illetve hozza meg, ha a közlés sikeres, Austin (1955/1973, 101) példáin bemutatva az alábbi illusztráció szerint. (i) *Azt mondta, hogy lőjem le a nőt*; (ii) *Megparancsolta, hogy lőjem le a nőt*; (iii) *Meggyőződött róla, hogy lőjem le a nőt*. E három közlemény főmondata az alárendelt tagmondatok tartalmát eltérő feltételekkel szorítja meg, ami alaposan megváltoztatja annak cselekvéskontextusát. Másfelől azonban a példák csak annyit tanúsítanak, hogy a nyelv képes tükröztetni a kifejezésnek a tulajdonképpen tettehez való viszonyát. Vessünk össze viszont két, azonos műfajú szöveget, két jelmondatot: (i) *Éljen a párt!* és (ii) *Állítsátok le Bős—Nagy-murost!* Az első slogan demagógiája abban áll, hogy nincs cselekvéskontextusa a közlési cél értelmében, mivel nem mozgósít semmire. Nem tárgyának eltérése folytán, hanem nyelvi kifejezés mivoltában más a (ii) alatti jelmondat: megnevez egy végrehajtandó cselekvést, amelyet egy objektumra vonatkoztat. Utal a címzettre, legalábbis általános formában, de összetéveszthetetlenül. A kifejezés megjelenítésének, aktualizálásának módja emellett a közleményt egy bennfoglalt, bár — fölöslegesként, redundáns elemként — a nyelvi alakulatból elhagyott, szavakba is foglalható közléssel egészíti ki, amely lehetségesen így hangzik: *Mi követeljük*. Bizonyos értelemben tehát csak az utóbbi minősül valóságos, tartalmas közlésnek.

Általános formában megfogalmazva, a közlés eredményességének kérdése arra a tézisére épül, hogy a nyelvi kommunikáció szabályai az emberek közötti interakció szabályaiból vezethetők le, közülük is a legfontosabból, az úgynevezett együttműködés elvéből. Az egyes együttműködési szabályok főként a kívánt és a lehetséges információk mennyiségére, ezek továbbításának módjára, a kifejezés különböző minőségi jegyeire és részben mennyiségi mutatóira vonatkoznak. Bár közvetlen tárgyunk, a politikum szférájának nyelvhasználata bonyolult, többváltozós függvény, bizonyos összetevők tekintetében korlátozott egy teljes közlésmodellhez viszonyítva. A torzulások típusai mégis úgyszólván minden összetevő abnormis alakulásán dokumentálhatók. Következésképpen valamelyest is rendszeres áttekintésük egy közlésmodell vázlatos szemléjét nem kerülheti meg, különös tekintettel az eredményességi feltételekre. Mindezekelött: föltesszük, hogy a feltételeket szélső határértékek között alakuló változók jellemzik a közlésben (például a közvetítő csatorna működése optimális, gátolt, megszakított, és így tovább). Egyedi közleményekre alkalmazva az egyes változók eltérő kategóriákba taroznak ugyan, értékeik alakulása mégis nagymértékű összefüggést mutat. Az említett változók a közlemény tartalmi összetevőivel, a nyelvi kommunikációban részt vevők egymás közötti viszonyával és a közlésfolyamat alakító tényezőivel párhuzamosan rendeződnek el.

2.1. A közlemény szorosabb értelemben vett tartalmi mozzanatai közül kiemelt jelentőségű a közlemény valóságra utalásának mutatója, a pontosság. Két, minden egyébtől elvonatkoztatva tekintett közlemény tényállástartalma eltérhet egymástól pontossága szerint, vagyis abban, hogy mennyire sajátosan egyedi, specifikus az a tényállás, amelyet egy bizonyos nyelvi esemény hordoz. Egy közlemény valóságleírása akkor optimális, ha a megjelölendő valóságdarabhoz egy és csakis egy nyelvi alakzat van hozzárendelve, amely a megcélzott és csakis a megcélzott valóságdarabra illik rá. A közlő minden egyéb esetben túláltalánosít. Ezzel — értelemszerűen — a valóság vonatkozó részletének olyan, megsokszorozott halmazát fedi le közleményével, amely tetszőleges, a közlő mindenkori érdekeinek megfelelő, szabados értelmezési változatoknak adhat teret. A hatalom kommunikációs gyakorlata — és legyen itt ez a példa — legalább egy alapvető, ideológiai tétel értékű megnyilatkozás-típusban vét a kívánatos pontosság követelménye ellen. *A szocializmus a jövő útja; A szocializmus a legfejlettebb társadalmi formáció; Hitet teszünk a szocializmus (építése) mellett; A szocialista társadalom fel-szabadítja a közösség alkotóerejét* és hasonló kijelentések sorozata olyan állításokat foglal magában, amelyek jeltárgya meghatározatlan marad. A hatalom ennél fogva olyan állapotjellemzőket tulajdonít a homályba vesző fogalomnak, amelyek önfenntartási érdekeinek a legalkalmasabban megfelelnek. Szorosabb értelemben vett tartalmi vonatkozásban a fenti állítások két alaptény-állást tartalmaznak: *a szocializmus jó és a szocializmus a közlő (hatalmi) érdekeinek megfelel.* E töretlen hagyományon semmit nem változtatott az, hogy a nyolcvanas évek elején rögzült a hivatalos, ideologizáló nyelvhasználatban egy *létező szocializmus* szószerkezet. Nincs olyan fogalmi ellentétpár ugyanis, amelyen belül e látszólagos megszorítás tényleges elhatárolást jelentene. Az elvben lehetséges *nem létező* (azaz *ideális*) tükörképszerűen alulspecifikált, vagyis semmitmondó.

2.2. A közlés eredményességi feltételeihez tartozik az a megfelelő viszony, amely a közlőtársak között fennáll kommunikációjuk folyamán. Valójában itt egymástól elválaszthatatlanul összetartozó feltételek csoportjáról van szó, mégpedig az egyetemesen érvényeseket emelve ki, a következőkről. A hatalmi helyzet, vagyis a közlőtársaknak a szociális pozíció szerinti viszonya a közlőhelyzetben magával hozhatja, hogy a potenciális partnerek közül az egyik esetleg szóhoz sem jut, vagy csak a másik fél engedélyével vagy korlátozó irányításával közölhet. (Tágabb értelemben — kommunikációelméleti szempontból — ez a cenzúra esete is.) A korlátozásnak nem föltétlenül kell a hivatalos autoritás fokozataiban gyökereznie, állhat mögötte az érintkezésbeli örökölt kötelmek hagyománya is. Ha a viszony kiegyensúlyozatlan, a teljes értékű nyelvi kommunikáció csorbat szenved. Ugyanazt hozza magával a közlők tradicionálisan kötött vagy saját életkereteik között kiépített kulturális bázisának (ismeretanyagának, meggyőződéseinek, ítéleteinek, és így tovább) különbözősége, azonossága, egyeztetetősége. (Ebben a tekintetben a Kádár-korszak 'puha diktatúra' szakasza különösen érdekes változatot fejlesztett ki. A hatalom, természetesen, kizárólagos érvényűnek tekintette a maga ideológiai alaptételeit, és a lényeges, uralmának megalapozottságát elméletileg veszélyeztető pontokon tilalomfákat állított. Emellett — a 'túrt' kategóriájában — feloldozást adott „az idegen talajon álló kritikának” is azzal a kimondatlan, de szigorú feltétellel, hogy a közlő névlegesen a hatalom ideológiai határain belülre kéredzkedik. Minden olyan nyilvános közlésnek, amely a „jobbító szándékú” minősítésben próbálta elnyerni a *nihil obstat*-ot, alapkövetelménye volt a többes szám első személy használata. *Mi...; ... miközben nem eléggé figyeltünk arra, hogy...; Nem szabad szem elől téveszteni, hogy...; és így tovább.* A fasizmus, legalábbis annak német változata, ilyesfajta egérutat nem engedélyezett: a Klemperer (1955) által lajstromozott nyelvhasználati kelléktár, a *Lingua Tertii Imperii* tekintélyes gyűjteményében ilyen lehetőséget sehol nem említ.

Hasonlóképpen, az intézményesült hatalom a maga részéről és magára vonatkoztatva is alkalmazta — sőt, csaknem kizárólagosan — a többes szám első személyt. A *mi* nevében igyekezett igazolni saját pozíciójának legitimátását, igealakok és személyes névmások formájában, mintegy a nemzetet, pontosabban e fogalomnak a nacionalizmus veszélyét szimatoló elfojtása nyomán a „néppel” való együttlélegzés képzetének keltése útján. Ugyancsak a viszonytartalmak tartományában gyakorolt a hatalom egy másik nyelvhasználati eljárást is arra, hogy önmagát megkísérlje beleötvözni — megint a látszatok szintjén — a nemzetegészbe. A — Miszlivetz Ferencről (1988) kölcsönzött kifejezéssel — „arctalan elit” az *elvtárs/elvtársnő* megszólítás általánossá tételével célozta meg a mindenki egyenlő elvet, a tettek szintjén szavak nélkül kiegészítve persze a segédítéssel: „né melyek azokban a egyenlőbbek, mint mások.” Valamelyest is nyilvános, illetve hivatalos kommunikációban az *elvtárs/elvtársnő* csak a csupasz teljes névvel váltakoztatható adresszáló formula maradt a korai paternalizmus időszakáig, és csupán a hatvanas évek végétől, a hetvenes évek elejétől jelenik meg a nyugati nyelvekben használatos, semleges, a társadalmi presztízshierarchia értékeivel szemben közömbös *úr/asszony(om)* megszólítás. Nem érdektelen megjegyezni, hogy ez utóbbiak — Szabó Miklós (1980) érvelése szerint — nem régi megfelelőik reaktivált változatai. Az *úr* már 45 előtt lefelé irányuló megszólítás volt, amely megillette a fűszerest, de nem járt ki a parasztnak. A nyolevanes

évek végére ebben a tekintetben a társadalom tagozódását jobban követő kettősség alakul ki. Az *elvtárs/elvtársnő* elkülönít és a — lukácsi terminussal — „hatalomvédte bensőség” szférájába sorol, míg az újjátartalmasuló *úr* szembeállít, bár rangmegjelölés nélküli alkalmazása „felfelé” tilos (*Pozsgay államminiszter úr* lehetséges, *Pozsgay úr* nem).

Részlegesen önálló eredményességi feltétel a viszonyrelációk körében a közlőtársak közötti bizalom. Minél nagyobb mértékben képesek egymás nézetrendszerét és beállítódásait a sajátjukéhoz közelállónak tekinteni, annál inkább teljesül a bizalom feltétele. A hatás abban mutatkozik, hogy az egyes közlési eseményekkel kapcsolatos előfeltevések állománya a bizalom háttéréből nagyobb mértékben válik közössé a közlő és a hallgató számára. (E problémában a nyelvhasználat tanának nincs autonóm eljárása a helyzet felmérésére. Kivéve egy lényeges pontot, a hazudás mint közlésstratégiai eszköz elemzését; l. lejjebb.)

2.3. A közléstartalmak átvitelét, továbbítását határozzák meg az intencionális, azaz a kommunikációs szándékokkal kapcsolatos mozzanatok. Mindenekelőtt abban az értelemben, hogy valamely lehetséges közleményt a közlő közvetíteni szándékozik-e, illetőleg milyen körben, másfelől, hogy a hallgató mennyire áll készen az üzenet befogadására. A két fél intencióinak természetes állapota az összhang, amely feltételezi a közléstartalom megfelelő megválasztását és formálását. (Az elidegenedett hatalom ezen a téren a legszembeeszköbb módon talán a felsőoktatás területén fogott mellé. Az ideológiai tárgyak oktatása olyan anyagot kínált, amelynek állításait a diákság nagyobbik hányada nem tudta hitelesnek elfogadni a bőrén tapasztalt ellentmondások miatt. Az ódivatú és életidegen kategóriák halmaza nem szakterminus mivoltában mutatkozott emészthetetlennek, hanem azért, hogy minél erősebb kísérletet tett a virtuális címzett a fogalom valóságellenőrzött megalapozására a maga számára, annál makacsabb ellenállást tanúsított az interiorizálandó fogalom: az *állam erőszakszervezetként* való definícióját a realitásoknak csupán egy szűkebb geográfiai terében lehetett elfogadhatónak tekinteni; az *állam elhalásának* fogalma nem minősült tudományosan komolyan megfontolható perspektívának. A kulcsszerepet játszó nyelvi alakzatok, minthogy tartalmuk nem élhette túl a valósággal való összevetés logikai próbáját, az ilyen ellenőrző gondolatmenetekre vállalkozók számára nem váltak el- és befogadhatóvá. A doktriner hivatalosság reményei és elvárásai a címzetteknek éppen ebben a körében a legutóbbi időkig túlfűtöttek voltak. 1973-ban egy a marxizmus elmélet alapfogalmait kritikai elemzésnek alávető munka szerzőgárdáját lehetetlenné tette, mindennapi egzisztenciális értelemben is. Magát a művet pedig természetesen (értsd: természetéből következően) betiltotta. A nyelvészet szelíd megfogalmazása szerint az történt, hogy egy adott közléstárgy vonatkozásában a közlőtársak között az adott közlési helyzetben a kommunikációra ítéltetettek között az intencionális összetevők egyensúlya nem állt fenn.)

2.4. A közlés eredményességi feltételeinek külön fejezete a közlemény közvetítését befolyásoló mozzanatok köre. Ezek egy része egyszerűen a jeltovábbítás jellemzője. A nyelvi közlés vonatkozásában olyanok tartoznak ide, hogy a közlő például milyen „csatornát” választ, illetve kénytelen választani. Az írásbeli közlés „csatornája” közzismerten szűkebb, mint az élőbeszédé. Ez utóbbin belül a távközlési változatoké (telefon, rádió, tévé) ugyancsak szűkebbek, mint a közvetlen személyközi érintkezése.

Saját műfaján belül a nyelvhasználat mindegyik változatra kidolgozza a maga lehető legjobb megoldásait, vagyis egyik sem eleve alacsonyabb értékű a másikinál, amennyiben kihasználja saját adottságait. Más megfogalmazásban, amennyiben számol a maga korlátaival, és ahol szükséges, a közleménybe építendő összetevőket a maga jelkészletére fordítja le (a gúnyos arckifejezés, amely alkalomadtán megváltoztatja egy kijelentés igazságértékét, írásban kifejezésre juthat a megfelelő jelzőhasználattal vagy éppen az állító kijelentésnek tagadó kijelentéssé változtatásával stb.). Azonban jelentősebb szerepű a közvetíthetőség szempontjából a közlemény megformálása a hírértékviszonyok tekintetében. Az időegységenként túlságosan nagy hírértékű üzenet általában nehezebben érthető, fogadható be. Ha a nagyobb hírérték forrása a ritkább használatú, idegen (eredetű) szavak tömeges megjelenése a szövegben vagy bonyolult szerkezetű egységek halmozódása, a közlemény nyögvenyelőssé, ezoterikussá válik. A másik vélet a terjengős közlemény, amely kevés információt tartalmaz, redundáns, mert tele van ismétléssel, vagy megreked általánosan ismert megállapításoknál. Az optimumtól bármelyik irányban való eltérés rontja a nyelvi kommunikáció hatékonyságát.

Ami a „csatorna” megválasztását illeti, a hatalom a nemzettel való nyelvi érintkezésben a közvetítés csaknem mindegyik változatával egyformán élt, amint ezt egyébiránt minden hatalom teszi. Azzal a megszorítással mindenestre, hogy a totalitáriánus rendszerek szokásaihoz híven maga választhatta meg mindenekelőtt a nyilvános alkalmakat. Egyedi színezetet a hatalom — nemzet kommunikáció a közvetlen érintkezés két műfajában kapott, s mindkettőben — bizonyos stílusmódosítással — követte elődjének, a Rákosi-érának a gyakorlatát: a *(nagy)gyűlés*-ben és abban, amit jobbra *elbeszélgetés*-nek neveztek. Célja szerint mindkettő osztozik a kinyilatkoztatás és az akaratátvitel mozzanataiban. A *(nagy)gyűlések* megkülönböztető jegye az eszmei befolyásolás egy formája, az indoktrináció — hivatalos szóhasználat: a meggyőzés, egyetértésre jutás —, míg az *elbeszélgetés* a renitens vagy megnyerendő személyiségek intését és — ahogyan ma mondják — kézivezérlését célozta meg.

Mindkét típus finom elemzésekre adna alkalmat. Itt azonban csupán egyetlen különbségükre szeretnék utalni. A hatalom nyelvi úton történő érvényesítésének ez a két formája összevetve éles megvilágításba helyezi ugyanis birtokosainak kettős attitűdjét. A nagygyűlés szónokának populista, a „néphez” szóló egyszerűsége kiáltó ellentétben van a berendelések vagy megrendelt jelentkezések sorozatában többnyire gyakorolt, finomszabályozott irányítással, ahogyan egy ideológiailag felhasználható vagy veszélyt jelentő tekintéllyel eljárnak az illetékes helyen. Az említett különbség nem a közlők morális vagy értelmi különbsége, hanem az alkalmazott közlésstratégiáké. A hatalom stabilitási állapotának megítélése tekintetében a világtörténelem bizonyára legtudatosabb vezetőrétege, az „új osztály” pontosan azt a stratégiai fortélyt veszi elő minden rétegnek és minden egyénnek megfelelően, amely a legalkalmasabb a fennálló hatalmi viszonyok megőrzéséhez. Ezen a ponton azonban a nyelvész illetékessége véget ér, és a témát át kell adnia más tudománysszakok művelőinek, felhíva a figyelmet a közvetítésre vonatkozó eredményességi feltételek egyik leglényegesebb teljesületlen tételére. Arra ugyanis, hogy a politika praxisa a döntő fontosságú kérdésekben a nyelvi információ átvitelének csatornáját teljességgel egyirányúsította.

2.5. Végül a közlés eredményességének feltétele a hibaelhárítás is. Abban az esetben ugyanis, ha a közlés fenyegető eredménytelenségét a közlőtársak észlelik, a folyamatot újrászabályozási eljárásokkal egészíthetik ki, két lehetséges fő változatban. Hatálytalanítják a közlésfolyamatnak egy bizonyos pontig elért szakszót, majd újraindítás következik. Másfelől beépített dialógust, helyzet- vagy fogalommagyarázatot iktathatnak be, amellyel nem érvénytelenítik a megelőző folyamat-szakaszt, csak bizonyos közlési eseményeket helyettesítenek más, többnyire kifejtő jellegű egységekkel. Ilyen újrászabályozási eljárásban tisztázható például, hogy egy hamis (igazságértékű) állítás hazugság vagy tévedés volt. Az ily módon keletkező közleményekre a továbbiakban az összes előző eredményességi feltétel érvényes.

A hatalom hivatalos és félhivatalos megnyilatkozásaiban görcsösen került bármiféle újrászabályozást, mégpedig minden olyan tárgykörben, amelyben megkérdőjelezhető lett volna fennállásának bármelyik ideológiai — politikai tartópillére. Az egyetlen terep, amelyen megengedte magának a korrekciót, a nem elsőrendű téziseknek a múltra vetített kritikája. A kizárólagosság igényével fellépő hatalomhoz nem illik a tévedés. Következésképpen, ami félresikerült, az tévedés vagy torzítás, halaszthatatlanul elvetendő; az mindig per definitionem a múlt, és a hatalom mint közlő a jelenben nem azonos korábbi önmagával. A 45 utáni hivatalos politikai közléshagyomány tanúsága alapján a ténylegesen meghatározó közléstartalmak megváltoztatása — maga a történeti diszkontinuitás, természetesen csak a kifejezés szintjén.

3. A fentiekben a természetes, körülményeiben és eszközhasználatában korlátozatlan közlés eredményességi — Searle (1969) kifejezésével — „szerencsefeltételeiből” kiindulva céloztam az 1957-től 1988-ig tartó kor nyelvi — kommunikációs normáinak sajátosságaira. Ez a megközelítés deduktív jellegű. Választható azonban egy másik nézőpont is. Az alapkérdés akkor az, hogy a rendellenességek mely típusaiban érhetők tetten a politikailag torzított közlés, metaforikusan: a *lingua politica* azon jegyei, amelyek a társadalmi rend jobbra bevallatlan maximáiból, tehát a rendszer lényegéből és működés-folyamatainak irányító elveiből vezetődnek le. Az ilyen elemzés feltételezi a közlési zavarok valamilyen elméletét, illetőleg tipológiai osztályozásukat. Ha a közlést többváltozós függvénynek tekintjük, célszerűnek tűnik a zavartípusokat a közlés tényezőinek fő kategóriái szerint elrendezni. Ezek: a közlőtársak; a közléstartalom vonatkoztatási rendszere, vagyis a valóság (modellje); a nyelvi közlés eszköztára; végül a közlés folyamata. A lezáruló korszak nyelvi — kommunikációs kultúrája mindegyik összetevő vonatkozásában ellelezhetetlenül fölmutatja igazi arcát.

3.1. A közlő-közlőtárs-közléstárgy viszonylatban az első tünet a közlés hiánya. Így nevezem közös megjelöléssel a hallgatást (a nyelvi érintkezésben való részvétel felfüggesztését) és az elhallgatást, azt, hogy a hivatalosság kommunikációs tabuvá tette az intézményesen preferált ideológiai álláspontokkal nem egyező nézeteket, és gyakorolta a szónyeg alá söprést például olyan szociális problémákkal kapcsolatban, mint a szegénység vagy a határokon kívül élő magyarok helyzete; aratva a másik oldalon hallgatást mint az egyet nem értés több területen kizárólagos válaszreakcióját. Másodszor, nem függetlenül az előző típustól, ebbe a viszonylatba tartozik a hatalom kommunikációjának dikta-

tórikus jellemzője, az egyirányú közlés: az ideológus prelegálja az abszolút igazságot — és az ellenvetés tilos. (Szeretnék ismét emlékeztetni a betiltásokra, amelyekre példaként már hoztam Márkus, Bence és Kis Marx-kritikáját 1973-ból.) Az alábbiakban csupán két reprezentatív, e körbe tartozó jelenséget fogok megemlíteni és néhány mondatban bemutatni, a *dimenziótorzítást* (csúsztatást) és a *hazudást*.

3.2. Az a mód, ahogy egy témát a közlő kezel — a közlő helyzetet jellemzőivel és a közlőtárrsal való viszonyon kívül — a közlő nézetrendszerétől függ. Egy bizonyos tényállást minden nézetrendszer kisebb-nagyobb mértékben megváltoztat azáltal, hogy a közlendő tényállás körül más tényállások halmozását mozgósítja egy adott kommunikációs helyzetben. Ezek alkotják a közleményben foglalt tényállás dimenzióját. Mindegyikük egy-egy kifejtett, szabályos közlemény alakjára hozható, amelynek pozíciója (állítása) az *igaz* vagy a *hamis* logikai értékét veheti föl. A hamisak — természetesen — torzítják a tulajdonképpeni közleményben foglalt tényállás dimenzióját. Benne az megváltozik, s olyan tényállás(változat) formáját ölti, amelynek az igazságértéke — az úgynevezett többértékű logika szemlélete szerint — nem teljes, illetőleg nem megítélhető. Ilyesfajta dimenziótorzítással állunk szemben a következő, egyszerűsített példában. *A szocializmus felépítésének célja megkövetelte a mezőgazdaság kollektivizálásának ütemezését. A kollektivizálás ütemezése*, amely itt főleg az 1957 és 60 között gyors ütemben végrehajtott, téveszbe kényszerítést jelent, a kijelentésben abszolút szükségszerűségeként tűnik föl. Az ábrázolt tényállás dimenziójához tartozó előfeltevések itt: *a)* a szocializmus felépítéséhez a szóban forgó lépés elengedhetetlenül szükséges; *b)* a szocializmus felépítése cél, amelyet egyetemesen magunk elé tűztünk; *c)* a szocializmus mindenekfölötti eszmény; és — *c)*-ből következőleg — *d)* nincs tovább rákérdezés, hogy mi a szocializmus. Ha *d)* felől visszabontjuk a példaként hozott közleményt, a bennfoglalt állítás igazságértéke a mögötte álló, előfeltetelezett állítások igazságértékének függvényében fog alakulni. Ez az a művelet, amelyet tilos volt elvégezni.

3.3. A torzított nyelvi kommunikáció tipológiájában a *hazudás* lehet a legrégebbi tétel, amely tudományos értekezés tárgya volt. Augustinus már másfél évezreddel ezelőtt meghatározást adott rá (*Mendacium est enuntiatio cum voluntate falsum enuntiandi*, 'A hazugság a hamisat állítás szándékával tett kijelentés'). Emellett az egyetlen, amelyre jogi szankciók vonatkoznak. Hazudás nyomán a hazugságban sajátos tényállásviszony alakul ki. Az elhangzó kijelentésnek teljes tényállás-előfeltevése van, az igazság. Hazudás folyamán az igazságot, egy tényszerűen hiteles *i* tényállást — helyettesítéssel — egy *h* tényállás vált fel. *h*-ra, az *i*-t helyettesítő tényállásra az áll, hogy az lehetséges, de nem valós. Végső soron a helyettesített (*i*) és a helyettesítő (*h*) közötti sajátos tényállásviszony megléte eredményezi a hazugságot.

A meghatározásnak ez a módja lehetőséget ad rá, hogy elkerüljük a hazudás definíciójában Augustinus, tehát a IV. század óta ismétlődő homályos tényezőt a közlő szándékáról. Azt mondom ugyanis, hogy a közlő helyettesít valamit valamivel. Ha a közlés eseményterének az adott közlemény körül szerveződő tényálláshalmazában csak *h* van benne, de *i* nincs, akkor ez azt jelenti, hogy *i* a közlő számára nem létezik. Tehát *h* nem egy másik — a valós — tényálláshoz képest hamis, hanem önmagában hamis. Ezzel a fel-tétellel nem hazugság keletkezik, hanem egyszerűen *téves állítás*. Ha viszont az említett tényálláshalmaznak mind *i*, mind *h* eleme, és a közlő ilyen

körülmények között választja *h*-t, akkor ezt az *i*-t helyettesítő tényállásként használja, amely így nem egyszerűen hamis, hanem valamivel — a helyettesített *i*-vel — szemben lesz hamis.

A hazugságra a korszak korai múltjából vett, durva példát fogok hozni. A Nagy Imre-perben konstruált ítélet egyetlen eklatáns pontját, a miniszterelnöki hivatal jogszerűségét. Az 1958. június 17-én közzétett ítélet — mint legutóbb Barabás Tamás (1989) is rámutatott — azon az alapon vitatja a miniszterelnök hivatalos megbízatásának legitimitását, hogy ahhoz „erőszakkal és csalással” jutott hozzá „az ellenforradalmi erőkre támaszkodva”. E kijelentésről, hogy hazugságnak nyilvánítsuk, nem azt kell bizonyítani, hogy nem ez történt, hanem azt, hogy a közlemény szerzői birtokában voltak a kijelentésben foglalt hamis állítással szemben álló igaz állításnak. A dolog egészen egyszerű. *a)* Nagy Imrét az MDP központi vezetősége 1956. október 23-24-e éjjelén maga javasolja az Elnöki Tanácsnak, hogy válassza a minisztertanács elnökévé. Az Elnöki Tanács a jelölést 24-én délelőtt elfogadja, és a törvényes kinevezés megtörténik. Ez az információ még a nap folyamán hivatalos közlemény formájában mindenki számára hozzáférhetővé vált. *b)* A hivatkozott közlemény szövegében „az ellenforradalmi erőkre” történik utalás, és a határozott névelővel egyediesített (specifikált) megjelölés nem enged meg olyan értelmezést, hogy a miniszterelnöki megbízatás forrása helye beletartozzék az „ellenforradalmi erők” kategóriájába. *c)* Következésképpen az ítélet vonatkozó mondatának dimenziójában benne kell lennie annak az igaz állításnak, amellyel szemben az idézett szövegrészlet állítása hamis. A hazugsághoz pedig ezt az ismérvet rendeltük hozzá.

3.4. Az egyirányú közlés monopóliumát a hatalom — nemcsak ebben a korban és nem csak nálunk — hajlamos túlárado szövegprodukcióval kiegészíteni. Egyéni közlésstratégiákban az eljárás gyakran csak azt a célt szolgálja, hogy a közlő mindvégig a kezdeményező szerepében maradjon. Az intézményesített szövegtúltengés azonban a hivatalos nézeteknek ismétlés útján történő terjesztését van hivatva végezni, végső soron az egyén nézetrendszerének hasonítása végett, megvalósítva az indoktrinációt. Másfelől azonban a közlési hipertrofia — és ennyiben valóságos különbség van régebbi korokkal szemben — a társadalom életfolyamatainak irányításában jól tervezett eljárás is. Egyik célja az úgynevezett kognitív és érzelmi konzonancia megteremtése, a feldolgozandó információk és az egyén belátásai közötti összeegyeztethetetlenség eltüntetése. A jelenség lényege az, hogy amennyiben az információ vevője a közlőt „elfogadja”, álláspontját viszont nem, a vevőben kognitív disszonancia keletkezik. Feloldásának a közlő által követett célja az azonosulás, amely elősegíthető részben a közlemények befogadásra alkalmasabbá tételével, részben a kommunikátor személyének célirányos maszkírozásával. Az ismételt adagokban továbbított, stílusukban megnyerővé varázsolt nézetek nagyobb szellemi erőfeszítés nélkül is megteszik a magukét. A tárgyalt korszak agitátorai — rangtól függetlenül — mindig is valamilyen népi bölcsesség típusú előadásmódra törekedtek, tartózkodva bármifajta akadémizmustól, éppen a „széles bázis” megnyerésének igényéhez igazítva a hangnemet. A hangnem a korszak teljes tartamában változatlanul megmaradt, bizonytalanság a „bázisföltés” és a „forradalmi munkás-paraszt” jelleg öngazolási tüneteként.

3.5. Végül nem maradhat említés nélkül a hatalom sajátos nyelvhasználati mintája, a m o z g a l m i z s a r g o n. A nyelvhasználat normája ugyanis

nem egységes, hanem abban — ahogy Cohen (1956) mondja — „minden társadalmi csoportnak megvan a maga egyénisége”. A nyelvhasználat társadalmi tagozódása a hatalmi szerkezet szerinti rétegnyelvek, köztük — Fónagy és Soltész (1954) elnevezésével — a mozgalmi nyelv létrejöttét vonja maga után. Mindaddig, amíg egy nyelvhasználati változat (egy szakma nyelve, egy csoport- vagy rétegnyelv) „nyitott” marad a köznyelv egyetemes eszköztárának lehetőségeire, nem akadályozza a zavartalan nyelvi közlekedést. A rétegek autoritásának csökkenő rendjében azonban a rétegnyelvek ideálként hatnak azáltal, hogy az egyén vagy a csoport karriervágyának megvalósítási eszközekül tűnik fel a fölérendelt rétegnyelv átvétele. Másfelől a rétegnyelv a saját csoport alkalmazásában (a köznyelvtől való eltérései által) elhárítóernyő vagy másrészt befolyásolási, főként egyenirányúsító tényező lehet „lefelé”. Ebben az értelemben a zsargon a társadalmi pozíciónyerés, illetőleg -megtartás eszköze, a rétegnyelv stratégiai változata.

A legközelebbi múlt zsargonja kisebb érzelmi töltéssel szólal meg, színtelenebb jelzői szélsőségeiben, inkább a szakszerűség kelléktárából merít. A szellem lejár, de nem túl harsány wurlitzerévé vált — ahogy Adorno mondaná. Mégis őrzi az apai vonásokat a következőkben: a d h o c (a l k a l m i) definíciók használatában az ideológiai szempontból első vonalbeli fogalmakra (ismét egyszer hivatkozom a *szocialista* melléknévre); álkövetkeztetések alkalmazásában (amelyekben a premisszáknak nincs közük a következtetésekhez); szélsőséges szóválasztásokban (ellentétes jelzők, mint *békeszerető/ugresszív*, főnévi ellentétpárok, mint *héják/galambok* stb.); a személytelen vagy általános alanyú nyelvtani szerkezetek kedvelésében; és — legfőképpen — a kommunikációs csatornák elzárásában mindaz elől, amit — e zsargonban is jövevény-szóval — másként gondolkodásnak hívtak.

IRODALOM

- Austin, J.: How to do things with words. New York, 1973. (Posztumusz; Austin 1955-ös előadásjegyzetei alapján kiadta J. Urmson.)
- Barabás Tamás: Porhintés NAGY-ban. Magyar Nemzet 1989. május 10., 9.
- Cohen, M.: Pour une sociologie du langage. Paris, 1956.
- Fónagy Iván—Soltész Katalin: A mozgalmi nyelvről. Budapest, 1954.
- Grice, H.: Logic and conversation. Cole, P. — Morgan, J. (eds.): Syntax and Semantics 3. Speech Acts. New York—London, 1975. 41—58. (Első kiadása: 1967.)
- Miszlivetz Ferenc: Egyes szám első személy felé. Szalai Júlia et al. (szerk.): Arat a magyar. Budapest, 1988. 331—40.
- Klemperer, V.: LTI — Notizbuch eines Philologen. Leipzig, 1957.
- Searle, J.: Speech acts: An essay in the philosophy of language. Cambridge, Massachusetts, 1969.
- Stalnaker, R.: Pragmatics. Davidson, D. — Harman, G. (eds.): Semantics of Natural Language. Dordrecht — Boston, 1977. 380—97.
- Szabó Miklós: A 'szó válsága' a századforduló néhány magyar társadalmi konvenciójának példáján. Nyr CIV, 1980. 408—11.
- Szende Tamás: Megérthetjük-e egymást? — Korunk kommunikációs zavarai. Budapest, 1987.

Szende Tamás

Zsirai Miklós külföldi tudományos kapcsolatai

Zsirai Miklósnak nemcsak a hazai tudományos élet szervezésében és alakításában volt része, hanem tevékenyen részt vett külföldi tudományos körökkel való kapcsolataink ápolásában és fejlesztésében is. A maga korában erősen korlátozott lehetőségek között is különös érdeklődéssel és aktivitással fordult a magyar—finn kapcsolatok felé, s rövid élete folyamán többféle minőségben is hozzájárult e kapcsolatok szélesítéséhez és élénkítéséhez. E tevékenységéhez a nélkülözhetetlen alapot, azaz a finn nyelv ismeretét már egyetemista korában megszerezte: tanári alapvizsgálja után, 1914-ben Finnországba utazott, s több hónapot szentelt a finn nyelv gyakorlati elsajátítására. Finnországi tanulmányai folytatását azonban az első világháború kitörése megakadályozta. Ám a finn nyelv szeretete oly erős volt benne, hogy finn tanulmányait hadifogságba jutva is folytatta: a Vöröskereszt útján finn könyveket szerzett, s finn nyelvi ismereteit így — olvasással — mostoha körülmények közt is gyarapította.

Néhány olyan fiatal finn kutatóval, akik később nemzetközi hírv tudóssokká váltak, már 1914-ben megismerkedett. Közülük tartós barátság fűzte Y. H. Toivonenhez (1890—1956), a helsinki egyetem későbbi professzorához. Fennmaradt levelezéséből következően kb. két évtizedig kapcsolatban állott a finn tudományos élet egykori vezéralakjával, E. N. Setälével (1864—1935) is. Setälä előbb oktatásügyi, majd külügyminiszterként működött, követként pedig elsőnek képviselte hazáját Magyarországon. Megtanult magyarul, és finn részről irányító szerepet játszott a finn—magyar kapcsolatok fejlesztésében. Zsirainak 1931. február 2-án hozzá írt leveléből és egyéb forrásokból tudjuk, hogy Zsirai jelentős részt vállalt az 1928-ban Budapesten tartott, harmadik finnugor közművelődési kongresszus rendezésének előmunkálataiból, valamint a kongresszuson elhangzott előadások külön kiadvány alakjában való megjelentetésének munkájából (vö. *Fenno-Ugrica III. Finnugor Közművelődési Kongresszus*. Budapest, 1931. 656 o.).

Hogy Setälével már ezt megelőzően is kapcsolatban állt, azt egyebek közt azokból a levelekből tudjuk, amelyeket Setäléhez intézett, tolmácsolva benne köszönetét tanulmányai megküldéséért. Nevét ott találjuk több olyan üdvözlőlapon is, melyet Gombocz Zoltán és a nyelvészek ismert baráti társaságának, a Kruzsoknak több tagja küldött Setälének a vele való baráti kapcsolat ápolása céljából. Természetesen nem mulasztotta el azt sem, hogy — 1930-ban — köszönetét fejezze ki Setälének mint a Finnugor Társaság elnökének azért a kitüntetésért, hogy e társaság őt levelező tagjává választotta. Ezen előzmények után magától értetődik, hogy hatvanadik születésnapja alkalmából Zsirai Miklós köszöntötte Setälát mint a Magyar Nyelvtudományi Társaság tiszteleti tagját, s Setälä elhunytakor ugyancsak ő méltatta a nagy finn tudós munkásságát a Nyelvtudományi Közleményekben.

Amint a helsinki Finn Irodalmi Társaság kéziratárában megőrzött levelekből tudjuk, kapcsolatok fűzték Zsirait több más, ismert nevű finn kutatóhoz is. A finnugor nyelvtudomány helsinki professzorának, Yrjö Wichmannnak (1868—1932) magyar felesége volt: Herrmann Antal néprajzkutató leánya. Az 1928-ban tartott budapesti finnugor közművelődési kongresszusra Zsirai Miklós hívta meg őt családjával együtt. Tudományos kérdésekre vonatkozóan is kért és kapott Zsirai felvilágosítást, adatokat Wichmanntól, úgyszintén

könyvadományokat is, melyek megérkezését mindig meleg hangú levélben nyugtázta. Természetesen Wichmannak magyar könyvekre vonatkozó kéréseit is mindig lelkiismeretesen teljesítette. Emellett állandóan képviselte az Eötvös-kollégium érdekeit, s a kollégium könyvtára Zsirainak köszönheti, hogy az 1920-as években sok értékes finn könyv birtokába jutott. Az ajándékba kapott finn könyvek közül kiemeli Zsirai Wichmannak Hunfalvy Pál finn levelezéséről írt közleményét (1923.). Hogy Zsirai annyira hálás a finn könyvadományokért, az akkori hazai viszonyok ismeretében érthető. Egyik, 1925 táján Wichmannak írt levelében említést tesz a magyar levélíró „az őrjöngő drágaságról”, mely megnyomorította az akkori értelmiség életét, s lehetetlenné tette számára könyvigényei kielégítését. Persze Zsirai igyekszik a Finnugor Társaság és mások könyvadományait viszonzni, s pótolni egyik-másik finn könyvtár olyan hiányait, amelyek az első világháború miatt és az azt követő rendkívüli körülmények között álltak elő. Több levelében tájékoztatta Wichmannat a hazai tudományos világ olyan eredményeiről és eseményeiről is, amelyek az ismert magyarbarát finn tudóst bizonyára érdekelték. — Több levelet váltott Zsirai a Finn Irodalmi Társaság titkárával, dr. Aarne Anttilával is azon magyar olvasókönyvvel kapcsolatban, amelyet a finnországi egyetemi magyar nyelvoktatás céljaira Lakó György az 1930-as évek közepe táján készített, s amely végül 1937-ben Helsinkiben a Finn Irodalmi Társaság kiadásában jelent meg.

Zsirai finn kapcsolatairól szólva nem mellőzhetjük annak a megemlékését, hogy az 1920-as évek közepe táján Yrjö Wichmann felajánlotta Zsirainak a helsinki egyetemen betöltésre kerülő magyar lektori állást. Zsirai nem fogadhatta el ezt a kitüntető ajánlatot egyrészt családi körülményei, másrészt pedig amiatt, hogy kevéssel korábban — 1924-ben — kinevezték az Eötvös-kollégium tanárává, ahol munkájára a hazai tudományos körök már teljes joggal számítottak. Bizonyos, hogy a helsinki egyetemi magyaroktatás, valamint a magyar–finn kapcsolatok ápolásának ügye igen sokat nyert volna Zsirai finnországi működése révén, de aligha kétséges, hogy nélküle a hazai finnbarátság nem vált volna olyan széles körűvé, mint amilyenné vált, s a finnugor tudományok hazai fejlődése sem lett volna olyan mértékű, mint amilyen lett lelkes és szakavatott vezetésének érdeméből.

Zsirai nem csupán mint kutató, oktató és tudományszervező, hanem mint ember is sokat tett a magyar–finn barátságért és szaktudománya fejlesztéséért. Amint leveleiben olvashatjuk, otthona nyitva állt a hazánkba látogató finnek előtt, gondját viselte a hosszabb ideig itt-tartózkodó finneknek: társaságot szerzett nekik, megkönnyítette nekik a hazai szakkörökkel való kapcsolat felvételét, sőt: még arról is olvashatunk, hogy gondja volt egy alkalmilag betegségbe került finn vendégünkre is. Ám külföldi tudományos kapcsolataink ápolása során Zsirai tevékenysége nem korlátozódott csupán a finnekre. A rá jellemző szívélyességgel és segítőkészséggel fogadta a hazánkba érkező észt, svéd és norvég kutatókat is. Fiatalkori ismeretség fűzte például a finnugor nyelvtudomány tartui professzorához, Julius Markhoz (1890—1959), s baráti köréhez tartozott a balti-finn nyelvek tartui professzora, Julius Mägiste (1900—1978) is. Végül a finnugor nyelvtudomány története joggal tartja számon azt a tényt is, hogy Vaszilij Litkin, a kiváló zürjén finnugrista Zsirai Miklós szakmai irányításával nyerte el 1927-ben a budapesti egyetemen a doktori címet, s Zsirainak része volt abban is, hogy e kiváló nyelvtudós, költő és műfordító élete végéig népünk barátja maradt.

Nem kevés az, amit a magyar tudomány külföldi kapcsolatainak szemrevétele során Zsirai Miklósról mondhatunk. Érdeme az is, hogy olyan tanítványokat nevelt, akik a finn nép iránt egész életükön át rokonszenvet tápláltak, törekedtek a finn nép és Finnország megismerésére és megismertetésére, valamint a finn nyelv elsajátítására, s a finn nép iránti rokonszenvüket mindazokba átplántálták, akikkel életük során kapcsolatba kerültek. Zsirai Miklós nélkül a magyar–finn kapcsolatok nem élnék ma olyan virágkorukat, amilyenek tanúi vagyunk.

Lakó György

Megjegyzések a magyar családnévhez

„Mi a magyar családnév?” — tette fel a kérdést Ladó János a veszprémi névtudományi kongresszuson (MNYTK. 160. sz. 51–3). Ő maga válaszol is a kérdésre, bár a bevezetőjében megjegyzi: „Ha mégis valamilyen objektív választ próbálok megfogalmazni, akkor ezt — László Gyula szavaival élve — a termékeny bizonytalanság kockázatának jogával teszem.” Jelen cikkemmel cáfolni is, megerősíteni is szeretném a „termékeny bizonytalanságnak a kockázatát”. Annál is inkább teszem ezt, mert Ladó János a Magyar Népköztársaság (tehát nem az egész magyar nyelvterület!) névanyaga alapján vizsgálódik. Én inkább az *audiatur et „tertia” pars* elvéből indulok ki. Ez annyit jelent, hogy egy olyan ország magyar (magyarnak tekinthető) névanyagából indulok ki, amely soha nem tartozott Magyarországhoz, s ebben az országban a magyarok csak ideiglenesen telepedtek le (pl. munkavállalás), vagy oda emigráltak. Azt nem mondhatjuk, hogy magyarok tömegével áramlottak volna Finnországba. Pontos adatokat a magyarságról egy ország sem tett közzé. A finnek sem. Ők viszont ismertettek egy kiadványt (ez a helsinki Nimarkistóban megtalálható, adataim is innen valók). Ez az 1970-ben munkaviszonyban állók neveit (családtagjainak a számát) közli, pontos címe: Maa-liskuussa 1970 Suomessa käytössä olleet sukunimet, Kansaneläkelaitoksen kortiston mukaan). A lista, vagy há jobban tetszik: névsor a finn helyesírás-nak felel meg, tehát csak olyan mellékjeleket alkalmaz, amelyek a finn, illetve a svéd nyelvben használatosak. Éppen ezért a magyar vezetéknevek felismerése nem volt egyszerű dolog. Hogyan állapítható meg ebben a névrengetegben, hogy melyik név magyar? A buktatók közül hadd említsek meg néhány homonímát: *Arva—Arva, Havas—Havas, Kasa—Kása, Nemes—Nemes, Péteri—Péter, Posa—Pósa, Ranki—Ránki, Santa—Sánta, Talas—Tálas, Törö—Törő, Varro—Varró, Vass—Vass* (svéd!) stb. Több szempontból vizsgáltam. Az egyik módszer az volt, hogy átböngésztem a telefonkönyveket, s ha az illetőnek magyar keresztnéve volt (pl. *László, István*), akkor a családnévet magyarnak vettem. E módszernek is megvannak a problémái, hiszen pl. az *Ilona, Ildikó* a finnben is megvan, nem is beszélve a hungarofiliából adott nevekre (pl. az ismert tudós, Paasonen a fiának az *Aladár* nevet adta). Így a magyar nemzetiséget (anyanyelvűséget) telefon útján tudtam ellenőrizni. A magyar helyesírás is sokban segített, pl. *Szabó, Szrok, Dubrovics, Decsy, Gyórváry, Csonka, Kopasz, Koczka* stb. Legfeljebb a *ts* betűkapcsolat okozott problémát: ezeket a neveket direkt rákérdezéssel tisztáztam (*Daniłtsik, Hints*). Természetes, hogy többeket személyesen is ismertem: *Nyirkos István, Keresztes László, Zongor Endre, Weöres Gyula, Kecskeméti István, Pándy Pál, Rácz István, Bíró István* stb.

A névtárban az alábbi nevek fordultak elő (vagy magyar névadással keletkeztek, vagy az idegen közegben létrejött nevek viselője magyarnak vallotta magát): *Balaton, Balogh, Bartosch, Bebek, Bedő, Benedek, Bereczky, Berkes, Berkovits, Birkás, Bíró, Bódi, Bodnár, Bókay, Bonta, Borsos, Császár, Csitkovics, Csonka, Daniltsik, Decsy, Dömötör, Dubrovits, Faragó, Fekete, Gaal, Gádál, Galambos, Gántsy, Garai, Garam, Garamvölgyi, Garay, Gerli, Gersy, Győrvári, Győrvári, Gyursánszky, Hajas, Hájas, Halász, Hevesy, Hints, Horvát, Horváth, Huszár, Istók, Jakab, Jaros, Kálmán, Kálóczy, Káplár, Kecskeméti, Kelemen, Kerényi, Keresztes, Király, Kiss, Klinecz, Kopacz, Kovács, Kuczka, Laczkó, Lándor, Lontay, Majos, Markos, Ménes, Merényi, Mészáros, Molnár, Monstrovics, Muhar, Nagy, Németh, Nyirkos, Orosz, Pándy, Pap, Papp, Rácz, Sass, Sasváry, Seres, Sigray, Sipos, Somogyi, Sulyok, Szabó, Szakálos, Szalai, Szántó, Szapáry, Szenté, Szigethy, Szilágyi, Szlavitsek, Szrok, Tari, Tóth, Tótszegi, Varga, Varsányi, Váry, Veöres, Weöres, Zádor, Zenkowics, Zongor, Zsembery. Összesen 111 név. Az ékezeteket én pótoltam a telefonkönyvek, illetve a megkérdezés alapján. E nevek alaktani és jelentéstani vizsgálatát még Finnországban elvégeztem, és közzétettem (Unkarilaiset sukunimet Suomessa. Virittäjä 1979: 3: 222–4).*

A nem magyar közegben keletkezett nevek esetében a helyesírás döntött (természetesen akadtak olyanok is, amelyekben a betűkapcsolatok, pl. *ts*, *cz* nem feleltek meg a magyar ejtésnek. Ezeknek a neveknek a viselője nem volt magyar (a *ts* hangértéke *c*, a *cz*-é pedig *cs* volt). Egy külföldi — jelen esetben finn — nem igen tudja megállapítani, hogy a név magyar-e vagy sem, legfeljebb azt állapíthatja meg, hogy idegen. Számára a *Berkovits*, *Csitkovics*, *Daniltsik*, *Gyursánszky*, *Jaros*, *Klinecz*, *Monstrovics*, *Szlavitsek*, *Szrok*, *Zenkowics* nevek éppen olyan magyarok, mint pl. a *Faragó*, *Laczkó* stb. Így tehát itt megvan a bizonytalansági tényező, amire Ladó János is célzott. Más szavakkal: az említett nevek Finnországban — elsősorban helyesírásuk, illetve a névviselő magyar nemzetisége miatt — magyarnak, míg Magyarországon egyértelműen idegennek minősülnek.

Ha már a helyesírásnál tartunk, feltétlenül meg kell jegyezni egy-két feltűnő dolgot, pl. a *v* és a *w* felváltott (sokszor indokolatlan) használatát. Továbbá nagyon kedvelik a név végi *y*-t. Ez elkülönülést is jelent a finnektől, mivel a finnben *ü* a hangértéke.

Néhány esetben a vezetéknév előtt a *de*, illetve a *von* praepositio szerepel, ezzel is utalva a nemesi származásra: *Somogyi de Perlak*, magyarosan *perlaki Somogyi*. A többi példában a nemesi előnév megegyezik a vezetéknévvel, ezt az említett prepozíciók kitételével hangsúlyozzák: *de Bókay* (bókai Bókay), *de Garay* (garai Garay), *de Hevesy* (hevesi Hevesy), *von Pándy* (pándi Pándy).

Öt kételemű vezetéknévet találtam. Ezekből egynek mindkét eleme magyar: *Hadfy-Kovács*. A további négynek csak az egyik eleme az: *Bence-Brückler*, *Beregszászy-Candolin*, *Mészáros-Honkanen*, *Sovellius-Cseh*. E nevek magyarázatához Viljo Nissilától kértem felvilágosítást, amelyet ezúton is megköszönök. A feleség, illetve az anya nevének tiszteletből való felvételéről van szó (e felvételt a kötőjeles írásmóddal rögzítették). Ez a névadási, vagy inkább: névválasztási forma nem szokatlan, bár nem is gyakori. Előfordul nálunk is, elég, ha *Bajcsy-Zsilinszky Endrére* gondolunk. A kettős vezetéknévnek már csak 50%-ban lehetnek magyarok.

Ladó János magyar népköztársaságbeli oldalról vetette fel a kérdést, én az ellenkező irányból: mindketten azonos eredményre jutottunk. Nyilvánvaló,

hogy a kutatást folytatni kell, és én remélem, hogy a sok adat birtokában a „Mi a magyar családnév?” kérdésre sokkal megbízhatóbb, megnyugtatóbb választ lehet majd adni.

Mizser Lajos

Nyelvi képek gyakorisága, típusai és funkciója egy mai magyar szépprózai antológiában*

I.

I. A vizsgálat célja, módszere, anyaga

A tanulmány célja: megállapítani, hogy a nyelvi képek (röviden: képek) nevezett stilisztikai jelenség (meghatározását l. A nyelvi kép mibenléte és befogadásának mechanizmusa az újabb stilisztikai elméletek tükrében című tanulmányomban, NyK. 88 [1986]: 55, 80) milyen mennyiségben fordul elő mai magyar szépprózai szövegek egy adott korpuszában (abszolút és relatív gyakoriság a korpusz egészében és az egyes szerzőknél-művekben külön-külön).

Foglalkozik e vizsgálat ezenkívül azzal is, milyen arányban van képviselve ebben a korpuszban, ill. az azt alkotó egyes művekben a nyelvi képek az a nyolc típusa, mely a négy képelem (tárgy, kép, motívum, modalizátor) megléte, ill. hiánya alapján különböztethető meg (e képtípusokról vö. i. m. 55–62). S ami ebből következik: mi az arányuk a korpuszban és az egyes művekben a jelölt és a jelöletlen, a motivált és a motiválatlan, az explicit és az implicit képeknek?

Nem célja tehát ennek a vizsgálatnak az egyes műalkotások stilisztikai elemzése, sőt egy elég szűkre vont körön kívül az egyes képeké sem. Amit ebben a tanulmányban nyújtani kívánok, az nem több, de nem is kevesebb annál, mint hogy elvégezzek egy olyan alapvizsgálatot, felmérést, amely módszertani irányt mutat költői képek ilyen típusú kutatásához, és összehasonlítási alapul szolgál más műfajú és/vagy más irodalomtörténeti korszakból való szövegek képeinek, képtípusainak kvantitatív felméréséhez.

A Szabó Zoltántól megkülönböztetett három stilisztikai tanulmánytípus közül ez leginkább a stilisztikai minősítés típusába sorolható (l. Kis magyar stilisztika 36–8), de nézetem szerint illik rá a Török Gábor által kezdeményezett és művelt stilisztikai jelenségtanulmány megjelölés is (vö. Lírai igefüggvények stilisztikája 5–13). Amire nem kíván vállalkozni, az ezeknek az adatoknak a már most lehetségesnél részletesebb értelmezése, valamint műelemzésbeli alkalmazása.

A tanulmány III. fejezetében — mintegy kitekintésül — mégis érinteni fogom a képkalkotásnak egy már nem csupán kvantitatív, hanem inkább

* Részlet a Képekbe menekülő élet (Tanulmányok Krúdy Gyula képkalkotásáról és a nyelvi kép stilisztikájáról) című, megjelenésre váró munkából. A szerző ez úton is köszönetet mond a New York-i Soros-alapítványnak, amely e kutatást 1987–88-ban másfél éves ösztöndíjjal támogatta.

kvalitatív aspektusát: a képek, képtípusok funkcióját is. Ez bizonyára nem tesz majd jót értekezésem műfaji egységességének, de ezen az áron is szükségesnek tartom, hogy a kutatásnak már ebben a kezdeti stádiumában is megpróbáljak számot adni arról is, mire használják és hogyan használják a vizsgált korpusz szépirodalmi szövegeinek alkotói ezt az alapvető nyelvi-stilisztikai eszközt: a nyelvi képet. Annyiban ugyanis okvetlenül igazuk van az ún. funkcionális stilisztika képviselőinek, hogy egy stilisztikai jelenséget nem elegendő önmagában, környezetétől elszigetelve elemezni (bár kiindulásul erre is szükség van), hanem utána bele (illetve: vissza) kell helyezni a műalkotás mikro- és a műfaj, ill. a korszak makrokontextusába, hogy ott a funkcionális adekvátság mérlegén mérjék le a helyi-helyzeti értéke.

E funkcióvizsgálat természetesen nem terjedhet ki a korpusz egészének ilyen szempontú áttekintésére (ez külön tanulmányt, sőt inkább könyvet kívánna), hanem pusztán arra tesz kísérletet, hogy legalább azt a néhány szöveget elemezze ebben a vonatkozásban is, amely a gyakorisági listákon az első helyekre került. Ez a zárórész remélhetőleg oldja majd az izoláló módszer és a mennyiségi szemlélet egyoldalúságát, amely addig (kényszerűségből!) a tanulmányt jellemezte.

S most valamit a feldolgozott korpuszról!

A vizsgálat anyagául a *Körkép 88* című antológiát (Bp. 1988., Magvető Könyvkiadó) választottam, amely huszonhét mai magyar író — köztük a kötet megjelenése után nem sokkal elhunyt Szentkuthy Miklós — írásait tartalmazza. A korpusz összterjedelme több mint 150 000 szövegszó.

A szerzők névsorát vizsgálgatva (l. a függelék 1. és 2. táblázatát) megállapíthatjuk, hogy a *Körkép 88* valóban szinte teljes „körképét” nyújtja mai szépprózánk élvonalának, s így igen alkalmasnak látszik vizsgálódásunk céljára. (Legfeljebb azt fájlalhatjuk, hogy Hegedős Mária szerkesztő egyetlen nőírót sem érdemesített az antológiába való felvételre, így ez a szín, sajnos, kimaradt a spektrumból.)

Jóllehet az alcím „Huszonhét mai magyar elbeszélés”-t ígér, a kötet műfajilag korántsem ilyen egységes. Regényrészlet éppúgy található benne (Cseres, Kertész, Szentkuthy), mint memoárszerű vagy publicisztikai jellegű írás (Bertha, Ördög és Simonffy riport-szociográfiája, Rákossy humor-szkechbe hajló karcolata, Karinyth és Kolozsvári Grandpierre emlékezése stb.). De tartalmaz az antológia szubjektív hangvételű műhelynaplót (Tandori), mesét (Lázár Ervin), szatirikus parabolát (Nádas), valamint néhány, terjedelmével és kompozíciójával már inkább a kisregény műfaja felé nyújtózó hosszabb elbeszélést is (Kőbányai, Lengyel, Mészöly, Tolnai Ottó). Klasszikus értelemben vett novella viszont alig akad a kötetben; leginkább még Mándy, Osztojkán, Thiery és Sütő írása nevezhető novellának.

E műfajbeli tarkaság azonban a mi szempontunkból nem hátrány, sőt végeredményben még előnyös is, mert ezáltal a feldolgozott korpusz műfajilag is jól reprezentálja sokszínű mai prózánkat.

2. M i t s z á m o l t a m ?

Erre a kérdésre lényegében már e tanulmány első mondata megadta a választ: *k é p e k e t* számoltam, vagyis olyan szorosabb vagy lazább szintaktikai szerkezetű szókapcsolatokat, melyeknek elemei különböző jelentés-

síkokhoz (izotópiákhoz) tartoznak, ennél fogva egymáshoz képest szemantikailag inhomogének.

A gyűjtéskor nem mindig volt könnyű eldönteni, hogy egy adott jel (csoport) a szöveg alapizotópiájához tartozik-e, vagy ahhoz képest szemantikai síkváltást okoz, attól eltér. Egyszerűbben: hogy az a nyelvi elem vagy szerkezet kép-e vagy sem. Pl. Tolnai Ottó narrátor-hősnőjének ez a mondata önmagában véve, a szöveggörnyezettől elvonatkoztatva lehetne reális kijelentés is: „Rettegni kezdtem, beállít anyukám, és összemaszatol, összenyálaz, összeszutykol mindent” (604). Minthogy azonban az előzményben a havas táj kristályos tisztasága tárult elénk tömör, erős képekben („Izzott a határ. Parázslott a hó. Egy nagy kristály volt a világ. Egy nagy tiszta kristály”; uo.), hajlamosak vagyunk az *összemaszatol, összenyálaz, összeszutykol* állítmányokat is metaforikusan érteni, képnek tekinteni.

Különösen címeknél gyakori, hogy amit a befogadó kezdetben konkrét jelentésűnek vél (vagy legalábbis nem zárhatja ki ilyen értelmezését sem), az utólag, a szöveg (egy részének) ismeretében jelképes értelműnek, képnek bizonyul. Tolnai Ottó említett művének csak mintegy kétharmad része után válik bizonyossá, hogy a *Briliáns* cím képletesen értendő, ugyanis a briliáns módjára csillámló, sötétben világító vakondürülékre vonatkozik, melyet csupán az elbeszélés túlfűtött képzeletű főszereplője tekint (játékból? daczból? a megőrülés előjeleként?) valódi briliánsnak. Az is csak fokozatosan derül ki, hogy Kertész Ákos regénye azért viseli a *Két part között* címet, mert hőse a munkás-lét és a zsidó származás *két partja* között hanyódik. Végül a Sütő-novella címét (*Levél a fehér toronyból*) mindaddig nem tudjuk értelmezni, amíg el nem jutunk a befejező résznek ehhez a hasonlatához: „A várakozás olyan, mint a fehér torony: messzire látszik” (519). Az unokáinak látogatására hiába várakozó, halálosan beteg székely öregembernek ez a búcsúmondata visszamenőleg átértelmezi, jelképes fénybe vonja a címbeli *fehér tornyot*. Amiről addig csak sejthettük, most már tudván tudjuk, hogy szimbólum: a reménytelen várakozásnak, az egymástól elszakított családtagok fájdalmának a jelképe.

A fenti példák is igazolni látszanak azt a fontos elméleti tételt, hogy a nyelvi kép valójában csak kontextusában (és kontextusa által!) az, ami. Ilyenkor az elemző, a gyűjtő utólag helyesbít, beiktatva adatai közé a végül is képnek bizonyult nyelvi szegmentumot.

A számláláskor nem minden képet vettem figyelembe, hanem csak azokat, amelyek kielégítették a nyelvi kép meghatározásának másik fő kritériumát is, tehát hogy a szemantikailag összeférhetetlen, de szintaktikailag összekapcsolt jelek között eleven kölcsönhatás, jelentésbeli oda-vissza kapcsolat álljon fenn. Figyelmen kívül hagytam tehát az ún. köznyelvi képeket, melyekben ez a szemantikai inga már leállt, ezért a kép se szellemi erő kifejtésre nem készíti a befogadót, se különösebb esztétikai élményben nem részesíti. Ilyen volt például Cseres Tibor regényrészletének ez a hasonlata: „Juliska gyöngédén ívelt vonalú alakja *mágnesként vonzotta* Györgyöt” (52). Tagadhatatlan, hogy ez a szóláshasonlat őriz még valamit eredeti szemléletességéből, de semmiképp sem tekinthető egyéni leleménynek, egyedi-egyszeri költői képnek. Következésképp ebben a statisztikában „számon kívül kellett maradnia”.

Legnyilvánvalóbban az jelzi egy kép köznyelviségét, ha a benne rejlő „képes” értelem annyira közkeletű, hogy már szótározva is van, pl.: „A fal . . . három égtáj felől *ölelte át* a várost” (Thiery 590; az ÉKsz. az *átölel* ige szó-

cikkében feltünteteti ezt a — szépirodalmi, irodalmias — jelentésárnyalatot is: 'körülvesz, átfog'). Az ilyen „képek” természetesen nem jöhettek számításba statisztikám készítésekor.

Ám ez a köznyelvi — költői elhatárolás nem esik egybe okvetlenül a szó-tározottsággal. Vajon kinevezhetjük-e költői képnek ezt a másik példát: „Társainak állapota ráült a lány lelkére. . . . És *szűkülve* reszketett belül” (Lengyel 279), pusztán azért, mert a *szűkül* szónak az a jelentése, amelyet itt láthatunk, még nincs felvéve a szótárba? (Ott egyelőre csupán ez a két értelmezés szerepel: 'félelmében, fájdalomában vékony, nyöszörgésszerű hangot hallat', ill. 'gyáván siránkozik'.) Végül is nem számítottam képnek ezt az adatot, mert úgy véltem, hogy a *szűkülő félelem* és más állandó szókapcsolatok révén már ez az átvitt, lelkiállapotra vonatkozó értelme is köznyelvivé vált a *szűkül* igének.

Köznyelvi képeket akkor sem vettem tekintetbe a számláláskor, ha szervesen beleépültek a szöveg folytonosságába, sőt némileg ki is egészültek, pl. „A kölcsönös *sértődések és félreértések parazsa* évekkel később is *fel-felizzott* még” (Grendel 136—7). Az idézett mondatban a *fel-felizzott* állítmány sem újítja meg igazán a *hamu alatt izzó parázs* kifejezést, ettől még nem lesz a közhelyből költői — azaz számba veendő — kép.

Retorikai figurákat, pl. attelage-t vagy ismertebb nevén zeugmát is figyelmen kívül hagytam, ha nem tükrözött eredeti, hic et nunc születő képzetársítást. Nem gyarapították például szerzőjük képeinek számát ezek az adatok: „Kimerültek, *éhesek. Friss húsrá, pihenőre, asszonyra*” (Lengyel 315); „Másnap este sistereg a láng, Lackó tapossa a fűjtatót, *erőre kap tűz, gyerek*” (uo. 317); „a kerti asztal mellett egyszerre voltunk *mámorosak a virágillattól és a vörösbortól*” (K. Grandpierre 184), mégpedig azért nem, mert az *éhes*, az *erőre kap* és a *mámoros* kifejezésnek nemcsak a konkrét, hanem az átvitt jelentése is köznyelvi érvényű, sőt szótagozott, ezért egybeszíkraztatásuk sem tekinthető eredeti képnek, legfeljebb szójátéknak. Ezzel korántsem akarom azt állítani, hogy az ilyen jelenségeknek nincs érzékelhető stilisztikai hatásuk. De abba a kategóriába, amelynek adatait ezúttal meg akartam számolni, mégsem sorolhatók be.

Besorolhatók és be is sorolandók viszont azok a köznyelvi képek, amelyek valamilyen módon meg vannak újítva, ahogyan például Tolnai Ottó kelti új életre a *jégvirág* összetételnek a szó szoros értelmében is „megfagyott” exmetaforáját: „Az ablaküveg is megrepedt. Hallottam, ahogy szép lassan hasad, *nyílni*, zsúfoltan *bomlani* kezd a *jégvirág*” (608). Hasonlóképpen számításba vettem azokat a köznyelvi képeket is, amelyek az adott kontextusban valamilyen egyedi okból, például halmozott — és így egymást erősítő — előfordulásuk folytán visszanyerték eredeti hatékonyságukat: „Dulakodás nesze, *horkan* a tatár, *nyerítő* nevetések, a *párzó emberhím bődulése*, egy *viszantás*” (Lengyel 321). Lengyel Péternek ebben a mondatában, amely a szűz halászlánynak a tatár rabszolgahajcsár által való megerőszakolását írja le drámai erővel, öt kép is van, mert az állatival emberit kifejező és minősítő köznyelvi metaforák külön-külön is eleven szóképként hatnak.

Érdekes problémája volt végül a képek megszámlálásának, hogy figyelembe vegyem-e a némelyik szerzőnél („posztmodern” stílusjegyként is) bőven sorjázó irodalmi idézeteknek a képanyagát is. Ezek az idézetek hol nyíltak (idézőjellel vagy kurziválással is jelöltek), hol rejtettek; szó szerinti idézetre éppúgy mutathatnék be példákat, mint többé-kevésbé variált, átfor-

mált szövegű hivatkozásra. Kertész Ákos József Attilától idéz, Ottlik Mátyástól és (egyszer) Vörösmartytól, Tandori Pilinszkytól és másoktól, Esterházy Kosztolányitól, Csáthtól, Babitstól, Osváttól és — egy kis túlzással — mindenki mástól is, ahogyan erre már a szöveg legelején olvasható lábjegyzet is utal: „Az idézeteket kurzívval vagy/és idézőjellel jelöljük. Vagy másként. Régi szokásunkat, hogy sehogy se, és így idegen (töltő-) tollakkal ékeskedjünk, elhagytuk. Mégis arra kérjük az Olvasót, ha valahol igazán szép, nemes vagy mélyen okos mondatra, ne adj’ isten, gondolatra bukkanna, legyen óvatos és gyanakvó, s tekintse azt eo ipso valamely tanult kollégánktól valónak. E helyt említjük meg szeretettel Beke László, Dér Zoltán, Hajas Tibor, Gyurácz Ferenc, Márványi Judit, Mészöly Miklós, Réz Pál és Szajbély Mihály nevét, miért, miért nem” (90—1).

Végül is úgy határoztam, hogy ezeknek a „vendégszövegeknek” a képeit is hozzászámítom az őket idéző író saját képeihez, hiszen azáltal, hogy művébe iktatta, bizonyos értelemben „magáévá is tette” őket. Ilyen szempontból a más irodalmi műből átvett szövegszegmentum ugyanolyan nyelvi „talált tárgy”-nak (objet trouvé) tekintendő, mint a Cotinus szájvíz használati utasítása Esterházynál (95) vagy egy múlt század eleji vadkereskedő hirdetése Mészöly Miklósnál (380).

3. H o g y a n s z á m o l t a m ?

A számlálás mértékegysége az ún. elemi kép volt. Azokat a nyelvi képeket nevezem így, amelyek egyetlen összehasonlításra vagy azonosításra alapulnak, vagyis nem bonthatók fel kisebb részképekre. Ezekből épülnek fel a többretű képek és képegyüttesek: a komplex kép, a továbbszótt kép és ezek kombinációi. (Bővebben l. Elemi kép — komplex kép — továbbszótt kép című tanulmányomban, Nyr. 111 [1987]: 162—74.)

A bonyolultabb képszervezetek a számláláskor annyi képnek számítottak, ahány elemi képből állnak. Vegyük szemügyre ebből a szempontból a korpusz egyik legsúfoltabb képszövevényét:

„Az autó puhán úszik át az eléjük terített Margit híd síkos futószőnyegén, fölrepül, hanyatt bukik a budai dombok pislákoló karácsonyi gyertyákkal kihínezett, szélpúpozta-völgyezte királyi palástján, egyre följebb-följebb, fel a kékesfehéren csillogó neontűzgallérig” (Kőbányai 238).

E képegyüttes végeredményben hat különböző elemi képre bontható: egy birtokos szerkezet alakú teljes metaforára (*a Margit híd síkos futószőnyege*), két megszemélyesítésre (az autó *fölrepül, hanyatt bukik*), egy implicit, de részben motivált egyszerű metaforára (*pislákoló karácsonyi gyertyák* = utcalámpák, városi fények), egy másik birtokos jelzős teljes metaforára (*a budai dombok királyi palástja*) és végül egy összetett szó alakú teljes metaforára (*neontűz-gallér*). Tehát az idézett rész a képgyakoriság szempontjából hat képnek számít. (Itt meg kell jegyeznem, hogy magam is tisztában vagyok azzal, milyen gépies, sőt torzító ez az eljárás azáltal, hogy nem vesz tudomást arról a nem mellékes körülményről, hogy a megszámlálhatóság kedvéért különválasztott elemi képek valójában szorosan egybe vannak szőve, egyetlen komplex egységet alkotnak. De vajon realisabb lett volna-e emiatt az egész hosszú mondatot egy képnek számolni? Hiszen a stílushatás ez esetben legalább annyira fakad a sokféleségből, mint a szerves egységből. Aki meg akarja

számolni a — bizonyos tekintetben — megszámlálhatatlant, rá-rákényszerül ilyen kompromisszumokra.)

Egyébként is sok fejtörést okozott, mit számoljak külön képnek, mit nem. A nehézségek szemléltetésére bemutatok néhány határesetet.

Tolnai Ottónak ebben a mondatában: „[A homály] Simogatja, selyemként simogatja az arcomat” (609) az első *simogatja* nyilván külön kép mint megszemélyesítés; de az-e a második *simogatja* állítmány is? Hiszen ez nem egyéb, mint a *selyemként* ragos névszóba tömörített hasonlatnak a motívuma (az árnyék és a selyem közös jegye, az összehasonlítás alapja). Ezért nem is tekintettem önálló szóképnek, jöllehet alanyához képest éppoly metaforikus, mint első előfordulásakor. (Krúdy metaforikus predikátumú hasonlatainak elemzése is azt mutatja, hogy az effajta hasonlatok metaforikus eleme nem külön kép, mert nem önállóan, hanem az őt magában foglaló hasonlaton keresztül, azon átszűrve hat; vö. Kemény G.: Krúdy képalkotása 66–8.)

Nem tévesztendő össze ezzel a típussal az a fajta kép, amelybe egy másik kép van beágyazva, s a két elemi kép: az alapkép és a beágyazott kép egységes komplex képpé fonódik egybe. Mészöly Miklósnak ebben a hasonlatában a hasonló maga is külön elemi kép, teljes metafora: „Egy ilyen kihűlt színtér akár a hitvesi ágy sivataga” (366). Az *akár* kötőszó utáni szó szerkezet a hasonlítotthoz képest egészében véve képi elem, de ő maga is világosan két részre tagolódik: egy szűkebb értelemben vett képre (*sivatag*) és az ezzel azonosított relatív vagy másodlagos tárgyra (*hitvesi ágy*). Ilyen esetben mind a két képet be kell számítani: a hasonlatot is, a metaforát is.

Csakúgy mint a hasonlatok metaforikus predikátumait, nem tekintettem külön elemi képnek a teljes metafora képi eleméhez igazodó, tehát ugyanabból a képzettársításból fakadó, ugyanazt az azonosítást tükröző állítmányokat sem: „Reménytelenségemet ekkorra a hosszú tűrés páncélja burkolta” (Lengyel 292); „A fogak sánca bevehetetlen marad” (Kőbányai 241); „A dallam fodra kápráztatóan színes, éles fotókat úsztat a hátán” (uo. 251).

Nem ritka jelenség, hogy egy tárgyhöz több képi elem is kapcsolódik, pl. egy hasonlítottnak két vagy három hasonlója van: „Szűz Mária mint édes felhő a Holdra, fehér pillangó zöld kelyhű rózsabimbóra, hóesés a Santa Maria Maggiore kijelölt helyére — úgy ült fel lovára” (Szentkuthy 536); „szuszogva, mint egy állatka vagy csecsemő, elnyúlt a nőn” (Esterházy 102); „sokáig nem értette, miért olyan álomszerű, balettszerű ez az egész [ti. a spárgaszedés]” (Tolnai 613). Az ilyen képet annyi elemi kép szövedékének fogtam fel, ahány hasonlót tartalmazott, vagyis ahány összehasonlítás volt benne. Ha azonban a képi elemek lényegében ugyanazt az azonosítást fejezik ki, erősen rokon értelműek, kivételesen csak egy egységes képet regisztráltam, nem bontottam fel alkotóelemeire: „Mert olyan most az ország: halott, tetem, dög még a ligetje is” (Lengyel 320); „azóta is keresi a diófát, amelyet várrá avatott a gyerekkor napjaiban, s amelyen kapitány volt, végvári vitézek parancsnoka, a kert védelmezője, piros almák ura” (Bólya 20). Sajnos nem mindig lehetett megnyugtatóan eldönteni, hol végződik a rokonértelműség, azaz mikortól kell új, különálló elemi képekkel (és: képeket) számolni. A Bólya Pétertől idézett metaforát akár négy elemi képnek is minősíthettem volna.

Ha több tárgynak volt egy közös képi kifejezője, az ilyen képet természetesen csak egynek számoltam, akárhány tárgy volt is benne: „Egy órája sincs, hogy ő is ebben a hullámban sodródott az iskolából. Az egész heti nap-

közis szolgálat után, forró zuhany, *könyvei, lemezei szigete felé*” (Kőbányai 228). Ám ha ez a közös képi elem többször is ki volt téve, meg volt ismételve — vélhetően különböző motívumok alapján, ill. nyomatékositási szándékkal —, akkor kivételesen annyi képmozzanatnak számoltam, ahányszor előfordult: „Az egér is érezte, *hajszálnyi körmei* megfeszültek a luk fényes földjén, testében is megfeszültek a *hajszálnyi inak*, a *hajszálnyi rugók*” (Tolnai 608).

4. Abszolút és relatív képgyakoriság

Az elemi képek megszámlálása és az adatok összesítése után az alábbi végeredmény alakult ki:

Az üres (fél)oldalakat nem számítva 611 nyomtatott oldal terjedelmű Körkép 88 antológia összesen 1148 elemi képet tartalmaz (abszolút gyakoriság).

A kötet átlagos képsűrűsége oldalanként: $1148/611 = 1,88$ (relatív gyakoriság).

Elkészítettem az egyes szerzők képgyakorisági listáját is, külön az abszolút, külön a relatív gyakoriság szerinti sorrendet (l. a függelék 1. és 2. táblázatát).

Mivel bármilyen lista vagy sorrend egyszersmind rangsornak is látszhat, sietek leszögezni, hogy a képsűrűség nézetem szerint nem esztétikai érték-kritérium. A képek gyakoriságának kicsi vagy nagy volta fontos jellemzője (az egyik fontos jellemzője) az egyéni stílusnak, de semmi köze sincs egy mű és szerzője — akár stilisztikai szempontból való — értékeléséhez.

Ha ezt egyáltalán bizonyítani kellene, felhívnám a figyelmet arra, hogy az antológia kiemelkedő darabjai között éppúgy vannak képekkel telezsúfoltak (Mészöly, Tolnai, Esterházy), mint képekben feltűnően szegények (Ottlik, Nádas). Ottliknak saját képe alig van, az adatoknak több mint a fele az idézetekből származik. Nádas pedig — narrátori minőségben — valójában nem is használ képet; ami mégis akad a szövegben, az a „hírbeolvasónő” stílusát van hivatva érzékeltetni, finoman jelezve az író elkülönülését ettől a stílustól (és attól is, ami mögötte van).

Ottliknak és Nádasnak e művük írásakor talán azért sem lehetett szükségük képekre, mert mind a két elbeszélés a maga egészében az: egyetlen óriási kép, amelynek allegorikus értelme van.

A statisztikai adatokat azért sem szabad értékmérőnek tekinteni, mert olykor egyetlen kép is elég lehet ahhoz, hogy a mű sarkpontjává, formateremtő elvévé váljon. A képekben egyébként nem bővelkedő Kolozsvári Grandpierre-elbeszélésnek például érzésem szerint az utolsó mondat a strukturálisan érzékeny pontja, amely köré a szöveg meg van szervezve: „Úgy pattant el benne az élet, mint a túlfeszített húr” (226). Ez a befejezés többek között annak köszönheti hatásosságát, hogy az író addig — ravasz ökonómiával — szinte egyáltalán nem használta ki a nyelvi képekben rejlő ábrázolási és hangulatkeltési lehetőséget.

(Csak zárójelben fűzöm hozzá ehhez azt a filológiai csemegét, hogy majdnem ugyanez a kép a kötetnek egy másik helyén, Esterházy Péter meghatározhatatlan műfajú Csáth-„életrajzában” is előfordul, de milyen más kontextusban és hangulati töltéssel! „Legközelebb a zene állt hozzá” — ti. Csáth

Géza apjához —, „maga is jól zongorázott, . . . Kézenfekvő ötletnek látszott hát, hogy [a fia] kioperáljon egy húrt a zongorából, és avval fojtaná meg a rövid délutáni szieszta alatt az elébb gazdagon illusztrált, derék atyát. [Bekezdés.] Ehelyett azonban anyja, Decsy Etelka életének húrja pattant el” [93]. Tehát lényegében ugyanaz a kép az egyik műben fájdalommalos-tragikus, a másikban groteszk, ironikus, sőt komikus kicsengésű.)

Minderről azonban a statisztika már nem tud számot adni. A képek funkciójának, netáni formaképző szerepének külön, más módszerű fejezetet kell szentelnünk. Ez lesz e tanulmány zárórésze.

II.

I. A képelemek azonosításáról

Minden egyes nyelvi kép négy állandó alkotóelemből tevődik össze: a kifejezendő tárgyból, az ehhez hasonló vagy ezzel azonos képi elemből (a műszó szűkebb értelmében vett képből), a közös jegy(ek)re utaló motívumból és az egymásra vonatkoztatás tényét valamely nyelvtani eszközzel külön is jelölő modalizátorból. (Részletesebben l. NyK. 88 [1986]: 56–7.)

Aszerint, hogy ezek az elemek ténylegesen jelen vannak-e a szövegben, vagy csak következtetni tudunk rájuk, több képtípust különböztethetünk meg. Ezekről a 2. pontban lesz szó.

Mielőtt azonban erre rátérnénk, ismerkedjünk meg a képelemek azonosításának néhány sajátos nehézségével, hiszen ezek megoldásától függ, hogy az adott nyelvi jelenséget melyik típusba soroljuk, s ezek a döntések a statisztikai adatok és azok interpretációja révén közvetve befolyásolják az elvi elméleti végkövetkeztetéseket is.

1.1. A nélkülözhetetlen elem természetesen a képi: ennek mindig (+) előjelűnek kell lennie, mert ha ez nincs, kép sincs (vö. i. h. 57–8).

A tárgyi elem ezzel szemben lehet (–) is: az ún. implicit képek nem tárják fel a hasonlítottat, ill. az azonosítottat.

Nem tekintetem azonban hiányzónak a tárgyat, ha explicite nem volt ugyan megnevezve, de 1. vagy 2. személyű igealak utalt rá, vagy — 3. személy esetén — a szövegelmélet világosan megmutatta, kiről is van szó: „Báb vagyok, kóc és fűrészpör” (Esterházy 127); „Áltam a kordé elé fogva, mint a jószág” (Lengyel 295); „Úgy ásol, mint a pockos kutya” (Tolnai 610); „A férfi világosan emlékezett, hogy nem hallotta a vasajtó csapódását. [Bekezdés.] Kellemetlenül érezte magát. Mint egy tolvaj” (Thiery 588). Ilyenkor a tárgy értéke éppúgy (+), mintha explicit nyelvi jellel volna képviselve.

A tárgyi elem funkcióját olykor a szövegelméletre visszautaló (témaismétlő, ill. -összegező) mutató névmás tölti be: „A kék Ūristenre! — nem fénylő tűz ez [ti. a gyönyör], hanem látható sötétség, érezhető árnyék” (Mészöly 370); „Alpok, Haute-Savoie, Antwerpen, Észak-Toscana, Kragujevac, Besz-kidek, Ondava völgye — mintha hajdani és friss látványtöredékek adtak volna találkozót a kunsági pusztá horizontján, hogy mindjárt el is enyészzenek, mint az elsőhajtott levegő. A maga módján regestrum volt ez is” (uo. 376). Az ilyen névmási tárgyat is jelen lévőnek, explicitnek minősítettem, mert szemantikailag-szövegtanilag koreferens mindazzal, amire utal, amit felölel.

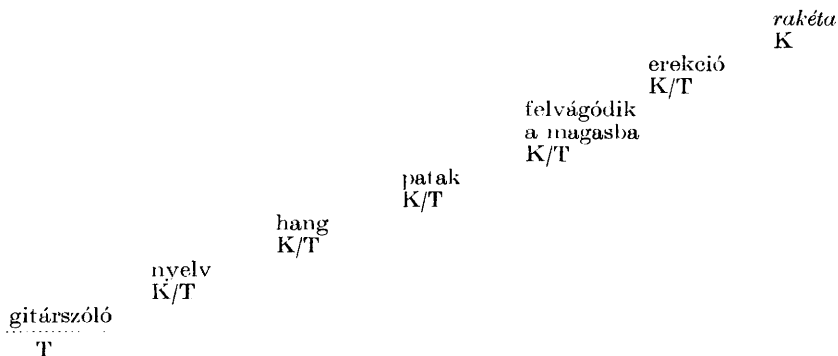
1.2. A két főelem közül, mint jeleztük, a tárgy belesimul a szöveg folytonosságába, a kép viszont kiemelkedik abból (mert allotóp, szemantikailag összeférhetetlen ezzel az alapsíkkal). Kép és tárgy tehát csak egymáshoz képest, egymáshoz viszonyítva kép és tárgy: ebből fakad viszonylagosságuk, mely néha megnehezíti azonosításukat. Mészöly Miklósnak ezt a mondatát olvasva: „Ablakuk előtt rendhagyó módon hullani kezdett a hó, a csókák kiszaggatták a vendégszoba balkonján szellőző párnacihákat” (368) kétségtelennek látszik, hogy a két párhuzamos tagmondat hasonlított—hasonló viszonyban van egymással, ún. jelöletlen hasonlatot alkot. De melyik a tárgyi eleme ennek a hasonlatnak, s melyik a képi? A szállongó tollpihék emlékeztetnek-e hópelyhekre, vagy fordítva? A bizonytalanságot csak ez a majdnem egy oldallal későbbi mondat szünteti meg: „Ablakuk előtt még mindig pilinkézett a hó” (369). Tehát mégiscsak a *hó* a hasonlított, ez van a tárgyi síkon, vagyis a kétértelmű jelöletlen hasonlatot így kell érteni: „... hullani kezdett a hó. *Mintha* a csókák kiszaggatták volna ... a párnacihákat.” Persze a stílus-hatás épp abból ered, hogy az író ott még nem oldotta fel az ambivalenciát.

Tárgy és kép viszonylagossága abban is megnyilvánul, hogy ami egyfelől kép, másfelől tárgy is lehet. Vegyük szemügyre például Szentkuthynak ezt a komplex képét: „[Uranos] világtipró Herkulesből most hirtelen trotlli, papucs, gyáva, pipogya és farkára-lépett szuka-ebként nyüszítő begubózdó gombóc lesz” (541). A *gombóc lesz* állítmány az alanyhoz (Uranoshoz) viszonyítva képi elem, de neki is van egy képe: a *szuka-eb*, amelyhez képest viszont már tárgynak minősül.

Vannak a korpuszban olyan képszövedékek is, amelyek több ilyen Janus-arcú elemet is tartalmaznak:

„A basszusdob egykedvűen kattogó ritmus-krokodilpofájából keskeny gitárszóló-nyelv szivárog-duzzad fröcskölő hangpatakká, kanyarog, nyaktörő mutatóvívokat végezve, piruettezik, majd medréből kilépve hirtelen megperdül — rakétaerekió —, föl-vágódik a magasba” (Kőbányai 238).

E nem kevesebb, mint kilenc elemi képből összetevődő képegyüttes részei mondhatni lépcsőzetesen kapcsolódnak egymáshoz, épülnek egymásra oly módon, hogy a két szélső elem, a „tisztán tárgy” *gitárszóló* és a „tisztán kép” *rakéta* közötti tagok egyik irányban tárgyként, másik irányban képként funkcionálnak (az „alattuk” levőhöz képest képek, a „fölöttük” levőhöz képest tárgyak):

1.3. A két képsík kapcsolódási pontja, a tárgyi és a képi síkot összekötő képelem a *motívum*. Az a rendeltetése, hogy valamely közös jegyet (azonos vagy hasonló cselekvést, tulajdonságot, helyzetet, állapotot stb.) jelöljön meg:

„harangoznak, a kondulások *lustán röpdösnek*, mint a varjak” (Ördögh 467); „A pelyhesállú férfi ... *Ravas, vakmerő, gyors*, mint a szabad vadállat” (Lengyel 315); „[Bennünket, foglyokat] elhajtának az úton, *közös szíjhosszra fűzve*, ahogy a Filler utcában sétálnak *spárgába kapaszkodva* az óvodások egy későbbi időpontban” (uo. 318).

Motívumnak tekinthetjük azonban azokat a sajátos képelemeket (rendszerint melléknévi jelzőket vagy összetételi előtagokat) is, amelyek nem hasonlóságra, hanem különbségre mutatnak rá a kép és a tárgy között. Az ilyen motívum a tárgyi elemmel van összhangban, annak az izotópiájába tartozik, s ezzel mintegy enyhíti, helyére teszi, pontosítja a képet:

„a Mérleg nyelve cinikusan ide-oda táncolt, *iránytalan iránytű*” (Szentkuthy 534); „Sokszor láttam, milyen nehezen verik szét az állat [= a bika] fejét a taglóval. A *húsmozdony* fejét” (Tolnai 611); „a fák lombjain át a nap *fénykévéi* zúdultak be a szobámba” (Szakonyi 521); „egyetlen szó nélkül a metsző fagy *csillámló* cirpelése fölött romboló vonulásunk sűrű zajában haladtunk” (Krasznahorkai 253); „Ha sűrű [a festék], dalolnak az esetnyomok, *miniatürizált ősi* mélyszántás, boronálás nélkül” (Rákossy 483).

Az effajta „helyesbítő” vagy „negatív” motívum kötelező eleme az ún. körülíró metaforának (l. NyK. 88 [1986]: 61–2): „A hétvégi utazások rendje: mindig ugyanaz. Érkezés, szálláskeresés, ... *kulturális semmittevés* [= városnézés] dómokban, képtárakban, öreg utcákon” (Bólya 15); „a *kulcsok szigorú papnője* [= a múzeumőr] nem szívesen engedte be” (Simonffy 504); „naponta etették a tenger ezer és ezer bő ajándékával, etették a, így a *víz parasztjai* [= a halászok], a Homokembert” (Esterházy 95).

1.4. A *modalizátor* olyan nyelvtani eszközök (kötő- és utalószavak, ragok, névutók, képzők) gyűjtőneve, amelyek formálisan is jelölik a tárgy és a kép összehasonlítását vagy (igen ritkán) azonosítását, s ezáltal egyrészt nyomatékosítják a két képelem egymásra vonatkoztatását, másrészt azonban viszonylagos különállásukat is érzékeltetik.

A modalizátor szerepét kivételesen tartalmaz szó (ige, melléknévi ige-név, melléknév) is betöltheti; ez valósággal megjeleníti, verbalizálja a kép megalkotásának gesztusát. Ilyen képeket a szakirodalom is számon tart, kifejtett hasonlat, ill. metafora néven (vö.: J. Soltész: Nyr. 83 [1959]: 182, 184; Kemény: Krúdy képalk. 12–3, 46–7; uő.: NytudÉrt. 104. sz. 461–2).

A tartalmaz modalizátorok egyik fajtája elvontabb jelentésű, csupán a képzetársítás mozzanatának ad nyelvi kifejezést. Értelmétől függően hol hasonlat-, hol metaforaszerű kapcsolatba hozza a képi és a tárgyi elemet:

„szemük [ti. a Négy Lóé] mind jobban felfűjt szappanbuborékhoz *hasonlított*” (Szentkuthy 539); „a vacsorai táborníz villogó homályában néhány gyerek és felnőtt téblábolt. A kép egzotikus árnyjátékra *emlékeztetett*” (Mészöly 383); „Egy okos nyomdagép *főler* húsz üteggel” (uo. 378); „izgatta őket az Úr Krisztus által fejtegetett, kissé bonyolult, kissé manierista arabeszknek *ható*, színjátékos hittudomány” (Szentkuthy 538); „[Crescenço] Maga is *érezte*, hogy a festmények törékeny véglegességének a foglya ezekben a pillanatokban” (Mészöly 356); „a válasz elhangzása után úr keletkezett. Az árván lengő trapéz látványa *kelt ilyen érzést*” (Thiery 590);

„[A romtemplom] a múlás túlélőjének *bizonyult*” (Mészöly 356); „Ha borongós időben Angyalos felé nézett, azt *képzelte* a falu fölötti felhőkről, hogy az ottani óriás

ördögök förtelmes kabátjai vannak fölakasztva az égre” (Osztóján 398); „falun nevelkedett, városba szakadt, és azóta is keresi a diófát, amelyet várra *avatott* a gyerekkor napjaiban” (Bólya 20); „Ahogy közeledett a[z] . . . este, úgy *kaptak* fehéren villódzó szellemalakot az udvar cseresznyefái” (Grendel 134).

A kifejtett metaforában a *mond* ige valamelyik alakja is elláthatja a modalizátor funkcióját: „ha a várost tengernek *mondjátok*, / ez egy békés árnyas kis sziget” (Babitsról idézi J. Soltész: Nyr. 83 [1959]: 184). Ha azonban a *mond* idéző mondatrészlet értékű, nem tekintettem modalizátornak, s így a képet sem kifejtett hasonlatnak, ill. metaforának: „[A Papagállj! nevű madár] együtt énekel a kórossal, »karvezető«, *mondja* Másikunk” (Tandori 570); „Ha megpillantottam a bucka tetején a hajszálrepedést, vagy ahogy a lányok *mondták*, a viaszfütyűrű lila hegyét, két ujjammal szinte egyből leszúrtam a tövéig, a tökéig, ahogy a lányok *mondták*” (Tolnai 610).

A másik, határozottabb jelentéstartalmú változat a képzetársítás alapjára, a tárgyi és a képi sík közötti közös jegy(ek)re is utal, s ezzel valamiképpen azt a folyamatot is ábrázolja, ahogyan a társítás és ebből a kép az író szemléletében létrejön:

„Kint bágyadt eső *foncsorozza* tükörré az aszfaltot” (Kőbányai 238); „Az ezredet katlanná *izzította* a fény és hőség” (Mészöly 376); „Ha nem kezd el bökdösni a kecske, én is gyémánttá *agyok* ott a havon” (Tolnai 607); „A Négy Ló sörénye iszappá *izzadt*” (Szentkuthy 539); „A varázsszem fluoreszkáló fénye holdbéli, titokzatos tájjá . . . *díszletezi* át a szobát” (Kőbányai 241).

Lehetett volna-e csak az elvontabbakat minősíteni modalizátornak, a többit — a határozottabb jelentéstartalmúakat, közös tulajdonságra is utalókat — pedig motívumnak? Nem, mert az átmenet, mint láthattuk, nem éles, hanem folyamatos. Ezért az ilyen szerepű képelemeket egységesen modalizátornak könyveltem el, jóllehet egy részük erősen motívumszerű (a szemantikailag tartalmas modalizátorok a motívum felé tendálnak).

2. A képtípusok és jellemzőik

Mivel a négy állandó alkotóelem közül egy: a képi elem definíciószerűen mindig (+), a másik három pedig egyaránt lehet (+) is, (–) is, elméletileg nyolc képtípus állítható fel, az alábbiak:

1. jelölt, motivált, explicit
2. jelölt, motivált, implicit
3. jelölt, motiválatlan, implicit
4. jelöletlen, motiválatlan, implicit
5. jelölt, motiválatlan, explicit
6. jelöletlen, motivált, explicit
7. jelöletlen, motiválatlan, explicit
8. jelöletlen, motivált, implicit

(részletesebben és példákkal is szemléltetve l. NyK. 88 [1986]: 58).

Amikor ezeket a hipotetikus típusokat szembesítettem a korpusz konkrét adataival, azt tapasztaltam, hogy a példákat minden erőltetés nélkül be lehetett sorolni a fenti típusok valamelyikébe, tehát a feltételezett képfajták nem csupán elméleti lehetőségek, elvont sémák, hanem nyelvi realitásuk is van, mert megvalósulnak a tényleges nyelvi-művészi gyakorlatban.

Az első, amire számszerűen is kíváncsi voltam, a nyolc képtípus abszolút gyakorisága volt a korpuszban és azon belül az egyes szerzőknél. Az eredményt a függelék 3. táblázata mutatja.

A táblázat legalsó sorában fel van tüntetve az illető képfajta százalékos aránya is. Ha ezeket az adatokat nagyság szerinti sorrendbe állítjuk, a következő rangsort kapjuk a nyolc képtípus használati arányáról:

1. 4. számú típus	42,94%
2. 1. számú típus	18,21%
3. 7. számú típus	16,20%
4. 6. számú típus	8,71%
5. 5. számú típus	7,40%
6. 8. számú típus	3,40%
7. 3. számú típus	2,09%
8. 2. számú típus	1,04%

Mint látható, az adatok igen egyenlőtlenül oszlottak meg. A nyolcas „mezőny” nagyjából négy csoportra tagolódik. A 4. típus magasan kiemelkedik a többi közül majdnem 43%-os, az abszolút többséget is megközelítő arányával; ez a típus igen gyakorinak nevezhető. Tőle erősen leszakadva hozzátétőleg egyforma mértékben van képviselve a korpuszban az 1. és a 7. típus; ezek az átlagosan gyakori képfajták. A lista első három helyezettje együttvéve 77,35%-ot tesz ki, vagyis meghatározza a képanyag jellegét. Hozzájuk képest az 5. és a 6. típus ritkának, a 2., a 3. és a 8. pedig igen ritkának számít; ez utóbbiak együttesen sem érik el (6,53%) a rangsorban közvetlenül előttük álló 5. típus használati arányát (7,40%).

Az összesített adatok után vessünk egy pillantást az egyes szerzőkre is: milyen mértékben használják ki a nyolc képtípus nyújtotta kifejezési lehetőségeket, milyen változatosak ebből a szempontból a képek?

Mind a nyolc típusra csak három írónál, az abszolút gyakorisági lista első három helyezettjénél (Mészöly, Tolnai, Kőbányai) van példa, de az igen ritka 2.-ra és 3.-ra már Kőbányainál is csupán 1–1 adat.

Hét képtípust alkalmaz Tandori, Rákosi és Ördögh: az első kettőnél a legritkább típusra, a 2-esre nem akadt példa; érdekes viszont, hogy Ördöghnél a hiányzó típus a csak közepesen ritka 6-os.

Hat típus van képviselve öt szerző anyagában: nincs 2-es és 3-as Esterházy, Lengyel, Simonffy és Bólya szövegében; Mándynál viszont a 2-es mellett a másik hiányzó nem a 3-as (arra két példája is van), hanem az egyébként gyakorinak mondható 7-es.

Ötféle képpel él az antológiának négy résztvevője; Szentkuthy, Sütő és Kolozsvári Grandpierre az igen ritka 2., 3., 8. típust nem használja; Thierynél a 3.-hoz és a 8.-hoz harmadik hiányzóként a 7-es csatlakozik.

Négy típusra ad példát öt szerző: Grendel, Ottlik, Cseres, Kertész és Lázár; a ki nem használt típusok az igen ritka 2., 3., 8.-on kívül a 6-os és a 7-es Kertésznél, az 5-ös és az 1-es (!) Cseresnél, a 7-es Ottliknál, a 6-os Grendelnél és Lázárnál.

Csak három típust találni négy írónál (Csiki, Krasznahorkai, Osztójkán, Nádas), kettőt kettőnél (Bertha, Szakonyi), egyet egynél (Karinthy Ferenc). Őnáluk azonban az összes adat is olyan kis számú, hogy nem érdemes részletezni.

Vannak olyan szerzők, akiknek képanyagában az itt számba vett nyolc típus aránylag egyenletesen oszlik meg (Tolnai, Kőbányai, Lengyel), másoknál valamelyik típus kiugróan magas értékkel szerepel, pl. a 4-es Mészölynél, Ördöghnél, Mándynál, Bolyánál (ebben persze semmi meglepő sincs, hiszen amúgy is ez a leggyakoribb képtípus). Érdekesebb, hogy néhány résztvevőnél nem a 4-es, hanem az 1-es emelkedik ki (Szentkuthynál 11 : 4, Kolozsvári Grandpierre-nél 7 : 1, Krasznahorkainál 5 : 2 arányban a 4-eshez képest). Mit jelent ez stilisztikailag? Jelent-e egyáltalán valamit? Erre az egyes képtípusok mennyiségi és minőségi elemzésekor térünk vissza, bemutatva az illető típus százalékos arányát a különböző szerzőknél. Ennek kiszámításakor azonban már csak azokat az írókat vesszük figyelembe, akiknek összesen — tehát az 1—8. képtípusból összesen — legalább 20 adatuk gyűlt össze (ez az abszolút gyakorisági lista 1—15. helyezettjét jelenti Mészöly Miklóstól Ottlik Gézáig). Ez alatt az adatszám alatt ugyanis a százalékszámítás már nem szolgáltat valós értékeket.

2.1. Jelölt, motivált, explicit kép

Ebben a típusban mind a négy képelemnek explicit nyelvi jele van, tehát a befogadónak semmit sem kell „kitalálnia”, önmagából — értelmezésként — a szöveghez hozzátennie. Az ilyen kép már alkatából eredően is részletező, pontos, néha szinte már didaktikus, sőt pedáns. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy e típus eleve csökkent értékű, hiszen sokszor épp ilyen képre van szüksége az írónak, ez a megoldás adekvát funkcionálisan.

Ha megnézzük, hány %-os arányban fordul elő ez a képfajta az egyes szerzőknél (4. táblázat), azt tapasztaljuk, hogy azok az írók foglalják el a lista első helyeit, akik az ún. tárgyas-intellektuális stílusnak a művelői (Szentkuthy, Tandori, Grendel), akik hiteles környezetábrázolásra és gazdag lélektani motivációra törekednek, egyezőval elemző hajlamúak (Lengyel, Tolnai), végül akiknek látásmódjára az ironia, a reflektáltság, az asszociativitás jellemző (Szentkuthy, Rákosi, Lengyel, Grendel, Tolnai). A nevek részbeni azonossága arra vall, hogy e törekvések, ill. tulajdonságok között erős a korreláció.

Az 1. képfajta legtipikusabb képviselője a részletesen kidolgozott motivált hasonlat (*mint*, *akár* köztöszös, *-ként* ragos vagy egyéb változatban):

„Idegen vezényszó csattan, *mint* az ostor” (Lengyel 321); „Az üvöltő csodamasina egy helyben lebegett a Széljárta Fák tere fölött, *mint* egy szitaló vércse” (Lázár 262); „A tányért és a kanalakat egy kislány vitte mögötte, *mint* egy apród” (Bertha 13); „Úgy bűjt hozzám, *mint* védelmet kereső, rémült madár” (K. Grandpierre 185); „[Az adjunktus] türelmetlenül hadonászni és verdesni kezdett szétgombolt viharkabátja szárnyaival, *mint* Baudelaire albatrosza” (Grendel 132); „Nem, nem, nem, szakadt ki Csáthból, *mint* egy véres köpés” (Esterházy 100); „Milyen finomak, könnyűek ezek a kis dobozok! Félek, kiröppennek az ujjaim közül, *mint* a pillangók” (Tolnai 617); „repültek szerte a szikrák, *mint* tejcseppek a Madonna melléből, mikor a nyűgös Jézuska elhúzta száját Anyjától” (Szentkuthy 536); „combjai elválnak lassan egymástól, *mint* két régi ismerős, akiknek most mégis kicsit elegük lett egymásból” (Esterházy 125); „Az ezredes megvárta, míg a csend szétszívárog, *mint* a féltett kék zubbonyon a kilöttyentett vörösbőr, egyre hiánytalanabbul rajzolva ki a többé el nem tüntethető foltot” (Mészöly 373); „az eke, tudj’ isten hány éve már a fal mellett gunnyaszt, *akár* egy rozsdás esontváz a fogasoló vasrácsa mögött” (Ördögh 471); „Fischer úgy viselte a jelmezét, *akár* a saját bőrét” (Kertész 174); „a munkásosztály ... eloldalgott behúzott farokkal, néma

vicsorgással, sunyítva, *akár az oldalba rúgott kutya*" (uo. 169); „Mindig volt nálunk kenyér, só, *akár a sarkkutatóknál és az államfőket fogadó bizottságoknál*" (Csiki 83); „Pedig még egy teljes nap állt rendelkezésükre; *akár egy elfogyasztott bokrétaból a maradék szál, melynek a szeméremszirmai már nem nyílhatnak ki*" (Mészöly 355); „[A katonák] A szuronyokkal ugyanazt művelték, *akár a nagy étkü habzsolók, akik ötször is belekavarnak a levesbe, hogy több sűrűje jusson nekik*" (uo. 354);

„Ő is vetkőzni kezdett. ... *Ahány ruhadarab, annyi réteg bőr*" (Thiery 591); „Csak térdük és a pillantásuk ért össze *olyan hézagtalanul, amilyenre a lyoni csipkeverők varrásnyoma képes, ha két csillagterítőt illesztenek össze. Vagy az sem*" (Mészöly 362);

„a sővény *bástyaként* fogta körül a telket" (Szakonyi 523); „*fagyöngyként* a halál ott élésködött már a torkában" (Sütő 518); „*Pajzsként* maga elé vonja a cigarettafüstöt" (Kőbányai 236); „*Arca kipirul, haja zászlóként lobog*" (uo. 238); „*úgy éreztem, hogy ingem alatt veritékesöppként görög hideg szeme, felfelé a gerincemen*" (Csiki 83); „*az Úr most sem engedte meg, hogy Magdolna megérintse, noha karjai kőgyőző indákként akarták körülölelni*" (Szentkuthy 537); „a Jézus Krisztust jelentő *ICHTHŰS* szó égett az Égen, ennek vonalai, ágai körül úszkáltak a Halak, kifele, befele, *iniciálékgyókként*" (uo. 535).

Azok a képek, melyeknek a *mintha* kötőszó a modalizátoruk, sajátosan kétarcúak, mivel két főelemük összehasonlítása a feltételeesség keretei között megy végbe, más szavakkal: a hasonlóság érzetét a feltételeesség tudata ellenpontozza (vö.: Széles: Nyr. 95 [1971]: 51–62; Kemény: Krúdy képalk. 38–41).

A *mintha* kötőszós képek közül aránylag az ide, az 1. típusba sorolható példák a leginkább hasonlatszerűek, mert fő- és mellékmondatuknak egymással párhuzamba állítható, egymásnak megfelelő elemei vannak, melyeket az elemző tárgyként és képként, illetve az összehasonlítás motívumaként azonosíthat:

„Zakariás az eseményektől teljesen elidegenedve bámulta a néma jelenetet, *mintha csak egy híradót nézne valami moziban*" (Kertész 180); „*az utca meredeken fölmagasodó domboldalba torkolt, mintha díszletet vágtak volna ketté*" (Mészöly 383); „[Magda] Becsukta a szemét, ezzel a mozdulattal *mintha megvakult volna a világ*" (K. Grandpierre 203); „A nő föltette a lábát a kikötő vasbakjára, valahogy úgy, *mintha egy elejtett állat teteme feküdt volna előtte*" (Thiery 580); „A férfi töprengve állott a kertben, mindenütt fekete árnyak, nagy, nehéz tömbök, ezerkarú sötét, *mintha elszabadult, fekete (!) női combok lengtek volna fölötte, körbe-körbe, félelmetesen, mert egyesével*" (Esterházy 112).

A terjedelmesebb s egyúttal bonyolultabb képekben nem ilyen könnyű megállapítani, mi tartozik a tárgyi síkhoz, mi a képihez, s az összehasonlított elemeket milyen közös mozzanat (motívum) fűzi egymáshoz. Pl. Krasznahorkai novellájának utolsó soraiban a nyelvi kép értő befogadását az teszi nehezzé, hogy elemei nem a szokásos tárgy – motívum – modalizátor – kép sorrendben követik egymást, hanem így: „*futott ugyan még egy darabig a szántó acélkeményre fagyott, mély barázdái között, de aztán mintha egy zárt falhoz ért volna, ahonnan már csupán visszafelé vezet út, maga mögött az éjszakai éggel – mintegy nekivette a hátát – beletörődő tekintettel szembefordult velünk*" (261). Tehát 1. a modalizátor (*mintha*), 2. a kép (*zárt fal*), 3. a tárgy (*az éjszakai ég*), 4. a motívum (*nekivette a hátát*).

Némelyik ide tartozó példának nem kötőszó, utalószó, rag vagy névutó a modalizátora, hanem tartalmas igealak, amely nyíltan az olvasó elé tárja a képzettársítás és/vagy a képalakítás mozzanatát: „*Erdei vonulása közben nemegyszer érezte úgy, hogy csobbanás nélküli zöldüveg-akváriumon halad keresztül, körbeszórva a nemes rothadás megüledett törmelékeivel*" (Mészöly

379); „Az Új-Maori, *mondhatnánk*, közet. Amely megkövült s így meghamisodott alakban is őrzi az Ó-Maori édességét. Akarom mondani: egyetemességét. (A rejtett intenzitását és integritását.)” (Ottlik 442); „az állandó szél, szellő miatt [a német gazda] a szó szoros értelmében, minket permetezett: mérgezett. A diák ezért nyitott gázkamrának *nevezte* a spárgaföldeket” (Tolnai 619). A három kifejtett metafora közül kettőnek, az elsőnek és a harmadiknak negatív („helyesbítő”) motívuma van: *nyitott gázkamra*, *csobbanás nélküli zöldüveg-akvárium*. A középső idézetben, az Ottlik-példában a képi elem (a *közet*) utáni három rövid mondat részletezi az azonosítás alapját, a közös jegyeket.

Mivel mind a négy alkotóeleme explicit módon meg van jelölve, itt kell számon tartanunk a tömörített hasonlatnak azt a fajtáját, melyet a következő Simonffy-idézet példáz: „Dukai Takách Judit *a harangvirág tisztaságával* szólalt meg” (507). E hasonlatot implikáló szókapcsolatokban a képi elem birtokos szerkezetet alkot motívumával (a kép a birtokos, a motívum a birtok), s e módhatározói szerepű szintagmát *-val*, *-vel* rag fűzi a mondat állítmányaéhoz, míg az azonosítottat az alany nevezi meg.

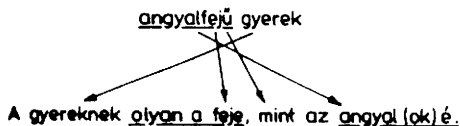
Ez a fajta kép a századforduló körüli impresszionista prózában volt igazán népszerű (vö.: Herczeg: Nyr. 82 [1958]: 311—6; uő.: uo. 98 [1974]: 172—7), de manapság is előfordul, ha szórványosan is: „[A tatár hajcsár] *a nyájörző puli fürgeségével* rúgattott ide s oda” (Lengyel 276); „Dénes bácsi *a karámba fogott őzek riadalmával* nézett szerte” (Sütő 517); „amit lát [Páll Imre], azt akaratlanul is *a holnap délelőtti hivatalnok megvesztegethetetlen szigorával* veszi szemügyre és mérlegeli” (Grendel 133). Az utóbbi példában a birtokszónak is van minőségjelzője (*megvesztegethetetlen szigor*), s ez gazdagítja, árnyalja a motívumot.

A *-val*, *-vel* ragos tömörített hasonlat mindig átalakítható szabványos alakú hasonlattá. A Sütő-idézetten szemléltetve:

A tömörített hasonlat másik itt említendő fajtájában a képi elemet valamely *-ű*, *-ű* képzős összetett melléknév előtagja hordozza: „Az udvaron három-négy *angyalfejű* gyerek játszik” (Kőbányai 243). Mint e példa is mutatja, az azonosítás alapját ebben a képtípusban az összetételi utótag jelöli meg, a kifejezendő tárgy a melléknévi jelző jelzett szava, végül a konstrukciót modalizátorként a melléknévképző fogja össze.

Ez a szerkezet is transzformálható szokásosabb formájú hasonlattá:

Krúdynak sok ilyen típusú képe van (vö.: Herczeg: It. 1973: 660; Kemény: Krúdy képek. 49—50), mai prózaíróink viszont — legalábbis a most átnézett korpusz tanúsága szerint — csak elvétve élnek vele: „nagyon örülök

a *tigrisszemű apósnak*” (Rákossy 498); „A legfontosabb a rend és nyugalom — ki nem ismeri ezt a két szép *gordonkahangú szót?* . . .” (uo. 487); „a rekkenő melegben mintha kongott volna a kápráztató *üvegfényű égbolt*” (Ördögh 469).

Utolsó ilyen példánkban a kép és a motívum még nem egyesült összetétellé (a képi elem nem összetételi előtagja, hanem csak főnévi minőségjelzője a motívumot tartalmazó -ú képzős szónak): „egy *medve nagyságú, szürke követ* kínozott” (Sütő 517).

E képfajtának van motiválatlan változata is; ez közelebb áll a metaforához, mint a hasonlathoz. A 2.5. pontban, az 5. számú típus ismertetésekor foglalkozunk majd vele.

(Folytatjuk.)

Kemény Gábor

FÜGGELÉK

1.

A képek abszolút gyakorisága szerinti sorrend

1. Mészöly Miklós	212
2. Tolnai Ottó	136
3. Kőbányai János	130
4. Esterházy Péter	129
5. Ördögh Szilveszter	89
6. Lengyel Péter	63
7. Mándy Iván	53
8. Simonffy András	35
9. Bólya Péter	32
Tandori Dezső	32
11. Rákossy Gergely	30
12. Szentkuthy Miklós	29
13. Grendel Lajos	27
14. Sütő András	25
15. Ottlik Géza	21
16. Thiery Árpád	17
17. Cseres Tibor	15
Kertész Ákos	15
19. K. Grandpierre Emil	13
20. Csiki László	11
21. Lázár Ervin	9
22. Krasznahorkai László	8
23. Osztojkán Béla	6
24. Nádas Péter	5
25. Bertha Bulesú	3
26. Szakonyi Károly	2
27. Karinthy Ferenc	1

Σ

1148

2.

A képek relatív gyakorisága szerinti sorrend

1. Mészöly Miklós	$212/33 = 6,42$
2. Kőbányai János	$130/25 = 5,20$
3. Tolnai Ottó	$136/34 = 4,00$
4. Simonffy András	$35/10 = 3,50$
5. Esterházy Péter	$129/41 = 3,15$
6. Ördögh Szilveszter	$89/29 = 3,07$
7. Bólya Péter	$32/11 = 2,91$
8. Sütő András	$25/9 = 2,78$

9. Szentkuthy Miklós	29/11 = 2,64
10. Grendel Lajos	27/13 = 2,08
11. Mándy Iván	53/26 = 2,04
12. Rákossy Gergely	30/20 = 1,50
13. Thiery Árpád	17/14 = 1,21
14. Lengyel Péter	63/54 = 1,17
15. Lázár Ervin	9/9 = 1,00
16. Tandori Dezső	32/34 = 0,94
17. Csiki László	11/12 = 0,92
18. Krasznahorkai László	8/9 = 0,88
19. Osztójkán Béla	6/9 = 0,66
20. Kertész Ákos	15/28 = 0,53
21. Ottlik Géza	21/44 = 0,48
22. Nádas Péter	5/11 = 0,45
23. K. Grandpierre Emil	13/42 = 0,31
24. Bertha Bulesú	3/10 = 0,30
25. Cseres Tibor	15/51 = 0,29
26. Szakonyi Károly	2/11 = 0,18
27. Karinthy Ferenc	1/11 = 0,09

3.

Az 1—8. képtípus abszolút gyakorisága
a korpusz egészében és az egyes szerzőknél

A szerző neve	A képtípus sorszáma								Σ
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	
Mészöly Miklós	32	5	5	102	15	17	33	3	212
Tolnai Ottó	29	2	6	29	22	17	17	14	136
Kőbányai János	18	1	1	55	6	21	25	3	130
Esterházy Péter	18	—	—	33	4	10	60	4	129
Ördögh Szilveszter	9	1	5	64	2	—	4	4	89
Lengyel Péter	19	—	—	20	6	7	10	1	63
Mándy Iván	3	—	2	39	3	5	—	1	53
Simonffy András	5	—	—	18	1	4	5	2	35
Bólya Péter	1	—	—	22	1	2	4	2	32
Tandori Dezső	8	—	4	10	5	1	3	1	32
Rákossy Gergely	8	—	1	11	2	2	4	2	30
Szentkuthy Miklós	11	—	—	4	3	5	6	—	29
Grendel Lajos	6	—	—	15	3	—	3	—	27
Sütő András	5	—	—	14	1	1	4	—	25
Ottlik Géza	2	—	—	16	2	1	—	—	21
Thiery Árpád	8	1	—	5	2	1	—	—	17
Cseres Tibor	—	1	—	10	—	2	2	—	15
Kertész Ákos	5	1	—	7	2	—	—	—	15
K. Grandpierre Emil	7	—	—	1	2	1	2	—	13
Csiki László	3	—	—	7	—	1	—	—	11
Lázár Ervin	2	—	—	5	1	—	1	—	9
Krasznahorkai László	5	—	—	2	—	—	—	1	8
Osztójkán Béla	3	—	—	2	1	—	—	—	6
Nádas Péter	—	—	—	—	1	1	3	—	5
Bertha Bulesú	1	—	—	2	—	—	—	—	3
Szakonyi Károly	1	—	—	—	—	—	—	1	2
Karinthy Ferenc	—	—	—	—	—	1	—	—	1
Σ	209	12	24	493	85	100	186	39	1148
%	18,21	1,04	2,09	42,94	7,40	8,71	16,20	3,40	≈100

4–11.

Az 1–8. képtípus %-os aránya az egyes szerzőknél

4.

1. típus

1. Szentkuthy	37,93
2. Lengyel	30,16
3. Rákosy	26,66
4. Tandori	25,00
5. Grendel	22,22
6. Tolnai	21,32
7. Sütő	20,00
8. Mészöly	15,09
9. Simonffy	14,28
10. Esterházy	13,95
11. Kőbányai	13,85
12. Ördög	10,11
13. Ottlik	9,52
14. Mándy	5,66
15. Bólya	3,125

Költő a költőről

Kosztolányi írásai Petőfiről

I. Pályája során Kosztolányi több írásában foglalkozott Petőfivel. Réz Pál nyolc ilyen tanulmányát gyűjtötte egybe (*Látjátok, feleim.* 1976. 166–90), s „jegyzetben adja a Petőfi, a szocialista című ifjúkori cikkét is” (i. m. 319–22). De Petőfi a hőse Kosztolányi egy bravúrosan megszerkesztett novellájának is.

II. 1. Petőfiről szóló írásai évfordulókhoz vagy más eseményekhez kapcsolódnak; szemléletmódja, értékelése módosult, változott az évtizedek folyamán.

Huszonegy éves korában még — inkább „aktuálpolitikai” nézőpontból — bizonyos tartózkodással, majdhogynem „le”-tekint a költőelődre. Talán Beöthy Zsoltnak az 1903/4. tanévben „A magyar irodalom Petőfi és Arany korában” címmel tartott egyetemi előadása sugalmazta a cikk számos párhuzamát, a nagyon vázlatos, néhol ötletszerűen felsorolt ellentétes vonásokat (vö.: Babits—Juhász—Kosztolányi levelezése. 1959. 244. 3. jegyzet. Itt a szerkesztő, Belia György a Babits által felvett előadásokat sorolja fel. A szükséges aláírásokat — Babits távollétében — Kosztolányi próbálta megszerezni.) Szellemes paradoxonokkal állítja szembe egymással a két költőt: „... Előre is megjegyzem, hogy én nem Petőfit, hanem Aranyt tartom a legmagyarabb költőnek” (*Látjátok, feleim*, 320). További megállapításai is — talán — a pillanatnyi hatás kedvéért születtek: „Igenis, Petőfi folyton a jövőért harcolt, s biztosra veszem, hogy ma azok lennének a legnagyobb ellenségei, kik a költészetben s a politikában az ő egykori elveit hirdetik. Ő sohase lenne maradi. Ha ma élne, imádná Ibsent, szeretné Wagnert, olvasná Nietzsche-t, megvetné költeményeinek vaskalapos magyarázóit, és mindezekfölött nem lenne — a Petőfi Társaság tagja” (i. m. 322). A végkövetkeztetés is szellemes szójátékra épül: „Arany a legnagyobb magyar költő, Petőfi pedig a magyaroknak legnagyobb

költője" (i. h.). — Ez a párhuzam akkortájt foglalkoztatta: 1906-ban, egy levelében így bókolt Babitsnak: „Ön — *Petőfi* unokája. Egy kölyök-*Arany*" (Lev. 139).

2. a) A későbbi írásokban más-más nézőpontból közelíti meg Petőfit. Bár túlzásnak hat, megkockáztatom: módszeresen. 1915-ös, Hét-beli cikkében a kiskőrösi „milieu"-t: „a tornácos kunyhócskát", „a búboskemence mézszagát" a falusi hétköznapiakat emlegeti. Megidézi a költő alakját „testi mivoltában": „Mert a természetben volt valami grácia. Arany János, aki nagyon jó megfigyelő, a lépteit könnyűnek nevezi. Mennyiért nem adnám ma, ha tudnám, hogy mit evett, és milyen kabátban járt, vagy mik voltak az írásban-naplóban be nem vallott szenvedélyei, végre ezekből a kis földi komplexumokból tevődik össze az égi eredő." Majd a haláláról szőtt legendákra is utal (A Hét, 1915. február 14., i. m. 167—9). Ezek a villanásnyi képecskék a Petőfi Sándorka című novellában bukkannak fel újra.

b) Hat évvel később, 1921-ben a János vitéz öt nyelvű, illusztrált kiadásáról ír. Ekkor már Petőfi nyelvét, stílusát vizsgálja: „Hasonlatai még nem petőfiesek . . . inkább a népmese visszhangjai (tündérvilág: gyémánt, tündérhaj: arany, az óriás könnye: egy dézsa víz, az óriás szúnyog: ökör, az óriás levél: szűr" i. m. 170). A nyelvi méltatást így zárja: „Egy csodagyermek műve ez . . ." Majd a János vitéz fordításának nehézségeiről szól, mintegy előlegezve a kontrasztív vizsgálatok szempontjait: „... milyen más és más hangulat-tartalmat közöl egy-egy nyelv: »Jancsikám, Jancsikám, az Isten áldjon meg!« A német: »Mein treuer Johann . . .« (A német hűség.) A francia: O *mon petit* Jancsi. (Gyengéd és kedves.) Az olasz: O Gianni, *mio, mio*, Gianni . . ." (Színpadias olaszság, szívre szorított kézzel.) Az angol: »*My darling* John . . ." (i. m. 171)." Összegzése: a magyar lírikus vallomása: „Most pedig megkérdezem magamtól, mi az érzésem. Vajon a népek és nyelvek egységét érzem-e, miután öt nyelven elolvastam a *János vitéz*-t. Nem; a különvalóságomat érzem, a belém idegzett szók metafizikai jelentőségét és pótolhatatlanságát, az agyam sejtjéig és idegeim működéséig lüktető örökkévaló erőt, s mindannyiunk titokzatos, fel nem bontható testvériségét, kik magyarul beszélünk" (Petőfi Sándor öt nyelven. Nyugat, 1921. február 16., i. m. 173).

c) A Petőfi-centenáriumra készült cikkében az ámulat hangján szól a költőtársról: mennyi mindent alkotott fiatalon, úgy, olyan mélységben, mint előtte még senki!" . . . hiánytalanul látja a valóság prózáját, paraszti mozgulatok, szavak, dolgok görcsös prózáját, puszták, útszéli csárdák, disznótorok kövér prózáját, akkor, mikor mások csak érzések kódében botorkálnak . . ." írja szertelen lelkesedésében (i. m. 174). „Mélység és magasság együtt, egy életben, huszonhat esztendő szűk keretében. Ezzel a csodával nem tudok betelni. Nem túlvilági csoda. Az unalmas, mert nem erről a világról való. Nyílt csoda. Ez érdekes, mert erről a világról való" (Huszonhat év. Pesti Hírlap, 1922. december 31., i. h.).

d) Új, „filológusi" szint jelent a Horváth János Petőfi-könyvéhez fűzött írás. Kosztolányi — a rá jellemző lelkesedéssel — erősíti meg Horváthnak Petőfi és Shelley összevetésére vonatkozó észrevételeit: „... az angol költő csak az ösztönzést, a merészséget adta; Petőfi versei finomabbak, különösebbek és — merem állítani — eredetibbek is . . ." (i. m. 175). Majd Petőfi-versorokat idéz, párhuzamba állítva őket Reviczky és Jókai, sőt Verhaeren sorai-val. A végkövetkeztetés: „Csak a szemlélet, a képzelet megjelenítő munkája hasonlít egymáshoz, az ismételt meg ilyen csodás, egyéni finomságokat is,

melyekről azt hinnők, hogy csak egyetlenegyszer juthat eszébe földi halandónak” (A Petőfi-vitához. Nyugat, 1923. január 16., i. m. 177).

e) A centenáriumi alkalmából az európai újságok, folyóiratok Petőfinek szentelt cikkeiből idéz, de lelkes hangja rezignálttá válik: „Ő érte el a legtöbbet minden korok magyar írói közül, és méltán. De vajon ismerik-e igazán, kik úgy rajonganak? Ezt már kötve hiszem. Nem tudják nyelvünket. A fordítások gyérek, többnyire nem művésziek. . . . Nem célom, hogy ezeket bíráljam, vagy kisebbitsem azok érdemét, kik közelebb hozzák Petőfit az idegen olvasóhoz. Legtöbbtől azonban csak arról értesül a német, olasz, francia, hogy Petőfi is írt a gólyáról, a téli estéről, az őszi, mint minden más költő, azt tudja meg, hogy mit írt, és nem azt, hogyan. A költészetben pedig ez a fontos” (i. m. 178). Majd a versfordítás lehetőségeiről és korlátairól s a költői világhír titokzatosságáról elmélkedik. Úgy véli: „Ez a rejtély” (Költői hírnév. Nyugat, 1923. február 16., i. m. 179).

f) Az Új Idők 1928. szeptember 23-i számában írt először Kosztolányi a Szeptember végén-ről. „Vajon van-e a verseknek koruk?” — teszi fel a kérdést bevezetőül; majd ironiával ecseteli a versek között pusztító „csecsemő-halandóságot”, hogy — ellentétként — a nemzedékről nemzedékre újra élő-éledő versek körében a Petőfiéről gondolkodjék: „Kedvem kerekedik, hogy legalább létrejöttek külső körülményeit bűvároljam, s más híján legalább kiállítsam születési bizonyítványát, lehetőleg pontos dátumokkal” (i. m. 180).

Aprólékos gonddal sorra veszi a vonatkozó irodalomtörténeti adatokat: a házasságkötés napját, a költői Teleki-kastély „alkóvos” emeleti szobáját „kilátással az erdélyi és a máramarosi Kárpátokra”, a vonatkozó naplóiidézetekkel, Júlia „kétes, kissé irodalmias kacérságát”, „hogy az iránta való szerelmet érezni fogja később is. Ez kétségtelenül éppannyira hozzájárult verse keletkezéséhez, mint az őszi panoráma. . . . Egyszerre hallotta ezeket az ígéseket: »Még nyílnak a völgyben a kerti virágok«. . . . Mindössze ennyit tudunk. A többi rejtély, mint a költemény varázsa. . . . Pusztá véletlen, hogy a benne foglalt jóslat beteljesedett. . . . Ha Petőfi ma élne, akkor is ilyen értékes volna minden sora. . . . A csoda másban van. Abban, hogy sikerült neki megállítani az időt. . . . Sok új szeptember jön még majd, ez a költemény azonban kívül áll az időn. Minden szeptember végén eszükbe fog jutni a következő nemzedékeknek is” (Szeptember végén. Egy vers évfordulójára. Új Idők, 1928. szeptember 23., i. m. 179–81).

g) Újévi megemlékezés az Új Idők 1934. január 1. számában: mintegy összegzése mindannak, amit Kosztolányi addig elmondott Petőfiről. Látszólag nem módszerszerű, nem is rendszerező, mert — bár olykor ezt is megtette —, ezúttal nem az életrajzi adatok összegyűjtésére és feldolgozására törekedett, hanem a Petőfi-rejtély, a Petőfi-titok megfejtésére. Bizonyára ez is az oka annak, hogy a róla szóló írásában olyan gyakran bukkan fel ez a két szó: *titok* és *rejtély*. És nyilván a rejtélyfejtési szándék az indítéka annak is, hogy a Petőfivel foglalkozó cikkek általában ellentétezésre épültek. Tekintsük át őket ebből a szempontból is:

A fiatalkori írás Petőfi és Arany egymástól eltérő jellembeli sajátosságait sorakoztatja fel.

Réz Pál gyűjteményének első darabja a kiskőrösi szegényes környezetet, a szürke hétköznapokat állítja szembe a költő halhatatlanságával.

A második — a fordítások egybevetésével — a nyelvek „különvalóságát” hangsúlyozza.

A harmadik a csupán huszonhat évet megélt költő és alkotásainak mérhetetlen gazdagsága és sokszínűsége között von párhuzamot.

A negyedik a világirodalom néhány nagy költőjét állítja Petőfi mellé, hogy közben az egyedi vonásokat hangsúlyozhassa.

Az ötödik Petőfi világirodalmi nagyságát úgy emeli ki, hogy a vele összehasonlítottak fölé emeli őt.

A hatodik — a Szeptember végén méltatásakor — más, feledésbe merülő költői alkotásokkal szemben ennek a versnek a rejtélyes, egyedi, kifürkészhetetlen voltát hangsúlyozza.

A hetedik — még nem vizsgált — írás újabb egybevetéseket kínál: a Petőfiről szóló, gyakran ellentétes jellegű, olykor közhelyszerű megállapításokat „felelteti” egymással: „A lényeg művészenek nevezték, de azért mégis ő a legnagyobb formaművésznünk is, a belső forma legnagyobb művésze” (i. m. 183). Dönteni most sem tud, de nem is akar arról, hogy a Petőfi művészetére vonatkozó melyik állítás, megállapítás tekinthető elsődlegesnek. Ebből az írásból már kicsendül az a felismerés, melyre fokozatosan, az évtizedek során jutott el az óvatos mérlegeléstől, a környezetből, a művekből, azok értékeiből, visszhangjából adódó — többször hangsúlyozott — megállapításig: „... lehet az is, hogy az örökkévalóság jegyében született dolgok sohasem öregsznek meg. Ez is csoda, mint ő maga.” S ekkor írja le azt a vallomást, mely megrendítő és megható: „a titok feltárulásának küszöbe”: „Ha valamikor, sok-sok ezer év múlva fölébresztenének síromból, s hirtelen arra kérnének, hogy nevezek meg egy költőt, ezt mondanám: Petőfi” (Arcképcskek: Petőfi., i. m. 183—4., Új Idők, 1934. január 11.).

III. Azt hihetnénk, hogy tovább már nem lehet jutni, ez a végpont, a csúcs. Mégis, néhány hónappal később a Pesti Hírlap vasárnapi mellékletében megjelenik egy „Szövegmagyarázat. Petőfi Sándor: Szeptember végén” című írása. Ez — nem csupán címében —, de felépítésében is eltér Kosztolányi többi, Petőfiről szóló tanulmányától, és talán most ér el leginkább a másik költő sokat kutató titkának megfejtéséhez.

Mint már említettem, Kosztolányi 1928-ban is írt a Szeptember végéről. Akkori cikkének néhány részletét, az életrajzi adatokat, a költői környezet leírását átemelte ebbe is, de az, ami ott a lényegét jelentette, itt csak a háttér megvilágításának eszköze csupán.

Maga a cím is feltűnő: *Szövegmagyarázat*. Bevezetésként — a módszeres szövegmagyarázathoz illően —, közli a vers szövegét; s a feldolgozás is rendszerbe van foglalva.

Idézzük a kezdő sorokat: „*Válasszuk ki Petőfi e költeményét, s próbáljuk elemezni. Olvassuk el a szöveget — nevezzük most a vizsgálandó költeményt szövegnek —, s aztán önmagunkat s a verset egyaránt figyelve, feleljünk arra, miért szép az, amit olvasunk, miért hatott ránk, mivel mozgatta meg képzeletünket*” (i. m. 186—7).

A magyar nyelvészek V. Nemzetközi Kongresszusán tartott előadásomban (1988. augusztus 30-án) utaltam rá, hogy — megállapításaim szerint — Kosztolányinak erre a dolgozatára Leo Spitzer stílselemzési módszere hatott. Spitzer *Stilstudien* című munkája 1928-ban jelent meg; Trostler (később: Turóczi-Trostler) József már a Nyr. 1929. évi (58.) első füzetében (26—8) tömör, világos ismertetést közölt róla. Szólt Spitzer stílusfelfogásáról, az intuício irányította stílselemzés értékeiről és korlátairól is. Ez a kiváló recenzió felkelte a Nyr.-t rendszeresen olvasó Kosztolányi figyelmét. Írt Trostlernek:

„Kedves barátom, csak most olvastam el a Nyr.-ben kitűnő cikkedet Spitzer Leóról s méginkább fölcsigázta érdeklődésemet. Kérlek, írd neki — mint megígérted —, küldje el könyveit címemre (I. Tábor u. 12.), okvetlenül foglalkozni fogok velük. Ha pedig nem bírod megszerezni így, akkor add valahogy kölcsön. Ölel: K. D.” — Keltézése: 1929. III. 15.

Turóczi-Trostler hagyatékából a neki írott Kosztolányi-levelek Komor Ilonához kerültek; az ő kérésére én is közreműködtem a levelek megjelentetésében. Vállalt feladatomban a Spitzerre vonatkozó filológiai-életrajzi adatok összefoglalása volt (ITK. 1981. 235—6).

Ahogy — idézett levelében Kosztolányi jelzi — foglalkozni akar Spitzer művével. Igéretének beváltása — áttételesen — a Szeptember végén-elemzés; néhány évvel későbből.

Mindezek ismeretében figyeljünk újra a kezdő mondatokra!

1. „*Válasszuk ki Petőfi e költeményét, s próbáljuk elemezni.*”
2. *Olvassuk el a szöveget* — nevezzük most a vizsgálandó költeményt szövegnek.”
3. „... aztán *önmagunkat s a verset figyelve* ...”
4. „*feleljünk arra, miért szép az, amit olvastunk?*”
5. „*miért hatott ránk?*”
6. „*mivel mozgatta meg képzeletünket?*” (i. m. 185—6).

A kiemelt részek mind a Spitzer-féle stíluselemzés vezérszavai. De Kosztolányi a „hagyományos” vizsgálódás szempontjait is említi, csak azért, hogy mielőbb bizonyíthassa ezek alkalmatlan voltát: „az alapeszme”, a „gondolat”, „az igazság”, „tanulság”. . . . „Ütszéi igazságok ezek, gyöngé tanulságok” — fűzi hozzá. Egyszerre érzékeli a megfajthetőt és a megfajthetetlen: „A nagy költemények rokonok abban, hogy az élet ősi, egyszerű, többnyire elcsépeelt mozzanatait szólaltatják meg, s csak a kifejezés tündéri varázsával hatnak, mely úgy lebeg fölöttünk, mint végesen a végtelen” (i. h.). Azután a „nemes emelkedettség”, „az erkölcsi tartalom”, „az őszinteség” címszavait sorolja fel, bizonyítva, hogy ezek sem fedik föl a költemény hatásának titkát. Sorra veszi a tárgyi adalékokat is (ez a rész van átvéve az 1928-as írásból); majd megállapítja: „... úgy látszik, nincs más mód, mint hogy a verset magából a versből értsük meg.”

Ezután következik a páratlan szépségű verselemzés, melyben a fokoza-tosság s az egység egyszerre, együttesen van jelen. Módszeresen halad: a tartalomra vonatkozó megállapításai összeforrnak-fonódnak az alakzatok (párhuzamok—ellentétek), rímek, szóképek vizsgálatával. Minden elemnek többszörös értéke van: a rímek egybecsengenek, de a rímelő szavak: „... helyzetük-nél fogva súlyossá és jellemzővé válnak: *virágok* és téli *világ*; a *virágok* voltaképp az élet, s a téli tájkép voltaképp a halál” (i. m. 188). A párhuzam és ellentét végigkíséri a verset: a képek egyben jelképek is. „Éppen laza, egyáltalán nem kötött egymás mellé helyezésükkel kapják meg mély, jelképes tartalmukat” (i. h.). Itt utal Kosztolányi az *ifjú* szó — helyzetéből adódó — izgatóság bizonytalanságára. „Mindezt pedig betetőzi a vers dallama.” Ekkor jut el a „csúcspont” jelentő verssorig: „Elhull a virág, eliramlik az élet” . . . „Soha dallamosabb sort nem olvastunk még . . .” (189). Ennek a verssornak az elemzése is mesteri: egyszerre tudja érzékeltetni a dallamot, a nyelvtani szerkezet logikáját, s a tartalmat: „a súlyos belső értelmet”, az ellentétet és azonosságot.

S újra vizsgálja — most már „kijózanodva” — a hangzás elemeit: a magánhangzók és mássalhangzók arányait mint a „nyargaló anapesztusok” alkotórészeit; ezek gyors lejtését már újra egybekapcsolja a látománnyá szerveződő sírképpel, majd az elmúlás — és a soha el nem múló hűség ellentmondásával. „Az ősz van bezárva ebbe a három szakba csöndjével, sárgaságával, lázasan piruló vadszőlőleveleivel, még zöldellő nyárfájával, hóborította hegyormaival, egy régi ősz s egy régi ifjúság, mint valami ékszerartóban. Egyetlenegyszer sem fordul elő ez a szó: ősz, csak a kikelet, nyár és a tél, mely egymásnak titkos találkát ad” (i. m. 190).

A csúcspontot jelentő verssorhoz kapcsolódó felismerések, az egyes alkotóelemek értékelése, összefűzése, rendszerezése, egységgé formálása, mind-mind egybecseng Spitzer „Zirkelmethode”-jének elvével: „... der Zirkel ist auch kein circulus vitiosus, sondern stellt ganz im Gegenteil das Grundverfahren der Geisteswissenschaften dar, den Zirkel des Verstehens . . . das Einzelne kann nur durch das Ganze verstanden werden, und jene Erklärung des Einzelnen setzt das Verständnis des Ganzen voraus . . .” (Leo Spitzer: Texterklärungen, 24—5).

A Szeptember végén „szövegmagyarázatával” Kosztolányi „a titok küszöbére” érkezett, „áhitatos álmélkodással” megállt. Ezzel az elemzéssel befejezte azt a Petőfi-képet, melyet évtizedeken át rajzolt, nem szűnő kíváncsisággal fürkészve a másik költő titkát, alkotásainak máig ható varázsát.

Horváth Mária

Szabadvers és verszene

Csoóri Sándor „Erdősödik a világ körülöttem” c. versének ritmikai értelmezése

„Azt mondják, sokat sirattalak hónapokig.
Lehet; én magamra nem emlékszem.”
(Csoóri S.: Elmaradt lázálom)

Erdősödik a világ körülöttem

Barátaimnak

Csöngettek, hívtok, menjek veletek —
de mit keresnék én köztetek
gunnyadozva?

Ülnék csak a heverőtökön, odatapadva a falhoz,
mint aki gyászos furulyaszót hallgat
a téglák közül.

Emlékszem a háborúban zongorából
ettek a lovak —
én is csak ilyen hazátlan ló lennék közöttetek.
Ha rájuk gondolok: mintha vér szivárogná
lassan a fülemből
és széna csiszorogna most is a húrok fölött.

Hagyjatok! Jobb nekem itthon, bezárkózva.
 Szobám padlóját éjszakánként
 hegyes, bozontos fák törik át.
 Erdősödik a világ körülöttem
 és minden zöld levél egy halott nő felé fordul,
 egy fáradhatatlan halott
 féltékeny arca felé.

A vers először az Élet és Irodalomban jelent meg (1981. I. 10.), majd a Várakozás a tavaszban c. válogatott kötetben (1983. 404) mint az utolsó ciklusnak, az Erdei zsoltárnak hetedik verse. Ha filológiai szempontból vizsgáljuk a két szöveget, csekély eltérés van közöttük. Megváltozott egy szó: a 13. sor *itthon* szava helyett *idehaza* szó szerepel. Néhány helyen megváltozott a központosítás, és két helyen más lett a tördelés. Mindezt azért bocsátom előre, mert ritmikai értelmezésem az először megismert, az irodalmi hetilapban megjelent szöveghez ragaszkodik, azt vizsgálom.

Aki a költeményt először elolvassa, nyilván modern versnek fogja tartani. Hiszen nem azonnal érthető, képvilága nem tűnik rögtön összefüggőnek; szürrealizmusra vagy szürrealisztikus elemekre kezd az olvasó gyanakodni. Aztán, ha járatos egy kicsit a versolvasásban, füle hamar megérzi, hogy ezt a verset nemigen tudja a tanult és ismert metrumokba belekényszeríteni. A sorok sem rímelnek, az első két sorvég *veletek* — *kötetek* összecsengése inkább véletlen egybeesésnek látszik. S bár a tipográfia mintha némi szabályosságot mutatna, hamar rá kell döbbedni, hogy a hosszú és rövid sorok váltakozása esetleges. Modern vers — mondja ki kicsit gyanakodva az ítéletet a versben gyönyörködő olvasó is.

Am ha elfogadjuk azt a megállapítást, hogy a modern verset a merész szabad képzettársítások és a megsziporodott metaforák jellemzik, tudatosítanunk kell magunkban, hogy a vers modernségét ne itt és ne a felépítésben keressük.

A vers alakképe már a címben megjelenik, majd megismétlődik a 3. versszak 4. sorában, s ekkor ismerjük meg a képben megjelenő tudat- vagy lélekállapot okát és okozóját. Az erdő és a magány összekapcsolása hagyomány a magyar költészetben. „Odabenn a mély vadonban, | a csalános iharosban . . . | Oh milyen jó volna ottan . . . | Nem törődni a világgal” — írja Vajda János, akinek néhány sorát kiragadtam A vaáli erdőben c. versből. „Páris, az én Bakonyom” — hallik vissza a század elejéről Ady híres metaforikus címe. Ő is a magány, az elrejtőzés vágyát kapcsolja össze az erdővel. „Engem borít erdők erdője | S halottan is rejt | Hú Bakony-erdőm, nagy Párisom”. Az „Erdősödik a világ körülöttem” kép is magányt sugall, de új benne, hogy megfordul a folyamat. Nem az egyén kíván elrejtőzni, hanem titokzatos, természetfeletti erők miatt, akarata ellenére válik magányossá, de legalábbis cselekvőképtelen, megigézett lénnyé, aki csak eltűri, ami történik vele. A viszonylag ritkán használt ige, az épületet betöltő hegyes és bozontos fák képe alkotja azt a víziót, melyben megjelenik a „fáradhatatlan halott”, hétköznapi nyelvre fordítva: a halott állandóan jelenlevő emléke, s ez a jelenlét adja visszafelé haladva a címadó kép értelmét.

A középső versszakot szokatlan, abszurd kép uralja, de a pontos időmegjelölés: — „a háborúban” — feloldja a bizarrságot, a meghökkentést. Érthetőbbé teszi a képet oldottsága. Megfogalmazása a hasonlathoz áll közel,

hiszen megnevezi a hasonlítottat: „én is csak ilyen hazátlan ló lennék közöttetek.”

Az első versszakban megjelenő kép a hétköznapiakban is előfordul. A heverőn ülő, falhoz húzódó emberalakot mindennapi beszélgetéseinkben is így jelenítenénk meg, s csak a képhez tapadó hasonlat ad furcsább, szokatlannabb hangsúlyt, előkészítve így a vers befejező részét.

Ami a szóhasználatot illeti, az *erdősődik* igen kívül két olyan egyéni szó tűnik föl, mely nem található meg az Értelmező kéziszótárban. Az egyik a *gunnyadozva*, mely a *gunnyaszt*-ból redukálva alkotott gyakorító ige határozói igeneve; a másik a *csiszorogna*, mely a *csiszál* szónak egy ritkább, de erőteljesebb hanghatású változata, s kellemetlen hangzása indokoltta és érzékelhetővé teszi a fülből szívárgó vért.

A háromszakaszos vers felépítésének az a jellegzetessége, hogy céltudatosan tart a végkifejlet felé, így mutatva meg az elbeszélő helyzetének, tudatállapotának, látomásainak az okát: a „halott nő” „féltékeny arcá”-t. A folyamat érzékeltetéséhez hozzátartozik a helyszínek váltakozása. Az első versszak távoli, idegen helyet mutat: a barátok lakását. A harmadik versszak színhelye ellentétes: az állandóság, a bezártság, az elmagányosodás színhelye: az otthon. A második versszak színhely nélküli. Bevágó kép — mondhatnánk. Egy rég elmúlt eseményt villant fel, s már említett abszurd képével átvezet az otthoni, lezáró vízióhoz.

A vers modernségét tehát nem képeiben és felépítésében, hanem metrumában, pontosabban — hiszen a verset az ismert metrumokba, ritmustervekbe nem lehet beilleszteni, — ritmusában kell keresni. De milyen ritmusban? Az első látásra szinte szabályosan ismétlődni látszó sorokról rögtön kiderül, hogy szótagszámuk igencsak változó. A leghosszabb sor 17 szótagból áll, a legrövidebb 4-ből, s így a 19 soros vers 12 féle szótagszámú sorból tevődik össze; s ezekből 5 fordul elő kétszer, 1 háromszor, de mellőzve minden szabályt a merevíthető ismétlést, sorzatosságot. A rövid sorok elosztása is igen szeszélyes. Ha az első szakaszban a 3. és 6. sor rövid (4 és 5 szótagos), a második szakaszban a 2. és 4. sor az (5 és 6 szótagos). A harmadik szakaszban tulajdonképpen nincs is rövid sor — a 7 és 8 szótagosat nem nevezhetjük annak —, csak a sorok elrendezése teremt hasonló hatást. Hogy ez a semmilyen metrikai szabálynak nem engedelmeskedő szöveg mégis versnek tekintendő, okát a tipográfiában kell keresnünk. Ahogy Gáldi László írja: „először és utoljára is mindig azt kell kérdeznünk, prózát vagy verset akart-e írni a szerző?”¹ A szerző nyilván verset akart írni, hiszen szövegét sorokba tördelte. Ahogy a modern verstan megállapítja: a vers az élőbeszédtől „alapvetően a sorképzés mozzanatában különbözik.”² Ebből adódik, hogy az olyan prózai mondatok, mint az első szakasz két sora „Csöngettek, hívtok, menjek veletek — | de mit keresnék én közöttetek” verssorokká rendeződnek. Tinjanov így fejt meg ezt a rejtélyes jelenséget: „A szavak mint jelentéshordozók szempontjából döntő az a körülmény, hogy ritmikai egységek tagjaiként szerepelnek. Ezek a tagok erősebb és szorosabb kapcsolatban állnak egymással, mint a köznapi beszédben; lényegessé válik a szavak egymáshoz viszonyított helyzete, aminek egyik legsajátosabb eredménye az, hogy a szó dinamizálódik, s ennek következtében szukcesszív jelleget ölt.

¹ Gáldi L.: Ismerjük meg a versformákat. Bp., 1961. 187.

² Kecskés A.: A vers hangzásvilága. Bp., 1981. 157.

A ritmikai tényezők tehát a következők: 1. a verssor egysége, 2. a verssor feszessége, 3. a nyelvi anyag dinamizálása, 4. a nyelvi anyag a versen belül.”³

Ha most soronként vizsgáljuk a verset, azt állapíthatjuk meg, hogy a sorok részekre (Németh László találó kifejezésével: tagokra) oszlanak, s így ez a vers is „a természetes tagozódást nyomatékosabbá, tömörebbé és arányosabbá teszi.”⁴ Erősen hallatszanak a hosszú sorokban a tagmetszetek, a Kis Magyar Verstan szakkifejezését használva a sormetszetek; elfogadva azt a megszorítást, hogy „csak a szóközzel is egybeeső ütemhatárokat” tekintjük sormetszetnek.⁵ A sormetszetek mellett mindig felhangzanak a mellék-metszetek, melyek — az előbb idézett könyv terminológiáját használva — az ütempárokat és ütemkapcsolatokat választják el. S ha elfogadjuk azt a felosztást, hogy a magyaros, másképpen ütemhangsúlyos verselésben „sormértékeink mind történeti szempontból négy jellegzetes formaelem közé rendeződnek (Ezek:

- a négyes ütem (4)
- a hatos ütempár (4/2 vagy 3/3)
- a hetes ütempár (4/3)
- az ötös ütempár (3/2)”⁶,

akkor kiderül, hogy a vers mindegyik sorát pontosan meg lehet határozni.

Így az első sor felező tízes, két ötös ütempárral, szabályos 3/2 2.3 beosztással. A második sor — mint majd a 14. és 15. is — 5/4 osztású kilences, a harmadik sor egy magában álló 4-es ütem, ezt követi a leghosszabb 4. sor, mely egy 4/5 osztású 9-esnek és egy 5/3 osztású 8-asnak az összetétele. Majd egy 5/6 osztású 11-es következik, és az első strófát egy 3/2 osztású ötös ütempár zárja le.

A második strófa első, a vers 7. sora egy felező nyolcas és egy négyes ütem együttese (esetleg harmadoló 12-es), ezt követi a rövid sor, a 3/2 osztású ötös. A 9. sor megint hosszú — egy 3/2 osztású ötösnek, egy négyes ütemnek és egy 2/4 osztású 6-os ütempárnak az összetétele, ezt egy 6-os és 7-es ütempárból álló 13-as követi. A 11. sor 3/3 osztású hatos, majd itt a strófát hosszú sor zárja le: két hetes ütempárból álló 14-es.

Az utolsó strófa első sora szabályos felező 12-es, a 14. és 15. sor a már említett két 9-es, ezt követi a címül is választott 16. sor, mely egy hetes ütempárból és egy négyes ütemből áll, aztán megint egy hosszú, 14 szótagból álló sor következik, de most ez egy 6-os és 8-as ütempár összetétele. A 18. sor, az utolsó előtt: 6/2 osztású 8-as (ez ritka a magyar verselésben, bár Gáldi a maga rendszerezésében talált rá példát), a 19., az utolsó sor, felező hetes.

A hetesekről meg kell jegyezni, hogy a 3/4 tagolású hetes ütempár sem gyakori, de ismét Gáldi talált rá példát egy 1505-ből való „változatos ritmusú híres táncszó” 3. soraként (i. m. 32).

³ Tinjanov J.: A versnyelv problémája. In: Az irodalmi tény. Bp., 1981. 175.

⁴ Németh L.: Magyar ritmus. In: Az én katedrám. Bp., 1969. 21.

⁵ Kecskés—Szilágyi—Szuromi: Kis Magyar Verstan. Bp., 1983. 21.

⁶ Kecskés—Szilágyi—Szuromi i. m. 27. Arany János már ugyanígy osztotta fel az ütemeket és ütempárokat „... támadnak 4 szótagnál hosszabb caesurák: öt tagú a 4 és 1, vagy a 3 és 2 összetételéből; hat tagú a 3 és 3 vagy 4 és 2 egyesülése által; hét tagú a 4 és 3 kapcsolásából; minél hosszabb caesuránk nem lehet. E különböző ütemek egyberakása, módosítása a magyar verssorok gazdag változatát idézte elő” Arany János: A magyar nemzeti versidomról. In: Arany János munkái VI. Bp., 1907. 257.

„Supra (aggnő), szökj fel kabla	2,2,2,2.
Hazajött férjed, / / tombj Kató	3,2,1,2.
<i>Az te szép / / palástodban</i>	3,4
Gombos / sarudban	2,3
Haja, haj. / Virágom !	4,3

A vers tehát szabálytalanul szabályos, az ismétlődés ritka, egyedül az egymást követő két 9-es, a 14. és 15. sor azonos mind szótagszámmra, mind sormetszetre. Ugyanilyen osztású a 2. sor is, de a közbeeső sorok miatt a fül már régen elfelejtette.

A 6. és a 8. sor ötös ütempárja is azonos osztású, de ismétlődésük nem érvényesül. Mondatsoros új szabadvers — állapíthatjuk meg a ritmikáról —, a mondatsorok közé azonban szólamsorok is ékelődnek. (Ilyen a 3. és 6., a 8. és 11., a 15. 18. és 19. sor.)

A vers ritmusa tehát szabálytalan, de ebben a szabálytalanságban pontos és feszes, a Tinyanyov felállította ritmikai tényezőknek mindenképpen megfelel.

Mikor azonban a verset először olvassuk, nem a tagoló versek méltóság-teljes keménységét érezzük, hanem valami sajátos dallamot. S akadhat olyan befogadó — mint e sorok írója is —, akinek az érzékletességet nem a képek (vagy ha igen, csak elmosódottan), hanem az akusztikai tényezők jelentik. Valószínűleg igaza van az erdélyi irodalomtudósnak, aki ezt írja: „... a pszichológia nem igazolta, hogy a fantáziaképek mindig törvényszerűen megjelennek az olvasó tudatában ... A fantáziaképeket keltő érzékletesség még a versnek sem sine qua nonja.”⁷

Már Csokonai felfigyelt arra, hogy a magyar nyelv többféle ritmust tud egyidejűleg létrehozni. Arany János pedig verstani tanulmányában részletesen kimutatta, hogy „a hangsúlyos tag körüli csoportosulás”⁸ mellett figyelembe kell venni a szótagok rövidegét és hosszúságát, s mindjárt meg is mutatta, hogy melyik ütem melyik verslábbal lehet azonos. Persze a szótagmérő, klasszikus verselés szabályait nem lehet az ütemhangsúlyos versen számon kérni. A költő „... az ütem egyes szótagjainak prozódiai mérése körül éppen nem pindari szabadsággal járhat el, mint a barna zenész, ki majd egyik, majd másik hangon nyugtatja tovább nyirettyűjét s ugyanazon ütem részeit se játssza mindig egyforma időfelosztással. Mind a mellett vannak az egyes ütemeknek bizonyos mértékei, melyeket a magyar zene kiválóan kedvel, és így a magyar (főképp lyrai) költő, ha versét a dallammal összhangzásba tenni kívánja, szükség, hogy azokat tartsa szem előtt.”⁹ Mint már említettem, részletesen kifejti, melyik ütem milyen mértéket vehet; s elemzéseinél figyelembe veszi a sormetszet előtti vagy a sorvégi csonka lábat.

A hangsúlynak és az időmértéknek ezt az egymásba játszását a mai verstan szimultán verselésnek nevezi. (Esetleg bimetrikusnak vagy mértékapcsolónak.) Számos verstani elemzésből az is nyilvánvalóvá vált, hogy még az óklasszikai strófák alapja is gyakran a tagoló vers; s az ütemhangsúlyos verselésben sem lehet mellőzni a rövid és hosszú szótagok viszonyát. Felerősödik a vers zenéje, ha a lábhatár egybeesik az ütemhatárral vagy a szólamhatárral. Ilyenkor beszélünk „ütemlábazásról vagy szólamlábazásról”.¹⁰

⁷ Cs. Gyimesi Éva: Teremtett világ. Bukarest, 1983. 47.

⁸ Arany J.: A magyar nemzeti versidomról. Bp., 1907. 250.

⁹ Arany J. i. m. 267.

¹⁰ Kecskés—Szilágyi—Szuromi i. m. 89.

A magyar verset ez az erős zeneiség jellemzi, s ezt csodálják meg más nagy irodalmi kultúrával rendelkező népek tudósai is.¹¹

Ha most versünket abból a szempontból vizsgáljuk meg, hogy a hosszú és rövid szótagok váltakozásai létrehoznak-e ismert verslábát, akkor kiderül, hogy gyakran visszatér, egy jellegzetes, rohanó, s éppen ezért a magyar versezésben ritkábban használt versláb: az anapestus. Ha figyelembe vesszük a licenciákat, a 19 soros költeményben 9 anapestust találunk, s ha a cím anapestusait is idevesszük: 11-et. A másik gyakran előforduló versláb nem szerepel a soralkotó, de még a helyettesítő lábak közt sem a magyar verselésben. Amikor Arany János az ütemek és verslábak kapcsolatát vizsgálja, említi a krétikust vagy amphimakert. A 19 sorban 13 krétikus van. Azt is meg kell állapítanunk, hogy a lábak a szólamokat sohasem metszik, az ütemeket igen, bár nem rendszeresen, tehát a vers dallamát jellegzetessé teszi és felerősíti a szóamlábazás.

Az anapestus négy morás versláb, képlete $\sigma \sigma -$, s a klasszikus görög verslábakhoz tartozik. Először menetdalokat írtak ebben a mértékben, később a drámákban a „szereplők színpadra lépését és lelépését, helyszín változását”.¹² De anapestusokban zendültek fel a tragédiák és a líra siratódalai is mint a „Szophoklész Elektrájának 193. sorától kezdődő panaszdal”.¹³ Az anapestikus sorokat aztán átvette a latin dráma is. A magyar verselésben a XVIII. sz.-ban jelentkeznek. A verstan megállapítja, hogy Földi János „... a verstanban oly jártas költő a siratóanapestusok mértékeit magyarul egy siratódalban szólaltatta meg. Panaszdal a tanítvány Csokonaié is”.¹⁴

Az ötmorás — σ — képletű krétikust mint kiegészítő lábat szintén a görög-latin tragédiák kardalaiban használták. A felhasználás módja s a képlet is bizonyos rokonságot mutat az anapestussal. Mindkettő emelkedő jellegű, erősen zenei hangzású. Az anapestus első szótagja azonban a krétikusban kétmorássá lassul, zeneisége így kevésbé éles, inkább lágyan hullámzó.

A két láb együttes előfordulása már meghatározza a verset, hiszen a címmel együtt 24 anapestusi és krétikusi láb fordul elő. S ami még jobban kiemeli meghatározó jellegüket, csupán két sorból, az 5.-ből és a 9.-ből hiányzik mindkettő. Hogyan is finomíthatnánk még a szabad vers meghatározását? Kardos László a következőket ajánlja: „A szabad versnek vizsgálatra első-

¹¹ Aurélien Sauvageot, a magyar nyelvvel foglalkozó francia tudós írja visszaemlékezésében: „A magyar költő metrikája gazdag: ott a hosszú és rövid, a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok váltakozása, a rímek, az alliterációk, francia vetélytársa pedig csak a meghatározott számú szótagokat állíthatja egymás mellé. A francia vers egyetlen díszítőeleme a sorvégi rím, tagolására csak a cezúra szolgál. Nem könnyű zenei hatást elérni a javából egyforma hosszúságú szótagok sorával, melyeket csupán a rím zár le, és olyan szavakkal, melyeken csupán gvenge nyomaték van, mindig az utolsó szótagon. Ha az ember a legesekélyebb mértékben is felhasználja az ortográfiát, hogy megkülönböztesse egymástól az úgynevezett hím- és nőrímekeket, szembetalálja magát azzal a dilemmával, hogy kurtítsa-e meg a verssort egy szótaggal, vagy ejtse-e ki a némának nyilvánított *e* felhangzót. És ez még nem minden, ott a szórend is, amely a franciában meglehetősen merev, a magyarban viszont lazább, ami lehetővé teszi az érzelmi hangsúlyhatárokat, és ezáltal olyan lendületet adhat a versnek, amelyet a francia költő nem tud megteremtteni, hacsak nem töri meg a szavak sorrendjét” (Sauvageot, A.: Magyarországi élmények. In: Nagyvilág, 1987/9. 1391).

¹² Szepes E. — Szerdahelyi J.: Verstan. Bp., 1981. 275.

¹³ Uo. 276.

¹⁴ Uo. 280.

sorban kínálkozó elemei-vonásai: a szótagszám, a metszet, a sorzárlat.¹⁵ Mivel a szótagszámot és a metszeteket ebben a versszövegben alapvetően az ütemhangsúlyos verselés szempontjából vizsgáltam meg, hátra van még a sorzárlat, vagyis a sorok utolsó ütemei, illetve lábai. Meglepő, hogy a 19 sorból 13 anapestuszi vagy krétikusi lábbal zárul. Pontosabban: az első strófa 6 sorából hármat krétikus és kettőt anapestuszi láb zár le; a második és harmadik strófában egyaránt két-két anapestuszi és két-két krétikusi zárlatot találunk. Ezek a sorvégek visszafelé, a jambusi paenultimához hasonlóan, módosítják és meghatározzák a sor zenéjét, s bizonyára itt rejlik a versre oly jellemző dallamosságnak a titka.

De még valamit! A sorok végén álló lábak felváltva tiszta lábak és csonka lábak. Elosztásuk szabályos: a 6 anapestuszi lábból 3 tiszta és 3 csonka, a 7 krétikusi lábból 4 tiszta és 3 csonka láb. S az embernek önkéntelenül Kosztolányi írása jut az eszébe, aki Petőfi Szeptember végén c. költeményének anapestuszeit így ír: „... a páratlan sorokban a záró csonka ütemmel tartóztatva az életet, s a páros sorokban, melyekben az anapestus már teljesen kicseng, mintegy elismerve és megpecsételve az elmúlás törvényét.”¹⁶ Nem valami ilyesmi történik itt is? Figyeljük csak! A cím két anapestusa közül az utolsó csonka láb, s ez ismétlődik meg a 16. sorban. S a két azonos sor a vers képi és zenei vezérmotívuma. Aztán szép szabályosan megoszlának a csonka és a teljes lábak. Lázadás és megnyugvás tehát ismétlődve váltakozik, hullámszik, mint a gyászoló ember jajgatása, siratása. De a strófákat mindig teljes lábbal végződő sorok fejezik be, a szerkezet és az érzelm mindig nyugvópontonra jut. S a végső nyugvópont a vers végének szép, tisztán felzendülő anapestusa: „féltékeny arca felé.”

S most módosítani kell a vers jellemzőjét. Lehet, hogy képei lélek- és tudatállapotot jeleznek, de a ritmikai megoldás, a zene a siratóéneké. Azé az ősi siratóéneké, mely eltűnt a gyászolásból, eltűnt a temetőből. S jó annak, aki meg tudja siratni halottját. Az anapestus teljes kizendítésével mintha feloldódna gyászában, megkönnyebbülne, és belenyugodna a sorsba a sirató.

A sorok hosszúságuk szerint

17 szótagos	1	9/8
15 szótagos	1	5/4/6
14 szótagos	2	6/8 és 7/7
13 szótagos	1	6/7
12 szótagos	2	4/4/4 és 6/6
11 szótagos	2	5/6 és 7/4
10 szótagos	1	5/5
9 szótagos	3	5/4 és 5/4 és 5/4
8 szótagos	1	6/2
7 szótagos	1	3/4
6 szótagos	1	3/3
5 szótagos	2	3/2 és 3/2

Sorhosszúságuk strófánként: 1. 10, 9, 4, 17, 11, 5
 2. 12, 5, 15, 13, 6, 14
 3. 12, 9, 9, 11, 14, 8, 7

¹⁵ Kardos L.: Kis magyar verstan. In.: Író, Írás, Irodalom. Bp., 1973. 143.

¹⁶ Kosztolányi D.: Petőfi Sándor. In: Lenni vagy nem lenni. Bp., d. n. 220.

A vers ütemhangsúlyos verselés szerinti beosztása

1. Csöngettek, hívtok, menjek veletek	10 5//5
2. de mit keresnék én köztetek	9 5/4
3. gunnyadozva?	4
4. Űlnék csak a heverőtökön, odatapadva a falhoz,	17 9//8
5. mint aki gyászos furulyaszót hallgat	11 5//6
6. a téglák közül.	5 3/2
7. Emlékszem, a háborúban zongorából	12 4/4/4
8. ettek a lovak —	5 3/2
9. én is csak ilyen hazátlan ló lennék közöttetek.	15 5//4/6
10. Ha rájuk gondolok: mintha vér szivárogná	13 6//7
11. lassan a fülemből	6 3/3
12. és széna csiszorogna most is a húrok fölött.	14 7//7
13. Hagyjatok ! Jobb nekem itthon, bezárkózva.	12 6//6
14. Szobám padlóját éjszakánként	9 5/4
15. hegyes, bozontos fák törik át.	9 5/4
16. Erdősödik a világ körülöttem	11 7/4
17. és minden zöld levél egy halott nő felé fordul	14 6//8
18. egy fáradhatatlan halott	8 6/2
19. féltékeny arra felé.	7 3/4

A lábak elhelyezkedése és száma strófánként

1. strófa:	krétikus	3 sor végén 3	tiszta: 2
	anapestus	3 sor végén 2	csonka: 1
2. strófa:	krétikus	3 sor végén 2	tiszta: 1
	anapestus	5 sor végén 2	csonka: 1
3. strófa:	krétikus	7 sor végén 2	tiszta: 1
	anapestus	4 sor végén 3	csonka: 1
Összegzés:	krétikus	14 sor végén 7	tiszta: 4
	anapestus	12 sor végén 7	csonka: 3

A vers időmértékes verselés szerinti beosztása

- — — —|— ||— — | ∪ ∪ —
1. Csöngettek, hívtok, menjek veletek
∪ — | ∪ — | — — | — ∪ —
2. de mit keresnék én köztetek
— ∪ — | ∪
3. gunnyadozva?
- — | ∪ — | ∪ ∪ — | ∪ — || ∪ ∪ | ∪ — | ∪ ∪ — | ∪
4. Űlnék csak a heverőtökön, odatapadva a falhoz,
— ∪ ∪ — | — || ∪ ∪ | ∪ — | — —
5. mint aki gyászos furulyaszót hallgat
∪ — | — ∪ —
6. a téglák közül.
- — ∪ ∪ — | ∪ ∪ — | — ∪ — | —
7. Emlékszem, a háborúban zongorából
— ∪ | ∪ ∪ —
8. ettek a lovak —
— — | ∪ ∪ — | ∪ — | — — | — — | ∪ — | ∪ —
9. én is csak ilyen hazátlan ló lennék közöttetek.

10. Ha rájuk gondolok: mintha vér szivárogná
 11. lassan a fülemből
 12. és széna csiszorogna most is a húrok fölött.
 13. Hagyjatok! Jobb nekem itthon, bezárkózva.
 14. Szobám padlóját éjszakánként
 15. hegyes, bozontos fák törik át.
 16. Erdősödik a világ körülöttem
 17. és minden zöld levél egy halott nő felé fordul
 18. egy fáradhatatlan halott
 19. féltékeny arca felé.

Gy. Mislai Gabriella

A szóbeli kifejezőképesség minőségének vizsgálata szókincselemzés segítségével

1. Az alábbiakban ismertetendő vizsgáldás egy nagyobb empirikus kutatás része, amely 8. osztályos általános iskolás tanulók élőnyelvi szövegalkotási képességét vizsgálja azzal a céllal, hogy körvonalazza a vizsgálatba bevont személyek élő nyelvhasználatának jellemzőit mind általánosan, mind az egyénekre nézve, a nyelvi jelrendszer különböző szintjeit illetően: kutatja a nyelvhasználat grammatikai, lexikai és (bizonyos mértékig) szemantikai jellemzőit, vagyis a nyelvi jelek használatának és a nyelvi szabálykészlet alkalmazásának színvonalát; ennek segítségével adatokat kíván nyerni a vizsgált személyek verbális gondolkodásának minőségéről is.

Mindehhez a vizsgáldás számára az az elméleti/gyakorlati ismeret nyújt alapot, amely szerint az egyéni nyelvi teljesítményeket alapvetően két dolog határozza meg: mennyire van birtokában az egyén a tudattartalmi kifejezésére szolgáló nyelvi jelrendszernek (vagyis mekkora és milyen összetételű a szókincse), valamint hogyan képes az adott nyelv grammatikai-szemantikai szabályrendszerét felhasználni a jelek összefűzésére a kifejezendő tartalom érdekében.

Mindkét aspektus közismert, hiszen a nyelvészet és a nyelvészociológia területén számos tanulmány foglalkozik a kérdéssel, ám a pedagógiai gyakorlatban mégis kevés az olyan egzaktszerű módszer, amelynek segítségével a tanulók anyanyelvi képességei mérhetőkké válnak. Hiszen többé-kevésbé jól mérhető pl. az olvasásmegértés, a helyesírás; a szövegszerkesztés és a stílusalkotás színvonala már alig vizsgálható adatszerű pontossággal; s még ennél is nehezebb valamennyire is pontos képet kapni az egyéni szókincs minőségi összetételéről vagy a szemantikai szabályok használati színvonaláról. Márpedig megbízható mérés nélkül a képességfejlesztő munka nem lehet igazán hatékony!

2. Ez a vizsgálat a tudatos szókincsfejlesztő munkához szeretne némi támpontot adni, ezért azt a célt tűzi ki maga elé, hogy megkísérli az élő nyelvi tevékenység fejlettségét kutatni úgy, hogy a szókincs (ebben a dolgozatban a főnevek) minőségi összetételét analizálja.

E cél elérése érdekében találni kellett egy olyan, a nyelvészet és a pszichológia által egyaránt érvényesnek elfogadott elvet, amely megjelöli a kutatás irányát. Ezt az elvet a nyelvi tevékenység elvontságának vagy konkrétságának összevetésében véltük megtalálni. Az egyéni tudattartalom kifejezésére ugyanis — egyéb önkifejezési formák: mozgás, rajz, zene stb. mellett — a beszéd és az írás van hivatva elsősorban. Ha pedig a kifejezendő tartalom nem vagy alig több, mint a környező tárgyi világ és az érzelmi úton felfogható minőségek és cselekvések által keltett képzetek sora, akkor ennek kifejezésére a fogalomjelölő szavak közül elegendők lesznek azok, amelyek ezeket a képzeteket szimbolizálják. Ám ha a tudatban ennél bonyolultabb folyamatok játszódnak le, ha az egyén ezeket a tudati folyamatokat vagy éppen az objektív világnak érzelmi úton közvetlenül fel nem fogható jelenségeit, összefüggéseit, a dolgok és jelenségek, emberek közötti relá-

ciókat akarja kifejezni, aligha elégedhet meg az 'érzéki úton felfogható', 'szemléletes' jelentésű szavakkal, olyan fogalomjelölő lexémákra lesz szüksége, amelyek jelentése az anyagi világhoz képest másodlagos, áttételes, amelyek a 'konkrét' jelentésű fogalmakról leszakadva önállósultak, s amelyek érzéki úton már nem, csak intellektuálisan megközelíthető szimbólumok.

Ezen elvek szerint a cél megvalósítása az egyéni szókészlet szemantikai vizsgálata segítségével látszik lehetségesnek. Ahhoz, hogy minden főnévről el lehessen dönteni, a 'konkrét' vagy 'elvont' jelentéscsoportba tartozik-e, a rendelkezésre álló szakirodalomból mindenekelőtt Károly Sándor munkáját használtuk fel. Az elvi tisztázásban nagy segítséget nyújtott következő szavaival: „... mit értünk valóságon: a) az ember érzékszervei által felfogható természeti vagy mesterségesen alkotott tárgyakat, minőségeket, folyamatokat; b) az ember fiziológiai-pszichológiai létezésének tényeit, az ember „lelki életét”, az ember élményeit önmagáról; c) a társadalmi lét tényeit; d) a valóság észlelése alapján a valóság elemeiből alkotott fantáziaképeket; e) általában a felsorolt tények közötti viszonyokat (okság, hozzátartozás, térbeli és időbeli kapcsolat, azonosság, ellentét stb.)” (i. m. 50). E meghatározás alapján, támaszkodva a „képi gondolkodás” és a „minőségileg magasabb fokú absztraháló és általánosító tevékenységgel kapcsolatos gondolkodás” (i. m. 53) szétválasztására (megjegyezve azonban, hogy e két kifejezést nem a Károly Sándor által használt eredeti jelentésben használjuk, hanem mindkettőt a nyelvi absztrakció fokán álló emberre vonatkoztatjuk úgy, hogy a „képi” fokon a nyelvi szimbólumokban főleg a tárgyi világ és az érzékelhető valóság, az „absztraktabb” fokon pedig a tudati jelenségek, összefüggések és relációk tükröződnek), úgy véltük, hogy a szókincs minőségének mérésére egy olyan rendszer lesz alkalmas, amelyben az érzéki úton tapasztalható cselekvések és minőségek, valamint az ember „fiziológiai létezésének tényei” (l. fent) (*írás, piros* — ezt látom, *forró, lázas* — ezt tapintom, *beszél, halk* — ezt hallom, *fáj, lüktetés* — ezt a testemben érzékelem) inkább rokonítódnak jelentésánál a szintén érzéki úton felfogható, a tárgyi világot leképező szubsztanciális főnevekkel (i. m. 71.), mint az olyan, a dolgok közötti viszonyt kifejező főnevekkel, mint pl. a *barátság*, az *ok*, a *tapasztalat* stb., vagy az olyan akcidienciális melléknemekkel, mint a *bájos*, *kicsinyes* vagy éppen a *szép*.

Mindent hadd illusztráljuk egyetlen példával! Zsilka János a nyelvi rendszer és a valóság bonyolult összefüggéseinek tárgyalása folyamán említ egy homoszintaktikai sort (i. m. 164):

- (1) A fiú *köti* a tehenet a jászolhoz.
- (2) Az igazgató *köti* a felvételt az érettségihez.

(Kiemelés tőlem.)

A *köt* igéből képzett főnevekkel (saját példákkal) folytatva:

- (3) Átvérzett a seben a *kötés*.
- (4) Új *kötés*mintát próbáltam ki.
- (5) Erős *kötés* a házasság.

Kérdés-e, hol van a választóvonal az azonos típusú ('konkrét' és 'elvont') jelentések között? Ugyanaz-e az ontológiai-pszichológiai alapja az (1) és a (2) mondat *köt* igéjének? Vagy a (3), (4) és (5) mondat főnévének? Úgy véljük, az utóbbi két kérdésre a NEM válasz indokolt.

A fentiek szerint, ha a szókincsvizsgálat számára elfogadjuk célszerűnek az érzéki úton felfogható ('konkrét') és csak tudati úton felfogható, az érzéki tapasztalatokhoz képest másodlagos ('elvont') kategóriákat, a főnevek jelentésének osztályozására a következő rendszert használhatjuk (Károly 71, 372 és 379 alapján, a fent kifejtettek szerint):

1. 'Konkrét' jelentések:

- a) főnevek: személy vagy csoport neve,
ember vagy testrészének neve,
állat vagy testrészének neve,
növény vagy részének neve,
természeti jelenség, térszíni forma neve,
anyag neve,
idő, időszak megnevezése,
mérték neve,
használati tárgy, gyártmány, építmény neve,
tartózkodási hely megnevezése,
műalkotás és az abban előforduló, „valóságselemekből alkotott fantáziakép” neve;
- b) igéből képzett főnevek (cselekvésjelentések):
fizikai cselekvés és történés megnevezése,
emberi érzéki, fizikai cselekvés és történés megnevezése,
állatok cselekvésének megnevezése.

2. 'Elvont' jelentések:

- a) főnevek: tudati jelenségek megnevezése,
a dolgok közötti viszonyok (relációk) neve,
elvont dolgok neve (szűkebb értelemben ! vö. Benczédy — Fábán — Rác — Velcsóvné 29);
- b) igéből képzett főnevek (cselekvésjelentések):
tudati cselekvések megnevezése,
társadalmi cselekvés megnevezése,
elvont cselekvés megnevezése (vö. fentebb: *köl*).

3. A 2. pontban megfogalmazott rendszer a vizsgálat céljából kitűzött szókincs-vizsgálatra önmagában nem alkalmas, hiszen így a szavak besorolásával nyert adatok csupán azt tükröznék, milyen arányban fordul elő a korpuszban 'konkrét' és 'elvont' jelentésű szó, azt viszont nem, hogy az adatközlők beszédtevékenységükben hogyan képesek („képi” vagy „absztrakt” módon) megragadni a körülöttük és bennük levő valóságot. Ezért vált szükségessé egy második osztályozási szempontsor felvétele, amely az előforduló főneveket a szövegbeli aktuális jelentésük alapján, denotátumuk szerint olyan makrohalmazokba sorolja, amelyek az adatközlők világát leképezik. Így a makrohalmazokba (fogalomkörökbe) besorolt főnevekről kell eldönteni a 2. pontban megfogalmazott pszichológiai-ontológiai szempont alapján, hogy a 'konkrét' vagy az 'elvont' jelentéscsoportba tartoznak-e, s ezzel a kétszempontú osztályozással — véleményünk szerint — pontosan arra kapunk választ, hogy az adatközlők szövegeikben mennyire tükrözik csupán a körülöttük levő érzéki világot, vagy mennyire képesek a nyelvi jelentések általánosabb, elvontabb síkját is felhasználni.

E második osztályozási rendszer a következő makrohalmazokat tartalmazza:

1. Az emberrel kapcsolatos makrohalmaz

- 1.1. Az emberrel kapcsolatos általános fogalmak (az *ember*, *rokonság*, *népnevelés* szemantikai mezőkhöz sorolható főnevek, a legáltalánosabb cselekvésjeleentések, pl. *viselkedés*, *esemény*, valamint a társadalmi létre jellemző akciodenciális főnevek, pl. *siker*, *hútrány*)
- 1.2. Az ember tárgyi környezetére vonatkozó főnevek
- 1.3. A családra vonatkozó főnevek

- 1.4. Az emberi kapcsolatokra vonatkozó főnevek
- 1.5. Az ember tudati, lelki jelenségeinek megnevezései
- 1.6. Az emberi testre vonatkozó főnevek (e halmazba soroltuk a betegségekre és a káros szenvedélyekre vonatkozó szavakat is)
- 1.7. A munkával, foglalkozással kapcsolatos főnevek
- 1.8. Az iskolára, tanulásra vonatkozó főnevek
- 1.9. A szabadidőre, játékra és sportra vonatkozó főnevek
2. A társadalomra vonatkozó makrohalmaz
 - 2.1. A társadalmi környezetre vonatkozó főnevek (a *haza*, *államszervezet*, *település*, *állampolgár* szemantikai mezők)
 - 2.2. A technika, ipar, hadászat fogalomkörbe sorolható főnevek
 - 2.3. A kereskedelemre, mérésre, közlekedésre vonatkozó főnevek
 - 2.4. A kultúra, művészet, tudomány, vallás fogalomkörbe tartozó főnevek
 - 2.5. A „valóság elemeiből alkotott fantáziaképek” (ide kerültek a mese, fantasztikum és a kriminalisztika köréből való olvasmány- és filmélményekre utaló főnevek)
3. A természetre vonatkozó makrohalmaz
 - 3.1. A természeti környezetre vonatkozó főnevek (a *természeti jelenségek*, *térzíni formák* és az *időszámítás* szemantikai mezők)
 - 3.2. A növényvilággal kapcsolatos főnevek
 - 3.3. Az állatvilággal kapcsolatos főnevek
4. Az általános jelentésű főnevek makrohalmaza (ide soroltuk a relációt jelentő főneveket, pl. *hiány*, *lényeg*, a minőséget jelentőket, pl. a *jó* (főnév), *nagyság*, valamint a legáltalánosabb társadalmicselekvés-jelentéseket, pl. *fejlődés*, *kötöttség*)
4. A kutatás megszervezése és lebonyolítása a következő módon történt:

Egy kb. 3000 főből álló kutatási bázisból rétegezett mintavétellel kiválasztottunk 155 nyolcadik osztályos tanulót úgy, hogy adataik az országosan jellemző arányokat képezzék le a következő szempontok szerint:

 - a nemek megoszlása: kb. fele-fele;
 - a szülők iskolai végzettsége:
 - kb. 10 % 8 osztállynál kevesebbet végzett,
 - 20 % 8 osztályt végzett,
 - 30 % szakmunkásképzőt végzett,
 - 30 % középiskolát végzett,
 - 10 % felsőfokú végzettségű;
 - az iskolák szociológiai környezete:
 - 2 belterületi, 1 lakótelepi, 1 külterületi, 1 nagyközségi, 1 kisközségi iskola.

A mintába tartozó tanulókkal az előzetes ismerkedő, gátlásoldó beszélgetés után 2 × 5 percnyi időtartamú magnetofonos interjút készítettünk két témáról: 1. egy történet elmondása (saját élmény, film vagy irodalmi mű cselekménye), 2. pályaválasztási elképzelések és motivációk, jövőkép. Az adatközlők a feladatokat egyenként, közvetlenül a felvétel előtt kapták meg, folyamatos előadásra kértük őket, segítséget csak akkor adtunk, ha az adott időn belül kifogytak a mondanivalóból.

Az elkészült interjúk terjedelme 191 és 1380 szövegszó között van, az átlag 737 szövegszó. A teljes korpusz valamivel nagyobb, mint 114 ezer szövegszó.

Az anyag lejegyzése után számítógépes módszerrel megállapítottuk a szövegben előforduló azonos szóalakok (= jelek, J) és szótári szavak (= jeltípusok, J_t) számát, majd a szakirodalomból ismert $\frac{J_t}{\sqrt{J}}$ képlettel megállapítottunk egy olyan viszonyzá-

mot, amely eltérő hosszúságú szövegekben a jel-jeltípus arányt mutatja (Zsilka Tibor 22., Nagy Ferenc 25.). Ilyen számítással a nagyobb érték a kedvezőbb, ekkor több az egyszer használt jel, és kevesebb a szóismétlés. Megjegyzendő, hogy Zsilka Tibor szerint e képlet csak 2000 szövegszó felett ad torzítatlan képet; a hagyományos $\frac{J}{J_t}$ képlet viszont a terje-

delem különbözősége esetén még ennél is erősebben torzít, így munkamódszerűl — bár szövegeink mind kisebbek 2000 szövegszónál — mégis az előbbit választottuk. Az így megállapított jel — jeltípus mutatókat emelkedő sorrendbe állítva, összehasonlítás céljából kiválasztottuk a teljes korpuszból a tíz legjobbat (ez összesen 10 064 szövegszó, e szövegcsoport neve a későbbiekben: MAX) és a tíz leggyengébbet (ez összesen 4467 szövegszó, a szövegcsoport neve a későbbiekben: MIN). Úgy véltük azonban, a leggyengébb szövegekből célszerű lesz egy ugyanakkora korpuszt is vizsgálni, amekkora a legjobbaké, ezért a MIN szövegcsoportot kiegészítettük a leggyengébbek közül annyival, hogy közel azonos nagyságú legyen a legjobbakéval. Így a leggyengébb 24 szövegből egy 10 006 szövegszóból álló korpusz állt össze (neve a későbbiekben MIN24).

A három szövegcsoport szavait számítógép segítségével a szótári szavak listájára redukáltuk, majd ezek közül kigyűjtöttük a közneveket. A tulajdonnevekkel nem foglalkoztunk.

Az elemző munka első fázisában a közneveket besoroltuk a fentebb ismertetett makrohalmazokba (vö. 3. pont), megállapítottuk ezek részarányait, valamint a rész-

1. táblázat. A főnevek részarányai a makrohalmazokban

Jelentés- osztály	MAX		MIN24		MIN	
	J_t	%	J_t	%	J_t	%
1.1.	57	7,46	44	7,59	21	6,98
1.2.	65	8,51	55	9,48	14	4,65
1.3.	30	3,93	35	6,03	18	5,98
1.4.	27	3,53	17	2,93	9	2,99
1.5.	40	5,24	17	2,93	9	2,99
1.6.	27	3,53	16	2,76	10	3,32
1.7.	49	6,41	61	10,52	34	11,30
1.8.	67	8,77	52	8,97	34	11,30
1.9.	58	7,59	44	7,59	20	6,64
2.1.	40	5,24	24	4,31	16	5,32
2.2.	43	5,63	30	5,17	14	4,65
2.3.	37	4,84	40	6,90	19	6,31
2.4.	49	6,41	34	5,86	21	6,98
2.5.	13	1,70	8	1,38	6	1,99
3.1.	61	7,98	40	6,90	19	6,31
3.2.	11	1,44	11	1,90	3	1,00
3.3.	29	3,80	26	4,48	19	6,31
4.	61	7,98	25	4,31	15	4,98
J_t össze- sen:	764		580		301	

arányok közötti százalékos különbségeket. A második fázisban a makrohalmazokba sorolt minden főnévről megállapítottuk, érzéki úton felfogható ('konkrét') vagy az érzéki tapasztalatokhoz képest másodlagos ('elvont') jelentésű-e (vö. 2. pont). E kétszempontú osztályozás útján nyert adatok segítségével megkíséreltünk képet adni a vizsgált korpuszok szókészletének összetételéről és minőségéről.

A táblázatból kitűnik, hogy a MAX-listához képest a MIN-listán szereplő főnévi szótári szavak aránya 39,40 %, a MIN24-listán pedig közel azonos szövegszó mellett is mindössze 75,92 %.

A táblázat adatainak összehasonlítását szemléletesebben oldhatjuk meg, ha a különbségek arányait vesszük szemügyre. Ennek kiszámolási módja:

$$\frac{\text{MAX} - \text{MIN (vagy MAX} - \text{MIN24)}}{\text{MAX}} \times 100$$

Mielőtt a 2. táblázat adatait részletesebben megvizsgáljuk, mérlegelnünk kell, vajon a legkisebb terjedelmű korpusz adatai relevánsnak vagy véletlenszerűeknek tekinthetők-e. Valószínűnek látszik, hogy az utóbbi az elfogadható nézet, s ezért az összehasonlításban főleg a két, azonos nagyságú korpusz adataira támaszkodunk. Ahol azonban a %-os különbség a MAX—MIN és a MAX—MIN24 viszonylatban azonos előjelű és hasonló nagyságrendű, az adatok egybevágósága alapján arra következtetünk, hogy a megfigyelés helytálló.

2. táblázat. A főnévi makrohalmazok arányainak különbségei

Jelentés- osztály	MAX — MIN	MAX — MIN24
1.1.	6,43	— 1,74
1.2.	43,36	—11,40
1.3.	—52,16	—53,44
1.4.	15,30	17,00
1.5.	42,94	44,08
1.6.	5,95	21,81
1.7.	—76,29	—64,12
1.8.	—28,85	— 2,28
1.9.	12,52	0
2.1.	— 1,53	17,75
2.2.	17,41	8,17
2.3.	—30,37	—42,56
2.4.	— 8,89	8,58
2.5.	—17,06	18,82
3.1.	16,79	11,40
2.3.	30,56	—31,94
3.3.	—57,37	—13,42
4.	37,59	45,99

5. Tekintsük át az elemző munka első fázisának eredményeit !

A legszembetűnőbb különbségek:

a) a *család* makrohalmazba tartozó főnevek 52–53 %-os többléte a gyengék szövegeiben;

b) a tudati jelenségekre vonatkozó főnevek 43–44 %-os többléte a legjobbak szövegeiben;

c) a munkára, foglalkozásra vonatkozó főnevek 64, ill. 76 %-os többléte a gyengék szövegeiben;

d) a *kereskedelem*, *mérés*, *közlekedés* denotátumú főnevek 30, ill. 42 %-os többléte a gyengék szövegeiben;

e) az általános fogalmakat jelentő főnevek 37, ill. 46 %-os többléte a legjobbak szövegeiben.

A b) és e) pontba foglalt különbségek arra engednek következtetni, hogy a fejlett szókincsű tanulók a többieknél sokkal gyakrabban használnak szövegeikben 'elvont' jelentésű szavakat.

Az a), c) és d) pontba foglalt különbségek a leggyengébb szókincsű tanulók szövegsajátságaiba engednek bepillantást. A munkára, foglalkozásra vonatkozó főnevek ilyen arányú többléte a 8. osztály végén nyilatkozó, többnyire gyenge tanulók aktuális gondjairól vall. A jó tanulókat ez a kérdés sokkal kevésbé foglalkoztatja, hiszen az ő pályaválasztásuk a középiskolába lépéssel elodázódik. Érdekes jelenség a családra vonatkozó szavak nagyobb gyakorisága a gyenge szövegekben, s (talán) arra (is) utal, hogy ezek a tanulók társadalmi szereplehetőségeiket tekintve szűkebb körben mozognak, a család az ő életükben erősebb kötöttséget jelent, mint kortársaikéban. Másrészt: a fejletlen szókincsű eredményező ingerszegény környezetnek — úgy látszik — egyik domináns tényezője éppen a család, aminek az ingerszegény környezet „köszönhető”. E megállapítások azonban a rendelkezésre álló adatokkal nem bizonyíthatók, inkább a szakirodalom remniszcenciái (B. Bernstein 393–431.). Végül megjegyezhető, hogy a közlekedésre és a kereskedelemre utaló szavak többléte a gyengébb korpuszokban a 'konkrét' jelentésű szavak előnyben részesítésére utal.

A 2. táblázat többi adata nem ennyire meggyőző. Mégis észrevehető, hogy a növény- és állatvilágból, valamint az ember tárgyi környezetéből való denotátumok a MIN 24-listán vannak többléten, vagyis e többnyire 'konkrét' jelentésű szavak a gyenge szókincsűeknél nagyobb gyakoriságúak; a „természeti és társadalmi környezet”, a „fantasztikum”, az „emberi kapcsolatok” és (érdekes módon) az „emberi test” makrohalmazba sorolt főnevek viszont a MAX-listán szerepelnek gyakrabban.

Érdekeséggé válhat még, hogy az emberre vonatkozó általános fogalmak, valamint az iskolával és a szabadidővel kapcsolatos főnevek a MAX- és MIN24-listán azonos gyakoriságúak. Úgy tűnik tehát, hogy e makrohalmazok gyakorisága a vizsgált 14 évesek körében nem specifikus jellemzője a különböző mértékben fejlett szókincsűeknek, s valószínűleg azért nem, mert ezek a tényezők valamennyiük életének fontos részei, így ezek a szavak beépültek alapszókincsükbe.

6. A következőkben vegyük szemügyre az elemző munka második fázisának eredményeit!

Ebben a munkafázisban — amint ezt a 3. pontban részletesen kifejtettük — minden, a makrohalmazokba besorolt főnévről eldöntöttük, 'konkrét' vagy 'elvont' jelentésű-e, majd az adatokból megoszlási mutatót képeztünk. (A megoszlási adatokat százalékszámítással nyertük, az ezután következő összes megoszlási adat ezért százalékban értendő.) Ezt követően megvizsgáltuk az adott makrohalmaz belső összetételét, főleg a szemantikai mezők (Károly S. 60–1) kiterjedését és minőségi összetételét, majd ezekből is képeztünk megoszlási mutatót. Az összes ilyen viszonyszám kiszámolási alapja az

1. táblázatban közölt J_t érték, vagyis a főnévi szótári szavak száma az adott makrohalmazban.

Az 1.1. makrohalmazba tartoznak az emberre vonatkozó általános jelentésű köznevek: a népnevek, az ember megnevezései, az életkorokra és az emberi lét általános jelenségeire vonatkozó szavak. Az 'elvontság' szerinti megoszlás a következő:

	MIN	MIN24	MAX
'konkrét'	90	89	84
'elvont'	10	11	16

A legjobb szókinszűk szövegeiben eszerint e témakörben az 'elvont' jelentések nagyobb gyakoriságúak, mint a másik két korpuszban (pl. *elfoglaltság, gyakorlat* 'az elmélet ellentéte', *hátrány, kereset, megélhetés, siker* stb.). Szinonima csupán a MIN24-listán tűnik fel: *magatartás — viselkedés, felhajtás — kavarodás*.

A 'konkrét' jelentésű köznevek csoportjának belső megoszlása:

	MIN	MIN24	MAX
főfogalom	14	7	7
életkor megnevezése	14	7	7
népnev	10	14	5
ember megnevezése	38	45	37
emberi lét jellemzője	14	16	28

A táblázatból kitűnik, hogy a főfogalmak alkalmazása (pl. MAX: *élet, ember, személy, törzs* 'nép-') terén, valamint az életkorok megnevezésének arányaiban nincs eltérés a két, egyforma nagyságú korpusz között. Szembetűnő viszont a különbség a népnevek használatában: ennek a gyengébb szövegekben nagyobb az aránya. Ugyanez érvényes az ember különféle megnevezéseire is (pl. MAX: *asszony, bácsi, gyerek, pajtás, utas* stb.). Ezek a megfigyelések arról vallanak, hogy a gyengébb szókinszűk könnyebben fejezik ki magukat konkrét megnevezések segítségével.

A megoszlási lista legjellemzőbb adata az utolsó: majdnem kétszeres gyakoriságot mutat a jó szókinszűk szövegeiben az emberi lét általános jellemzőire vonatkozó főnevek használatában. A MAX-listáról lássunk példákat erre a csoportra: *beszéd, esemény, hír, kaland, program* stb. Ezek a köznevek — bár mind a 'konkrét' jelentésekhez soroltuk őket — közel állnak az 'elvont' jelentésekhez, általánosítási fokuk igen magas, így ez a részhalmaz is a jó szókinszűk magasabb fejlettségét bizonyítja.

Az 1.2. makrohalmazba tartozó köznevek az emberi tárgyi környezetre vonatkozó szavak, amelyek mind az érzéki úton felfogható valóság nyelvi jelei, 'konkrét' jelentésűek. A denotátumok szerinti belső megoszlást sem érdemes külön vizsgálni, hiszen ezeknek a szavaknak már az iskolába lépő gyermek szókinszűkben is meg kell lenniük (vö. Nagy József i. m.), legfeljebb a főfogalmak gyakorisága érdemel figyelmet:

MIN: 21 MIN24: 11 MAX: 12

E szavakból a *bútor, lakás, ház* mindhárom listán előfordul, a MIN24-ben emellett az *edény, ékszer, kertészet* 'kertészkedés', a MAX-ban az *édesség, étel, öltözet, porcelánedény, ruházat*. Az arányok az egyforma nagyságú korpuszokban megegyeznek, a legkisebb terjedelműben a nagyobb arányszám valószínűleg a véletlenszerűsége, a kis korpuszból adódó torzításra utal.

Az 1.3. makrohalmazba a családi életre vonatkozó szavak kerültek. A 'konkrét-ság' szerinti megoszlás a következő:

	MIN	MIN24	MAX
'konkrét'	89	94	93
'elvont'	11	6	7

Az eredmény meglehetősen egybevágó, de ez várható volt, hiszen e fogalomkörbe tartoznak a családtag- és rokonnevek, valamint néhány olyan — még az 'érzéki úton felfogható' jelentéscsoportba sorolható — jelenség, tárgy vagy cselekvés megnevezése, amely a családi élet körébe tartozik: az *otthon* főnév mindhárom korpuszban, a *születésnap*, *mosogatás*, *esküvő* (a MIN24-listán).

A 'konkrét' jelentésűek megoszlása a teljes makrohalmazhoz hasonlóan nem mutat nagy különbségeket (családtagok, rokonság: 77 %, a családi élet jellemzői: MIN24: 11, MAX: 7 %), itt is csupán a főfogalmak érdemelnek figyelmet (MIN és MIN24: 6, MAX: 10 %): mindhárom listán megtalálható a *család* köznév, a MIN24-en a *rokonság* is (ez a *család*-hoz képest mellérendelt fogalom); a MAX-listán pedig a *családtag* és a *házimunka* szavak is szerepelnek, és ez tágabb szemantikai mezőre enged következtetni, hiszen a *családnak* a *családtag* alárendelt fogalma, a *házimunka* pedig relációs viszonyban van vele.

Az 'elvont' jelentésű köznevek aránya ebben a makrohalmazban igen csekély, különbségeik nem lényegesek. Mindössze három szó sorolható ide: a *nevelés* (mindháromban), a *háztartás* (a két MIN-listán) és a *családalapítás* (a MAX-listán).

Az 1.4. makrohalmazba az emberi kapcsolatokat jelölő szavak tartoznak. E jelentéscsoport adatai az eddig tárgyaltakénál árnyaltabb képet mutatnak. Váratlan eredményt adnak a 'konkrét—elvont' viszonylat megoszlási értékei:

	MIN	MIN24	MAX
'konkrét'	33	35	44
'elvont'	66	65	56

vagyis ezeknek az elvont jelentésű szavaknak a gyengébbek szövegeiben nagyobb a gyakorisága.

Ha azonban a 'konkrét' jelentéscsoport belső tagolódását vesszük szemügyre, némileg módosul a kép, hiszen a megoszlási szempontok közé felvett „cselekvésjelentés” csak a legjobbak szövegeiben található meg, s ezek a szavak (pl. *beszélgetés*, *értekezlet*, de főleg a *tanács* 'ajánlás valaki számára a cselekvéshez' és a *vita*), bár lényegében érzékelhető, szemléletes jelenségeket képeznek le, mégis közelebb állnak az 'elvont' jelentéshez, mint a tárgyakat vagy személyeket jelölő főnevek (pl. *ajándék*, *levél* 'írott', *barát*, *munkatárs*). A 'konkrét' jelentésű szavak belső megoszlása tehát a következő:

	MIN	MIN24	MAX
tárgy	22	12	7
személy	11	24	22
cselekvés	0	0	15

Az adatok első sora az emberi kapcsolatokban szerepet játszó tárgyak arányszámát mutatja, s ebben ismét tapasztalható a gyengébbek szövegeiben a konkrét képzetekhez való erősebb ragaszkodás. A személyek megnevezésének arányai a két nagy korpuszban közel azonosak, de szemantikai gazdagságuk erősen különbözik. A MIN24-listán ugyanis csupán a *barát*—*barátnő* fogalom-pár szerepel, valamint a *munkatárs* szó, amelynek e mezőbe tartozása csak egyetlen közös szemantikai jegy alapján lehetséges ('társ valamiben'). A MAX-listán bővebb a személyek megnevezésének köre: a fent említettek mellett megjelenik a *társ* mint főfogalom, az *igazi* főnév — *kedves* főnév mellérendelő kapcsolat, valamint az *ügyfél* köznév, ami a felsoroltakkal lazább kapcsolatban van, más szemantikai mezőbe tartozik ('hivatalos kapcsolatok').

Hasonlóan érdekes az e makrohalmazba tartozó, 'elvont' jelentésű szavak vizsgálata is. Itt a belső megoszlás a következő:

	MIN	MIN24	MAX
főfogalom	0	0	4
pozitív kapcsolat	56	35	19
negatív kapcsolat	11	18	11
semleges viszony	0	12	22

Főfogalomnak mindössze egyetlen szó tekinthető: *viszony* 'kapcsolat'. A pozitív előjelű emberi viszonyokra vonatkozó szavak aránya a legjobb szövegcsoportban a legkisebb, s feltűnő, hogy a két MIN-listán ezek közül a leglényegesebbek jelennek meg (pl. *barátság, bizalom, illem, tisztelet, szeretet, béke*), a MAX-listán ezek egyike sem, helyettük csupán a *segítség* és a *szerelem*, meg néhány olyan szó, amely nem az alapvető kapcsolatokra vonatkozik (pl. *gondozás, vendégség*).

A negatív kapcsolatokat megjelölő szavak közül a *veszekedés* mindhárom szövegcsoportban megvan, ennek szinonimájaként a MIN24-ben az *összetűzés*, relációs viszonyként a *válás* szerepel. A MAX-listán az *ellentét* — *incidens* és ezekkel laza mellérendelésként a *veszekedés* jelenik meg.

A semleges viszonyként megjelölt kategóriába mindazokat a szavakat soroltuk be, amelyek emberi kapcsolatra utalnak, de az előző kettőbe nem vehetők be. Feltűnő, hogy a legjobbak szövegei tartalmazzák az ilyen szavakat a legnagyobb arányban (pl. *bonnyodalom, ismeretség, kötelék, társaság* stb.).

E makrohalmaz vizsgálata azt tükrözi, hogy a legjobb szókincsű szövegekben a fogalmak szemantikai mezőösszefüggései szélesebb körűek, ezért szókészletük erősebben rétegezett, hajlékonyabb, árnyaltabb kifejezésre is alkalmas.

Az 1.5. makrohalmaz az ember lelki, tudati jelenségeire vonatkozó szavakat gyűjti össze. E denotátumok mind az 'érzéki úton fel nem fogható' kategóriába tartoznak.

E makrohalmaz belső összetételét vizsgálva itt is (mint az 1.4. csoportban) aszerint csoportosítottuk a szavakat, hogy az ember lelki-tudati életében ezek a jelenségek előrevivő vagy gátló hatásúak-e (vagyis pozitív vagy negatív előjelűek), vagy pedig esetenként bármelyik előjelet megkaphatják. A megoszlás eszerint a következő:

	MIN	MIN24	MAX
+	11	18	55
—	22	29	22
+ vagy —	66	53	23

Ezekből az adatokból egy, tendenciájában az 1.4. pontba foglaltakkal ellentétes kép rajzolódik ki: ott a pozitív emberi kapcsolatokat jelölő szavak aránya a gyengék szövegeiben volt nagyobb gyakoriságú, itt pedig a pozitív tudati jelenségekre utaló szavak nagyobb gyakorisága a legjobbak szövegeiben észlelhető. Ellentmond-e egymásnak a két adat? Vagy a felvett vizsgálati szempontok rosszak, s torzítják a képet?

Nézeteink szerint nemcsak erről van szó. Elfogadva Bernsteinnek kutatásaival alátámasztott véleményét (i. m. 399—401 és tovább), a jelenség magyarázatát a közösségi (családi és iskolai) hatások erősebb érvényesülésében, illetve a lényegében szintén ezen szocializációs tényezők hatására kifejlődő erőteljesebb individualizációban és perszonalizációban látjuk, amely tényezők közül a 14 éves életkorban az előbbinek a hatása a gyenge szókincsűeknél már megnyilvánul(hat) a közösségi értékek elfogadásában, az utóbbié pedig a jobb képességű tanulóknál az egyéni értékek prioritásának elismerésében.

Bizonyításul nézzük a példákat! A MIN-listákon az egyéni értékek közül csupán a *szorgalom*, szinonimája, az *erőbedobás*, emellett a *vágy* szerepel (ez utóbbi csakis az aktuális jelentés alapján), a MAX-listán viszont az ide sorolható fogalmaknak igen széles köre: *ész — értelem — fantázia — ismeret — ötlet — találékonyság — tehetség — tudás; elővigyázatosság — elszámtság; kötelesség, önkritika, jókedv* stb.

A megoszlási táblázat második sorában szereplő negatív tudati jelenségek arányszáma a jók és a gyengék között nem mutat lényeges eltérést, de a legjobbak szövegeiben itt is nagyobb a megnevezett jelenségek választéka (pl. MIN24: *fájdalom — panasz, csapás — gond — pánik*; MAX: *fájdalom — gyötrelm, bánat — gond, bosszúvágy, őrülség, unalom* stb.).

A „+ vagy –” előjelűnek nevezett tudati jelenségek aránya a gyengék szövegeiben magasabb, a legjobbakéiban alacsonyabb, a két nagy szövegcsoportban azonban azonos számú és lényegében megegyező ilyen szó van.

Az 1.6. makrohalmazban az ember testére, egészségére és káros szenvedélyeire vonatkozó főneveket gyűjtöttük össze. E szavak denotátuma nagyrészt érzéki úton fel-fogható, ennek megfelelően a megoszlás értékei nem mutatnak lényeges eltéréseket: a 'konkrét' jelentésű szavak aránya: MIN: 80, MIN24: 81, MAX: 85 %.

'Elvont' jelentésű szó ebben a halmazban kevés akad: mindhárom korpuszban jelen van a *dohányzás* és az *italozás*, a legjobbaknál még a *fáradás* és a *járvány* szerepel.

A 'konkrét' jelentésű szavak belső megoszlását vizsgálva meglehetősen egybe-vágó adatokat kapunk. Ez nem lehet véletlen, hiszen ezek a szavak az alapszókincshez tartoznak, s ebben az életkorban már minden kellően fejlett gyermek feltétlenül tudja őket használni.

Az 1.7. makrohalmazba a munkával, foglalkozással kapcsolatos szavak tartoznak. Túlnyomó többségük 'konkrét' jelentésű: MIN: 100, MIN24: 97, MAX: 92 %.

Az 'elvont' jelentések köre itt igen szűk, a MIN24-listán kettő (*munkalehetőség*, *szolgálat*), a MAX-listán 4 szó (*irányítás* – *végzettség*, *munkakörülmények*, *munkavédelem*) tartozik ide.

Valamivel érdekesebb – és jellemzőbb – képet nyújt a 'konkrét' jelentéscsoport belső megoszlása:

	MIN	MIN24	MAX
főfogalom	9	10	12
fizikai foglalkozás	65	64	27
szellemi foglalkozás	6	7	29
egyéb foglalkozás	12	8	6
munkafolyamat	6	8	10
végzettség	0	0	2
egyéb (pl. helyszín)	3	0	6

A fizikai és szellemi foglalkozások megnevezésének arányszámaiból a leggyengébbek és a legjobbak közötti igen éles – de nem nyelvi, inkább szociológiai – különbség rajzolódik ki: a MAX-listán a másik kettőhöz képest felénél kevesebb arányú a fizikai foglalkozások megnevezése, és bő négyszeres gyakoriságú a szellemi foglalkozásoké. A többi eltérés statisztikailag nem jellemző.

Az 1.8. makrohalmaz az iskolára és a tanulásra vonatkozó közneveket tartalmazza. E halmazban igen nagy számú 'konkrét' jelentésű szó van, ezt tükrözik a megoszlási arányok is:

	MIN	MIN24	MAX
'konkrét'	82	83	85
'elvont'	18	17	15

Már a 2. táblázat adatainak értelmezése közben megállapítottuk, hogy a különböző minőségű szövegek nem térnek el jellemző módon az iskolára és a tanulásra vonatkozó szavak gyakorisága tekintetében. Ugyanez állapítható meg mind a fenti adatok vizsgálata alapján, mind pedig a 'konkrét' jelentésű szavak belső megoszlását tekintve:

	MIN	MIN24	MAX
főfogalom	3	4	9
személyek	12	12	15
iskola, tantárgy	56	59	54
továbbtanulás	12	8	7

Nincs tehát lényeges eltérés az iskolával és a tantárgyakkal kapcsolatos szavak gyakoriságában; a továbbtanulásra vonatkozó főnevek érdekes módon valamivel nagyobb ará-

nyúak a gyengébb szövegekben; a személyekre utaló szavak aránya viszont a jobbaknál nagyobb.

Az egyetlen lényeges eltérést a főfogalmak mutatják, itt kétszeresnél is nagyobb a részesedési arány a jobbak szövegeiben. A gyengéknél csupán az *iskola* és a *tananyag* tartozik ebbe a kategóriába, a jók által használt szavak itt is szélesebb jelentéstartományra engednek következtetni: *iskola* – *szak* – *tantárgy* – *átlag*; *felsőfok* – *diploma*.

Az 'elvont' jelentésű szavak gyakoriságában – mint fentebb említettük – nincs lényeges eltérés, a használt szavak választéka azonban a jók szövegeiben itt is nagyobb-nak látszik: a MIN24-listán a *pályaválasztás* – *felvétel* – *továbbtanulás* – *pálya*; a *tanulás* – *tanulmányok* – *eredmény* és a *verseny* – *tisztaságverseny* szerepel; a MAX-listán pedig a *pályaválasztás* – *túljelentkezés* – *pálya*; az *oktatás* – *tanulás* – *felkészülés* – *eredmény* – *rovás* (ez a halmaz lényegesen gazdagabb az előbbi korpuszbelinél), valamint két olyan fogalom is, ami a gyengéknél nem volt meg: *házirend*, *rajzteketség*.

Az 1.9. makrohalmaz a szabadidős tevékenységekre vonatkozó szavakat gyűjti össze. Az 'elvontság' szerinti megoszlás a következő:

	MIN	MIN24	MAX
'konkrét'	85	87	83
'elvont'	15	13	17

Az adatok az 'elvont' jelentésűek többletét mutatják a jobb szókincsűek szövegeiben. Ez a többlet ismét megmutatkozik a gazdagabb szemantikai választékban is. A MIN24-listán mindössze három fogalomkör szerepel (*hobby*, *verseny*, *kikapcsolódás*), a MAX-listán hét (a fentiek mellett: *sport* – *sportolás* – *sportpálya* „sportolói életpálya”, *harcművészet*, *úticél*, *méretkorlátozás*).

A 'konkrét' jelentésű szavak belső megoszlása a következő:

	MIN	MIN24	MAX
főfogalom	15	11	3
sportág, felszerelés	10	25	38
személy	10	9	7
játék	25	11	9
üdülés, táborozás	15	18	9
egyéb tevékenység	10	14	17

Érdekes és némileg váratlan, hogy a főfogalmak lényegesen nagyobb részesedési arányúak a gyenge szókincsűeknél, mint a jóknál. A többi adat közül a sportágakra vonatkozó szavak nagy többlete érdemel figyelmet a MAX-listán, az üdülésre és táborozásra vonatkozóké pedig a MIN-listákon. A jelenség magyarázata nyelven kívüli, s fényt vet arra, mennyivel szélesebb érdeklődésű tanulók alkották a MAX-listát, mint a másik kettőt. Üdülésről, táborozásról szóló történetet pedig főleg a gyengébben beszélő gyerekek mondtak, akiknek a – valószínűleg – ingerszegény környezetükből való kijutáshoz a többnyire iskolai szervezésű utazás adja az egyetlen lehetőséget.

A 2.1. makrohalmazba tartozó köznevek a társadalmi környezetre vonatkozó főneveket tartalmazzák. Az 'elvontság' szempontjából mutatkozó megoszlásuk a következő:

	MIN	MIN24	MAX
'konkrét'	94	88	82
'elvont'	6	12	18

Az 'elvont' jelentések közül a MIN-listákon a *társadalom*, *környezet* és *törvény* (az utóbbi kettő csak a MIN24-en), a MAX-listán az *állomány*, *engedély*, *gazdaság*, *haza*, *magyarság*, *politika* és *társadalom* szavak szerepelnek, vagyis a legmagasabb főfogalom (*társadalom*) valamennyin, a társadalmi élet fontos területei (*gazdaság*, *politika*), valamint a nemzettudatra valló szavak (*haza*, *magyarság*) csak a MAX-listán, a legjobbak

szövegeiben. Ismét tapasztalható tehát a különböző mintákban a szemantikai mezők területi különbsége.

A 'konkrét' jelentések nem mutatnak ilyen karakteres különbségeket. Az államszervezetre vonatkozó szavak aránya: MIN: 31, MIN24: 29, MAX: 33 %; az emberekre vagy embercsoportokra vonatkozóké: MIN: 31, MIN24: 29, MAX: 27 %; e különbségek elhanyagolhatók. Lényeges viszont a településre vonatkozó szavak többsége a MIN-listákon (MIN: 31, MIN24: 29, MAX: 22 %), s ez ismét a gyengébbeknek a konkrét megnevezésekre való törekvését mutatja. Figyelemre érdemes még, hogy — közel azonos részesedésük ellenére is — ismét a jobb szókincsűeknél látszik szélesebbnek a szemantikai mezőterjedelem, ezúttal az emberekkel kapcsolatos szavak előfordulásában: a MIN24-lista adatai: *brigád* — *banda* — *csapat* — *csoport*; *rendőr*; *király* — *vezér*; a MAX-listáé: *csoport* — *legénység*; *miniszter*; *katona* — *határőr*; *megalapító* (főnév, 'szervezeté') — *MHSz-tag*; *őr*; *gazda* — *gazdag* (főnév); *külföldi* (főnév).

A 2.2. makrohalmazban gyűjtöttük össze mindazokat a főneveket, amelyek a technikára, azon belül az iparra, hadi- és hétköznapi technikára vonatkoznak. A 'konkrét-ság' szerint a minta megoszlása a következő:

	MIN	MIN24	MAX
'konkrét'	100	97	88
'elvont'	0	3	12

Az 'elvont' jelentések besorolása bizonyára vitatható, rendező elvként (itt is) az adott szó szövegbeli aktuális jelentését tartottuk szem előtt. Így e csoportba kerültek: az *elektronika* (a MIN24 egyetlen ilyen jelentése), a *kiképzés* és a *technika* szavak, amelyek mindenképpen főfogalmak, s általánosítási fokuk is magas; s ide soroltuk az *áramszünet*, *támadás* és *riadó* főneveket is mint egy sor érzéki úton felfogható jelenség gyűjtőnévét.

A 'konkrét' jelentésű szavak csoportosítására a fent említett három részhalmaz megfelelő. Eszerint a megoszlás a következő:

	MIN	MIN24	MAX
főfogalom	21	23	19
ipar	29	20	23
haditechnika	0	17	31
hétköznapi technika	50	37	16

Az adatok közül az 'ipar' denotátumú szavak gyakoriságának különbsége a két, egyforma területű korpuszban nem látszik jellemzőnek, sokkal inkább feltűnő a harmadik adatsor, amely a haditechnikára vonatkozik. Az eredmény azonban véletlenszerű, s abból fakad, hogy a legjobbak csoportjában ketten hadi témájú film cselekményét ismertették; ez a téma azonban a teljes korpuszban inkább a MIN24 adatának megfelelő gyakoriságú. Az utolsó sor adatai azonban általánosíthatók a teljes korpusz ismeretében is: a gyengébb szókincsűek szövegeiben az *erősítő* (főnév), *hangfal*, *magnó*, *magnótípus*, *rádió*, *televízió*, *tévé*, *videókamera* (a MIN24-lista adatai) és az e halmazba tartozó egyéb szavak nagyobb gyakoriságúak, mint a jobbakéiban.

A 2.3. makrohalmazba a tömörítés igényével, kissé önkényesen a kereskedelem, mérés és közlekedés tárgykörébe tartozó szavak kerültek. E főnevek majdnem kizárólag 'konkrét' jelentésűek, részesedésük: MIN: 95, MIN24: 98, MAX: 97%. 'Elvont' jelentése a halmazban mindössze két szónak van: *haszon* (a MIN-listákon) és *megrendelés* (a MAX-listán).

A 'konkrét' jelentésű szavak belső megoszlása a következő:

	MIN	MIN24	MAX
főfogalom	5	8	3
jármű	26	35	38
kereskedelmi egység	32	23	22

résztevő személy	11	5	0
a kereskedelem és közle- kedés lebonyolítása	0	5	17
mérték	21	23	16

Az e fogalomkörbe tartozó főfogalmak tehát a gyengébbek szövegeiben gyakoribbak. A járműtípusok felsorolása valamivel nagyobb arányú mellérendelt fogalom felsorolását mutatja a jobbak szövegeiben, de a különbség nem karakteres. Jellemző viszont a lebonyolításra és a részttevő személyekre utaló adatsor. Az előbbire a MIN24-listán két szó vonatkozik (*állomás, üzemanyag*), a MAX-lista ezek mellett az *autóvizsga, érkezés, menetidő* és *pályaudvar* szavakat is tartalmazza; az utóbbi adatsor képe fordított: itt a gyengébb szövegekre vonatkozó adatok a 'konkrét' jelentésű szavak gyakoribb használatára vallanak. Ugyanez állapítható meg a mértéket jelentő főneveknek a gyengébb szókinsű tanulók szövegeiben mutatkozó nagyobb gyakoriságáról is.

A 2.4. makrohalmazba soroltuk mindazokat a főneveket, amelyeknek denotátuma a kultúra valamely területe. A gyenge szókinsű tanulók szövegeiben az e halmazba tartozó szavak mind 'konkrét' jelentésűek, a jobbak korpuszában az arány: 90% 'konkrét', 10% 'elvont' jelentés. Ez utóbbiak a következők: egy tudati cselekvés: *olvasmányélmény*, a többi pedig általános megnevezése egy-egy olyan halmaznak, amelyet erőteljes belső strukturálódás, tehát további, a megnevezésnek alárendelt főfogalmak és halmazelemek jellemeznek: *művészet, romantika, stílus, szobrászat*.

A 'konkrét' jelentésű köznevek belső megoszlása:

	MIN	MIN24	MAX
irodalom, irodalmi hősök	48	32	18
film, színház	13	18	31
képzőművészet	10	24	20
a művész személye	0	0	10
az alkotás folyamata	0	0	2
a kultúra egyéb vonat- kozásai	29	26	8

Az adatok közül az első két sor látszólag meghökkentő következtetést indukál: a leggyengébb szókinsű tanulók közel háromszor több, az irodalommal kapcsolatos főnevet használtak, mint a jobbak; ugyanakkor a jobbak szövegeiben a filmre, színházra utaló szavak aránya több, mint kétszerese a gyengéknél előfordulónak. Váratlan eredmény, amit a teljes korpusz ismeretében csakis nyelven kívüli tényezőkkel magyarázhatunk. A korpuszban jelentős számú olyan adatközlő fordult elő, aki semmiféle saját élményt nem tudott elmondani, s többségüket csak úgy lehetett egy történet elmondására rávenni, ha az irodalomórán tanult valamelyik műről beszélhettek. Innen az irodalomra vonatkozó szavak magas arányszáma e szövegekben. Ugyanakkor a legjobbak alig éltek azzal a lehetőséggel, hogy irodalmi élményüket mondják el, s aki mégis ezt tette, sem használta az órán szerzett ismereteit, inkább saját véleményét alkotott. Másrészt: ha a három szövegcsoportban megfigyeljük a belső megoszlás arányait, észre kell vennünk, hogy a MAX-lista adataiban található a legnagyobb szóródás, és ez éppen azt bizonyítja, hogy ezeknek a gyermekeknek talán szélesebb és általánosabb kultúra- és művészetismeretük van, mint a gyengébb szókinsűeknek.

A 2.5. makrohalmazba soroltuk azt a csekély számú köznevet, amely a krimi, a fantasztikum és a mese körébe tartozik. E szavak a MIN-listákon mind 'konkrét' jelentésűek; a MAX-listán 'elvont'-nak vehető a *csodaország, fantáziország*, főleg az előtagoknak tudati jelenségre utaló mivolta miatt. Így a MAX-listán a 'konkrét — elvont' reláció aránya 85 — 15%. E szócsoporthról a kis mennyiség miatt nem érdemes más elemzést adni, csupán egy megfigyelés lehet érdekes: a gyengéknél szereplő valamennyi

szó film- vagy olvasmányélmény alapján került a szövegbe (és ezek az élmények nem színvonalas, művészi alkotások hatására keletkeztek!), a jobbknál előforduló 13 szó közül viszont 5 (38 %) mesei világba, az adatközlők fantáziájának világába vezet (az 'elvontak' között említett kettőn kívül még a *meseszereplő*, az *óriás* főnév és az *útonálló*).

A 3.1. makrohalmazba a természeti környezetre: a természeti jelenségekre, térszíni formákra és az időre/időszámításra vonatkozó szavak kerültek. Ez utóbbiakat következetesen — bár bizonyára vitatható módon — a 'konkrét' jelentésűek közé soroltuk. Így a mintákban a 'konkrét' jelentésű szavak aránya igen magas: MIN: 90, MIN24: 90, MAX: 95%.

E jelentéscsoporton belül érdekes, hogy a természeti környezet konkrét anyagi elemeit (*homok, kő, kavics, tűz, víz*) jelölő szavak a gyengébbek anyagában nagyobb gyakoriságúak (MIN: 14, MIN24: 20, MAX: 6 %), a természeti környezetnek az anyagi világot csak áttételesen tükröző szavai (*füst, földcsuszamlás, hang, szín, szikra, zaj*) viszont a jobbak szövegeiben fordulnak elő gyakrabban (MIN: 0, MIN24: 10, MAX: 14 %). Nincs viszont lényeges eltérés a három lista között a szavak arányában az időre/időjárásra és a helyre/térszíni formákra nézve (40–41 %).

Az e fogalomkörbe tartozó 'elvont' köznevek 'konkrét' jelentésű szavak halmazainak főfogalmi, általános jelentésűek: a *szabad* főnév 'kint a természetben', *természet, vidék, világ*.

A 3.2. és 3.3. makrohalmaz a növény- és állatvilágra vonatkozó szavakat gyűjti össze, tehát egészében 'konkrét' jellegű, csupán a 3.3. makrohalmazban találni néhány 'elvont' jelentésű szót. Ezek részesedése: MIN: 0, MIN24: 4, MAX: 7%, az előforduló szavak: *fajta* 'állatfajta', *fogság, medveveszély*.

A növényvilágra vonatkozó szavak közül egyedül a főfogalmak érdemelnek figyelmet: *fa, növény, virág*. Közülük a MIN24 mindhármát, a MIN kettőt, a MAX egyet tartalmaz. Ez az adat egybecseng az 1. táblázatban közöltekkel, miszerint mindhárom listán a növényvilágot tükröző szavak részesedési aránya a legkisebb; így ezek az adatok aligha tekinthetők érvényeseknek.

Az állatvilágra vonatkozó 'konkrét' főneveket a következő belső tagolódás szerint vizsgáltuk:

	MIN	MIN24	MAX
főfogalom	5	4	7
állatfaj	84	81	45
állat testrésze	11	12	10
állattal kapcsolatos	0	0	31

Ezek az adatok arra engednek következtetni, hogy a jobb szókincsűek differenciáltabban látják a világot, hiszen az e halmazba tartozó szavak köre másképp tagolódik, mint a gyengéké: lényegesen kevesebb az állatfajok megnevezése, sokkal több azonban azoknak a szavaknak a száma, amelyek jelentése az 'állat' jelentéssel nem mellérendelő, hanem relációs viszonyban van (pl. *kiskölyök, medvecsapat, mûcsont, nyomozóút, szimat*). Csekély, de lényegesnek látszó többlet jellemzi a jobbak anyagát a főfogalmak terén is: náluk a *háziállat* és a *ragadozó* főnév szerepel, a MIN-listákon csupán az *állat*.

Végül a 4. makrohalmaz a világ dolgaira és jelenségeire vonatkozó legáltalánosabb szavakat tartalmazza. Az 'elvontság' szempontja szerint e halmaz megoszlása a következő:

	MIN	MIN24	MAX
'konkrét'	47	34	21
'elvont'	53	66	79

E csoportban a 'konkrét' jelentésű szavak az érzékelhető valóságra vonatkozó legmagasabb főfogalmak, amelyek legtöbbje mindhárom korpuszban előfordul: pl. a

3. táblázat. A makrohalmazokon belüli 'konkrét — elvont' jelentésű szavak megoszlása
(alapja az egyes korpuszokban előforduló főnévi szótári szavak száma:
MAX: 764, MIN24: 580, MIN: 301)

Makrohalmaz	MAX	'Konkrét' MIN24	MIN	MAX	'Elvont' MIN24	MIN
1.1.	6,26	6,75	6,28	1,20	0,84	0,70
1.2.	8,51	9,48	4,65	0	0	0
1.3.	3,65	5,66	5,32	0,28	0,37	0,66
1.4.	1,55	1,02	0,98	1,98	1,91	2,01
1.5.	0	0	0	5,42	2,93	2,99
1.6.	3,00	2,23	2,65	0,53	0,53	0,67
1.7.	5,89	10,20	11,30	0,52	0,32	0
1.8.	7,45	7,44	9,26	1,32	1,53	2,04
1.9.	6,29	6,60	5,64	1,30	0,99	1,00
1. makrohalmaz összesen	42,60	49,38	46,08	12,07	9,42	10,07
2.1.	4,29	3,79	5,00	0,95	0,52	0,32
2.2.	4,95	5,01	4,65	0,68	0,16	0
2.3.	4,69	6,76	5,99	0,15	0,14	0,32
2.4.	5,76	5,86	6,98	0,65	0	0
2.5.	1,44	1,38	1,99	0,26	0	0
2. makrohalmaz összesen	21,13	22,71	24,61	2,69	0,82	0,64
3.1.	7,58	6,21	5,67	0,40	0,69	0,64
3.2.	1,44	1,90	1,00	0	0	0
3.3.	3,53	4,30	6,31	0,27	0,18	0
3. makrohalmaz összesen	12,55	12,41	12,98	0,67	0,87	0,64
4. makrohalmaz	1,67	1,46	2,34	6,31	2,85	2,64

4. táblázat. A MAX- és MIN24-listák legnagyobb különbségei

A különbség %-os aránya	MAX-többlet	MIN24-többlet
30% fölött	'tudati jelenségek' 'általános fogalmak'	'család' 'munka, foglalkozás' 'kereskedelem, közlekedés'
10—30% között	'emberi kapcsolatok' 'test, egészség' 'természeti környezet'	'növény- és állatvilág' 'emberi tárgyi világ'
10% alatt	'társadalmi környezet'	

MIN-listákon: *dolog — tárgy — rész — forma; hely; idő — kor* stb.; a MAX-listán ezek mellett: *eszköz; szám*. Úgy tűnik, a gyenge szókincsűek szövegeiben ezek a 'konkrét' jelentésű általános fogalmak gyakran helyettesítik a pontos megnevezéseket, és ez a jelenség nem ritkán szókincshiányra utal.

Az 'elvont' jelentéscsoport belső megoszlása a következő:

	MIN	MIN24	MAX
relációk	33	50	61
minőségek	20	15	11
társadalmi jelenségek	0	0	7

Az adatok közül legfeltűnőbb a relációszókincs arányainak különbsége a jók és a gyengék között. Ez a különbség nemcsak az arányokban, hanem a fogalmi struktúra gazdagságában is jelentkezik. A gyenge tanulók korpuszában a következő elvont jelentéscsoportokat különíthetjük el: *helyzet — körülmény — rend; lényeg — téma — terv; példa — szempont; lehetőség; baj; vég*. A legjobbak korpuszában ezek a jelentéscsoportok mind megvannak, de mellettük még mások is szerepelnek: pl. *erő; ok — következmény; szerkezet — működés; modell; érdem; hiány; mód; logika*. Ismét látható tehát a legjobbaknál a jelentésmezők nagyobb száma.

A minőségjelentések arányszáma a legjobbak nyilatkozataiban a legkisebb, ezek a szavak tehát a gyengék számára jobban kezelhetőnek tűnnek, mint a relációfogalmak. A társadalmi jelentésre (is) utaló szavak csupán a legjobbak korpuszában fordulnak elő (*fejlődés, kötöttség, szabadság*).

7. A fent ismertetett kutatás eredményeinek összegezéséként először bemutatjuk a három korpusz teljes belső összetételét.

(Megjegyzendő, hogy a táblázatban látható értékek kerekítés nélküliek, így végösszegük 100 % helyett 99,6—99,9 % körül mozog; úgy véljük azonban, ez az adatok szemléletes-ségén nem változtat.)

A táblázatból kitűnik, mely makrohalmazok milyen gyakoriságúak az egyes korpuszokban, s az is, milyen arányban oszlanak meg az adatok az 'elvontság' kritériuma szerint. Figyelemre érdemesek a makrohalmazok összegezésével nyert adatok is, hiszen ezek a vizsgált tanulók adott beszédműveinek főnévi szókészletét jellemzik.

A következő táblázat az 5. pontban nyert adatok közül azokat a részhalmazokat emeli ki, amelyeknek különbségei a MAX- és MIN24-lista vonatkozásában számszerűen már láthatók voltak; megmutatja, hogy a főnevek közül mely jelentéscsoportok milyen arányú többletet mutatnak a két, egyforma nagyságú korpuszban.

Végül az 5. táblázatban azokat az adatokat gyűjtöttük össze, amelyeket a makrohalmazok részletes elemzése során nyertünk, s amelyek a részhalmazok között mutatkozó, a 'konkretság — elvontság' tekintetében jellemző különbségeket foglalják áttekinthető rendszerbe. A táblázat a makrohalmazoknak az ilyen szempontú megoszlási arányaiból azokat tartalmazza, amelyekben a MAX- és a MIN24-lista adatai között 5 %-nál nagyobb eltérés tapasztalható.

Táblázatba nem lehetett foglalni, de az összegezésbe mindenképpen beletartozik az a megfigyelésünk, hogy a jobb szókincsű gyermekek által használt főnevek gazdagabb szemantikai mezőket alkotnak, mint a gyengébbek által használtak. Ez elsősorban a mellé-, alá- és fölérendelt fogalmaknak és a relációs viszonyoknak a nagyobb gazdagságában mutatkozik meg.

8. Mindezek után feltehető néhány kérdés: (1) Hogyan válaszolt az ismertetett vizsgálat a címben megfogalmazottakra? (2) Megbízhatók-e a mérés eredményei? (3) Hogyan használhatók fel ezek az adatok a szókincsfejlesztő munkában? (4) Milyen további vizsgálatok szükségesek ahhoz, hogy a szókincs minőségi összetételéről valame-

5. táblázat. A részhalmazok legjellemzőbb különbségei

Makro- halmaz	MAX-többlet		MIN24-többlet	
	'konkrét'	'elvont'	'konkrét'	'elvont'
1.1.	emberi lét jellemzői	ember általában	népnev az ember megneve- zése	
1.3.	család — főfogalmak			
1.4.	emberi kapcsolatban cselekvésjelentés	semleges emberi kapcsolat	emberi kapcsolat- ban tárgy	pozitív és ne- gatív emberi kapcsolat
1.5.		pozitív tudati jelenségek		+/- tudati je- lenségek negatív tudati jelenségek
1.7.	szellemi foglalkozás	munka általában	munka általában fizikai foglalkozás	
1.8.	iskola — főfogalmak		tantárgyak	
1.9.			sportágak üdülés, táborozás szabadidő — főfogal- mak	
2.1.		társadalmi környe- zet általában	társadalmi környe- zet általában településfajta	
2.2.	haditechnika	technika általában	technika általában hétköznapi technika	
2.3.	kereskedelem, közlekedés lebo- nyolítása		kereskedelem, köz- lekedés — főfogal- mak résztvevő személyek mértékek	
2.4.	film, színház a művész személye	a kultúra általában	irodalom a kultúra egyéb vo- natkozásai	
2.5.		fantasztikum		
3.1.			a természet anyagi elemei	
3.3.	állattal kapcsolatos tárgyak és cselek- vések		állatfajok	
4.		általános fogalmak relációk társadalmi cse- lekvések		

lyest pontos képet kapjunk? A szerző válasza — „maga mentségül” — a következő:

(1) Véleményünk szerint azok az adatok, amelyeket a különböző jelentéscsoportokba tartozó, különböző elvontsági fokú főnevekről nyertünk, segítenek elkülöníteni tanulóink nyelvhasználatában a „képi” és az „absztraktabb” megfogalmazásokhoz használt nyelvi szimbólumokat.

(2) Az adatok megbízhatósága a szerzőnek már a három korpusz kiválasztásakor gondot okozott, főleg a kiválasztáshoz felhasznált képlet torzítása miatt. A statisztikai összesítés és a vizsgált halmazok 7. pontbeli csoportosítása alapján azonban úgy tűnik, a kiválasztást (és ezzel együtt a feltételezést, hogy a szókincs tekintetében ezek az adatközlők a legjobbak, illetve a leggyengébbek) az eredmények igazolták, hiszen a vizsgált szempont szerint valóban látszik minőségi különbség a korpuszok között.

(3) Az iskolai gyakorlatban ilyen jellegű vizsgálatra aligha kerül sor, ám nem titkolt szándékunk ötleteket adni a tanároknak az egyéni szókincs megfigyeléséhez, bemutatva a szókincsnek azokat a területeit, amelyek használatában lényeges különbségek látszanak a jók és a gyengék között.

(4) Az ilyen célú vizsgálatokat célszerű lenne a melléknevek és az igék hasonló feldolgozásával, valamint a tanulók élnyelvi szövegeiben tapasztalható szemantikai zavarok feltérképezésével folytatni. Az így nyert adatok segítségével — talán — kidolgozhatók lesznek a szókincs minőségi összetételét feltáró vizsgálati módszerek és a fejlesztésben felhasználható feladatok is.

Bicskeiné Zsulán Julianna

Felhasznált szakirodalom (a hivatkozások sorrendjében):

- Károly Sándor: Általános és magyar jelentéstan. Akadémiai, Budapest, 1970.
Zsilka János: Nyelvi rendszer és valóság. Akadémiai, Budapest, 1971.
Bencédy — Fábíán — Rácz — Velcsóvné: A mai magyar nyelv. 6. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest, 1985.
Zsilka Tibor: Stilisztika és statisztika. Akadémiai, Budapest, 1974.
Nagy Ferenc: Kriminálisztikai szövegnyelvészet. Akadémiai, Budapest, 1980.
Bernstein, B.: Nyelvi szocializáció és oktathatóság. In: Társadalom és nyelv. Szerk.: Szépe György. Gondolat, Budapest, 1975.
Nagy József: REFER. Preventív fejlettségvizsgáló rendszer 4–7 éves gyermekek számára. Akadémiai, Budapest, 1986.

A romániai magyar szövegnyelvészet kibontakozása és eredményei

1. Ma már szinte közhelyszerűen hat az a megállapítás, hogy az utóbbi két-három évtized tudományos életének egyik legjellemzőbb vonása a tudományok egymáshoz történő közeledése, divatosabb műszóval élve: integrálódása. Ez a jelenség nemcsak a tudományok rendszerében egymáshoz igen közel álló szakterületek esetében figyelhető meg, hanem fellelhető a rendszer távolabbi régiói között is. Ám a tudományos gondolkodás fejlődésében egy másfajta tendencia is érvényesül; a jelenségek elmélyültebb, új szempontból és a legkorszerűbb eszközökkel és módszerekkel történő vizsgálata során egy új mozzanat felfedezése új szakterület kialakulásához vezethet, magyarul szólva: a tudományok nemcsak integrálódnak, hanem differenciálódnak is. Vajon a szövegnyelvészet kialakulása melyik fejlődési tendenciának az eredménye? Az eddigi ismereteink alapján a válasz nem lehet kétséges: a szövegnyelvészet vagy a szövegtan egy sor tudományág, vagy e tudományágak egy-egy részterülete integrálódásának az eredménye. Ennek bizonyítására néhány jól ismert ténytet sorolunk fel.

2. Az ötvenes-hatvanas évek fordulóján részben a generatív nyelvelmélet, részben pedig más grammatikai (szintaktikai) irányzatok térhódításának eredményeként a nyelvészeti kutatásokban kialakul egy mondatközpontú szemlélet. A mondat szerkezetének minél pontosabb leírása parancsoló szükségszerűséggel vetette fel a szintaxis és a szemantika szoros kapcsolatának a tisztázását, mivel a gyakorlat bebizonyította, hogy az időlegesen háttérbe szorított jelentéstani tényezők nélkül a mondat leírása csak felemás lehet. Ennek az áldatlan állapotnak a tarthatatlanságát (azaz szintaxis szemantika nélkül) a generatív nyelvészek viszonylag korán felismerték, és már a hatvanas évek első felében kísérletet tettek arra, hogy a szemantikát beépítsék a szintaxisba. (Ennek részletesebb elemzését lásd Kiefer Ferenc: Irányzatok és problémák a mai jelentéstudományban. NyK. 77. [1975.] 2: 359—82; Máté Jakab: A 20. század hetvenes éve a nyelvtudományban. Körkép. Szemelvények a hetvenes évek nyelvelméleti irodalmából. Budapest, MKKE Nyelvi Intézet, 1981. Bevezető tanulmány; Radics Katalin: Újabb irányzatok a generatív grammatikában. NyK. 77. [1975.] 2: 445—79. További utalások a felsorolt tanulmányokban.)

Ez a felismerés és törekvés más kedvező tényezőkkel párosulva erőteljes lökést adott a jelentéstani kutatásoknak. Ezek pozitív hatása elsősorban a szövegnyelvészeti és a szövegnyelvészet „holdudvarába” eső vizsgálódásokban mutatkozott meg. Ily módon a nyelvészeti kutatások — kis túlzással szólva — szemantikaközpontúvá válnak, ami egyben azzal a felismeréssel is párosul, hogy a mondaton belüli szintaktikai és szemantikai vizsgálatok egy meghatározott beszédműnek csak egy jól körülhatárolt alapegységét, a mondatot ragadhatják meg. Ennek a folyamatnak a vizsgálatában az is nyilvánvalóvá vált, hogy a mondatnak a tartalmi (jelentésbeli) és formai jegyei a beszéd lineáris jellegéből következően jóval túlmutatnak a mondat határain. Voltaképpen tehát a mondat behatóbb vizsgálata vált a mondatnál nagyobb egységek kutatásának az ösztönzőjévé.

Ezt a folyamatot nagymértékben segítették a hatvanas évekre szinte a tudományos gondolkodás minden területén érvényesülő kommunikációs szemlélet, az angol analitikus nyelvfilozófia műhelyében kidolgozott beszédaktus-elmélet, a nyelvhasználat pragmatikai jellegzetességeinek a felismeréséből adódó szemlélet csakúgy, mint a szociolingvisztika és a pszicholingvisztika eredményei, a szociológia, a lélektan, a retorika és a poétika vizsgálatából leszűrhető következtetések hasznosítása vagy mindezeknek a tényezőknek az irodalomtudomány és a stilisztika megújulására gyakorolt hatása, a logika, a filozófia, a szemiotika, a matematika jelenléte a fenti folyamatokban — ezek a szinte láncreakció-szerűen felbukkanó, egymásba fonódó szakterületek közvetve vagy közvetlenül alkotják azt a tudományos keretet, amelyben megszületett a korszerű szövegnyelvészet. (Az egész folyamat kibontakozásának részletezőbb elemzését lásd Máté i. m. bev. tanulmány 21–6; Pléh Csaba—Radics Katalin: Beszédaktus-elmélet és kommunikációkutatás.

ÁNyT. 14 [1982.]: 87–108; Szabó Zoltán: A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai. Kolozsvár-Napoca, 1977.; uő.: Szövegnyelvészet és stilisztika. Budapest, 1988. 5–52; Terestyéni Tamás: Konvencionális jelentés — kommunikációs jelentés. Budapest, 1981.)

Ha egy röpke pillantást vetünk a korántsem a teljesség igényével felsorolt tudományterületekre, vagy elmélkedni kezdünk a szövegnyelvészetnek még a felsorolt tudományterületeknél is gazdagabb és szerteágazóbb összefüggérendszeréről, akkor teljesen nyilvánvalónak és helyetállónak tűnik az a megállapítás, hogy a szövegnyelvészet a humán tudományokban az integrálódásnak a legmagasabb szintjét képviseli. Igazat kell tehát adnunk Szabó Zoltánnak, aki a szövegnyelvészetet így jellemzi: „A szövegnyelvészet nyelvtudományi forrásai és kapcsolatai más tudományágakkal kialakított viszonyai sokfélék (. . .) Szoros kapcsolata, sőt feladatköri egybeesése van az újabb nyelvtudományi irányzatokkal, a strukturalizmussal, a szemiotikával és ezeken mint „szuperelméleteken” át sok más tudománnyal: a szociológiával, lélektannal, matematikával és a művészetekkel (. . .) Ha a szöveg szépirói, akkor természetesen a vizsgálat elképzelhetetlen az irodalomtudomány, poétika és stilisztika nélkül (. . .) Egy biztos, ott, ahol a szövegnyelvészet cselekvő életet él, igazán integráló diszciplína lett belőle: jogot formál nyelv- és irodalomtudományi ágakra, magába olvaszt és magához hasonlító olyan diszciplínákat, mint amilyen a stilisztika, a poétika, esetleg az irodalomelmélet (. . .) Mindebből az is következik, hogy a szövegnyelvészet az említett sokféle forrása és kapcsolata miatt némileg foglalatossága összegezése mindannak, amit a mai stilisztika nyelvelméleti alapjairól, a strukturalizmusról, szemiotikáról, matematikai nyelvészetről és a generatív nyelvtanról az előző fejezetekben elmondtunk” (Szabó Zoltán: A mai stilisztika . . . 175–176. A kiemelés mindkét helyen tőlem: M. J.)

3. A határtudományok kialakulása — amint ebből a szerfőlött vázlatos tudománytörténeti körképből is kikövetkeztethető — nem azt jelenti, hogy a szóban forgó tudományágakat vagy azoknak részterületeit a tudományok nagy rendszeréből kiragadjuk és mechanikusan egymás mellé állítjuk, s közben mindegyik kifejti sajátos tudományos metodológiájának megfelelően a maga csálhatatlannak tartott véleményét. A határtudományok kialakulása fejlődési tendenciák eredménye, amelyek csak megfelelően előkészített szellemi talajon hatnak. Németh László Ortega y Gasset-ről szóló szép esszéjének egy gondolatát némileg módosítva, nyugodtan állíthatjuk, hogy a határtudományi státusz az érdekelt tudományok ontológiai „velejének” a kiszívását, szerves egységét jelenti. (Vö. Németh László: Megmentett gondolatok. Budapest, 1975. 351.)

Nagyjából tehát ebben vagy egy ilyenfajta tudománytörténeti keretben kell szemlélnünk egy-egy országnak az utóbbi két-három évtizedben a nyelvészeti kutatá-

sokban elért elméleti és gyakorlati eredményeit. A romániai magyar szövegnyelvészet kialakulását, eredményeit és fejlődési távlatait vizsgálva, föltétlenül utalnunk kell a romániai magyarság tudományos életének sajátos arculatára. Minthogy a kétmillió magyar nemzeti kisebbség Románia mai nemzeti határain belül él, a dolgok természetes rendjénél fogva mind gazdaságilag és politikailag, mind pedig szellemileg kapcsolódik a románság életéhez. Ez a „romániaiság” azonban az élet különböző területein eltérő módon nyilvánul meg: szorosabb a gazdasági és a politikai kötöttség, viszont lazább, de nem jelentéktelen a művelődési és a tudományos kapcsolat sem. Mondanunk sem kell, hogy a szellemi élet terén az anyanemzethez fűződő kapcsolatok az erősebbek: az anyanyelv összetartó ereje, a közös történelmi múlt, az azonos lelki alkat, a szokások és hagyományok azonos szellemiséget formáló ereje stb. elsősorban és főleg a kulturális élet termékeiben és intézményrendszerében jut kifejezésre. Tehát ez a kettős kötődés fejezi ki a bennünket most elsősorban érdeklő romániai magyarság sajátos szellemi arculatát. Ehhez a gondolatmenethez még hozzá kell tennem azt is, hogy a tudományok — ha nem par excellence nemzeti tudományokról van szó —, sokkal semlegesebbek és „nemzetközibbek”, mint a művelődési szféra más termékei. De a hatás és kisebb mértékben a kölcsönhatás itt is egyáltalán nem elhanyagolható mértékben érvényesül.

Ily módon a romániai magyarság tudományos élete sajátos módon fejlődik a következő koordináta-rendszerben: megvan a viszonylagos önálló élete, szoros kapcsolatot tart fenn a román tudományos élettel, ezen keresztül vagy közvetlenül kapcsolódik a nemzetközi tudományossághoz és végül a legszerveesebb egységben fejlődik az egyetemes magyar tudományos élettel.

4. Az előző részben (lásd a 3. pontot) már rámutattam arra, hogy a tudományos életben bizonyos fejlődési tendenciák csak a szellemileg megfelelően előkészített talajon bontakozhatnak ki, és csak ennek révén segíthetik a tudományos fejlődés folyamatát. Ha az imént említett koordináta-rendszerhez térünk vissza, akkor el kell mondanunk azt is, hogy a szövegnyelvészeti metodológia kialakulásához a román nyelvtudományban a tudományos talaj elméletileg és módszertanilag elő volt készítve. (Lásd Máté Jakab: Paul Miclău: *Semiotica lingvistică. Timișoara, 1977.* című könyvéről szóló ismertetésének a bibliográfiai jegyzékét. *ÁNyT.* 16. 1985.) Ám ez leginkább csak közvetve segítette a romániai magyar szövegnyelvészet kibontakozását elsősorban az új iránti fogékonyságával. De legalább ennyire fontos a szubjektív tényező megléte és a szilárd háttér: az egyetemes magyar szellemiség, vagyis az, hogy a romániai magyar nyelvészet az egyetemes magyar nyelvtudománynak szerves része, legjobb hagyományainak — a megváltozott körülmények között is — következetes folytatója, azzal a jellegzetességgel, ami a nemzeti kisebbségi állapotából következik és amit ez az állapot feladatként a tudomány művelőire ró. Az 1945 utáni korszakban ennek a hagyománynak a folytatói, a magyar örökség letéteményesei és a kisebbségi állapot diktálta feladatok megvalósítói a nemzeti, nemzeti-ségi tudat megőrzésében és erősítésében a nagy „hármás”: Szabó T. Attila, „az egeket tartó ember” (Sütő András), aki azért volt konzervatív, mert szerette konzerválni azt, ami értékes, szép és jó; Gálffy Mózes, Márton Gyula és a bölcsészettudományi karok (Kolozsvár, Marosvásárhely, Bukarest) és a tudományos kutatóintézetek magyar munkatársainak létszámban egyre csökkenő „csapata”, valamint az a több száz egykori lelkes tanítvány, magyar szakos tanár, akik ma igen nehéz körülmények között — a lehetetlennel is dacolva — próbálják továbbadni és ápolni azt az örökséget, amit mestereik hagytak rájuk.

Az egykori „nagyok”, akik szintén az elődökre támaszkodtak, ma már mindhármán a kolozsvári házsongárdi temető csendjében alusszák örök álmukat. Örökségüket, azt, ami „értékes, szép és jó”, az utánuk következő nemzedék ápolja tovább, a hagyó-

mányt meg nem tagadva, csupán más irányban folytatva. (Lásd Máté Jakab: A felsőfokú hungarológiai oktatás és a tudományos kutatás helyzete és távlatai a Román Szocialista Köztársaságban. Nyr. 106 [1982.]: 419–30; Szabó Zoltán: A romániai magyar nyelvészeti kutatások: eredmények, feladatok. NyéK. 46 [1982.]: 25–29.)

5. A romániai magyar nyelvtudományban ez az irányváltozás voltaképpen már az ötvenes évek első felében megkezdődött, midőn a nyelvészeti stúdiumok egy új kollégiummal, a magyar irodalmi nyelv történetével bővültek, melynek a kolozsvári Bolyai Tudományegyetemen az első előadója Szabédi László, akit széleskörű műveltsége, kifinomult költői érzékenysége és esztétikai ismeretrendszere valósággal predesztinál erre az egyáltalán nem könnyű feladatra. Hiszen egy új kollégiumnak a módszerét és szinte előzmény nélküli rendszerét kellett kidolgoznia és megalapoznia, egy új tudományos programnak az alapjait kellett leraknia. Szabédi 1959 áprilisában bekövetkezett tragikus halála után az új tantárgy előadásával az akkor a harmincas évei elején járó Szabó Zoltánt bízta meg a Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szabó Zoltánnak egyáltalán nem volt könnyű dolga, sőt igen nehéz helyzetbe került, hiszen a Bolyai Egyetem egyik legkiválóbb tanárának az örökebe kellett lépnie. (E sorok írója tanúja volt hosszas vívódásainak.) Ellenben Szabó Zoltán, akinek a korabeli egyetemi kötöttségek következtében (az ún. normarendszer, mely szigorúan megszabta az egyetemi oktatók heti óraszámát) „be kellett barangolnia” a nyelvtudomány minden területét és ezáltal, valamint öt idegen nyelv alapos ismeretének a hasznosításával, saját rendszerességére és módszerességére támaszkodva olyan elmélyült és szerteágazó szakismeretekre tett szert, amit szorgalmával állandóan csak gyarapított, hogy a romániai magyar nyelvtudományban az akkor külföldön bontakozó új irányzatoknak elismert szaktekintélyévé vált, s mindenképpen méltónak bizonyult a nagy előd felelősségteljes feladatának a folytatására.

A hatvanas évek első felében kezdődött Szabó Zoltán oktatói és tudományos tevékenységében egy határozottabb fordulat az akkor éppen fellendülőben levő stilisztikai kutatások felé, ami természetesen szorosan összefüggött egyetemi oktatói tevékenységével is, hiszen a magyar irodalmi nyelv történetének az előadója volt. A stilisztika iránti érdeklődése — az ötvenes-hatvanas években kibontakozott nyelvészeti irányzatok alapos ismeretével párosulva — azt eredményezte, hogy Szabó felismerte azokat a kedvező lehetőségeket, amelyeket az akkoriban körvonalazódó szövegnyelvészet jelentett a hagyományosnál eredményesebb stilisztikai vizsgálódások számára. Ezzel a nagy jelentőségű felismeréssel voltaképpen azt az utat követte ki, amely végül is a romániai magyar szövegnyelvészet kialakulásához vezetett.

Nem mindig szerencsés, sőt buktatókat rejlhet magában, ha egy tudományos koncepció vagy irányzat meghonosítását egyetlen személy nevével és tevékenységével kapcsoljuk össze. Ám aki valamennyire járatos a romániai magyar tudomány legutolsó négy évtizedének a történetében, az nagyon jól tudja, hogy a romániai nyelvtudományban a szövegnyelvészeti koncepciót tevékenysége révén Szabó Zoltán honosította meg, ő szerzett híveket az új felfogásnak, főleg a stilisztika és szövegnyelvészet egymásrautaltságának vizsgálatában. Hogy az elfogultság leghalványabb látszatát is elhárítsam magamtól, neves hazai nyelvtudósunkra, Károly Sándorra hivatkozom, aki a szövegnyelvészet és a stilisztika kapcsolatáról, a kettő együttes műveléséről szólva Szabó Zoltánt „a legnagyobb munkásságot felmutató magyar tudós”-nak nevezi. (Vö. Károly Sándor: A szöveg és a jelentés szerepe kommunikációs szemléletű nyelvészeti törekvéseinkben. Szathmári—Várkonyi [szerk.]: A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Budapest 1979. 29.) Így hát kétségtelen, hogy Szabó Zoltán tevékenységével az egyetemes magyar szövegnyelvészeti vizsgálódásokban és főleg a szövegszintűsége alapozott stilisztikai kutatásokban igen-igen előkelő helyet foglal el, s a nemzetközi szakirodalomban is a szövegnyelvészet

és a stilisztika egyik jelentős szaktekintélyének és művelőjének tekintik, amit a tudományos publikációira történő hivatkozások növekvő száma is tanúsít.

6. Szabó Zoltán egész tudományos tevékenységének egyik fő jellegzetessége az, hogy nem csupán eredeti kutatásokat végez, vagyis tevékenysége nem korlátozódik csupán a szövegszintűségeen alapuló magyar stilisztikai vizsgálódásokra, hanem elmélyült és szerteágazó szakmai műveltsége birtokában bőven kiveszi részét a Károly Sándortól „ikertudományágak”-nak nevezett szövegnyelvészeti és stilisztika elméleti és módszertani kérdéseinek a tisztázásából is. A romániai szakkiadványokban román és idegen nyelven (angol, francia, német) megjelentetett publikációiban vagy a nyugati szakfolyóiratokban publikált tanulmányaiban a dolgok természeténél fogva az „ikertudományok” egy-egy elméleti vagy módszertani kérdésének a tisztázásával, elemzésével foglalkozik, és még azt sem ártallja, hogy időnként rövidebb vagy hosszabb szemlecikkekben számoljon be a magyar olvasónak valamelyik idegen nyelven megjelent jelentős munkáról, vagy a román szakközönségnek egy-egy sikeres magyar nyelvészeti kiadványról. Szabó Zoltánnak a már többször említett széles körű szakmai műveltsége igen jó szintetizáló képességével is párosul. Ennek eredményeként — főleg a magyar olvasók — már eddig is több alkalommal igényes és színvonalas áttekintést nyerhettek a szakma egy-egy tudományelméleti vagy módszertani kérdéséről.

Nem térhetek ki Szabó Zoltán több tucat szövegnyelvészeti és stilisztikai tanulmányának részletesebb elemzésére, de ha a terjedelmesebb munkák megjelenésének időrendjét tekintem fő szempontnak, akkor előzményként két kiadványt kell megemlítenem: mindkettőnek a címdalán ott található Szabó Zoltán neve. A Kis magyar stilisztikának (Bukarest, 1968.) szerkesztője és egyik társszerzője Bartha János, Horváth Tibor és J. Nagy Mária mellett, a Kis magyar stílustörténetnek pedig (Bukarest, 1970., melynek bővített, átdolgozott kiadása 1982-ben Budapesten jelent meg) ő az egyetlen „gazdája”. Mindkét munka a szépirodalmi stílus kérdéseivel foglalkozik, és bár az egyiket sem tekinthetjük a par excellence szövegközpontúság szellemében fogant alkotásnak, mégis — különösen a Kis magyar stílustörténet és annak is főként a második, a budapesti kiadása, mely a magyar stílusváltozásokban érvényesülő tendenciákat mutatja be — már kimutatható és nyomon követhető a szövegvizsgálódási szemléletének az érvényesítése.

Az egyre érettebb szövegközpontúság felé vezető úton Szabó Zoltán tevékenységében és szemléletének „radikalizálódásában” igen fontos állomás A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai című könyvének a megjelenése (Kolozsvár-Napoca 1977.). A cím kétféleképpen is értelmezhető. Felfoghatjuk úgy is, mint a 20. század stilisztikai, poétikai és irodalomelméleti irányzatai (pl. az orosz formalizmus, a fenomenológiai irányzat stb.) nyelvelméleti alapjainak a bemutatását, de egyáltalán nem erről van szó. Szabó Zoltán a 20. század különféle nyelvrudományi irányzatainak — a strukturalizmusnak, a szemiotikának, a szemantikának, a matematikai nyelvészethez, a generatív grammatikának — részletekbe menő ismeretében azt vizsgálja, hogy többnyire a Saussure örökségéből inspirálódó irányzatoktól milyen elméleti és módszertani indíttatást kapott a napjaink korszerű stilisztikája. A neves szerzőnek nem volt könnyű dolga, hiszen egy meglehetősen eltérő módon értelmezett tudományágnak a helyzetét, alapvető elméleti és módszerbeli kérdéseit kellett tisztáznia a 20. század legjelentősebb nyelvészeti irányzatainak a nagy összefüggésrendszerében.

Hogy miért tekintem Szabó Zoltánnak ezt a munkáját az egyre érettebb szövegközpontúság felé vezető úton jelentős alkotásnak? Szabó már e munkája megjelenése előtt is több magyar és idegen nyelven publikált tanulmányában is foglalkozott a stilisztika és a szövegnyelvészeti kapcsolatának elvi és módszertani kérdéseivel (lásd Békési Imre: A gondolkodás grammatikája. Szöveg- és mondat szerkezeti elemzések. Budapest

1986. 368–9; Szabó Zoltán: Szövegnyelvészet és stilisztika. Budapest 1988. 334–5.), tehát a fenti megállapításom néminemű ellentmondást idézhet elő. Ez így is van, de legjobb ismereteim szerint Szabónak ez az első terjedelmesebb tanulmánya, ha úgy tetszik, összegező munkája, melyben a szervező elvek mindvégig a szövegszintűség igényeinek megfelelően működnek.

Szabó Zoltán legújabb munkájában (Szövegnyelvészet és stilisztika. Budapest, 1988.) a korszerű stilisztika és szövegnyelvészet szerves kapcsolatának elvi és módszerbeli kérdéseit elemzi a tudományosság legmagasabb szintjén. Bevezető fejezetében a jó másfél, két évtized során kikristályosított felfogását fejti ki a szövegnyelvészetről, számba veszi a legkülönbözőbb ágait (szövegfonetika, szöveggrammatika, szövegszemantika, szövegpragmatika stb.), és azoknak a legfontosabb mozzanatait világítja meg, ütköztetve egymással az eltérő felfogásokat, hogy aztán ezekből a konfrontációkból alakítsa ki a maga eredeti álláspontját a szóban forgó kérdésről.

A monográfia nagyobb része a stilisztika és a szövegnyelvészet kapcsolatának meglehetősen teljességre törekvő elemzésével foglalkozik. A teljességre törekvésen azt értem, hogy a szerző a teoretikus szövegnyelvészet legtágabban értelmezett fogalom- és kategóriarendszerére támaszkodva veszi számba a korszerű stilisztika kidolgozásra váró kérdéseit, s ezzel párhuzamosan arra is fényt derít, hogy a szövegnyelvészet különböző területei (tehát a szövegfonetika, a szöveggrammatika, a szövegszemantika stb.) milyen elméleti és módszertani apparátussal segítik vagy segíthetik a stilisztikát — mondjuk a stílus vizsgálatának grammatikai, szemantikai vagy pragmatikai szintjén, ebbe természetesen beleértve a beszédaktus-elméletben rejlő lehetőségek felhasználását, a londoni nyelvészociológiai iskola és sok más szövegelméleti és stilisztikai irányzat felfogását is. Mindez pedig a szöveg és a stílus szoros kapcsolatára utal, arra ti., hogy a stílus a szöveg kísérő jelensége, a szövegalkotás módzata. (Szabó idézi Fr. Miko és Roland Harweg megállapítását könyvének 98. oldalán. A kiemelés tőlem: M. J.) Szabó Zoltán is erre építi a szövegnyelvészet és a stilisztika szoros kapcsolatára vonatkozó felfogását. Ezt igazolja az is, hogy a szövegszervező elv és a szövegkohézió (nem a lineáris, hanem a globális kohézió) mellett a szerző stíluskohézióról is beszél, ami felfogása szerint nem más, „mint az irodalmi mű stílusát alkotó elemek összetartó ereje” (Szabó i. m. 105).

Természetesen hosszasan és sokkal behatóbban lehetne Szabó Zoltánnak ezt a munkáját elemezni, ha terjedelmi kötöttségek nem akadályoznának ebben, hiszen az egyetemes magyar nyelvtudománynak egyik igen jelentős, világ színvonalon mozgó munkájáról van szó. Jómagam Szabó Zoltán könyvének csak néhány igen általános mozzanatára utalhattam, de aki ismeri a megfelelő hazai és nemzetközi szakirodalmat és a neves kolozsvári szerző eddigi szövegnyelvészeti és stilisztikai vizsgálódásainak igen nagyrészt hazai szakkiadványainkban eddig közölt eredményeit, az talán ezekből az általános megállapításokból is joggal következtethet a könyv értékeire.

Szabó ebben a könyvében (de ez a többire is vonatkozik) nem csupán bámulatosan és szédületesen gazdag szakirodalmi ismereteivel ejti ámulatba a jámbor olvasót, hanem azzal a nagyszerű disztinváló képességével is, ahogyan rendszerezi ezt a tengernyi nagyságú irodalmat. Fejtegetéseiben határozottan és magabiztosan érvényesíti az anyag értelmezésére kialakított rendszerező elvét, ami azt jelenti, hogy a tételei megalapozására bemutatott óriási szakirodalmat remek érzékkel tudja összegezni és koncepciójának kialakításában hasznosítani.

A Szövegnyelvészet és stilisztika című munka nem csupán elméleti értékei révén kerül az egyetemes magyar nyelvtudomány legjobb alkotásai közé. Elméleti értékeit hitelesítik a könyv terjedelmének felét kitevő stilisztikai elemzések is, ezekben a szerző Csokonai, Ady Endre, József Attila, Mikszáth Kálmán, Bródy Sándor és Kosztolányi

egy-egy művén mutatja be a műelemzéssel összekapcsolt, szövegszintűsége alapján stilisztikai elemzés mintáját. Még mindig az értékeknél maradva, milyen tanulságokkal szolgálhat egy ilyen monográfia a romániai magyar és az egyetemes magyar szövegnyelvészeti és stilisztikai kutatás számára? Elméleti fejtegetései után a tanulságokat maga a szerző vonja le, amit szó szerint idéznem már csak azért is hasznos lehet, mert egy koherens tudományos távlati programnak fontos mozzanatait villantja fel. „A szövegnyelvészet — írja Szabó — abban segíti a stilisztikát, amiben leginkább segítségére szorul. Azaz:

1. a stilisztikának az általános tudományelmélet szempontjából nem megfelelő elméleti alapjait javítja, új elméleti alapokat biztosít, és egyáltalán új forrásokat nyit számára, amelyekből egy új stíluselmélet kialakítható;

2. a stilisztika alapfogalmainak, például a stílusnak nem mindig világos, pontos értelmét, másokkal való, de eddig kellőképpen nem tisztázott összefüggéseit új megvilágításba helyezi;

3. a stilisztika egymással összefüggésbe nem hozott tanulmány típusai, ágai számára egységes keretet nyújt mindenekelőtt a szöveg szintjeinek és a stilisztika ágainak az összekapcsolásával . . . ;

4. meg tudja szüntetni a stilisztika eddigi legfeltűnőbb egyoldalúságát, az erőteljes szóközypontúságot;

5. kedvezően hat a szövegszintű formák közvetlen alapjának, az eddig elhanyagolt mondatstilisztika kifejlesztésére;

6. a mondatnál nagyobb egységek számára a természetes keretet, a szövegszintű vizsgálatot biztosítja;

7. a mondat és az annál kisebb egységek számára a szövegbeli jelentéskiterjedés és a szövegszerkezeti kisugárzás figyelembevételével a mindenképpen szükséges tág vizsgálati alapot szolgáltatja;

8. az eddig eléggé elszigetelő és atomisztikus, a részletek számbavételében kimerülő stilisztikai elemzés számára olyan elveket és technikát kínál fel, amelyek segítségével a szövegegész stílusa ragadható meg, sőt az elemzés egy elmélete, egy különben még csak részleges stíluselmélet is kialakítható szövegelméleti forrásokból;

9. a szöveg feletti stílus kategóriák vizsgálata, a stílustipológia, a stílustípusok jellemzése számára elméleti és módszertani analógiákat, mindenekelőtt a szövegtipológia eredményeit kínálja;

10. lehetővé teszi a stilisztika számára is az interdiszciplináris kapcsolatok kiépítését” (Szabó i. m. 155–6).

Ebből az összegezésből valóban az derül ki, hogy amit az imént Frantisek Miko és Roland Harweg alapján idéztem, hogy ti. a stílus a szöveg kísérő jelensége (Fr. Miko), ill. a szövegalkotás módozata (R. Harweg) — mélységesen igaz olyannyira, hogy a szövegnyelvészet és a stilisztikát, na meg a műelemzést olykor alig lehet szétválasztani egymástól. Tudom, hogy ez túlzás, mert elméletileg szétválaszthatók ezek a kutatási területek, de a gyakorlatban például, ha Kosztolányi Néróját vagy Thomas Mann Varázshegyét akarom elemezni, tehát ha par excellence műelemzésre szánom el magam, a szövegelemzés akarva-akaratlanul valamilyen formában „mozgósítja” a stilisztikát is, mint ahogyan a stilisztikai elemzés is elképzelhetetlen szövegelemzés nélkül. Ezeknek a kutatási területeknek a szoros kapcsolatát, összefonódását kitapinthatjuk egy másik romániai kiadványban is, A szövegvizsgálat új útjai című tanulmánykötetben. (Szerk. Szabó Zoltán. Bukarest, 1982.)

A szövegnyelvészet, a stilisztika és a műelemzés szoros kapcsolata, összefonódása magában az anyag természetében rejlik, a mai korszerű gyakorlati szöveg- és stilisztikai

elemzések is föltétlenül ezt igazolják: „felidézük” egymást, egyik a másik nélkül nem létezik. Nos, ez nem hiba, csupán annak a jele, hogy a jövőben még a szövegnyelvészetnél komplexebb módszertan is kialakulhat.

7. „A szövegvizsgálat új útjai” című kötetben a romániai magyar szövegnyelvészet négy neves, Romániában és külföldön is jól ismert művelőjének a tanulmányát olvashatjuk. A szerzők és tanulmányaik sorrendben a következők: Schveiger Paul (A szövegnyelvészet néhány elméleti kérdése), Murvai Olga (Szempontok szövegjelentés és a modalitás kapcsolatának a vizsgálatához), Szabó Zoltán (A szövegnyelvészet stilisztikai jelentősége) és Cs. Gyimesi Éva (A műelemzés módszertanához). Külön említem az igen tehetséges, tudományos pályája kezdetén levő Józsa Máriát, aki A szövegnyelvészet egy elbeszélés-elméleti alkalmazása című tanulmányával méltóképpen képviseli a kötet igényességét és tudományos színvonalát. Józsa Mária a francia narratológiai iskola elméletére támaszkodva, de más forrásokból is inspirálódva — melyekben igen otthonosan mozog — remek érzékkel és az alkotó fantáziát sem nélkülöző merészséggel és hozzáértéssel végzi el James Joyce 15 novellából álló Dublini emberek című elbeszélésciklusának komplex elemzését. Egy négyszintes modell szintaktikai komponensből kiindulva halad és jut el a szemantikai és a pragmatikai komponensen keresztül az elbeszélésciklus világképének a kibontásához.

A tanulmánykötet — elméleti beállítottságánál fogva — a nyolevanas évek elejére a szövegnyelvészeti vizsgálódásokban kialakult vagy olykor még hipotézisek formájában élő és ható különféle elképzelések és felfogások sokaságában próbált rendet teremteni.

Schveiger Paul nevéhez kapcsolódik a kötet legelméletibb beállítottságú dolgozata, mely egyben megbízható elméleti felvérteztséget is dicseri. Tanulmányában sikerült „mozgásba hoznia” a korszak nyelvtudományának szinte valamennyi részterületét, és a generatív szemléletmódból kiindulva — mely Schveiger számára az egész tudományos láthatáron a legbiztosabb fogódzót jelenti — a beszédaktus- és a kommunikációelméleten, a szemantikán, a logikán, a pragmatikán és a lélektanon, valamint a szociológián át jut el a szövegszintűség lényegéig, melynek magva a szövegkohézió, s ennek kontextusa: a szöveggrammatika, a szemantika, a szintaxis, a pragmatika, valamint a szöveg pre-szuppozíciói és logikája.

Schveiger elméleti felvérteztséget tanúsító fejtegetések újból és újból — ebben a kötetben is — előtérbe állítják a szemantika és a szintaxis viszonyát. Közismert tény, hogy a hatvanas évek első felében a generatív grammatikában a szemantika a szintaxis részeként jelenik meg, a szövegnyelvészeti metodológia kibontakozásával ez a viszony módosul, mégpedig olyképpen, hogy most a mondatok szintaktikai szerkezetéből kivont szemantikai elem válik elsődleges szervező, integráló erővé (lásd Józsa Mária i. m.: 199. és Kelemen János: Szöveg és jelentés. ÁNyT. 11. Budapest, 1976: 194). A szövegnyelvészeti kutatások térhódításával járt az a lényeges felismerés is, hogy a szövegjelentés feltárásában csupán a valóságra vonatkoztatás mozzanata igen kis mértékben segíti a kutatót — célja elérésében. Ez azt jelenti, hogy a „tárgyi” jelentés mellett a kutatónak föltétlenül figyelembe kell vennie a „kommunikatív” jelentést is, vagyis azokat a szóban forgó beszédhelyzetben jelen levő mozzanatokat (főleg külső tényezőket), amelyek közvetve vagy közvetlenül befolyásolják a szöveg jelentésének a módosulását. A szöveg jelentését alakító, árnyaló, döntő mértékben meghatározó tényezők sorában fontos szerepe van a modalitás vizsgálatának.

A szövegjelentés és a modalitás viszonyát vizsgálja igen szakavatott kézzel Murvai Olga, a bucaresti egyetem Magyar Tanszékének a tanárnője. Ezt a szerteágazó és bonyolult kérdéskört a logika és a filozófia, a pragmatika és a lélektan, a beszédaktus- és a kommunikációelmélet kontextusában beágyazva és olykor a matematikai szemléletmód-

ban is egy kissé „megmártóztatva” elemzi a bukaresti szerzőnő. Ennek lényegét úgy véli feltárhatónak, hogy egy logikai keretet állít fel, és a fontosabb modális értékeket az aleutikus, az episztemikus, a deontikus, a kívánság és az érzelmi modalitás kategóriájában írja le, mégpedig úgy, hogy az aleutikus modalitás a szükségszerű, az episztemikus a biztos, a deontikus a kötelező értéket fejezi ki, a kívánság-, modalitás kifejezésekor a közlő alany személyes tapasztalata alapján mondandóját áthelyezi a kívánság, az óhajítás síkjára, az érzelmi modalitás pedig nagyjából a kedvező/kedvezőtlen értékek között mozog. (Részletesebben lásd Békési Imre: Szabó Zoltán (szerk.): A szövegvizsgálat új útjai. Bukarest 1982. Népr. Nytud. 24–25 [1982.]: 243–6; Máté Jakab: Szabó Zoltán [szerk.] i. m. Nyr. 107 [1983.] 3: 354–62.)

Murvai Olga logikusan fölépített dolgozatának egyik igen sikeres előzménye a nálunk is ismert és kedvezően fogadott tanulmánya, mely „Szöveg és jelentés. A szabad függő beszéd szövegnyelvészeti vizsgálata” (Bukarest, 1980.) címen látott napvilágot. A Szöveg és jelentés című tanulmányában, mely a hetvenes évek második felében megvédett doktori (kandidátusi) értekezésének átdolgozott változata, legfontosabb céljának a szabad függő beszéd szövegnyelvészeti és kommunikációelméleti vizsgálatát tűzte ki, amit a századforduló magyar impresszionista prózájában a szabad függő beszéd stílus-történeti és szövegépítési funkcióinak az elemzésével kíván kiegészíteni. Ami Murvai Olga felfogását megkülönbözteti a szabad függő beszéd klasszikus értelmezésétől (lásd például Eugen Lereh, Etienne Lorek, Leo Spitzer és mások felfogását I. Iordan könyvében: *Lingvistica romanică*; Bukarest, 1962. 132–46), az abban összegezhető, hogy a kommunikációelméleti és a szövegnyelvészeti keret, illetőleg szemléletmód egy olyan komplex modellt eredményezett, amelynek segítségével sikerült közel férkőznie a századforduló magyar impresszionista prózájának a legeldugottabb szálaihoz, s az irodalmi közlési folyamat különféle tényezőinek (író, narrátor, szereplő, mesélő, olvasó stb.) az aprólékos vizsgálata hozzásegítette, hogy pontosabban körvonalazza a szövegszerkezet és az irodalmi mű kompozicionális szerkezetének a jelentéstani kapcsolatait. (Részletesebben lásd Kemény Gábor: Szöveg és jelentés Nyr. 106 [1982.]: 465–76.)

Ezenkívül több szövegnyelvészeti, műelemző és stilisztikai tanulmánya jelent meg a romániai (magyar és román vagy más idegen nyelven) és a magyarországi szakfolyóiratokban, valamint más külföldi szakkiadványokban. (Lásd Murvai Olga: A szabad függő beszéd stílushatásának kérdéséhez Babits Halálffiai című regénye alapján. Nyr. 100 [1976.]: 289–96; Szövegszerkezet és stílusforma Kaffka Margit novelláiban. Szabó Z. [szerk.]: Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról. Bukarest, 1976: 89–140; A szabad függő beszéd mint kommunikációelméleti modell. NyIrK. 1978: 31–40; A szöveg kontextuális kapcsolatai. MNy. 75 (1979.): 170–6. Stb.).

De megemlíthetem még azt a gondosan összeállított kötetét is, amely a mai stilisztika-, irodalomelmélet és műelemzés legjelentősebb képviselőinek egy-egy munkájával ismerteti meg a magyar olvasót (Stilisztikai tanulmányok. Bukarest, 1976.), és egy gondosan megírt utószóval tájékoztatja a magyar olvasót a stilisztikai vizsgálódások és felfogások változásairól.

Szabó Zoltán szintézise a kötet legterjedelmesebb tanulmánya, egy több éven át érlelt koncepció igényes kifejtése. Felfogását a Szövegnyelvészet és stilisztika című könyve kapcsán már viszonylag részletesebben ismertettem, itt most csupán arra utalok, hogy A szövegvizsgálat új útjaiban szereplő tanulmánya voltaképpen megalapozása annak, amit a Szövegnyelvészet és stilisztika című munkájában bővebben kifejtett.

Jelentőségét és megállapításainak elmélyültségét tekintve is A szövegvizsgálat új útjai című kötet egyik igen figyelemre méltó szellemi alkotása Cs. Gyimesi Évának A műelemzés módszertanához című tanulmánya. Még témájuk különbözősége ellenére is szinte önmagától kínálkozik Szabó Zoltán és Cs. Gyimesi Éva tanulmányának az össze-

hasonlítása. Mindkét szerző tanulmánya, de a többié is, a szövegközpontúság szellemében fogant értekezés. Ám a két szerző tanulmánya összehasonlításának és közelítésének lehetőségét nem az indokolja és magyarázza, hogy az irodalomtudomány és a nyelvészet még nem is olyan régen egy járszalagon mozgott, a kínálkozó összehasonlítás lehetősége a közös szemléletben van. Cs. Gyimesi Éva, akárcsak Szabó Zoltán, a szövegközpontúságra, ennek fogalmi és módszertani elveire építi fel koncepcióját. Cs. Gyimesi Éva az irodalomtudománytól indul el a szöveg felé, miközben jól kiérlelt koncepciója alapján ütközteti a műelemzésre vonatkozó elképzeléseit; Szabó Zoltán pedig a nyelvészetből kiindulva a stilisztikán és mindenfajta, a nyelvészet „holdudvarába” eső területen át ér el a szövegig.

A hat évvel ezelőtti ismertetésemben (Nyr. 107 [1983.] 3: 354–62) magáról a kötetről is (ti. A szövegvizsgálat új útjai című kötetről van szó) és Cs. Gyimesi Éva tanulmányáról is úgy vélekedem, ahogyan ma is: Kolozsvár, ha a fővároshoz képest vidék is, de ennek a „provinciának” a magyar szellemisége világ szinten mozog, tehát nyoma sincs benne „a vidéki látóhatár korlátainak”. Ezt ennek a kötetnek mindegyik tanulmánya igazolja, de igazolja Cs. Gyimesi Évának nemcsak a kötetben levő tanulmánya, hanem egész eddigi tudományos és magas szintű publicisztikai tevékenysége is. A kolozsvári kollégánő két évtizedes tudományos pályafutása során gondolatgazdag és eredeti alkotásaival vonta magára az egyetemes magyar nyelvtudomány és a társtudományok művelőinek a figyelmét. Színvonalas és igényes tudományos tevékenysége, valamint egyetemi oktatói gyakorlata Cs. Gyimesi Évát egyszerre a tudományos gondolkodás két nagy, de — ha úgy tetszik — négy rokon területéhez köti: a magyar és az általános nyelvészethez, valamint a magyar és az egyetemes irodalomtudományhoz, és mindkét — vagy ha úgy tetszik mind a négy — területen kihagyások nélkül, állandóan jelen van. A Mindennapi nyelvünk című nyelvművelő kötete után (Bukarest, 1975.) részben a kényszerítő körülmények hatására, részben pedig az irodalom iránti érdeklődése és elkötelezettsége egyre közelebb viszi az irodalomtudományhoz nemcsak az oktatói gyakorlatában, hanem tudományos tevékenységében is. „Hogy Gyimesi Éva az intuitív érzékenység és a szakmai öntudat együttes vállalásával — írom a fenti Nyr.-beli ismertetésemben — miként próbálja fölárni az irodalmi művek, s köztük is a líra esztétikumát és az ennek nyomán kibontakozó költői világképet, annak érzékeltetésére hadd álljon itt az az árnyalt elemzés, melyet Találkozás az egyszerűvel (Bukarest, Kriterion Könyvkiadó 1978.) című, remekbe szabott könyvében nyújt az olvasónak. Színvonalas tudományos publicisztikájában (Korunk, Utunk, A hét stb.) és egész eddigi tudományos tevékenységében a magas szintű szakismeret sohasem volt öncél, mindig »hűséges szolgáltatója« maradt az esztétikum, az irodalmiság földerítésének” (Máté Jakab i. m. Nyr. 107 [1983.]: 360).

Ha Cs. Gyimesi Éva tudományos tevékenységét akarom jellemezni, ezeket az állításaimat ma is fenntartom. Legfeljebb a Találkozások az egyszerűvel című kötetét méltatnám részletesebben és utalnék az azóta megjelent írásai közül — Tamási kisinasának a szavaival élve — arra a könyvére, amelyben megvalósította a legnagyobb dolgot azáltal, hogy világot teremtett a maga és a mi számunkra. A Teremtett világ. Rendhagyó bevezetés az irodalomba (Bukarest, 1983.) című könyve a magyar műelemzési módszertan és a szépirodalmi szöveg elméletének egyik legkiválóbb alkotása. Gyimesi Éva könyve jellegét és sok vonatkozásban koncepcióját tekintve is, ha nem is azonos, de igen közel áll a magyar szövegnyelvészet és műelemzés olyan jeles szakértőinek és művelőinek a felfogásához, mint Csúri Károly és Szegedy-Maszák Mihály vagy az újvidéki Thomka Beáta. Csúri Károly a Lehetséges világok (Tanulmányok az irodalmi műértelmezés témaköréből. Budapest, 1987.) és Szegedy-Maszák Mihály „A regény, amint írja önmagát/” (Elbeszélő művek vizsgálata. Budapest, 1980.) vagy Thomka Beáta A pillanat formái (A rövidtörténet szerkezete és műfaja. Újvidék, 1986.) című munkáiban általában a már

megszületett, tehát a jórészt már kikristályosított elméletet „fogják vallatóra”, hogy az miként állja meg a helyét a gyakorlati kutatásban. Mindezt a „vallatást” és az elmélet értelmezését is nagy szakavatottsággal végzik, művészi tökélyre emelve a műelemzést.

Cs. Gyimesi Éva nem az elméletet akarja olyan formában „mérlegre tenni”, mint Csúri, Szegedy-Maszák, Thomka Beáta vagy a szegedi *Studia poetica* köré tömörülő csoport tagjai. Ugyan ő sem mellőzi könyvében az elmélet gyakorlati megvalósíthatóságának a lehetőségeit számba venni (lásd könyvének *Két illusztráció* című fejezetét, 145–60), de őt elsősorban és főleg a műelemzés és a szépirodalmi szöveg vizsgálatának az elmélete érdekli, az elmélet megszületésének a „legintimebb pillanatait” akarja kifürkészni, azt a folyamatot követi nyomon, hogy miként lehetséges pusztán a gondolati és nyelvi úton egy olyan világot létrehozni, mely más törvényeket követ, mint a mi megszokott világunk. Gyimesi Éva műelemzési koncepcióján vörös fonálként húzódik végig az a gondolat, hogy „a legmaradandóbb irodalmi mű is pusztán a szó, a beszéd eszközeivel létrehozott világ”. Ha ez így van — már pedig így van —, akkor a műalkotás elemzésének — a műértelmezésnek — vizsgálnia kell az alkotó által létrehozott világ belső törvényszerűségeit, a fikció és a valóság viszonyát, számba kell vennie az alkotás során létrehozott valóság, egy lehetséges világ nyelvi megformálásának az eszközeit és módozatait, nem feledkezve meg a műalkotás és az olvasó viszonyáról sem, főleg arról, hogy az olvasó által helyesen értelmezett, a nyelv segítségével teremtett világ milyen szellemi és erkölcsi gazdagodást jelent az ő számára. (Cs. Gyimesi Éva itt nem említett tanulmányait és cikkeit lásd a *Hungarológiai Értesítő* 1977 óta megjelenő köteteiben.)

8. A romániai magyar szövegnyelvészet kibontakozásáról szólva egyre gyakrabban fordul elő Szabó Zoltán neve. (Szövegnyelvészeti publikációinak jegyzékét lásd Békési Imre: *A gondolkodás grammatikája*. Budapest, 1986. 368–9; Szabó Zoltán: *Szövegnyelvészet és stilisztika*. Budapest, 1988. 334–5; *Analecta Linguistica*. Amsterdam—Budapest 1977–1986 közötti számait, valamint a *Hungarológiai Értesítő* ugyancsak az 1977 óta megjelent kötetit). Az ő legnagyobb érdeme nem csupán az, hogy tevékenységével a romániai magyar nyelvtudományban meghonosította a szövegnyelvészeti felfogást és a modern nyelvészeti és irodalomtudományi irányzatoktól inspirálódva utat tört a szövegszintűségeen alapuló stilisztikai vizsgálódásoknak, s ezzel egyszersmind egyengetve egy új műelemzési módszertan kialakulását; elismerésünk igen nagy mértékben annak szól, hogy sikerült kialakítania a kolozsvári egyetem magyar nyelv és irodalom tanszékén egy olyan tudományos műhelyt, amely vállalta az új tudományos eszmék terjesztését és önzetlen szolgálatát.

A romániai magyar szövegnyelvészet, a stilisztika és a műelemzés eddig említett képviselőin és aktív művelőin, Schweiger Paulon (aki 1987 óta Izraelben él), Murvai Olgán, Szabó Zoltánon, Cs. Gyimesi Éván, J. Nagy Márián, P. Dombi Erzsébeten kívül meg kell említenem Bartha Jánost és Horváth Tibort, valamint Dobos B. Magdát, Túrós Endrét, Kabán Annamáriát, Józsa Máriát, Csutka Juditot, Kovács Pétert, Galamb Katalint, Kovács Emesét, Németh Ágnest. Szinte bizonyos, hogy a névsor nem teljes, nem is törekedtem teljességre. Csupán egy tudományos műhelynek a szellemi kisugárzó erejére kívántam rámutatni, arra, hogy csak egy körültekintően kialakított tudományos stratégia, az ennek megvalósításán fáradozó munkatársak képesek az „értékes, szép és jó” hagyományokba oltott új tudományos eszmék meghonosítására.

Nem szeretném túlbecsülni Szabó Zoltán szerepét az új koncepciók meghonosításában. Szabédi László, aki irodalmi, nyelvtörténeti előadásain gyakran hivatkozott a nagy elődökre — Négyesy Lászlóra, Gombocz Zoltánra, Horváth Jánosra és Pais Dezsőre —, méltó utódokra talált legalább két nemzedéknek a tudós és a tudósjelölt képviselőiben. A tegnapelőtt, a tegnap, a ma és a holnap nemzedéke között a romániai magyar nyelv-

tudomány történetében az utókor is bizonyára majd Szabó Zoltán tevékenységét fogja összekötő kapocsnak tekinteni. Ebben a nemes tevékenységben fokozatosan váltak egyenrangú felekké az új tudományos stratégia kimunkálójával (ti. Szabó Zoltánnal) Cs. Gyimesi Éva, Dobos B. Magda, P. Dombi Erzsébet, Murvai Olga, J. Nagy Mária s az ifjabb nemzedék képviselői — Csutak Judit, Galamb Katalin, Józsa Mária, Kabán Annamária, Kovács Emese, Kovács Péter, Németh Ágnes és Túrós Endre —, akik biztató ígéretek arra nézve, hogy nem lesznek méltatlanok elődeikhez, akik elvezették őket a tudomány oltárához.

J. Nagy Mária számos tanulmány és cikk után „A szó művészete. Bevezetés a stíluselmzésbe” (Bukarest 1975) című könyvében az igényesség igen magas szintjén veszi számba a stilisztikai elemzés szinte valamennyi elméleti és módszertani kérdését azoknak a gyökeres szemléletbeli változásoknak a tudomásulvételével, amelyek a negyvenes-ötvenes évek fordulója óta mentek végbe a nyelvtudományban (strukturáliszmus, matematikai nyelvészet, generatív grammatika, kibernetika, információelmélet stb.), az irodalomtörténetben és az irodalomelméletben, a lélektanban, a szociológiában, az aiológiában és az esztétikában, valamint a poétikában és a stilisztikában, hogy ennek a széles körű interdiszciplináris összefüggésrendszernek a segítségével feltárja a mű világának a legrejtettebb szálait. J. Nagy Mária ebben a könyvében is, akárcsak a szakfolyóiratokban megjelent tanulmányaiban, nem a 20. század utolsó negyedében élő tudomány művelőjére oly gyakran jellemző lekicsinyléssel tekint a múltbeli örökségre, hiszen Szabó T. Attila egykori hallgatójaként megtanulta becsülni mindazt, ami „érték, szép és jó” a múlt örökségében. Éppen, mert ez a hitvallása, hogy megőrizze az értékeset, a szépet és a jót, amit az elődök hagytak az utódokra, a szó művészetéről szóló szintézise a hagyományt az újítással ötvözve tágtítja az olvasó láthatárát, hogy minél mélyebben hatolhasson a műalkotás olykor fátyollal borított titkaiba.

Ezt a fátylat segít fellebbenteni P. Dombi Erzsébet az *Öt érzék ezer muzsikája. (A színesztézia a Nyugat lírájában. Bukarest, 1977.)* című nagyszerű tanulmányában. A magyar és a nemzetközi szakirodalomban Kemény Gábor tanúsága szerint (*A nyelvi kép mibenléte és befogadásának mechanizmusa az újabb stilisztikai elméletek tükrében.* NyK. 88 (1986.) 1–2: 39–87) könyvtárnýra duzzadt azoknak a műveknek a száma, amelyek a nyelvi képszerűség (kép, költői kép, trópus vagy szókép) elméleti alapjainak a tisztázásával foglalkoznak. A magyar szakirodalomban sem lohadt az érdeklődés az ilyen jellegű vizsgálódások iránt (lásd Kemény Gábor i. m. 81–6). Legutóbb Zalabai Zsigmond is akadémiai szinten „tűnődött” a trópusok lényegén (Tűnődés a trópusokon. Pozsony, 1981.), s tűnődésének eredményeként egy igen értékes tanulmánnyal gyarapította egyáltalán nem szegényes stilisztikai irodalmunkat. Ezt tette P. Dombi Erzsébet is — valamivel korábban — az imént említett művében. Egyszerűen imponáló az az óriási szakirodalmi jegyzék, amely ezeket a tanulmányokat kíséri. P. Dombi Erzsébetnek sem csupán a „szűk” szakirodalom területét kellett bejárnia, hanem bizony jócskán szét kellett néznie a lélektan, a filozófia, sőt a zenetudomány területén is, hogy célkitűzéseinek megfelelően kialakítsa magának a színesztéziáról egy olyan képet, amely biztos támpontot jelent számára, hogy ennek révén felfedje a Nyugat lírájában mindazt a szépet, amit egy költőileg megformált színesztéziás kép váratlan megjelenése vált ki az olvasóban.

P. Dombi Erzsébetnek, hogy magabiztosan vizsgálhassa és elemezhesse a színesztéziás képek stilisztikai szerepét a Nyugat lírájában, vissza kellett nyúlnia a múltba, hogy onnan elindulva és a jelen felé haladva fokozatosan tárja fel a színesztézia ontológiai alapjait, melyek az alaki, a szintaktikai, a jelentéstani sajátosságokban és a stilisztikai funkcióiban öltenek testet. Mindezeket az elméleti vizsgálódásokat a stílusegyénítés lehetőségeivel párosítva Dombi Erzsébet páratlan magabiztossággal és beleérző képességgel vezetí végig az olvasót Ady, Babits, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Tóth Árpád és

Szabó Lőrinc szinesztéziáin, és közben megmártóztat bennünket szakavatott verselemzésével a Nyugat nagyjai lírájának utánozhatatlan szépségében. (P. Dombi Erzsébet monográfiájáról az ismertetést lásd Széles Klára tollából: ItK. 82 [1978.]: 758–9; Martins, Eva: *Synaesthesia. Results of a Hungarian Research Work*. P. Dombi Erzsébet: *Öt érzék ezer muzsikája*. Bukarest, 1974. UAJb. 51 [1979.]: 133–40.)

Úgy látszik, a hetvenes évek második fele és a nyolcvanas évek kezdete a viszonylag nagyszámú magyar szövegnyelvészeti és a stilisztikai munkák megjelenésének az időszaka. Ez még inkább igaz, ha figyelembe vesszük nem csupán az önálló kötetekként megjelent munkákat, hanem a különböző szakfolyóiratokban (román és magyar nyelven egyaránt) napvilágot látott tanulmányokat. Sajnos, terjedelmi okokból ezekkel a tanulmányokkal nem foglalkozhatok külön-külön, bár közülük több is megérdemelne egy-egy részletesebb elemzést. (Ezeket a tanulmányokat — legalább címszerűen — lásd a Hungarológiai Értesítő 1977 óta megjelent számaiban.) Ily módon még csupán egy-két önálló monográfia és tanulmánygyűjtemény vázlatos bemutatására vállalkozhatok, és néhány tudományos ülésszak magyar előadásaira térhetek ki, olyanokra, amelyek a szövegnyelvészet és a stilisztika, ill. a műelemzés kérdéseivel foglalkoznak.

Ez a három terület — felfogásom szerint, legalábbis elméletben — ugyan elválasztható egymástól, a gyakorlatban viszont ez sokkal nehezebb feladat, vagy olykor szinte lehetetlen, főleg ha szépirodalmi szövegről van szó. Ezt a szoros kapcsolatot illusztrálja Dobos B. Magda A nominális szerkesztésmód a magyar impresszionista szépirodalomban (Bukarest, 1979.) című monográfiája is. Látszólag — a cím alapján — a kismonográfiának nem sok köze van a par excellence szövegnyelvészethez, ám a lényegét tekintve azt is mondhatnám, hogy ez a tanulmány is igencsak szövegnyelvészet, stilisztika és a műelemzés a javából, bár nem egyforma arányban, mint akár a J. Nagy Mária vagy a P. Dombi Erzsébet dolgozatában. Magát ezt a mondat-, ill. szövegszerkesztési eljárást a 19. század utolsó negyedében kezdték használni, de a 20. század elején terjedt el szélesebb körben. „A laza kötési szerkezetekből a kapcsoló elemek és a létezés, történet kifejező igei állítványok hiányoznak. A szövegben csak a névszókra esik fény, tekintetünk könnyedén sikklik egyik tárgyról a másikra, akárcsak a pointilista festők képein” — mondja Dobos B. Magda Alf Lombard egy 1930-ban írott dolgozatának hivatkozva (*Les constructions nominales dans le français moderne*. Uppsala, 1930.), Kosztolányi Dezső A szegény kisgyermek panaszai című verseskötetének egyik darabját elemezve, mellyel egyszersmind a nominális szerkesztésmód lényegét is feltárja. Elméleti és módszertani szempontból igen tanulságos kismonográfiájának az a fejezete, amelyben a nominális szerkesztésmód és a szöveggörnyezet kapcsolatát vizsgálja. Ennek a vizsgálata nyilván azért nagyon lényeges, mert a nominális szerkezetek csak a megfelelő nyelvi környezetben töltik be stilisztikai funkcióikat, melyeknek elemzésére a szerző igen alapos elméleti felvértezéssel és beleérző képességgel vállalkozik Babits Mihály műveinek, Juhász Gyula lírájának, Kaffka Margit regényeinek, Kosztolányi Dezső műveinek és Tóth Árpád lírájának, valamint novelláinak az elemzésével. Dobos B. Magda jó stilisztikai érzékére vall az is, hogy felismeri és szakszerűen elemzi azokat az eseteket is, midőn a nominális szerkesztésmód a képszerűség különféle eszközeivel kombinálódik. Itt főleg a metafora, a metonímia és olykor a szinesztézia és a megszemélyesítés jön számításba, ami csak fokozza az amúgy is más eszközökkel előkészített stílushatást.

Témájában kapcsolódik a Dobos B. Magda monográfiájához a Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról (Szerk. Szabó Zoltán. Bukarest, 1976.) című, magasfokú igényességet és korszerű szemléletet tükröző tanulmánygyűjtemény. A tanulmányok szerzői közül P. Dombi Erzsébet, Szabó Zoltán, Murvai Olga és Brauch, azaz Dobos B. Magda tevékenységéről az előbbieken már szóltam, csupán Túrós Endre az egyedüli, aki eddigi összefoglalóban csak egy felsorolásban szerepelt. Ez a kötet is ékes tanúbizony-

sága annak, hogy Kolozsvár ma is újtője és eresztője tud lenni az egyetemes magyar tudományos életnek. P. Dombi Erzsébet most is, mint az előbb elemzett monográfiájában a színhatásokat vizsgálja (Színhatások a századforduló prózájában), Szabó Zoltán is a tőle megszokott alapos-sággal és módszerességgel az impresszionizmusra és a szecesszióra jellemző sajátságokat elemzi (Impresszionizmus és szecesszió a századforduló prózájában), Murvai Olga Kaffka Margit novelláinak szövegszerkezeteiről és stílusformáiról értekezik (Szövegszerkezetek és stílusforma Kaffka Margit novelláiban), Dobos Brauch Magda Kosztolányi nominális szerkesztésmódjait vizsgálja (A nominális szerkesztésmód Kosztolányi Dezső műveiben), Túrós Endre pedig Áprily Lajos költészetében (elsősorban A kor falára című kötetében) a vers zeneiségét kifejező hanghalmozások szerepét vizsgálja (A hanghalmozás Áprily Lajos verseiben).

A tanulmánykötet címeinek egyszerű felsorolása is azt bizonyítja, hogy a szerzők mindegyike nagyjából megmaradt a saját kutatási területén, tanulmányaikat a századforduló magyar irodalmában az erőteljesebben fellépő impresszionizmus és a szecesszió foglalja keretbe, melybe ki-ki felfogásától és a választott szépirodalmi alkotás jellegétől függően építi be a maga szövegszerkezeti és stilisztikai elemzésének az eredményeit.

9. Igen szép és méltánylandó cselekedet volt a bukaresti Kriterion Könyvkiadó vezetőségének az a bölcs elhatározása, hogy a tudományos publikációk terjedelmének a növelése és a tudományos kutatómunka eredményeinek egyre szélesebb körben történő megismertetése — és minél előbbi megjelentetése — érdekében egy új kiadványsorozatot indít útjára. Ebből az igen nemes szándékból született meg 1981-ben az Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok című sorozat. Az említett elgondolások mellett a kiadó lehetőséget szeretne adni a doktorátus (kandidátusi fokozat) során megkívánt ún. szakreferátumok (részletek, fejezetek az értekezésből) minél gyorsabb megjelentetéséhez, de ami még ennél is felemelőbb érzést és nagyfokú megbecsülést vált ki az olvasóban a Kriterion igazgatóságának eme nemes cselekedete iránt, az az, hogy „az egyetemek padjaiból nem egy értékes — irodalomtudományi vagy stilisztikai téren kutató hajlandóságú — elme került ki az utóbbi évtizedek folyamán, akik vidéki munkahelyük sokszor könnyűnek igazán nem mondható feltételei között is fenntartják a kapcsolatot kedvelt szaktudományukkal, s megküzdve a kellő szakirodalmi fegyverzet birtoklásáért készítik el a tudományművelés szenvedélyéről és a szenvedély gyümölcsöző voltáról egyaránt tanúskodó dolgozataikat” (Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok 1981. Bukarest, 1981. 6). A kiadványsorozat valóban a tudományművelés vidéki elkötelezettjein akar segíteni azzal, hogy viszonylag tág teret biztosít publikációiknak. A sorozat szerkesztői az egykori neves kolozsvári irodalomtörténész, Láng Gusztáv (aki 1982 óta a szombathelyi Tanárképző Főiskola tanára) és a már többször idézett Szabó Zoltán, kolozsvári egyetemi tanár.

Legjobb ismereteim szerint a sorozatból eddig két kötet jelent meg, az egyik 1981-ben, a másik pedig 1984-ben. A szövegnyelvészeti és a stilisztikai tanulmányok szerzői túlnyomórészt a negyven éven aluli nemzedék soraiból kerülnek ki, akik többnyire vidéki közép- vagy általános iskolai tanárok, s ezért bizony — mint az imént idéztem — „vidéki munkahelyük sokszor könnyűnek igazán nem mondható feltételei között” végzett áldozatos tevékenységükért a legnagyobb elismerés illeti meg őket. Többségük valóban a doktorátus során megkívánt szakreferátummal van jelen a két kötetben, de más jellegű tanulmányokat is olvashatunk az eddig megjelent kötetekben. A már többször idézett J. Nagy Mária, a jeles kolozsvári nyelvész és stilisztika mind a két kötetben szerepel egy-egy tanulmánnyal (Stílus, egyéni stílus, szóhasználat az 1981-es kötetben és a A főnév stílusalakító ereje Vajda János lírájában az 1984-es kötetben). Az első tanulmányban a nyelvészeti stílusfogalomról kialakult vélemények lényegét elemzi (a stílus — a normától való

eltérés, a stílus valamely szövegminta ismétlődése és egybeesése, és a stílus egyenlő a nyelvtani lehetőségek kiaknázásával) és e három fő típus értelmezése során világítja meg azt a lényegét, amire tanulmánya címe utal. A második, az 1984-ben megjelent kötet tanulmányában a főnév stílusalakító szerepét vizsgálja igen részletekbe menő finom elemzésekkel és megfigyelésekkel.

Az utóbbi években elég gyakran találkozunk hazai szakfolyóirataink, elsősorban a Magyar Nyelvőr hasábjain az igen tehetséges és lelkes kollégánónk, Kabán Annamária nevével, aki a Kolozs megyei Magyarországon általános iskolai tanár. Helyzete beszédes példája lehet mindazok számára, akik nehéz körülmények között is merik vállalni az igényes és színvonalas tudományművelést. A kiadvány második, 1984-ben megjelent kötete egy olyan tanulmányát tartalmazza, melyben elővizsgálatokat végez arra vonatkozólag, hogy miként alakult ki a magyar tudományos stílus (Bekezdéstípusok szövegszerkezeti sajátosságai Apáczai, —Melius és Pápai Páriz műveiben). Tanulmányában Kabán Annamária csak a bekezdések megszerkesztettségét vizsgálja, és nem foglalkozik a nagyobb szövegegységekbe történő beszerkesztettségükkel, ehelyett mindhárom szövegműben a „domináns”, a sajátos szövegszerkesztési módot veszi szemügyre részletekbe menően, nagy filológiai pontossággal. (Vö. Kabán Annamária i. m. 267.)

Érdekes lenne legalább egy néhány mondat erejéig kitérni a többi szövegnyelvészeti dolgozatra is, de ez sajnos igen-igen megnyújtaná az amúgyis túl hosszú sikerült körképünket. Éppen ezért a többi tanulmánynak csak a címét sorolhatom fel legalább azzal a lelkiismeretemet megnyugtató tudattal, hogy talán a címek alapján is sikerül érzékeltetnem a tanulmányok értékét és felkeltetnem a kötetek iránti érdeklődést.

Az 1981-es kötetben Kiss Mihály a Létté formált élet című tanulmányában Szilágyi István regényét (Kő hull apadó kútba) elemzi, Kovács Péter Mikszáth Kálmán Új Zrínyiasza alapján a komikum stilisztikai kérdéseivel foglalkozik (A komikum elemzésének néhány stilisztikai kérdése Mikszáth Kálmán Új Zrínyiasz című regénye alapján), Csutak Judit Juhász Ferenc Anyám című eposzának motívumszerkezetét vizsgálja hasonló című tanulmányában, S. Virág Erzsébet Németh László esszéinek mondat szerkezeti sajátosságait elemzi, Schreiner Márta pedig a Szereplők és szerepkörök a kamaszregényben című tanulmányában azt vizsgálja, hogy a kamaszregényekben melyek a szereplő nyelvhasználatának, szövegalkotási módjának a jellegzetességei, általában a szerepkörök miként hatnak a nyelvhasználatra, ill. a szövegalkotás módozataira.

Az 1984-es kötetben igen jelentős és eredeti alkotásnak tartom Egyed Péter tanulmányát (Íráskép-típusok és grafikai szerkesztés a versben), mely témájánál fogva egész sor tudományág illetékességi körébe tartozik (esztétika, poétika, irodalomtudomány, lélektan), s éppen ezért a kitűnő szerző e tudományágak szempontjából vizsgálja a tanulmánya címében szereplő kérdéskört. Kovács Emese A felhívó funkció stilisztikai szerepe Villon Nagy Testamentumában című tanulmányában azt mutatja be, hogy Villon a Nagy Testamentumban milyen nyelvi-stiláris eszközökkel éri el az élőbeszéd-szerűség benyomását az olvasóban. Németh Ágnes József Attila költői képeit vizsgálja Nyerges Antal magyar származású amerikai költő angol fordításaiban (József Attila képei angol fordításban); Galamb Katalin pedig Ambrus Zoltán prózájának stiláris sajátosságait elemzi (A szövezzés stíláris sajátosságai Ambrus Zoltán prózájában).

10. A romániai magyar nyelvtudomány egyik igen gazdag részterületének, a szövegnyelvészetnek a kibontakozását próbáltam felvázolni és eredményeiről vázlatosan beszámolni. Szinte bizonyos — s ezt jómagam is tudom —, a körkép nem teljes; Nem teljes azért, mert a folyóirat megszabta terjedelmi korlátok nem tették lehetővé a részletesebb elemzést, a tudományos eredmények háttérének bemutatását. Az ezekhez vezető előzményeket jobban ki kellett volna domborítanom, kb. olyan mértékben, mint ahogyan

ezt megtettem A magyar szövegtani kutatások mai helyzete című terjedelmesebb tanulmányomban, mely a hanburgi Helmut Buske Verlag gondozásában jelenik meg a közeljövőben, angol nyelven. Természetesen ebben a tanulmányomban is elég részletesen bemutatom a romániai magyar szövegnyelvészeti, stilisztikai és műelemzési tevékenység eredményeit s így módon ezeknek az eredményeknek egy nagyobb összefüggésrendszerbe, az egyetemes magyar tudományosság keretében történő elhelyezése mintha egységesebb képet alakítana ki a romániai magyar eredményekről. Mostani tanulmányomban, bár utaltam a kettős kötődésből következő sajátosságokra, de itt — helyszűke miatt — nem tudtam olyan széles háttérrel felvázolni, mint ahogyan azt az előbbi, az egyetemes magyar szövegnyelvészet mai helyzetéről szóló körképben tettem.

Remélem, ez a két körkép mégiscsak viszonylag teljes képet ad egyetemes magyar szövegnyelvészeti, stilisztikai és műelemzési tevékenységünkéről, melynek szerves, elszakíthatatlan része az a rendszeres, lelkiismeretes és magas szinten folyó kutatómunka is, amelyet a romániai magyar nyelvészkollegáink folytatnak gyakran igen nehéz körülmények közepette.

Máté Jakab

Ikonicitás és szimmetria a magyarban*

Szimmetriákban élünk, mozgunk ésvagyunk. Mindennapi életünkben — tudományban, technikában, művészetekben — mindent betöltő, meghatározó alapelv a szimmetria, és talán benne lelhető fel mind az élettelen, fizikai világ rendjének végső magyarázata (21: 36, 42), mind az élet, a betegség és halál biológiai rejtélye, ahogy ez utóbbit Pasteur már zseniálisan megsejtette (6: 115). A szimmetria széles körben elterjedt és alapvető fogalom különféle tudományokban (8: 197), és ezért meghatározását és fajtáit, illetve fajtáinak meghatározását mellőzöm (1–8: 10), kivéve a mellékelt 1. táblázatot és két caveatot. Az egyik az analógiákra vonatkozik, melyeknek használata gyakori és divatos minden tudományágban (amerikai hatásra). Ügyelnünk kell arra, mikor formális és mikor funkcionális az analógia, még ha ez a különbségtétel nincs is kimondva adott esetben. A másik a szimmetria fogalma történetileg és az adott szóhasználatban. Ezzel kapcsolatosan két fő csoportról beszélhetünk: tágabb és szűkebb értelemben történő használatról. A tágabb értelem felel meg körülbelül a görög *ἡ συμμετρία* jelentéseinek (4: 19). Ez „megengedi, hogy a szimmetria fokozatairól beszéljünk, és azt mondjuk, hogy ez a valami szimmetrikusabb, mint az” (3: 5). „Ebben az értelemben a tárgyakat bizonyos partikuláris vonásokat illetően ekválisnak mondunk, ha mindkettőben megvannak ezek a vonások” (1: 1), és „így bevezetjük két tárgynak többé-kevésbé ekvális fogalmát” (1: 4, 2). Ezt nevezzük materiális szimmetriának (3: 5), s elsősorban ez használható a nyelvészetben is, míg az úgynevezett geometrikus szimmetria (3: 5) mint a geometriai törvények, szabályosságok egyik sajátos fajtája, kevésbé.

Ami az ikonicitást illeti, ennek irodalma és megközelítése a szemiotikában, szemantikában, irodalomelméletben és stilisztikában igen szerteágazó, ezért Peirce (12) és Haiman (11) nyomán próbáltam a kérdést a 2. táblázatban áttekinthetően összefoglalni. Az ikonicitás és szimmetria egymással érintkező, egymást többféleképpen is fedni képes fogalmak. Az ikonicitás ugyanis mint topológiai hasonlóság jelentheti, hogy a két, hasonlóság által összekapcsolt entitás olyan jelenség, mint amikor egy alakzat megfelelő transzformációval önmagába vihető át.

A nyelvi szint, amelyen az ikonicitás és szimmetria megjelenhet, Morris nyomán lehet szintaktikai, szemantikai és pragmatikai. E szintek csaknem mindegyike párosítható elvben mindegyikkel. A valóságban — mint sok más esetben is — a nyelv nem használja ki az összes lehetőségeket. A hagyományos nyelvtudomány több lehetőséget több-

A SZIMMETRIA FAJTÁI

geometrikus	tükörszimmetria	
materialis	bilaterális	
folyamatos	chirális	
diszkrét	rotációs	
időszimmetria	transzlációs	
tér-szimmetria	differentiálszimmetria	
szuperszimmetria	oszimmetria	
meroszimmetria	diszimmetria	
	antiszimmetria	
	színszimmetria	

* Az MTA Nyelvtudományi Intézetében 1988. október 6-án az élőnyelvi tanácskozáson elhangzott előadás.

AZ IKONICITÁS TÍPUSAI

(Peirce és Haiman nyomán)

1. IMAGO

A nyelvben

hangutánzó szavak
hangulatfestő szavak
felkiáltások
hangszimbolika

2. DIAGRAM

izomorfizmus

motiváció (Saussure)

- Nem a részek hasonlítanak, hanem a részek viszonya hasonló
- Reprezentál
- Egyszerűsít
- Torzít
- Diakritikus jeleket használ
- Mellőzi az előre látható elemeket

3. METAFORA

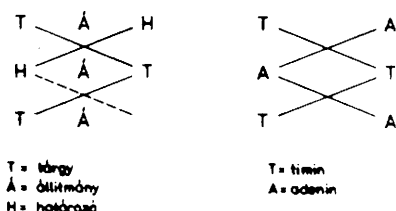
nyelvi képek (trópusok)

kevesebb részletességgel kidolgozott esetleg anélkül, hogy a szimmetriára tekintettel lett volna, pl. hangutánzó szavak, hangszimbolika (13). A hagyományos és újabb irodalomelmélet és elemzés is szinte tenyéren kínálta az ikonikus és szimmetrikus modelleket

(1: 359; 8: 14). Ugyanez vonatkozik az újabb információs-kommunikációs modellekre is. Formális pragmatikai leírásban, illetve játékelméleti szemantikában a megnyilatkozó és interpretáló közötti viszony ugyanis szimmetrikus. Jakobson (22: 100) nyomán kezdtek vizsgálni a nyelv diagrammatikus ikonicitását (11: 9). Az utóbbiban jelentkező szimmetriákat és funkciójukat vizsgáltam magam is 1969–72 között (15: 19), a metaforában mutatkozó szimmetriát pedig 1981–87 között (4), elsősorban szemantikai és pragmatikai szinten.

A jelen tanulmányban először felsorolom azokat a lehetőségeket, amelyeket szerintem gyümölcsözően kutatni kellene és lehetne a jövőben, utána pedig a szintaktikai szinten jelentkező diagrammatikus tükör- és translációs szimmetriákra, esetenként aszimmetriákra jellemző magyar nyelvi példákat veszek sorra.

Maga a tény, hogy a nyelvben a jelek és jelkombinációk változatlanul és különböző minőségű és mennyiségű változtatásokkal ismétlődnek (29: 51), vö. „type-token” (27), vagy „szóelőfordulás, szóalak, szó” (28: 5), translációs szimmetriának mondható, csakúgy mint a különféle rekurrenciák, a refrén, ismétlés, rím, ritmus (1: 353–7). A fokozás, halmozás felfogható differenciálszimmetriának, az ellentét (és a szinекdoché is) antiszimmetriának, a párhuzam pedig disszimmetriának (vö. 11:102). A téma, a cselekmény és a jellemek viszonyai mutatnak szimmetriákat mindenféle elbeszélésben (1: 359). Nyelvi elemek, főként morfémaк megléte vagy hiánya (vö. Benveniste és a Greenberg-univerzálék kérdéseivel, 11: 4–6; 22: 101), az anafora-katafora, az ellipszis (30: 329), a szavak mondatokon belüli elrendezése (Peirce, Jakobson, 22: 101), a feltételes mondatok sorrendje (22: 101; 11: 84) ikonikus és szimmetrikus-aszimmetrikus jelleget mutat. Ezek sokszor formálisan megegyeznek a kémiai vagy biológiai szimmetriákkal, mint például Pázmány prózaritmusában (15: 28) a mondatrészek elrendeződése a DNS molekulában az adenin és timin rendjével (6: 106–8).

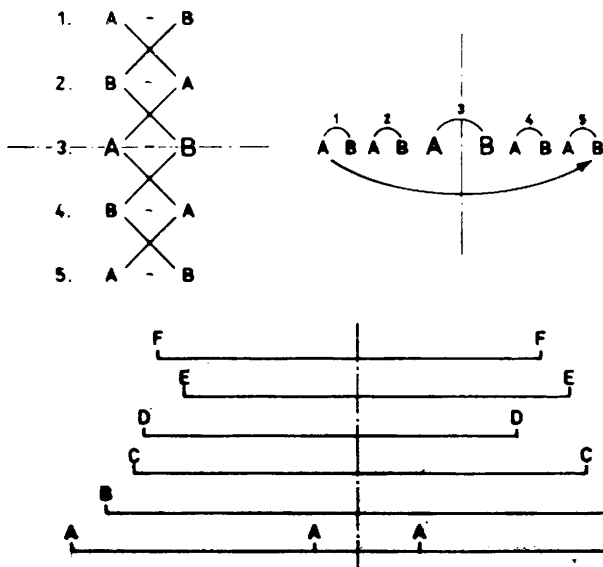

Palatális és veláris hangok ismétlődése is felvehet hasonló alakzatot (15: 32), akárcsak a már egyszer megjelenő téma-réma további ismétlődése (17: 92) különböző szimmetriában-aszimmetriában és tükörszimmetriában (32). Hasonló, de translációs szimmetrián alapul Örkény egyik egyperceese (33: 397).

A nagy kísértésnek, hogy a genetikai kódot és az emberi nyelvet ily módon összekössük, már Jakobson sem tudott ellenállni (14: 196), ezért hangsúlyoztam a formális hasonlóságot jobb híján. Jakobson gondolkodásmódjában nyilván a bizánci kereszténység és annak orosz öröksége követhető nyomon, végső soron pedig mindkettő Platon ideatánára megy vissza.

Mindezek és az alább következő példák közül is több a nyelvi linearitás (26: 96) kihasználása az önkényesség (26: 93) elvével szemben, annak ellenében (11: 72, 102), tehát valami módon az ikonicitás visszacsempészése a jel önkényességébe (l. az összefoglalt alább).

Az is bizonyos, hogy a formális szimmetriaviszonyok magán a nyelven belül tartalmi összefüggéseket hangsúlyoznak, tehát funkcionálisak is egyben (14: 194–5; 51;

17; 18). Ez a funkció lehet esztétikai, mnemotechnikai (17: 90), sőt kondicionáló és regeneráló hatású a maga pszichoszomatikus összefüggésében (18).

A különféle nyelvi elemek ikonikus és szimmetrikus elrendezése ezenkívül nem mechanikus, hanem változatos és bonyolult (16) a jó műveknél, kiváló szépirodalmi alkotásoknál (14: 193; 24: 306), hasonlóan a geometrikus szimmetriához: minél szegényesebb egy mértani alakzat, azaz minél kevesebb tulajdonsága van, annál több a szimmetriája (21: 34).

Az elbeszélés sorrendje követi a valóságos események sorrendjét általában (22: 100; 14: 198–9; 8), de még a XX. századi regényirodalomban is, hiszen sokszor az események sorrendjét aszerint írják le, ahogy a főhős elgondolja, tehát az idősíkok váltogatása sem mond ennek ellent (l. pl. Joyce stb.). Kisgyermekes bizonyos fejlődési korban annyira az időbeli egymásutánra vannak ráhangolva a beszédben is, hogy a „Mielőtt Péter megebédelt, játszott a kertben” mondatot úgy értelmezik, hogy előbb ebédelt, és csak azután játszott (14: 198). Hasonlóan diagrammatikus ikonicitást mutat, hogy a felsorolásokban a nagyobb rang áll elől („Ferenc József, Ausztria császára, Magyarország királya, ...”), illetve a nagyobb ranggal bíró személy („Gorbacsov és Sevarnadze”) (22: 100; 14: 199). A fokozásnál a dolog természetéből adódóan többnyire a nagyobb áll utóbb, vagy a fogalmi kibontakozásnak megfelelő egység: „kétes, nehéz, szép a megfejtése.” Köztudomású az is, hogy általában egy szöveg, de különösen az üdvözlések annál hosszabbak minél udvariasabbak, illetve minél magasabb rangúnak szólnak (14: 199).

A nyelvi megnyilatkozás tehát logikai konstrukció (14: 198) olyan értelemben is, hogy ha a valóságban a TÖBB (nagyobb, hosszabb stb.) vagy KÖZELEBB fogalmi jegy szerepel, akkor az a nyelvben szimmetrikusan a TÖBB és a KÖZELEBB jelenségét mutatja, nem csupán a szemantikai síkon (ahol a jelentést önkényes jelek hordozzák), hanem szintaktikai síkon és lineárisan. Ennek a diagrammatikus ikonicitásnak sorolom fel néhány példáját a magyarban.

A TÖBB elve:

1. Bármilyen viszonylatba állítok egy szabad morfémát mint abszolút szótót, az

alanyesetet kivéve mindig valamilyen kötött vagy félszabad morféma hozzáadása jelzi azt a többletet, amit a viszony jelent (képzők, jelek, ragok, névutók).

2. A nyomatékosítást mindig valami többlet fejezi ki: magam — *őnmagam*, ez — *emez*, hozzám — *énhozzám*, ez — *ugyanez* (azonosítás!) (31. A példák a továbbiakban is jórészt innen.)

3. Az igekötő ismétlődése ismétlődő vagy tartós cselekvésre utal: *meg-megáll*, akárcsak a morféma ismétlése általában: *sok-sok* (= nagyon sok), *ment, ment, mendegélt* (= igen sokáig, hosszan ment).

4. A többes számot „többlet” jelöli (vö. 22: 104), mint a legtöbb nyelvben általában: kutya — kutyák, könyve — könyvei, eszem — eszünk (történetileg!).

5. A középfokot többletjel, a felsőfokot „még a középfoknál is több” fejezi ki: jó — *jobb* — *legjobb*.

6. Ahogy az arabban az egyes szám első személy elnevezése a „beszélő”, a második személyé a „hallgató”, a harmadik személyé a „távollevő”, a magyarban kap toldalékot az első személy, a második személy, de a harmadik, aki nincs ott, nem kap: *nézek, nézel, néz* Ø. Hasonlóan zero toldalékot kap a jelen idő, a kijelentő mód, a cselekvő ige, szemben a múlt idővel, a felszólító és feltételes móddal és a szenvedő, műveltető, visszaható és ható igével. Ez a kérdés bonyolultabb, de vizsgálható az akció-aspektus esetében is, valamint külön az igekötőknél.

7. Ha két elem mellérendelését akarjuk jelezni, kötőszót használunk, vagy ha nem, más eszközökkel tüntetjük fel (dallam, szünet, hangsúly, ill. vessző az írásban). Más módon, esetleg oda és visszautalással trótenik ez az alárendelésben.

A KÖZELEBB elve:

1. A toldalékok sorrendje: képző, jel, rag. A képző áll a legközelebb a tőhöz: természete, tulajdonságai (megváltoztatja a szótó jelentését) inherensen kötik hozzá. A rag más szavakhoz való viszonyát jelöli, kifelé irányul, tehát „legkívül” áll, képző és rag között pedig a jel, amely tulajdonságaiban is valami „köztest” mutat fel (módosítja a szó jelentését, a mondatalkotásban is van szerepe).

2. A jelző mindig a jelzett szó előtt áll, hiszen jelöletlen, ha netán mégsem (értelmező jelző), akkor egyeztetjük a jelzett szóval.

3. A birtokos jelző esetében nem kötelező a rag kitétele a birtokoson, ha egymás mellett áll a birtokos és a birtok, de kötelező, ha távol állnak egymástól a mondatban: *a fiú könyve*, *a fiúnak a könyve*, *a fiúnak* hoztam el tegnap a *könyvét*. (Vö. 11: 189–90; 11: 67–8; 25: 165).

4. A jelző közelsége több jelző esetében inherensebb tulajdonságra utal: „nagy arany gyűrűt viselt” (nem: arany nagy gyűrűt viselt), mert az anyag (qualitás) itt fontosabb, mint a méret (quantitás).

Ez utóbbi probléma átvezet minket részben a szemantikai síkra. Ezért a többlet és a közelebb kérdése különbözőképpen jelentkezhet. Ellentétes jelzőknél szemantikailag jelöletlen az, amelyik gondolkodásunkban a kvalitással vagy a kvantitással szorosabban összefügg (14: 201). A kiterjedéssel (dimenzióval) szorosabban társul gondolkodásunkban a hosszú, nagy, sok, magas, ezért beszélünk *magasság*-ról, *hosszúság*-ról, *nagyság*-ról, *sokaság*-ról stb., és nem — vagy ritkábban — *alacsonyosság*-ról, *rövidség*-ről, *kevésesség*-ről stb. Ezért jelöletlen a nagyobb mennyiség, és jelölt a kisebb, illetve a jelöletlen vagy semleges (nem utal igazán nagyra az „*atommag nagysága*”), vagy kontrasztív („nagy volt a felhajtás, kicsi volt az eredmény”). A jelölt mindig a tulajdonság meglétére utal („kicsi volt a tömeg”). Ezért „A szék olyan kicsi, mint a fotel” mondat informatívabb, mint „A szék olyan nagy, mint a fotel”, hiszen ez utóbbiban csak egyenlőségről van szó, nem nagyságról (14: 204). Ha a dolog természete úgy kívánja, fordítva is lehet: az ellentétpárban a kisebb a jelöletlen, s a nagyobb a jelölt: „Julesa olyan közeli kapcsolatban áll

Jancsival, mint Jóskával” — „Julcsa olyan távoli kapcsolatban áll Jancsival, mint Jóskával.” Az emberi viszonylatokban a lényeget illetően a közelség, a kisebb távolság a jellemző fogalmi összefüggés (14: 204–5).

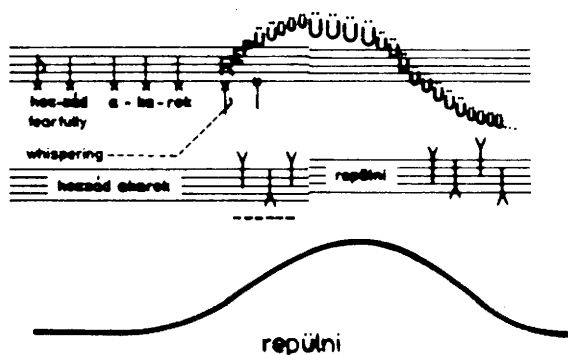
Külön vizsgálat tárgyává kell tenni az ellentétes jelentésű képzőkkel ellátott szavak kérdését, mert ezeknél a paradigma sohasem „teljes”: *színes* — *színtelen*, *ablakos* — *ablaktalan*; de: *szemes* — *szemtelen*, *képes* — *képtelen*; stb.

Ugyancsak nem térek ki az ikerítés (*giz-gaz*), állikerítés (*ázik-fázik*), páros kötőszók (*mind . . . mind*), egyéb kettőzések (pl. *ez alatt a pad alatt*) ikonicitására és szimmetriájára. Hasonlóképpen csak felsorolom a mozaikszók, betűszók (egykor motivált, később a használatban motiválatlan) jelenségét, a birtokosra utaló birtok megnevezést (*könyvünk*), a birtokra utaló birtokos megnevezést (*mienk*), a számnevek típusainak megalkotását (*öt, ötöd, ötödik*), a névmások motivált paradigmáit (*velem, veled* — *ezzel, ennek*), stb.

Ezeket és más konstrukciótípusokat a hagyományos nyelvtan számontartja (25: 31), logikai és szövegtani szempontból pedig újabban kezdik feldolgozni, és így az ikonicitás és szimmetria ragyogó példáival szolgálnak anélkül, hogy kifejezetten is utalnának rájuk (pl. 11: 237; 25: 31; 34: 20; 95, 350 stb.). Kirajzolódnak bennük egy „diagrammatikus grammatika” körvonalai.

A jövő kutatásainak feladata pontosan elhatárolni, mely típusok jellemzőek a magyar nyelvre, és melyek minden nyelvre.

A szimmetria a természetes nyelvekben — így a magyarban is — egyúttal ikonicitást is jelent, azaz ikonikus viszonyt a beszéd és aközött, amiről beszélünk (14: 206). Hogy ezt a jövőben behatóbban kellene vizsgálni a magyar nyelvtudományban, azt magának a nyelvnek ezirányú természete sürgeti. Nem egyszerűen arról van szó tehát, hogy visszatérjünk a platóni thesei — physei vitához. Arról sem csupán, hogy a beszéd, a nyelv kialakulásakor az emberi hallás ugyan elsődleges lett, ám a látás súlya ezzel arányban egyáltalán nem csökkent, hanem a kettő kölcsönösen egymásba épült. Éppen ennek következtében állandó folyamatként maradt meg a nyelvben a természetes, ikonikus, utánzó, valamint az önkényes, konvencionális, absztrakt viszonyok ellentéte. Összefoglalóul ennek az ellentétes folyamatnak néhány típusára szeretnék utalni. Ilyenek a hangszimbólka (13), a kettős kódolás (35), a regresszió (36), a prekonceptualitás (37), a preverbális kommunikáció maradványai, amelyek éppúgy elsődlegesek, mint ahogy az ikonikus (nonverbális) gesztusok megelőzik néhány pillanattal az ugyanarra vonatkozó verbális kommunikációt; — a képvers, a népetimológia, a kontamináció (*tragacs és rozoga autó = trogyoga*), a paranomázia (*mondjam vagy mutassam*), a beszéd és énekdallam mint diagrammatikus ikon (23; 9).

A nyelvi ikonicitásnak kulturális, szocio-szemiotikai vonatkozása, következményei is vannak, és voltak is már nagyon régen. Peirce és Saussure előtt jó háromezer évvel, Platon Kratylossza előtt vagy ezer évvel egy „elkőborolt” nyelvész már felfedezte a motivációt, és a nők és férfiak egyenjogúságának bizonyítékaként használta: „Annak okáért az Úr Isten bocsáta nagy mély álmot Ádámra, és elaluvék, és egy oldala tetemét kivén, hússal tölté-bé annak a helyét. És azt a csontot, melyet az Úr Isten ki vett vala Ádamból, építé asszonyi állattá, és vivé azt Ádámhoz. És mondá Ádám: Inmár találtam hozzám hasonló társat, ki az én csontomból való csont, és az én testebmől való test: ez neveztetik asszonyembernek(héber:isa), mert a férfi emberből(héber:is)vétetett” (Károli fordítása), illetve az *a* hozzáadásával keletkezett.

IRODALOM

1. Shubnikov, A. V. — Koptsik, V. A.: Symmetry in Science and Art. New York — London, 1974.
2. Weyl, H.: Symmetry. Princeton, N. J., 1952.
3. Hargittai I. — Hargittai M.: Symmetry through the Eyes of a Chemist. Weinheim, 1986. Magyarul: Hargittai I.: Szimmetria egy kémikus szemével. Budapest, 1983.
4. Benceze L.: Uncertainty Principle and Symmetry in Metaphors. In: Symmetry 2. Unifying Human Understanding (Part 2). Guest Ed. I. Hargittai. Oxford etc. 1989. 696 — 708. (An International Journal Computers and Mathematics with Applications. Ed.-in-Chief: Ervin Y. Rodin. Vol. 17, No. 4 — 6.)
5. Természettudományi Lexikon. Főszerkesztő Erdey-Grúz Tibor. VI. 149 — 50. Budapest, 1968.
6. Sejkov, Ny.: Élet és szimmetria. Budapest, 1987. (Gondolat Zsebkönyvek.)
7. Hargittai I. (ed.): Symmetry. Unifying Human Understanding. I — II. New York, 1986.
8. Pavlovic, B. — Trinajstić, N.: On symmetry and asymmetry in literature. In: Hargittai I. (ed.): Symmetry. Unifying Human Understanding I. 197 — 227. New York, 1986.
9. Sághy Ferencz: Verseghy Ferencz maradványai és élete. Budánn, 1825.
10. Dóczy, Gy.: Seen and unseen symmetries: A picture essay. In: Hargittai I. (ed.): Symmetry. Unifying Human Understanding. I. 39 — 62. New York, 1986.
11. Haiman, J.: Natural syntax. Iconicity and erosion. Cambridge, 1985. (Cambridge Studies in Linguistics. 44.)
12. Peirce, Ch. S.: Collected Papers. Ed. by Ch. Hartshorne et al. Cambridge, 1965 — 1966.
13. Fónagy I.: A költői nyelv hangtanából. Budapest, 1959.
14. Holenstein, E.: Symmetrie und Symmetriebruch in der Sprache. In: Symmetrie in Geistes- und Naturwissenschaft. Hauptvorträge und Diskussionen des Symmetrie Symposions an der Technischen Hochschule Darmstadt vom 13. bis 17. Juni 1986 im Rahmen des Symmetrieprojektes der Stadt Darmstadt. Herausgegeben von R. Wille. Berlin, 1988.
15. Benceze L.: Pázmány Péter és Kosztolányi Dezső prózastílusa. Budapest, 1973. (ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok. 10.)
16. Petőfi S. János: Szövegkompozíció makro- és mikroszinten. Híd. XLVIII/6. 1984, 856 — 74.
17. Benceze L.: An Analysis of Romans XIII. 8 — 10. New Testament Studies. 20. (1974) 90 — 2.
18. Benceze L.: A gyógyító szó. In: A család jelentősége az egyén és a közösség életében. Szerkesztette és a bevezetőt írta: Rátay Csaba. Sátoraljaújhely, 1988. 59 — 70.
19. Benceze L.: A nyelvtani idő nyomában. In: A magyar nyelv rétegződése. Szerkesztette

- Kiss Jenő és Szűts László. A magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusának előadásai I–II. Budapest, 1988. 169–78.
20. Békési I.: A gondolkodás grammatikája. Szöveg- és mondat szerkezeti elemzések. Budapest, 1986.
 21. Davies, P. C. W.—Brown, J. (eds.): *Superstrings. A Theory of Everything?* Cambridge, 1988.
 22. Jakobson, R.: *Hang — jel — vers.* A kötetet összeállította Fónagy Iván és Szépe György. Budapest, 1969.
 23. Bencze L.: On the Survival of Ancient Beliefs in Metaphors of Contemporary Hungarian Poetry. *Nyelvtudományi Közlemények.* 86/2. 303–6.
 24. Brandmüller, J.—Claus, R.: Symmetry. Its Significance in Science and Art. *Interdisciplinary Science Reviews.* Vol. 7. No. 4. 1982. 296–308.
 25. Klemm A.: *Magyar történeti mondattan.* Budapest, 1928–1942.
 26. Saussure, F. de: *Bevezetés az általános nyelvészetbe.* Közzétette Ch. Bally és A. Sechehaye A. Riedlinger közreműködésével. Fordította: B. Lőrinczy Éva. Budapest, 1967.
 27. Sebeok, Th. A.: Szignál, szimptóma, ikon, index, szimbólum, név. In: *Jelentés és stilisztika. A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadása.* Szerk.: Imre Samu, Szathmári István, Szűts László. Budapest, 1974. 518–23. (Nyelvtudományi Értekezések. 83.)
 28. Szemere Gy. (szerk.): *Mai magyar nyelvi gyakorlatok. I.* Budapest, 1976.
 29. Beaugrande, R. A. de—Dressler, W. U.: *Einführung in die Textlinguistik.* Tübingen, 1981.
 30. Halliday, M. A. K.—Hasan, R.: *Cohesion in English.* London, 1976.
 31. Bencédy J.—Fábián P.—Rácz E.—Velešov M.: *A mai magyar nyelv.* Budapest, 1968.
 32. Bencze L.: *Ladik Katalin: Négy fekete ló mögöttem repül. Édes Anyanyelvünk.* IV/4. 1982. 8.
 33. Örkény I.: *Egyperces novellák.* Budapest, 1981. 397. (Apróhirdetés. Örök nosztalgia).
 34. Kiefer F.: *Az előfeltevések elmélete.* Budapest, 1983.
 35. Fónagy I.: A beszéd kettős kódolása. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok. IV.* Budapest, 1966. 69–76.
 36. Fónagy I.: *Motivation et rémotivation. Poétique* 11. 1972. 414–31.
 37. Fónagy I.: *Preconceptual Thinking in Language. (An Essay in Linguistic Paleontology.)* In: *Glossogenetics. The Origin and Evolution of Language. Proceedings of the International Transdisciplinary Symposium on Glossogenetics.* Ed. by Eric de Grolier. Paris, 1983. 329–52.

Bencze Lóránt

Mai nyelvünk *csúsztatás*-a

1. A *csúszik* igének az ÉrtSz. számos jelentését írja le. Először ezt: „1. <Élőlény, tárgy sima felületen v[agy] sima üregben> a felülettel érintkezve v. szorosan ahhoz tapadva folyamatos, zökkenéstelen, zajtalan mozgással halad.” A szótár több átvitt értelmű használatot jegyez – jele: (átv) –, ezekből egy kapcsolódik e dolgozat tárgyához: „8. (átv) <Tévedésből, vigyázatlanságból> észrevétlenül v[ala]hova kerül v[ala]mi. *Hiba ~ott a számításta: (átv is)* bizonyos tényezőzt v. tényezőket figyelmen kívül hagyta/v. hagyott v[ala]ki a tervben.” – A ’vmi tévedésből kerül hova’ jelentés jól beleillik e példába: „A dolog hibás olvasati oldalra akkor *csúszott*, amikor Szamota István [a nyelvi adatot] hibásan *farib*-nak olvasta [...]” (MNY. 83 [1987.]: 200; NB. *Szamota István* az eredetiben kapitálchen szedésű.) Nyilván a hajdani jeles tudós iránti tisztelet zárja ki egy **Szamota István tévedett ~ hibázott*-féle szerkezet használatát. Az efféle kifejezéssel szemben ugyanis a *dolog hibás olvasati oldalra csúszott* semleges, éspedig nem is elsősorban a nyelvi stílus szempontjából, hanem a (tudós)társadalom illetnana szerint. Ennek ellenére természetesen érvényesül a *csúszik* igének az ÉrtSz.-ból az imént idézett 8. jelentésleírásából a ’tévedés; vigyázatlanság’ jelentésjegy, amire a szótár az <>-ben a használat körének szokásos voltára figyelmeztet.

2. A *csúsztat* 'lejtőn csúszni enged' ige egyik jelentése az ÉrtSz.-ban a következő: „2. ~ *v[ala]mit vhová*: titkon v. gyors, óvatos, finom mozdulattal beleenged, belecsémpész, belehelyez vmibe vmit. *Kezébe ~ta a másort. Zsebébe ~ta a pénzt.*” – Eszerint a *csúsztat* (2)-ben a 'titkon helyez vmit vhová' jelentésjegy jut érvényre, vagyis 'más(ok) számára észrevétlenül'. – A *csúszik* (8) és a *csúsztat* (2) igéknek tehát vizsgálatunk szempontjából fontos összefüggése van:

vmi vhová csúszik (8) — $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{tévedésből} \\ \rightarrow \text{vigyázatlanságból} \\ \rightarrow \text{észrevétlenül} \end{array} \right. \leftarrow \text{titkon} \leftarrow \text{csúsztat (2) vmit vhová}$

A két ige szóban lévő jelentései tehát megegyeznek abban, hogy azon cselekvések, történések megnevezésére alkalmasak, amelyekben az alapcselekvésre vagy alaptörténésre jellemző az észrevétlenség.

Az efféle jelentésű *csúsztat* (2) igének *csúsztatás* származékában is — amely az ÉrtSz.-ban nem címszó, de a *csúsztat* derivátumai között föl van sorolva — kitapinthatók az előbb tárgyalt jelentésjegyek. Példaképpen: „Andics Jenő szerint tehát a többpárt-rendszer értelme az, hogy bukjon meg ez a rendszer. Itt *fogalomcsúsztatás* van: a rendszeren nyilván a szocializmust érti” (Élet és Irodalom. 1988. IX. 30. 3). A *fogalomcsúsztatás* (<*a *fogalom csúsztatása*) mibenlétét a szövegdarab írja tulajdonképpen logikai magyarázattal világosítja meg, s lényegében ezzel a gondolatmenettel:

(a) a többpártrendszer miatt megbukik ez a rendszer — állítja Andics Jenő

(b) „a rendszeren nyilván a szocializmust érti” Andics Jenő

(konklúzió) a többpártrendszer miatt megbukik a szocializmus — állítja Andics Jenő

A (b) jelzetű előzmény, előtétel, amelyre a „fogalomcsúsztatás” vonatkozik, tévedésből vagy figyelmetlenségből, illetőleg abból a szándékból maradhatott vagy lett implicit premissza, hogy „észrevétlenül” maradjon. — Némelykor a szöveg eléggé világosan utal arra, hogy a „csúsztatás” nem figyelmetlenségből fakad. A következő példákban, amelyekben már nem összetett szóban van a *csúsztatás*, ez jól megfigyelhető: „Még valamire szeretném felhívni a más véleménynek — joggal — tiszteletet követelő Báron György figyelmét. Úgy gondolom, e tiszteletnek ki kell terjednie a más véleményének interpretálására is, csak az lehet ugyanis minden tisztességes vita alapja, s ez óvhatta volna meg [...] Baron Györgyöt attól, hogy súlyos *csúsztatásokkal* hamis premisszákra építse mondanivalóját” (Kritika, 1988. 7. szám 42); „Aki ebből a nézetemből azt kívánja kiolvasni, hogy előbújik odújából a múlt szelleme, hogy valamilyen divatos mázzal lelöttyintett elmélettel hozakodjék elő, az képes ugyanilyen *csúsztatással* azt is feltételezni, hogy a kontraszelekcióknak a cikkemben említett unokái a kontraszelekcióval felkapaszkodott tehetségtelenek vér szerinti leszármazottai” (Élet és Irodalom. 1988. V. 27. 4). Ez utóbbi példa írója a *kíván* illokúciós értékű ige használatával adja elő, hogy miként jött létre a szándékosan hamis előtétel („Aki ebből a nézetemből azt kívánja kiolvasni [...]”). Az illokúciós beszédített értékű *kíván* igazolja, hogy mi a közlésben a meghatározott cél, amelyet azután közvetlenül idéz vitapartnere írásából: „hogy előbújik odújából a múlt szelleme[...], hogy a „csúsztatás”-t, a ’szándékosan hamis következtetés’-t bemutatthassa.

Ugyancsak a következtetésnek, az érvelésnek szándékosan hamis voltára utal a következő szövegmetset írója, aki az *érvelés* szót idézőjelbe teszi, ezzel utal hamisságára: „Ez az a *csúsztatásos* ’érvelés’, amitől [o: amelytől] az ötvenes években rettegni, majd csak félni kellett” (Élet és Irodalom. 1987. V. 22. 4).

Arra is van adat, hogy a „csúsztatásos”-nak minősített dolog már valamilyen általános jelenség: „A felemáság, a többszintű zavar valójában általánosíthatóan tükrözte mai viszonyainkat. A kimondott és kimondatlan vádak. A *csúsztatásos* értékeléseket, amelyek aztán valóban félreértésekre, vádaskodásokra adhatnak okot. Mert kérem: ha formailag kinyomtatottan a Hazafias Népfront Zala megyei bizottságának elnöksége a képviselői munka értékelését tűzi napirendre, akkor miként alakulhat át a grémium dr. Czoma László politikai kijelentéseit megmértető ítélőszékké?” (Magyar Nemzet. 1989. I. 21. 7). Látható a szövegrészletből, a „csúsztatásos értékelések” valóban általános jelenségre utal, de utána mindjárt egyedi „csúsztatás” kifejtése következik: „Mert kérem: ha [...]”, sőt idézhetünk tovább a cikkből, mert újabb egyedi „csúsztatás”-okkal folytatódik: „Ha a törvényhozói munkát, a választói kapcsolatot hivatott a társadalmi testület értékelni, akkor miért szükséges Pálffy Dénes képviselőnek mentegetőznie, félelmet tolmácsolnia, láthatatlan ellenfelekkel küszködni? Ha egy fórumon az együttes munka javítása a tét, akkor az egyik főszereplő, a megyei képviselőcsoport elnöke kemény és általánosító szavakkal miért mond politikai vádbeszédet?” (A Czoma, az *ítélőszék* valamint a Pálffy szavak az eredetiben dőlt betűvel vannak szedve.)

A *csúsztatásos értékelés~érvelés*, a (súlyos) *csúsztatás* voltaképpen a ’szándékosan hamis előtételékből levezetett értékelés~érvelés’-nek, illetőleg a ’hazugság’-nak a megszépítése, eufemizmus. A SzinSz. *hazugság* szócikke mutatja, milyen más lehetőség kínálkozik a szó másikkal való helyettesítésére: „<nem feltétlenül szándékos(an) félrevezető> *valótlan*; <ártalmatlan> biz[almas] *füllentés*; <vki bolondítására kieszt> *maszlag*, argó *tészta*; <vmiit meghamisítva beállító> sajtó[nyelvi]: *ferdítés*, *torzítás*; <(rosszindulatúan) kiagyalt> rendsz[erint] pej[oratív] → [= l. e címszót] *koholmány*; <nagyhangú,

gyak[ran] elképesztés v. megfélemlítés végett mondott, sz[űkebb] é[rtelmű] biz. pejor blöff”. A szótár eme gyűjteléke jól mutatja, hogy a *ferdítés*, *torzítás* szavak azok, amelyek használatkörü, stiláris okok miatt volnának alkalmazhatók a ’csúsztatás’-ra. Ám éppen ezek használatában rögződött a ’vmit meghamisítva beállító’ jelentéssjegy, így a *csúsztatás* helyettesítésére mégsem alkalmasak a társadalmi-politikai illem, a nyelvi viselkedési szabályok és mindezek nyomán stílusalakítási szempontok szerint.

Van a SzinSz.-ban *csúsztatás* szócikk is: „<érvelésben> biz *bukfenc*, <nagyobb fokú, szándékos> → *csalás*”. A *csalás* szócikkében (egyebek után) ez olvasható: „<érvelésben, enyhébb> → *csúsztatás*”. Valóban: a *csúsztatás*-nak és szócsaládjának használatában mindannyiszor tapasztalhatni, hogy a csúsztatás és a vele kapcsolatos szerkezetek, összetételek vagy képzett szavak azt hivatottak némi megszépítéssel kifejezni, hogy valaki olyan következtetést alkalmaz valaminek a bizonyítására, amelyben az előtételeket látszólag véletlenül használja téves értelmezésben, vagy az általa kívánt eredményű végkövetkeztetéshez látszólag véletlenül nem oda illő, de nem hamis előtételeket használ. Így következtetése ’valótlanság’-ot, ’ferdítés’-t, ’torzítás’-t eredményez, azaz ’hazugság’-ot, ’csalás’-t. E legutóbbi jelentésekre vall a következő adat: „A rádióinterjú után sorjában kaptam ismeretlenektől levelet, akik hatalmaskodókról, kiskirályokról írtak, az önkény szívinfarktusha kergető vagy éppen csak félelemmel nyomorító embereiről. Ezeknek a csöndes halálhozóknak az összefonódások, a *csúsztatások* jelentik a teret” (Magyar Nemzet. 1989. január 6. 5).

3. A *csúsztatás* sajtónyelvi használatát a társadalmi-politikai és nyelvi viselkedés, illetőleg a stílusalakítás szempontjai befolyásolják. Nyilván ekként van ez származékai-val, illetőleg a *csúszik* és a *csúsztat* igékkel kapcsolatban is. Egyébként a Csirikné-Czachesz Erzsébet—Csirik János: Újságnyelvi gyakorisági szótár (Szeged—Budapest—Debrecen, 1986.) csupán a *csúszik*-ot és a *csúsztat*-ot tartalmazza — sajnos jelentésük megadása nélkül —, előbbi négy, utóbbi három előfordulását. — Jóllehet a *ferdítés*-hez és a *torzítás*-hoz képest, mint a SzinSz. figyelmeztet, a *csúsztatás* enyhébb fokon utal a ’hazugság’ jelentéssjegyre, az érvelésekről szóló szövegekben előforduló torzításokról, ferdítésekről, hazugságokról a *csúsztatás*-sal szólva maga a *csúsztatás* szó egyre inkább felruházódik a ’vmit meghamisítva beállító’ jelentéssjeggel. Olyannyira, hogy — a legutolsó példa ezt mutatta — a ’hazugság’, a ’csalás’ jelentést kezdi magára öltetni. Vagyis használati köre tágulóban van, nemcsak érvelésekről, hanem bizonyos társadalmi-politikai eseményekben végbemenő csalásokról szólva is megjelenik, és nem feltétlenül enyhébb már a *csalás*-nál. Közvetve utal erre talán az, hogy a *csúsztat(ás)* szerepkörében más szó is meg-megjelenik: „Hogy S. G. *összeúsztatja* ezt a kérdést az izraeli magyar zsidók magyarságtudatával és a kétségtelenül erősödő antiszemita megnyilvánulásokkal, csak zavarosabbá teszi az alapproblémát” (Élet és Irodalom. 1988. XII. 9. 2).

Lehet persze, hogy az is „csúsztat”, aki a *csúsztatás*-t használja. Az igazság nem a szavaktól függ.

Büky László

A sasza honi elnevezéseiből

1. Legismertebb s a legnagyobb népszerűségnek örvendő, csemegeként való fogyasztásra és borkészítésre egyaránt alkalmas szőlőfajtánk a sasza — vagy ahogy főként szakkönyvekben olvasható: a Chasselas. Bár a szőlőnemesítők számos új fajtát kikísérleteztek, „eddig egyetlen más csemegezőlő-fajta sem tudta kiszorítani” (Csepregi—Zilai: Szőlőfajtáink. Bp., 1976. 191), sőt „A csemegezőlők közül a Chasselas még mindig egyed-

uralkodó” (Cselőtei—Nyújtó—Csiky. Kertészet, Bp., 1985⁴. 466), illetőleg — hogy a legújabb ampelográfiai leírást is idézzük: — „Üzemi területe a jövőben is nőni fog, s egyetlen házikertből sem hiányozhat” (Csepregi—Zilai, Szőlőfajtaismeret és -használat. Bp., 1989. 305).

A sasza hozzánk a XVIII. század végén került (Németh: Ampelográfiai album. Alany-, direkttermő és csemege-szőlő-fajták. Bp., 1975. 150), de csak később terjedt el. Hazai elterjesztésében Kecskemétnek volt nagy szerepe, l. Csereklyei: Gyöngy-szőlők (Chasselas-fajok) művelési módjának népszerű ismertetése. Kecskemét, 1888. és Feyér: Szőlő- és borgazdaságunk történetének alapjai. Bp., 1970. 359. A sasza keleti eredetű szőlőfajta, de Franciaországban vált ismertté, s Dél-Franciaországból terjedt el (l. Hege-dűs—Kozma—Németh: A szőlő. Magyarország kultúrfőrája. Bp., 1966. 4: 215). Onnan került hozzánk is. A sasza ismertebb szőlőfajtáink között ugyancsak fiatal. Gondoljunk csak arra, hogy míg a *bakator* és a *gohér* első köznévi adata 1590-ből idézhető, a *furmint*-é 1623-ból, a *hárslevelű*-é 1744-ből, a *kadarká*-é 1780-ból (l. TESz.), a *chasselas* első adata a TESz. szerint 1893-ból való (*sasza* a., de l. alább). A sasza — amely egyébként fajta-csoport — neveinek a történetéről az ampelográfiai források alapján azonban jóval pontosabb képet rajzolhatunk, mint a szótárak — beleértve a NSz.-t is — alapján.

2. *Chasselas*. — Fábián József nagyvázsonyi református esperes, korának jeles szőlőse volt az első, aki Chaptal francia nyelvű ampelográfiai művét lefordítva szól a saszláról is (l. Kozma: A csemege-szőlő. Bp., 1961. 29; Németh: i. h.). Nála fordul elő először — tehát 1813-ban! — a *chasselas* név magyar ampelográfiai munkában (Visgálódó és oktató értekezés a' szőlő-művelésről. Veszprém, 1813. 1: 176). A *chasselas* a fr. *Chasselas* városnév köznevesüléseként jött létre, hozzánk azonban nem a német közvetítette („A magyar szó közvetlen forrása valószínűleg a német”: TESz. *sasza* a.), hanem — s erre Fábián könyve, fordítása a koronatanú — a francia volt a közvetlen forrás. A szó elterjesztésében lehetett szerepe a németnek is, minthogy a ném. *Gutedel* 'sasza' [tkp. 'különlegesen nemes'] (l. W. Panwolf, Kleines Weinlexikon. München, 1974. 70; Währig, DtWb. *Gutedeltraube* a.) mellett a *Chasselas* is használatos volt s részint ma is az a német ampelográfiai irodalomban is (vö. W. Hillebrand—H. Lott—F. Pfaff: Taschenbuch der Rebsorten. Wiesbaden, 1984⁷. 94—5; Rund um die Chasselas-Traube. Coop. Basel ACV. 1984. n. n.). A *chasselas* magyar változatai: *sasza*, *saslacz*, *sasla*, *csasza*, *csaszlaui*, *csoszlja* (TESz. i. h.), *Chasselas* (Hilibr Haller Ferentz: Az ugaros szőlő-művelés. Kolo'sváratt, 1834. 85), *Chasle* (K. Fürst: Versuch über den Weinbau und Weinhandel der Oedenburger Gespannschaft im Königreiche Ungarn. Oedenburg, 1847. 63), *Casselos* (Keleti Magyarország szőlőszeti statistikája. 1860—1873. Bp., 1875. 74), *Chassla*, *Chasselas* (Borászati Lapok 1901: 387, 818), *sászla* (Tóth: Ipolymenti palóc tájszótár. MNyTK. 176. sz. Bp., 1987. *sasza* a.).

A *chasselas* nemcsak többféle írásváltozatban (l. fentebb), de többféle ejtés-változatban is élt, illetőleg él napjainkban is (a *sasza* mellett a *csasza* például ma is gyakran hallható). Nem csoda, hogy a gyakran emlegetett, de a magyar fül számára nem érthető, idegen szőlőnevet népetimológiával értelmesítették (ahogy — a szőlőknél maradván — a *peronoszpóra*-ból kialakították a *fenerosszpóra*-t; l. TESz. *peronoszpóra* a.). A *csaszlaui* változat a TESz. szerint „a csehországi *Časlav* (magyarul *Csaszlau*) városnévvel való összekapcsolásnak az eredménye” (*sasza* a.), a zalai *hasláb*-ra l. Gombocz: MNy. 2 [1906]: 147.

Szépszőlő. — Fábián volt az első, aki a szóban forgó szőlőfajtának magyar nevet is adott 1813-ban: „a' *chasselas*, vagy *szépszőlő*, mely enni igen jó” (i. h.). A különböző saszlafajtákról Chaptalnak is jó véleménye volt. Értékelése emígyen hangzik Fábián fordításában: „A' szépszőlők, ha azokat jól megéri a' nap, tökéletesen megérnek, még

Frantzia Országának északi részében is, és igen derekak a' gyümöltsei" (i. m. 219). E szőlő nemes tulajdonságait fejezi ki német neve, a *Gutedel* (l. föntebb), a szászországi *Schönedel* [tkp. 'szépnemes': Hillebrand—Lott—Pfaff i. m. 94] is.

A saszlának viszonylag gyorsan jó híre kelt a vincellérek körében, s ez megmutatkozott az alkalmi névajánlatokban is. Szabó Gábor, a saszla egyik múlt századi ismertetője például azt írta róla 1855-ben: „lehetne *dicső*-nek nevezni, mert ez reá is illik, kivált mint csemege szőlőre" (Gazdasági Lapok 1855. 46), l. még *Igen nemes* nevét, amely a ném. *Gutedel* 'ua.' mintájára született (uo.), valamint Legrády vélekedését: „ez a' nem eléggé dicsérhető jeles szőlő" (Lajstroma és rövid leírása azon honi 's külföldi szőlőfajoknak... Pesten, 1844. 7). A saszla értékes voltát igazolja az az 1868-as följegyzés, amely szerint „A Chasselas vörös és fehéreket fűrtökben adják el Füreden 20 krajczárjával fontját" (Entz—Gyürki: A hazai szőlőszet. Pest, 1868. 100).

F á b i á n s z ő l ő. — Fábíán könyvének megjelenése után 16 évvel a chasselas újabb magyar nevet kap. Ez is tudatos névadással születik, de nem a szőlő valamely jellemző tulajdonsága alapján, ahogy a Fábíán-féle *szépszőlő*. A névadó Görög Demeter, akinek a véleménye szerint a Chasselas megérdemli, hogy elterjedjen a két magyar hazában, mégpedig igazi magyar néven: „Méltó tehát, hogy mi is a hazánkba befogadott jóféle szőlőre az idegen *Chasselas* név helyébe nemes Fábíán érdemes hazánkfiának becses nevét függesszük, s azt ezentúl Fábíán szőlőjének nevezzük, háládatos emlékezetünknek a késő időkgig való fennmaradására" (1829, idézi Rapaics: A magyar gyümölcs. Bp., 1940. 227). Demeter névjavaslatát — némi változtatással — elfogadták többen is. A Magyar Gazda 1845-ös évfolyamában ez áll: „*fábíán* (*Gutedel*-*Chasselas*)" (1461), az 1846-osban pedig ez: „chasselas *fábíán* *Gutedel*" (505). A budai szőlőiskola 1847-es felsorolásában [467 o: 477] a Chasselas blanc magyar megfelelőjeként a *nemes Fábíán*-t olvashatjuk (idézi Fábíán Pál in: NyelvRef. 181). Egy 1855-ös hegyaljai közlésben *Fábíán* áll (Gazdasági Lapok 1855. 94). A Falusi Gazda 1858-ban *párisi Fábíán* néven említi (1858. 120), a jelzővel a szőlőfaj francia eredetére utalva. A későbbi adatokra l. *Nemes bábíán* [o: *fábíán*] (Keleti i. m. 71), *Fábíán-szőlő* (KertLex. Bp., 1963. 155 *Chasselas*-félék a.), *Fábíánszőlő* (Németh i. m. 150).

Ez a szőlőnévtípus — tehát a szőlőfaj népszerűsítésében, elterjesztésében stb. nagy szerepet játszó személyek nevével való névadás — nálunk idegen nyelvi (francia, német) minták közvetítésével jött létre.

G y ö n g y s z ő l ő. — A saszla következő ismertebb neve a *gyöngyszőlő* (l. Kozma i. m. 332; KertLex. i. h.). A név előfordul már Fábíán könyvében is, ott azonban nem a saszlát jelöli, hanem egy másik fajt (i. m. 212). A szótörténeti adatok: „*Gutedel* szórul szóra lenne: jó nemes, v. igen nemes; némelyek *gyöngy-szőlő*nek is nevezik" (Gazdasági Lapok 1855. 46), „a francziák Chasselas-i a magyarok *Gyöngyszőlő*i, melyek, legalább eddig, a csemege szőlőnek javát képezik" (i. m. 1862. 518), l. még föntebb, Cserekyei könyvének a címét. Ezt a szőlőnevet nyelvjárásaink egy részéből is tudjuk adatolni, például a Somló-hegyről (Nyr. 34 [1905]: 53). Az elnevezés alapja a saszla fűrtjének, illetőleg bogyóinak a formája volt, de számolhatunk a ném. *Perltraube* 'ua.' [tkp. 'gyöngyszőlő': Kozma i. m. 332] hatásával, tehát tükörfordítással is. A *gyöngyszőlő* néven emlegetett szőlők zöme azonban bizonyosan nem 'saszla', hanem 'gyöngyfehér' jelentésű. Ez utóbbról azt írja jeles ampelográfusunk, Németh Márton: „Ismeretlen eredetű. Valószínű régi magyar fajta... Tokajhegyalján *Gyöngyfehér* néven már régóta ismert" (Ampelográfiai album. 2: 81), l. erre Tsz., CzF. és EMSzT. *gyöngyszőlő* a., Kassai 2: 314 *gyöngyfehér-szőlő* a., ÜMTsz. *gyöngyfehér* a. A szerb-horvát *đenđes* 'Weinstockart' < m. *gyöngyös* (Hadrovics: Ungarische Elemente im Serbokroatischen. Bp., 1985. 203) előzménye sem a Chasselas, hanem a Gyöngyfehér szőlőfajtát jelöli. A 'gyöngyfehér' jelentésű *gyöngyszőlő* idegen mintáktól független névadással, hasonlóságon — tudniillik a fűrtnek,

illetőleg a bogyóknak a gyöngyhöz való hasonlóságán — alapuló névátvitellel született. Ezt igazolják e szőlőfaj *gyöngyfehér* és *gyöngyszemű* elnevezései is (Németh i. h.).

Francia fehér. — A chasselas úgyszintén korai s tudatos névadással létrejött — származási helyére utaló — megnevezése a *Francia fehér* (1834: Hilibi Haller Ferenc i. m. 84), *Frantzia Szőlő* (1836: TudGyűjt. 8: 69), *Francia fehér* (1859: Letenyei, Szőlőszeti tájrajz. Pest, 60). A Falusi Gazda *párisi Fábán* (1858. 120) adata a Görög Demeter-féle elnevezés megtoldása a francia eredetre utaló *párisi* jelzővel. A népnyelvben sem a *szépszőlő*, sem a *Fabiánszőlő* nem terjedt el. A *franciára* (föltehetőleg ezt a szőlőfajt jelölik vele) l. SzlavSz. *szőlő* a. A népnevet tartalmazó szőlőnevek csoportja elég tekintélyes, vö. például: *Bolgárszőlő* (Csepregi—Zilai 1989. 312), *Magyarka*, *Olasz rizling*, *Török malaga* (i. m. 225, 142, 347), *Frankus*, *Perzsiái fehér* (Legrády i. m. 7, 37), *Magyar szőlő* (Gregor: NyK. 1973. 422).

3. A chasselas fajtacsoport, amelynek több faja is van (l. Csepregi—Zilai 1976. 193, 1989. 302). A fajtacsoport egyes fajtái magyar elnevezéseinek a jelzői általában idegen nyelvi, főként a francia megfelelők fordításai. Így például a mai *Piros chasselas* előzménye, a *Veres szépszőlő* a fr. *Chasselas rouge* 'ua.' [tkp. 'vörös/piros sasza'] részfordítása (Fábán i. m. 218). Valamennyi saszlafaj a Chasselas dorétól származik, amelynek mai magyar elnevezése, az *Arany chasselas* (Csepregi—Zilai 1989. i. h.) Fábán *Aranyos szépszőlő*-jére megy vissza (i. m. 218), ennek jelzője pedig a fr. *doré* 'aranyos, arany-' (*Chasselas doré*) fordítása (uo.). A mai *Szagos chasselas* vagy *Passatutti* nem tiszta Chasselas-fajta, hanem csak származék (Csepregi—Zilai i. m. 302). Első magyar megnevezése, a *Szagos szépszőlő* Fábán részfordítása a fr. *Chasselas musqué* 'ua.' [tkp. 'muskotályos sasza'] alapján (i. m. 219).

Petrezselyem szőlő. — A fontosabb saszlafajták között tartják számon a — ma már csak gyűjteményes értékű — Chasselas ciotat blanc-t (Csepregi—Zilai 1976. 193), amelynek magyar neve megvan már Fábán könyvében: *Fehér Petreselyem szőlő* (219). Ennek piros változatáról, amelyet *Veres Petreselyem szőlő*-nek nevez, írja Fábán: „a' levelei pedig sokkal hasonlabbak a' petrezselyem leveléhez, mint amazoké. Ez ollyan megismertető tizimere ennek a' szőlőnek, hogy ezt Bauhin éppen csak ezzel különbözteti meg. Bourdeauxban hívják *Persillade*” (i. m. 220). Fábán névalkotása a szőlőfajta bordeaux-i nevének [tkp. 'petrezselymes', l. fr. *persil* 'petrezselyem'] közvetítésével is létrejöhetett.

A név adatolható azonban már 1807-ből: *Petrezselyem Sz.* [= Szőlő] (Magyar Fűvészkönyv. Debreczenbenn, 1807. 181), s ott 'V. [= Vitis] laciniosa' értelmezéssel áll, azaz jelentése: 'csücskös, csipkés szőlő'. Van tudomásunk arról is, hogy az 1807-es országgyűlés e szőlőfajt javasolta Hegyaljára (l. Pap Miklós: A tokaji. Bp., 1985. 33–4). 1812-ben Kecskeméten már ismerték e szőlőt, erről tanúskodik a városi levéltári följegyzés: „Petrezselyem szőlő... Levele hasonlít a petrezselyem leveléhez, igen csipkés” (l. Bende László: A kecskeméti szőlő- és gyümölcstermelés fejlődéstörténete. Kecskemét, 1929. 22). Tsötönyi Márton szerint „csak cifraságért termesztik” (*Petrezselyem szőlő*: Leg hasznosabb és új fel fedezésekkel írott rövid gazdasági munka. Pesten, 1831. 103). Ha ezek a nevek is a szóban forgó Chasselas-fajt jelölik, akkor lehetséges, hogy Fábán ismerte a szőlőt és magyar nevét már Chaptal művének a fordítása előtt is. Minthogy pedig e szőlőfajnak valóban feltűnő jegye a petrezselyem leveléhez való hasonlósága (fényképét l. Csepregi—Zilai 1989. 133. kép), a név fordításos eredeztetése nem kényszerítő. E föltevés mellett szól, hogy a névvel nyelvjárási közlésekben is találkozunk (Bereg megye, Debrecen: Nyr. 20 [1891]: 432). A Fábán után közölt adatokra l. még: *petrezselyem-szőlő* (1829: MNy. 2 [1906]: 375), *Petréselyem levelű* (1836: TudGyűjt. 8: 67), *petreselyem szőlő* (Magyar Gazda 1845. 1217: Baranya), *petrezselyem szőlő* (i. m. 186. 1430), *csipkés*

levelű fábián (i. m. 1846. 506), *petrezselyemszőlő* (1854. Eger: Magy. Erd. Kép. 4: 33: NSz.), *Petrezselyem* (1855. Gazdasági Lapok 46), *Petrezselyemszőlő* (1869. Tersánczy: A jobb szőlőművelés. Nagy-Kanizsán. 96), *fehér petrezselyem*; *Fehér, petrezselyem levelű gyöngyszőlő* (1862. Gazdasági Lapok 519, 694), *petrezselyöm szőlő* (Bálint Sándor: A szögédi nemzet. Szeged, 1976. 1: 577). Hasonló elnevezésekkel más nyelvekben is találkozunk, l. például ném. *Petersilientraube*: MNY. 2 [1906]: 375, cseh *Chrupka petržlenová*, román *Chasselas pătrunjel* (Németh: Ampelográfiai album. III, 150): 'ua.': a ném. *Petersilien* és a rom. *pătrunjel* főnevek, jelentésük: 'petrezselyem', a cseh *petržlenová* melléknév, jelentése: 'petrezselyem-, petrezselymes'. A szőlő levelének alakjáról született szőlőnevekre l.: *Bárányfarkú, Juhfarkú, Rókafark* (Németh, Ampelográfiai album. 2: 107), *Berkenylevelű, Fodroslevelű* (i. m. 227, 234), *Hárslevelű, Somszőlő* (i. m. 1: 100), *Zeller levelű* (Gyürky Antal: Vincellérek könyve. Pesten, 1856. 1: 135).

Csi o t á t. — E szőlőfaj nevéként fölbukkant korábban a *Csiotát* is (1856: Gyürky i. m. 132). Ez a név a szőlőfajta francia elnevezéséből került a magyarba jövevénytisztként, vö. fr. *Le Ciotat, Raisin d'Autriche* = *Fehér Petrezselyem szőlő* (1813: Fábán i. m. 219), de nem francia, hanem olasz ejtést tükröz. A francia név a *Ciotat*-val, tehát egy francia városnévvel azonos (*Ciotat* kikötőváros Marseille-től 35 km-re, l. PalLex. 4: 392), s ugyanúgy vált szőlőnév részévé, illetőleg szőlőnévvé, ahogy a *Chasselas*, valamint a *Frontignan* és a *Luñel*; vö. a Sárga muskotály francia megnevezéseit: *Muscat de Frontignan* és *Muscat de Luñel*, l. még: „A Sárga muskotályt nagy kiterjedésben termesztik a dél-franciaországi Luñel és Frontignan nevű városokban” (Németh i. m. 1: 113).

R o p o g ó s s a s z l a. — A korábbi szakirodalomban gyakran emlegetik: 1865-ben *Gyöngyszőlő ropogó* (Tersánczy: Oenologia. Nagy-Kanizsán. 53), 1869-ben *Gyöngyszőlő ropogós* (Tersánczy: A jobb szőlőművelés. Nagy-Kanizsán. 97), 1888-ban *fehér ropogós gyöngyszőlő* (Borászati Lapok 163) néven. Az utóbbi helyen névmagyarázatot is kapunk: „elnevezését talán onnan nyerte, mivel újjal összenyomva roppan”. Igen. Csak hogy a jelző a magyarban idegen minták hatására került a szőlőnévbe. A németben *Krachgutedel* [tkp. 'ropogós sasza': Fürst i. m. 63], a franciában *Chasselas musqué croquant* [tkp. 'ropogós muskotályos sasza': l. Farkas Mihály: Magyar kertészkönyv. Bp., 1876. 312] e szőlőfajok neve. Valószínűleg a német volt a fő — vagy talán kizárólagos — forrás, ugyanis a *Krachgutedel* korábbról adatolható a magyarországi szakirodalomból, mint magyar megfelelője, illetőleg mert a német nyelv ismerete a múlt századi Magyarországon a franciáénál sokkal elterjedtebb volt a vincellérek körében is. A *Ropogós saszlá*-t és társait l. Németh i. m. 3: 327. Külföldi mintáktól függetlenül kapta az Attila egyik társnevét, a *Ropogós muskotály*-t (Csepregi—Zilai 1989. 314).

P a p s i p k a. — A Ropogós sasza egyik népi elnevezése a *papsipka*: „nagy fürtje tömött, bogvói lapítottak, bordásak (innen *papsipka* a neve)” (Farkas i. m. 312). A *pap*-előtagó növénynevekre l. TESz. *paponya* és *papsajt* a.

4. Tanulmányomban szándékosan nem foglalkoztam a sasza több tucatra rúgó, jelzős szerkezetű megnevezésével (Németh Márton ampelográfusunk a sasza fajoknak 53, a Passatuttinak 11 jelzős elnevezését közli: i. m. 3: 147, 150). Ezek ugyanis etimológiai és névtani-onomasziológiai szempontból nem annyira érdekesek, illetőleg többnyire önmagukért beszélnek. Néhány általános jellegű következtetés azonban így is levonható:

1. Azoknak a szavaknak a szótörténeti vizsgálatában, amelyek szaknyelvi vagy csoportnyelvi kötöttségűek voltak, vagy ma is azok, nem elegendő a szótárak és lexikonok átbúvárlása, tanulmányoznunk kell az illető tudományág vagy szakma irodalmát is.

2. A sasza elnevezései igen változatosak mind etimológiai, mind pedig onomasziológiai tekintetben. Van közöttük tudatos és spontán (népi) névadással létrejött név,

2. 1861-ben nyílt meg a Déli Vasút magyarországi fővonalának Buda és Nagykanizsa közötti szakasza, amellyel a Balaton déli partja az ország fővárosával közvetlen vasúti összeköttetést kapott. (Ekkortájt született meg a közismert dal: „Megy a gőzös, megy a gőzös Kanizsára”). Az északi part azonban még sokáig, negyvennyolc éven át vasútvonal nélkül maradt. Csupán századunk elején, 1909-ben adta át a MÁV a forgalomnak a Balaton északi partja mentén húzódó vasútvonalat, amelynek kiinduló pontja a közigazgatásilag Pákozdhoz tartozó Börgönd, végállomása pedig Tapolca lett. (L. Révai-Lex. 2: 486, 13: 170.) E vasútvonal dél felől érintette Csajágot, s a közelben keresztelte a lepszény – veszprémi vonalat. A lepszény – veszprémi vonalon Csajágnak már volt vasúti megállóhelye *Csajág* néven, ezért a tapolcai vonalon épített új megállóhelynek olyan nevet kellett adni, amely ettől különbözik. Minthogy az új megállóhely Röcsögénél volt, neve *Csajág-Röcsöge* lett. Vö.: 1913: „Csajág . . . m. h., (Csajág és *Csajágröcsöge*)” (Hnt. 452); 1914: H. St. *Csajágröcsöge* (Veszprém und Várpalota. 1: 75 000-es térkép); 1922: „*Csajágröcsöge*, vasútállomás” (Hnt. 79); 1926: *Csajág-Röcsöge* (Hnt. 82 *Csajág* a.); 1928: V. m. *Csajágröcsöge* (Veszprém és Várpalota. 1: 75 000-es térkép); 1929: V. m. *Csajágröcsöge* (BalTérk.²). A tapolcai vasútvonal Balatonakarattyánál éri el a Balatont a vízszint fölött 41 m magasságban. Az Akarattya előtti (nem Balaton-parti) Csajágnál a főváros felől jövő utazóközönség már rendszerint a vasúti kocsik ablakainál álldogál, várva a pillanatot, amelyben szeme elé tárul a Balaton panorámája. Nem csoda, hogy sok utas emlékezetében megragadt ez a furesa hangzású vasúti megállóhelynév: *Csajág-Röcsöge*, és valamely eldugott, félreeső, Isten háta mögötti hely képzetével asszociálódott. (Vö. *Piripócs* szócikkével: FNESz.⁴ 2: 351. *Piripócs* című satirikus verseiklusában Nadányi Zoltán a két világháború közötti Berettyóújfalu elmaradottságán, mozdulatlanságán csúfolódott.) S a névnek ez az átvitt értelmű használata túlélte magát a vasúti megállóhelyet is. A harmincas évek elején ugyanis Csajág új, korszerűbb vasútállomást kapott új helyen, és a *Csajág-Röcsöge* nevű vasúti megállóhely megszűnt. A kételemű név eltűnt a vasútforgalmi táblákról, a vasúti menetrendekből, helységnévtárakból, térképekről stb., de nem merült feledésbe, hanem megőrződött az agyakban. Jelképi természetű névként olykor-olykor még mostanában is a nyelvünkre jön.

Kiss Lajos

Szeli István: Nyelvhasználatunk etikája Újvidék, Forum, 1985. 49 oldal

A vékonyka füzetnek a jelentősége témájánál fogva sokkal nagyobb, mint terjedelme sejteti. Talán éppen ezért hazai nyelvművelésünk sem eléggé figyelt fel rá megjelenése évében. Ezt a mulasztást szándékozunk most — négy év elteltével — pótolni. A szerzőt — úgy gondoljuk — nem kell bemutatni az itthoni szakembereknek; az olvasónak pedig elég, ha ennyit mondunk: a jugoszláviai Vajdaság jól ismert tudósa.

A témával való foglalkozás ötletét egy előadásra való felkérés adta — írja a bevezetőben Szeli István. Bár mondanivalója nem előzmény nélkül való. Elég, ha a hazánkban 1983-ban a Kossuth Kiadónál megjelent könyvére utalunk: A magyar kultúra útjai Jugoszláviában. Ennek egyik fejezetében (az anyanyelv szerepének polgári és szocialista szemlélete — 56—71 lap) már fontos kérdéseket, összefüggéseket foglal össze mostani témájával kapcsolatban. Talán segíti a füzetben foglaltak megértését, ha az említett fejezet mondanivalójából néhány gondolatot idézünk emlékeztetőül: „A nyelv ügyét felkaroló kezdeményezések indítékait vizsgálva, a polgári társadalomban általában kétféle irányt különböztethetünk meg. Az egyik a »védelmeztetett magyar nyelvért« száll síkra a gyarmatosítás, az elnyomás s a jogfosztás ellenében, a másik a terjeszkedés, a hódítás szándékával lép fel. A nyelvművelés Janus-arca ezen a történelem folyamán nemzetiségileg heterogénné vált területen is megfigyelhető, s egyebek mellett azzal is magyarázható, hogy itt a nyelvi mozgalmak mindig sokkal szorosabban szövődtek össze a nemzeti létezés problémáival s a társadalmi és politikai élet által felvetett kérdésekkel, mint a nemzetiségileg egységes területeken.”

„Nyelvművelő mozgalmaink jellegét illetően még egy sajátosságra kell felfigyelnünk, ez pedig a szépirodalmi tevékenységhez, az írók, literátorok személyéhez való kötöttség. Ezen a tájon nem a főiskolákhoz, a tudományos intézményekhez vagy a tudós társaságokhoz kapcsolódik a nyelvápolás, egyszerűen azért nem, mert ilyenek nem is nagyon voltak, hanem a literátorokhoz, az esetek többségében pedig az alkalmi nyelvművelőkhöz. Végigtekintve a már említett társaságokon egészen a két világháború közötti magyar sajtóig s még tovább, a magyar olvasóköriig, kaszinóig és irodalmi csoportosulásokig, azt látjuk, hogy ezen a téren főleg az irodalmároké a kezdeményezés.”

„Gyökeres változásoknak, új szervezettségű társadalomnak, szociális és nemzet felszabadulásnak kellett bekövetkeznie, hogy a több mint két évtizeden át emlegetett és felpanaszolt hibák és mulasztások gyógyírt találjanak. Egy olyan korszaknak, amely a magyar nyelvre már nem az állami felsőbbbbség ellenséges indulatával és nem is valami nyelvi kizárólagossággal tekint, hanem mint egyenrangú népcsoport természetes és elidegeníthetetlen jogára. S ez a korszak csak 1945-ben, az új Jugoszláviával születik meg.”

Mindezek után felidézzük a füzet mondanivalóját: „a nyelvről való hamis vagy téves eszmélkedésekről”, a „ferde nyelvtudatról”. A szerző szándéka szerint minden csak védekezés az újabban észlelt nyelvi „erőszakideológiák” ellen. Akár egy modern, 20. századi Parainesisnek is felfoghatjuk, amelynek gondolatai nem egy unokaöcsnek szólnak,

hanem mindenkinek, aki ezt a nyelvet vallja anyanyelvének, ezen a nyelven gondolkodik, beszél és ír. A kortárs intelmei minden magyar számára.

A mondanivaló szerkezeti felépítése során a szerző azt a megoldást követi, hogy a Híd 1985. szeptemberi számában megjelent hasonló című esszéjéből idéz, és ezekhez a fejezetnyitó idézetekhez fűz magyarázatokat, kiegészítéseket, fejtegetéseket. A vizsgált résztémák, kérdéskörök a következők:

ETIKA? — A szó után látható kérdőjel azt jelzi, hogy egyesek kétségbe vonják a nyelvhasználat fogalmának bevonhatóságát az etikai vizsgálat és megítélés körébe. A szerzőt pedig a nyelv etikai vonatkozásai érdeklik, amelyek mindig társadalmiak is. Nemcsak azért, mert a megközelítésnek ez a módja a legelhanyagoltabb, hanem azért is, mert hogy mikor, ki és hogyan, miért éppen így vagy úgy tekint a nyelvvel és annak használatával összefüggő kérdésekre: az ezekre adott válaszok sok mindent elárulnak egy nyelvi közösség életéről, állapotáról.

SAJÁTSZERŰ FELADATOK — „A magyar nyelv egységessége nem álláspont kérdése, hanem tény” — vallja a szerző. Bizonyításul saját magát idézi: „Nem beszélünk jugoszláviai magyar nyelvről, mert olyan nincs, csak magyar nyelvről Jugoszláviában, mert ezen a nyelven beszélünk ott is, pontosabban ott is beszélünk ezen a nyelven.” Majd így folytatódik az érvelés: „Ennek ellenére meggyőződéssel valljuk, hogy nyelv-ápoló teendőink szükségképpen sajátyszerűek. . . . azt is mondhatnánk, hogy mindenféle nyelvművelő munka csak akkor lehet sikeres, ha figyelmét nem az á l t a l á n o s r a hanem a k ü l ö n ö s r e fordítja.”

MÉGIS: NORMATIV SZABÁLYOZÁS? — E fejezetben — rövid történeti visszapillantás után — a szerző határozottan állítja, hogy újszerű szabályozásra, nyelvi „ars poeticá”-ra van szükség, mégpedig olyanra, amely (és itt most ismét szó szerint kell idéznünk az elképzelést) „— a nyelvtudat szintjére emeli a nyelvösztönt; — a nyelv »alkotmányának« a megértetésével mozdítja elő a helyes nyelvhasználat ügyét; — segít megóvni az emberi szót az eldologiasodástól, az elszemélytelenedéstől; — a nyelvekben is megfelelően tudja mérlegelni a szabadság és szükségszerűség összefüggéseit; — a nyelv szellemének kérdéseire legalább annyi gondot fordít, mint az úgynevezett objektív tudnivalóira.”

NYELVÖSZTÖN — NYELVTUDAT — Innentől kezdve három fejezet előtt nincs idézet, csak a címül választott fogalmak értelmezésére szorítkozik a szerző: tehát a nyelvösztön (nyelvérzék) és nyelvtudat megfogalmazására, körülírására. Az előbbi olyan képesség, amely a tiszta, helyes beszédű környezet kedvező hatására alakul ki az egyénben, de nem ismeretlen erők „adománya”, mert kedvezően befolyásolható, nevelhető. Az utóbbi úgy jön létre, hogy az előbbit a tudás támasztja alá, vagyis ha a nyelvtudomány sokféle diszciplínája »visszaigazolja«. Ezen elvi megállapítások után néhány gyakorlati példát olvashatunk.

A NYELV SZELLEMÉRŐL — ELŐJELEKKEL — Rövid történeti utalás után a következő meghatározást olvashatjuk: „. . . ez a fogalom gyűjtőneve azoknak a sajátosságoknak, amelyek a nyelvi közösség gondolkodásmódjának nyelvben tükröződő jeleit, különöségeit, szemléleti eredetiségét együttesen jellemzik.” De „nyelven kívüli” meghatározói is vannak, mint foglalkozás, életmód, szokás. Végül Németh László megállapítását teszi magáévá és fogadja el helyesnek a szerző. Az idézet lényege: „. . . hajlandók vagyunk kérkedni azzal, hogy nyelvünk milyen érzeki, konkrét; nem bírja, ami elvont, ködös. Azonban az érzékletességnek is megvan az ideje, meg az elvontságnak is.”

IDEGEN SZÓ — MAGYAR SZÓ — A kérdéssel kapcsolatban a szerző azt a helyes elvet vallja, hogy az idegen szónak a használata a kellő helyen és értelemben nem helytelen és nem áll ellentétben a „magyarosság” elvével. És idegenszerűségnek — Petőfi Sándor nyomán — inkább a nyelv szerkezeti sajátosságai és törvényszerűségei ellen való

vétséget minősíti. Majd a szerbhorvát nyelv hatásaiból fakadó példákat sorol fel, kitérve a közsavak írására és ejtésére a magyar szövegben.

ELHASONULÁS MAGYAR SZAVAKBAN IS? — Ezen az utolsó két fejezet élén ismét találunk idézetet az esszéből, és utána következik a „kiegészítés”, értelmezés, a választott idézetnek továbbgondolása. A szerzőt a jelentés tan témaköréből tulajdonképpen csak az a terület érdekli, amit egyszerűen szótévesztésnek szokás nevezni, vagyis „... csak az a szorosan körülhatárolható terület, amelyben az érintkező nyelv jelentés-influenciáját ismerhetjük fel, azt a jelenséget, amikor a szójelentés addig biztosnak hitt egyensúlya megbomlik, ingadozni kezd. A tünet elsősorban azok előtt ismert, akik azonosítani tudják a jelentéstartalomra ható erő sugarak természetét, forrását és irányát.” Majd példákat idéz szótárakból, és összehasonlítást tesz a szerbhorvát nyelvvel.

KULTÚRA ÉS A NYELV KULTÚRÁJA — Ebben a zárófejezetben az esszé-idézet arról szól, hogy egyfajta szétválasztódási folyamat tapasztalható a nyelv és a kultúra között, főleg az irodalomban, az irodalom nyelvében. A költészet jellemzésére ezt olvashatjuk: „Az a líra például, amely nem is törekszik másra, mint bizonyos primitív indulatmenetek nyelvi tükröztetésére, megelégszik a neki megfelelő nyelvi felszereltséggel, az egytagú ikes igékkel kifejezett cselekvések megnevezésével, másra aligha vállalkozhat.” Csak részben fogadva el azt az érvelést, hogy antihumánus valóságunk ábrázolásához multhatatlanul szükség van durva nyelvi eszközökre. Elfogadva viszont azt, hogy „a nyelv nem egyszerű tükröztetése a társadalmi valóságnak, hanem a tudat és értelem közegén át közvetve fejezi ki a valóságot. Az emberi valóságtartalmak irodalmi képe tehát nem ösztönös nyelvi visszaverődés eredménye, hanem művészi beavatkozással jön létre, a tudat és az ösztön egybehangolt s egymásra utalt tevékenysége révén.”

Graf Rezső

Szekér Endre: Hagyomány és újítás mai költői nyelvünkben. Tankönyvkiadó, Budapest, é. n. [1988], 291 oldal

Újabb hasznos kézikönyv kerülhet mindazoknak a könyvespolcára, akik — tanárként, előadóművészként vagy népművelőként — hivatásszerűen foglalkoznak a mai magyar szépirodalommal.

Szekér Endre kecskeméti tanár új könyvének célja a bevezetés tanúsága szerint „a jelenkor stílusának”, pontosabban: napjaink költői nyelve főbb jellemvonásainak vizsgálata (8). Vagyis az ismertetendő mű az ún. stílusjellemzés tanulmánytípusába sorolható (vö. Szabó Zoltán: Kis magyar stilisztika, Bukarest, 1968. 43–8), de nem egyéni szépfírói stílusokat jellemez, hanem egy bizonyos műnemi stílusnak (a lírai nyelvhasználatnak) egy meghatározott időbeli metszetét tárja elénk. Nem portrészorozatot ad tehát, hanem egyes jelenségek, tendenciák kapcsán említ egy-egy alkotót, elemez egy-egy művet. Így módon a vizsgálódás előterébe az egyes stilisztikai jelenségek kerülnek ugyan, de nem halványulnak el a költői egyéniségek, személyiségek sem.

A szerző — szerencsénkre — sem a „mai”-t, sem a „magyar”-t nem értelmezi mereven. Mai költészetként a 70-es és a 80-as évek fontosabb versesköteteit tekinti át, de szükség szerint visszapillant 1945 utáni líránk korábbi időszakaira, alkotásaira is. Magyar költészetben pedig — ez a könyv tervezésének, megírásának idején korántsem volt oly természetes, mint napjainkban! — mindazt a költői termést érti, amelyet magyar nyelven vetettek papírra. Tehát a magyarországi köteteken kívül lehetőleg feldolgozza a szomszédos országokbeli és a nyugati magyar költők verseit, kötetait is. Így kerülhetetq bele ebbe a könyvbe Gömöri György és Kányádi Sándor, Határ Győző és Horváth Imre,

Fehér Ferenc és Szilágyi Domokos stb., stb., szépen példázva költészetünk földrajzi tagoltságát és lényegi egységét.

A továbbiakban hadd tegyek eleget a könyvismertetés legsajátságosabb feladatának, annak ti., hogy fejezetről fejezetre haladva is m e r t e s s e m a könyv szerkezetét, tartalmát, gondolatmenetét.

Szekér Endre munkája hat nagyobb tematikus fejezetből tevődik össze. Az első fejezet (9–55) a költői egyéniség kiterjesztésével, a költői én megsokszoroz(ód)ásával foglalkozik. A huszadik századi költő szívesen ölt fel különféle arcokat és álarcokat (most látszik csak meg igazán, hogy Weöres Sándor maradandó becsű Psychéjének hányféle előzménye, párhuzama és folytatása gyűjthető össze az utóbbi három-négy évtized magyar költészetéből). Tovább él az „Így írtok ti” Karinthy Frigyes-i hagyománya is, amely a stílusparódiát a műelemzésnek, sőt az esztétikai értékelésnek az eszközévé teszi. Mindezt a szerző tanulságos és mulatságos példák tömegével dokumentálja.

Jól kapcsolódik ehhez a következő fejezet, amely a költői játékoknak a birodalmába kalauzol bennünket (57–90). Az itt bemutatott nyelvi játékok, költői kísérletek természetesen nem azonos fajsúlyúak. Néha mégis meglekenti az olvasót, hogy a külső formai, nyelvi szempont mechanikus érvényesítése folytán annyira elütő jellegű versek kerülnek egymás mellé, mint Somlyó Györgytől a Harci lobogók — antarktiszi szélben és Weöres „tanáriki kariká”-ja (74–5).

A harmadik fejezet (91–123) a vers terjedelmének kiterjesztése és leszűkítése kapcsán a „hosszú vers”, ill. a — látszólagos vagy valóságos — töredékessé válás jelenségét elemzi az újabb magyar lírában. Itt olvashatunk a cím és a mottó stilisztikai szerepéről is.

Újabb költészetünk határai nemcsak terjedelmileg, hanem műfajilag is kitágultak: erről tanúskodik a következő, a negyedik fejezet (125–61). A vers továbbnyújtódik a regény, a riport, a mese, az emlékirat stb. műfaja felé, sőt zenei és képzőművészeti megoldásokhoz is folyamodik, „a műsák testvérisége” jegyében.

Az ötödik, az előzőeknél kevésbé összefogott fejezet „Néhány hagyományörző és újítási lehetőség”-ről ad számot (163–214). Ide került az ősihez és a népihez való visszakanyarodás irányzata, a költői kép megváltozott szerkezete és rendeltetése, az élőbeszédnek és a hivatali stílusnak a költészetre gyakorolt hatása, valamint vers és próza határterületének: a versprózának, ill. a prózaversnek az elmozdítása.

A tematikus fejezetek sorát a Zolnai Bélától oly találóan elkeresztelt „látható nyelv”-nek az áttekintése zárja le. Gazdag illusztrációs anyag segíti az olvasót a képvers műfajának és az újszerű tipográfiai megoldásoknak az értelmezésében (215–41).

Lazábban kapcsolódik az eddigiekhez, ezért inkább csak függelékként hat a „Vallomások a nyelvről” című összeállítás (243–54), amely költőinknek az anyanyelv iránti elkötelezettségét van hivatva szemléltetni. Ennek a fejezetnek a beiktatását bizonyára valamely — egyébként helyeseltető — nevelési cél kívánta meg. Kár, hogy ennek kedvéért a szerző lemondott a kötet műfaj- és módszerbeli egységességéről.

A könyvet rövid összegezés és kitekintés (255–62), majd szakirodalom-jegyzék (265–8) és névmutató (271–90) zárja. Ez utóbbi valójában a műben előforduló költők és kötetek betűrendes listája, amely feltűnteti az idézetek eredeti helyét (lapszámát) is. Ez igen hasznos, mert megkönnyíti a visszakeresést, a további tájékozódást.

A könyv szerkezete, mint láthattuk, kissé esetleges. A fejezetek bizonyára más sorrendben is követhetnék egymást, mint ahogyan követik, s a tárgyalt kérdések sora is bővíthető vagy szűkíthető lett volna. Ezt azonban nem kifogásként említem, hiszen Szekér Endre nem fészes logikájú líraelméleti értekezést írt, hanem — jó irodalmi érzékel — felfigyelt néhány nyelvi-stiláris jelenségre, példákat gyűjtött rájuk, majd ezt az anyagot több-kevesebb magyarázattal, de az értékeléstől — különösen pedig az elmarasz-

talástól — általában tartózkodva formálta könyvvé. A maga műfajában ez a feldolgozás igen sikerültnek (és a stílustörténet mai iskolai képviselőjének ismeretében: hézagpótlónak) minősíthető. A magyartanárok, az ismeretterjesztők, az irodalmi műsorok összeállítói pedig külön is hálások lesznek a bőséges szemléltető anyagért.

A gondosan szerkesztett, csinos kiállítású kötet borítóját — a magyar irodalmi glóbus kikerekedésének biztató jeleként — Thinsz Géza stockholmi illetőségű magyar költőnek a szellemes képverse díszíti.

Kemény Gábor

Hottois, G.: Pour une métaphilosophie du langage. Paris, Libr. Vrin, 1981. 169 oldal — (Pour Gemein) — Bibliogr.: 163—5.

A jelenkori nyelvtudomány újabb és újabb irányzatai, amelyek a modernizált hagyományos és a strukturális lingvisztika szintéziséből táplálkoznak, ékesen bizonyítják, hogy a nyelv a legbonyolultabb kibernetikai rendszer és valóságának feltárása valamint leírása különféle modelleket eredményezhet.

De a bonyolult kibernetikai rendszer adekvát feltárásához és leírásához szükség-szerű egy objektív kritériumokon és különféle presztízsnyelvek hipnózisától szabad meta-nyelvre és metafilozófiára.

A metanyelv szerepét a jelenkori nyelvtudomány modernség bővületében élő irányzatoknál, így a magyar nyelv valóságának feltárásánál és leírásánál alkalmazott „modern” irányzatoknál is, gyakran az angol nyelv makrorendszerének elemzésénél és a nyelv metafilozófiájának univerzális tendenciáit (Comrie) figyelmen kívül hagyva, metanyelvet és metafilozófiát alkalmaznak. Ez hibás következtetésekhez is vezethet.

Ezt bizonyítja Hottois, G., a filozófia doktora, a brüsszeli egyetem tanára, az újlatin nyelvek és irodalmak neves szakértőjének jelen monográfiája is. (Munkái: Hottois, G.: La philosophie du langage de Ludwig Wittgenstein. Bruxelles, 1976.; L'inflation du langage dans la philosophie contemporaine. Bruxelles, 1979 stb.)

A könyv bevezetésből, hét fejezetből és befejezésből áll.

A szerző kiemeli: munkájában nem új nyelvfilozófiát ajánl, a fő figyelmet azon okok elemzésére fordítja, melyek a modern filozófusok nyelv iránti jelentős érdeklődését váltják ki. Ez az érdeklődés jellemző a XX. sz. különböző filozófiai áramlataira: a log-ki atomizmusra, strukturalizmusra, analitikus filozófiára, logikai pragmatizmusra és fenomenológiára. Azon filozófiai irányzatokat, amelyekben a nyelv problémája központi helyet foglal el, a „nyelv metafilozófiája” közös elnevezés alatt ajánlja egyesíteni.

Az I. fejezetben („Csalóka alternatíva: »nyelv felé fordulás« vagy »a dolgok mögé nézés«) rámutat, hogy a XX. sz. eleji nyelvfilozófia létrejöttét M. Moore-nak, L. Wittgensteinnek és kisebb mértékben B. Russelnek köszönhetjük. Ezen tudósok nevével két nagy irányzat kapcsolható össze, az analitikus vagy lingvisztikai (az angol filozófia irányvonala) és az ún. szövegmagyarázó fenomenológia, ami az NSZK-ban és Franciaországban terjedt el (M. Heidegger, H. G. Gadamer és mások). E két irányzat között lényeges különbségek vannak. Merleau-Ponty pl. szembeállította a lingvisztikai filozófia pozitivistá felfogását az eredeti tapasztalaton — melynek kapcsán a nyelvben előtérbe kerül a gyakorlat — alapuló fenomenológiával. Ezáltal, szerinte, nemcsak azt ismerjük meg, amit a szavak mondanak, hanem azt is, amit a dolgok.

A II. fejezetben („A filozófia másodlagos jellege: a metalingvisztikáról és a belső-lingvisztikáról”) a szerző kifejti: a másodlagosság fogalma a filozófiának a tudományban betöltött periferikus helyzetével van kapcsolatban, amiből azonban nem következik

jelentőségének csökkenése. A periferikusságot úgy kell érteni, hogy a filozófusok figyelme tulajdonképpen a filozófiai vita keretein túlra irányul. A szerző kétféle másodlagosságot különböztet meg: metalingvisztikait és belsőlingvisztikait. Az előbbi az angol nyelvészeti filozófiában uralkodik, az utóbbi az ún. dialektikus szövegmagyarázó fenomenológia talaján fejlődött ki az NSZK-ban és Franciaországban. Metalingvisztikai megközelítéskor a nyelv referenciális, denotatív tulajdonságainak elemzését felváltja a mindennapi élet nyelvének logikai analízise. A metalingvisztikai filozófia konceptualista apparátusa logikai-lingvisztikai. A szerző azt ajánlja, hogy a nyelv kutatás ezen irányvonalát nevezzék „lingviszticizmus”-nak. A „lingviszticizmus” minden filozófiai problémát nyelvekre korlátoz és a nyelvhasználat szemszögéből vizsgálja azokat.

A belsőlingvisztikai megközelítés hívei a nyelvértelmezés nem referenciális természetének álláspontját képviselik: a jelentés a szerkezet produktuma, ami a mondatban, társalgásban, szövegben előforduló azonosság és különbség viszonyában jut kifejezésre. A szó ily módon értelmet nyer a szövegösszefüggésben; lingvisztikai jelentését, mint olyat, nem a valóság tárgyának vagy jelenségének megnevezése, hanem a társalgásra jellemző belső dinamizmus váltja ki. A szerző szerint ez az álláspont közeledik a szónoki gyakorlathoz és a gondolat és nyelv konnotatív megvilágítására érzékeny stilisztikai kutatásokhoz. Ily módon, fejezi be a szerző, a filozófia másodlagossága összefüggésben van a nyelv olyan specifikus vonásainak abszolútumra emelésével, mint viszonylagos önállósága és ez káros másik fontos vonására, amit az előző filozófia emel ki — a nyelv referenciális funkciójára, azon képességére, hogy jelöli és bemutatja a reális valóságot.

Tekintettel Wittgensteinnek mint a nyelvészeti filozófia alapítójának fontos szerepére, két külön fejezetet szentel neki: a III.-at („A Tractatus logici-philosophicus tragikus metalingvisztikája”) és az V.-et („Az idős Wittgenstein belsőlingvisztikai gyakorlata”). Megerősíti, hogy az elsőként 1921-ben megjelent „Tractatus logici-philosophicus” a modern filozófia egyik alapműve, mely a figyelem középpontjába a nyelvet állítja. A „Tractatus” magán hordozza azon ellentmondás jegyét, ami Wittgensteinnek a filozófia másodlagos szerepébe vetett hite és — az antikvitáshoz visszanyúló — filozófiai logosz uralkodásának eszméjéhez való szenvedélyes hűsége között mutatkozik. Ezt az ellentmondást a szerző tragikusnak nevezi. Az idős Wittgenstein filozófiája inkább a belsőlingvisztikai állásponthoz kötődik, ami a „kontinentális” filozófiára lett jellemző. Alkalmazása a nyelv számára sokkal fontosabb, mint a referencia, állítja Wittgenstein. A nyelvet játékhöz hasonlíttja.

A IV. fejezetben („Az angolszász filozófia diadalmas menete”) a metalingvisztikai álláspont fejlődéséről beszél az angol analitikus filozófiában. A nyelv referenciális funkciójának elutasítása ahhoz vezetett, hogy a lingvisztikai elemzés figyelmét korlátozta a szintaxis és az a szempont, amely szerint a nyelvi jel konvencionális jellegű. A szavak és közlemények különböző feladatokat töltenek be; egy és ugyanazon kifejezés felhasználható hol nyelven kívüli szituáció jelölésére, hol nyelvi játék elemeként. A referencia, ily módon, csupán a szemiotikai aktus sokoldalúságát és a nyelvhasználati módot mutatja. A filozófiát nyelvkritikaként értelmezik. G. Reil pl. a filozófia feladatát a félreértések szülte helytelen nyelvhasználat megállapításában és elhárításában látja.

A szerző a belsőlingvisztikai másodlagosság két megközelítési módját különbözteti meg: a szövegmagyarázót és a retorikait (VI. fejezet „A belsőlingvisztikai másodlagosság megnyilvánulásai”). Az első a figyelmét az élet szövegben, nyelvben való tükröződésére fordítja. A második a gondolat, társalgás, szöveg kivitelezési mechanizmusait figyeli a jelölt tárgyakkal való kapcsolatán kívül. Ezek a megközelítési módok arról tanúskodnak, hogy a filozófiai vizsgálat tárgya a nyelvi elemzésre korlátozódik.

A nyelv filozófiai problémáinak tanulmányozását bizonyos fókig S. Freud pszichoanalízise is gazdagította. Freud határozta meg a szimbolikus funkció uralkodó és univer-

zális jellegét, ezáltal megelőzve e probléma nyelvészek általi feldolgozását. Freud eszméi közvetlen hatást gyakoroltak a Lakannyelv lényegére vonatkozó koncepció kialakulására. A Lakan nyelv filozófiájának egyik fő tétele az emberi nyelv referenciális természetének kritikája. Az olyan jelkódokkal ellentétben, mint pl. a méhek nyelve, az emberi nyelv specifikuma a reális, fizikai referenshez való viszony függetlenségében áll. Úgy a nyelvet, mint működését a belsőlingvisztikusság jellemzi.

Az utolsó, VII. fejezet („A filozófia másodlagos jellegének forrásai: a nyelv-filozófia határain túl”) a különböző filozófiai irányzatok nyelvi problémák iránti feszült figyelmének okait elemzi. Ezt az érdeklődést a szerző összeköti a tudománynak és technikának a modern társadalmi életben betöltött domináló szerepével: a tudomány és technika meghódította a referenciális társalgás monopóliumát; a nyelv elműszakiasodik, csupán az információközlés eszközüvé válik, ezáltal az ember egyre inkább elveszti azt a lehetőséget, hogy a nyelven keresztül mint „beszélő alany” jelenjen meg.

Ilyen ez a nagy szakértelemmel és tömör, világos stílusban megírt könyv.

Rot Sándor

Kernya Róza: A szöveg néhány sajátossága kisiskolások fogalmazásaiban. Tankönyvkiadó, 1988. 238 oldal

A múlt évben vehették kezükbe az olvasók a Tankönyvkiadó „A tanítás problémái” c. sorozatának ezt a kötetét. A pedagógiai-módszertani témájú, kézikönyvként használható kiadványok ezidáig kiváló célt szolgáltak a pedagógusok mindennapos gyakorlatában, önművelésében, mintegy összefoglalva az adott téma legfrissebb hazai kutatási eredményeit.

A szerző az alsó tagozat anyanyelvi nevelésének egyik legproblematisabb területével foglalkozik, az írásbeli közlő-kifejezőképesség fejlesztésével. Vizsgálata ezen belül csupán egyetlen műfajra, az időrenden alapuló elbeszélésre terjed ki.

Témája határterületen mozog: részben nyelvészeti, részben módszertani. Olyan szerzőt feltételez, aki otthon van a szövegtanban és az anyanyelvi tantárgypedagógiában, s mint később látjuk, alkotó módon tudja ezt ötvözni, ismereteit feldolgozni és összekapcsolni.

Bevezetőjében felveti azokat a problémaköröket, amelyek erőteljesen befolyásolják a kisiskolások írásbeli szövegalkotásának minőségét, szerkesztését. Utal arra, hogy e képesség fejlesztése mind a mai napig módszertani szempontból kevésbé kidolgozott terület. Nem ismerjük pontosan a szöveg alkotásakor végbemenő gondolkodási folyamatot és annak törvényszerűségeit. Megállapítja, hogy az egyik problémakör a témaválasztással, a fogalmazás előkészítésével, valamint az irányítás—önállóság arányával függ össze. A másik igen lényeges momentum az írott szöveg javítása (azaz egyben befogadása) és értékelése.

Ismeretes, hogy a szövegalkotás — ezen belül főként az írásbeli — a személyiség-nevelés eszköze. Maga a szövegalkotó tevékenység csak kismértékben automatizálható, mechanizálható, épp ebből adódnak a módszertani hiányosságok. Intellektuális jártasság, az anyanyelvi képességek magasabb fokozata befolyásolja a beszéd-, az olvasási és írásképessegek szinte teljes hierarchiáját. Ezért helyezi el a kötet szerzője a szövegalkotást a kommunikációs képességek rendszerébe. Az ezt követő fejezet a fogalmazástanítással kapcsolatos hazai kutatások és kísérletek rövid áttekintésével kezdődik.

Találón állapítja meg, hogy „Közös bennük . . . a negatívum: a tanulói fogalmazások minősítésének problémáját nem oldották meg.” Ebben a részben tekinti át azokat

a szövegtani alapfogalmakat, amelyeknek tisztázása, ismerete nélkül a tanulók fogalmazásait nem lehet sem javítani, sem értékelni; ilyenek a logikus vonások, konstrukció, kontextuális kapcsolatok stb. Az elméleti bevezető, az alapfogalmak pontosítása után fogalmazza meg mérése célját, az anyaggyűjtés mikéntjét és a feldolgozás módját. A későbbi elemzéshez és következtetésekhez nagy mennyiségű anyagból merített. Somogy megye 35 iskolájának (26 falusi, 6 városi, 3 külterületi) 840 harmadik és negyedik osztályos tanulóival íratta meg az ugyanazon témájú elbeszélő fogalmazást. Ezeket elemezte egyenként azon szempontok szerint, amelyeket könyve előző fejezetében részletesen kifejtett; ezek: a közlés tudata, logikus vonások, koherencia stb. Minden megállapítást konkrét példákkal (fogalmazásrészletekkel) támaszt alá. A vizsgálat kapcsán olyan lényeges következtetések olvashatók, amelyek egyben megmutatják e képességfejlesztés gyengeségeit, hibáit, még kidolgozatlan vagy kevésbé ismert területeit. Felépítési érdekessége, hogy még eközben is gondosan ügyel arra, hogy olvasója ismereteit bővítse, rendszerezze, s utalhasson az eddigi vizsgálatok és kísérletek figyelemreméltó megállapításaira.

A kötet utolsó fejezete a következtetéseket és a módszertani ajánlásokat tartalmazza. A nagyszámú fogalmazás részletes és pontos elemzése alapján elfogadhatjuk mindazokat az észrevételeket és tanításmódszertani tanácsokat, amelyekkel a 8–10 éves tanulók írásbeli szövegalkotásának minőségét javíthatjuk.

Csupán néhány ezek közül:

„Meglehetősen nehéz feladatnak látszik ebben az életkorban a jó bevezetés írása, valamint a két szélső szerkezeti egység konvergenciájának megteremtése” (166–7). Felhívja a figyelmet arra, hogy nem elégedhetünk meg a szerkesztési hibákkal küszködő tanulóknál csupán a helyesírás és a szóhasználat javíttatásával, hanem náluk meg kell próbálni ugyanazon témában a szerkesztés javítását. Részletezi az önálló javítás feltételeit, valamint azokat a variánsokat, amelyek szóba jöhetnek egy elbeszélés gondolat-elrendezésében. Az itt leírtak és a könyv e fejezetének sorai határozottan gyakorlati segítséget, módszerbeli tanácsokat adnak alsó tagozatos tanító kollégáinknak. Kiemelem azt az érdekes gondolatot, amely a javíttatás, szerkesztési hibák korrigálása, önálló tanulói elemzés, önértékelés tanításával foglalkozik (177–85). A könyv utolsó lapjai a mellékleteket tartalmazzák; ezen jól áttekinthető táblázatokon számszerűen ismerkedhetünk meg a tanulók fogalmazásaival. Szerencsés, hogy e melléklet nem zsúfolt, csupán a legfontosabb információkat tartalmazza. Ezt azért tudta megtenni a szerző, mivel már az előzőekben több teljes szöveget közölt (173–5 és 189–92), illetve kisebb részeket is beépített illusztrálásként.

Sajnálom, hogy — tán épp a teljes objektivitásra való törekvés miatt — nem vizsgált röviden egyéb körülményeket is. Így például, hogy mennyire volt hatással a tanulók szövegalkotására egy adott iskolatípus, az iskola helye, a tanító személyisége és felkészültsége stb.

Örömmel vettük kézbe a kötetet nemcsak azért, mivel olyan területre vezet el bennünket, amely a legügyesebb, jól képzett tanítóknak is mindig problémát jelentett, hanem azért is, mert világosan szerkesztett, adathú, s a szakemberek részére izgalmas, hasznos olvasmány.

Fülöp László

**P. Balázs János
(1910–1990)**

1990. január 1-jén elhunyt szeretett munkatársunk, tudóstársunk és barátunk, P. Balázs János. Amikor a Rákoskeresztúri Köztemetőben a temetési szertartás során a népe sgyászoló tábor tagjaiként hallgattuk Rácz Endre búcsúztatóját, akkor láttuk be és döbbsentünk rá, hogy kit is veszítettünk valójában: Rácz Endre szokatlanul gazdag, színes tudospályáról számolhatott be.

Néhány hónappal korábban nem gondoltuk volna, hogy az a baleset, amely mátyásföldi házából nem messze érte, végül is olyan legyengülést okoz szervezetében, hogy áttételesen ez lesz halálának oka. Annál inkább nem gondoltuk ezt, mivel e sorok írója — amikor a múlt év végén meglátogatta — örömmel tapasztalta, hogy kedélye ismét a régi, eltört könyökét ismét fájdalom nélkül mozgatja, sőt, hogy rövidebb lélegzetű szöveg írását is vállalni tudja (együtt írtunk üdvözlő levelet Szabó Ferenc OJ páternak Rómába, aki ott-tartózkodásakor szeretettel fogadta). És Elekfi László ragozási szótára korrigálására is vállalkozott, szerényen megjegyezve, hogy csak lassú tempóban fog haladhatni. Megdöbbsentett tehát a hír, hogy gyors rosszabbodás miatt örökre el kellett búcsúznunk tőle.

P. Balázs János 1910. november 14-én született Pozsonyban. Gyermekkorát nagyrészt a felvidéki Vízkeleten töltötte. Gimnáziumi tanulmányait, majd később egyetemi stúdiumait Pozsonyban, szülővárosában végezte. Az egyetemen magyar—latin szakon szerzett diplomát. Tanítani Érsekújvározt kezdett, ahol Kálmán Bélának is tanártársa volt. A felvidéki magyar kultúra egyik fáklyavivője lehetett volna (csallóközi magyar nyelvjárási gyűjtést már ez időben végzett), ha a sors és az akkori cseh kormány „közbe nem lép” és arra nem kényszeríti, hogy a „lakosságcsere” keretében hagyja el Szlovákiát. Erre 1947-ben került sor. Egy ideig tanárként működött (rövid ideig Esztergomban, majd Rákoslígeten). 1953-ban az MTA Nyelvtudományi Intézetébe került, mégpedig a Nagyszótári Osztályhoz. Később a Magyar Értelmező Kéziszótár munkálatainak szorgalmas tagja lesz.

Számos magyar szó művelődéstörténetét, etimológiáját azért tudta avatott gonddal kidolgozni, mivel a nagy nyelvészeti vállalkozások mindennapi életében, harcában közvetlenül résztvevett. Így például tanulmányt írt a *közgazdaság* (MNY. 49: 215–8), a *hőmérő* (MNY. 51: 244–50), a *halló* (Nyr. 83: 343–7), a *durva* (Nyr. 89: 234–8), a *bilgeri* (Nyr. 92: 112–3), a *langaléta* (MNY. 65: 447–51), a *dunnalud* (Élet és Tud., 1971. június 18.) szavainkról, ill. összefoglalóan a *műanyagnevekről* (Nyr. 98: 355–7), *jogi szókincsünk*ről (Nyr. 97: 484–6), valamint általában szókincsünk nagyságáról (Grétsy L. szerk.: Anyanyelvi kaleidoszkóp 14).

Szótörténeti tanulmányait, melyek tematikailag talán a legkorábbi réteget képezik munkásságában, számos olyan dolgozat is kiegészítette, melyek nyelvművelő természetűek voltak, így a „Fok Celsius vagy Celsius fok?” c. (Élet és Tud., 1964. okt.), „Sveici vagy svájci” (Élet és Tud., 1965. június), „VB” (Élet és Tud., 1965. szept.), „Van-e különbség az és meg a s között?” (Új Szó, 1973. okt.) c. írások.

Nem szabad említetlenül hagynunk azt a jelentős tanulmányát, amelyet „Az okulárétól a szemüvegig” címmel írt (MNY. 56: 91—8, 194—204). Ezzel a magyar szaknyelv, pontosabban az optikai szaknyelv alakulásához nyújtott adalékot, megelőzve Erdődi Józsefet, aki — kissé eltérve saját megszokott témájától — a *pápaszem*-ről írt rokon témájú tanulmányt.

Néhány névtudományi írás is tarkítja azt a palettát, amely — mint látjuk — néha nem a legóhajtott irányba szélesedett; ilyen pl. a *Lánchíd* c. írása a Pais-Emlékkönyvben, a *Madrid* c. cikk (Nyr. 94: 506) stb.

Azimént említett „paletta-szélesedés”-t azért hoztam szóba, mivel meggyőződésem, hogy P. Balázs János legféltettebb, legőszintébben szeretett, dédelgetett nyelvészeti témája a kodikológia volt és ezen belül is a Jókai-kódex minden kérdésköre. Ezt jelzi munkásságának egyik korai tétele: „A Jókai-kódex latin eredetijének eddig ismeretlen fejezete” (MNY. 52: 347—9) c. írása is, majd folytatólagos bizonyítékok idevágóan a „Van-e *műhel* szó a Jókai-kódexben?” (MNY. 59: 487—8), valamint „A Jókai-kódex egyik *ki* szavához” (MNY. 60: 470—1) c. írások. Mikor e sorok írója a Müncheni-kódexszel, valamint a Bécsi-kódex prologusaival foglalkozott, akkor értette meg azt a nyomasztó lelkiállapotot, ami egy magyar szöveg latin megfelelője rejtélyének megoldása előtt nyugtalanítja, nyugtalaníthatja a kutató lelkét. Így volt P. Balázs János a Jókai-kódex egyes részeivel is. Aztán elérkeztünk szeretett „János Bátyánk” életművéhez, a „Codices Hungarici” c. sorozat VIII. számaként megjelenő Jókai-kódex kiadásának előestéjéhez. Már folyt a szedés, egyre közeledett a nyomás ideje, és János még mindig kutatott a hiányzó latin szöveg meglelése érdekében. És kutatásai nem voltak hiábavalók. Nem sokkal a korrektúrák nyomása előtt megtalálta a keresett latin szövegeket, úgyhogy a kiadvány már ezek odaillesztésével jelenhetett meg: piros színnel vagy más módon lenne érdemes megjelölni e helyeket, melyek megtalálását annyi szorgalmas, majdnem sziszifuszi kutatás előzte meg. Még egy melléktermék is született e széles körű kutatási munkákból: „Magyar kódexszövegek latin forrásai” címmel, ami didaktikailag is értékes, egyedülálló összefoglalás (MNY. 82: 504—8, 84: 122—7). Ezután már kevésbé kényszerül nyelvészeti „kirándulások”-ra, mint amilyen volt érdeklődése alaptémájához viszonyítva az „Előadás-módszertan és beszédtechnika” c. (Országos Vezetőképző Központ, Budapest, 1970. 85 o.) és egyéb írások, figyelmét immár főleg a kodikológia foglalkoztatja: Előszót ír az MNYTK 165. számaként megjelenő „Lotz János: Az igék alakja a Jókai-kódexben” c. kötethez, bevezetőt ír két még csak megjelenés alatt álló kódexkiadványhoz, a „Szent Margit Élete 1510” c. és a „Vitkovics-kódex” c. hasonmáskiadványokhoz. Nagy nyeresége nyelvészeti irodalmunknak, hogy ezen írásai — melyek már csak mint poszthumusz kiadású teljesítmények jelenhetnek meg — időben, még életében elkészültek. Az előbbi időközben 1990 derekán meg is jelent!

Egy alkalommal visszaemlékezett egykori osztályvezetőjére, közvetlen főnökére, Gáldi Lászlóra. „Gáldinak minden azonnal kellett — mondotta —, néha szinte lehetetlennek láttam a kérés teljesítését, de szerencsére az utolsó pillanatban végül mindig összejött az anyag, és nem lett baj.” Rácz Endre, kinek csoportjában élete talán legnyugodtabb és legmegbecsültebb időszakát élte, nem állította őt ilyen „postamunkák” hajszája elé. De így is meglett minden és „nem lett baj”: a Jókai-kódex hiányzó latin szövegei rendre a helyükre kerültek.

Kiadatlan írások? Igen, vannak. Mi magunk (az Etymologisches Wörterbuch der Ung. Sprache szerkesztőségének munkatársai) számos esetben használtuk P. Balázs János kéziratos Jókai-kódex-szótárát. Ez sokkal használhatóbb, mint a Jakab László — Kiss Antal-féle számítógépes feldolgozás, mivel ebben a szavak (pl. *lel*, *lél* stb.) paradigmatis rendben elkülönülnek egymástól, és amannak mechanikus besorolási hibáitól mentesek. Reméljük, egyszer nyomtatásban is kézbe vehetjük ezt a kitűnő összeállítást.

Az élő méltató sajnos sohasem tud megfelelő képet nyújtani az elhunyt munkatársról, e néhány gondolat talán arra jó, hogy olvasása ideje alatt az egyik legszerényebb, de ugyanakkor igen tevékeny kollégánk emlékét szeretettel idézhessük.

Büky Béla

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte
Felelős vezető: Zöld Ferenc
Budapest, 1991., Nyomdai táskaszám: 19054
Felelős szerkesztő: Lőrincze Lajos
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Megjelent: 11,2 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0236

Szó- és szólás-magyarázatok

Büky László: Mai nyelvünk <i>csúsztatás</i> -a	109
Kiss Jenő: A sasza honi elnevezéseiből	111
Kiss Lajos: Röcsöge és Csajág-Röcsöge	116

Szemle

Szeli Itsván: Nyelvhasználatunk etikája (Ismerteti: <i>Graf Rezső</i>)	118
Szekér Endre: Hagyomány és újítás mai költői nyelvünkben (Ismerteti: <i>Kemény Gábor</i>)	120
Hottois, G.: Pour une métaphilosophie du langage (Ismerteti: <i>Rot Sándor</i>)	122
Kernya Róza: A szöveg néhány sajátossága kisiskolások fogalmazásában (Ismerteti: <i>Fülöp László</i>)	124

A Nyelvőr hírei

Büky Béla: P. Balázs János	126
--	-----

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 1-185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1-382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 140 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők a Magyar Nyelvtudomány társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetés és Lapellátási Irodánál (Bp. XIII., Lehel út 10/A.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 1-185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1-382-440) könyvesboltjaiban.

Ara: 54 Ft
Évi előfizetés: 108 Ft

Nyelvészeti kiadványok

- Nyelvművelő kézikönyv. Szerkesztette: *Grétsy László és Kovalovszky Miklós*. I. kötet 1980., Akadémiai Kiadó 1294 oldal, 245,— Ft. II. kötet 1985. Akadémiai Kiadó 1291 oldal, 269,— Ft
- Magyar értelmező kéziszótár. Szerkesztette: *Juhász József—Szóke István—O. Nagy Gábor—Kovalovszky Miklós*. 2. kiadás, 1983. Akadémiai Kiadó. I—II. kötet, 430,— Ft
- O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva*: Magyar szinonimaszótár. 1978. Akadémiai Kiadó 593 oldal, 147,— Ft
- Régi magyar glosszáriumi (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára). Szerkesztette: *Berrár Jolán és Károly Sándor*. 1984. Akadémiai Kiadó 805 oldal, 228,— Ft
- Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Negyedik, bővített és javított kiadás. I—II. kötet. Akadémiai Kiadó 1988. 821 + 822 oldal, 536,— Ft
- Benkő Loránd*: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. 1980. Akadémiai Kiadó, 392 oldal, 115,— Ft
- Bakos Ferenc*: A magyar szókészlet román elemeinek története. 1982. Akadémiai Kiadó, 559 oldal, 141,— Ft
- Új magyar tájszótár. Főszerkesztő: *B. Lőrinczy Éva*, szerkesztő: *Hosszú Ferenc*. I. kötet, 1979. Akadémiai Kiadó 1053 oldal, 207,— Ft. II. kötet, 1988. Akadémiai Kiadó 1175 oldal, 305,— Ft
- Petőfi-szótár (Petőfi Sándor életművének szókészlete). *Gáldi László* irányításával szerkesztette *J. Soltész Katalin*, *Szabó Dénes*, *Wacha Imre*. I. kötet 1973. Akadémiai Kiadó, 1167 oldal, 198,— Ft. II. kötet 1978. 1351 oldal, 228,— Ft. III. kötet 1987. 603 oldal, 197,— Ft. IV. kötet 1987. 800 oldal, 253,— Ft
- Erdélyi magyar szótörténeti tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette: *Szabó T. Attila*. IV. kötet, 1984. Kriterion Kiadó, Bukarest. 1298 oldal, 286,— Ft
- A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás, 1984. Akadémiai Kiadó 388 oldal, füzve 23,— Ft, kötve 36,— Ft
- Róka Jolán*: Az újságsszövegek szerkesztési és stílustipológiája 1986. Akadémiai Kiadó 208 oldal, 59,— Ft
- Székely nyelv földrajzi szótár. Összeállította *Gálffy Mózes és Márton Gyula*. 1987. Akadémiai Kiadó, 455 oldal, 110,— Ft
- A Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő: *Benkő Loránd*. I. kötet 1967. 1142 oldal, 250,— Ft; II. kötet 1970. 1111 oldal, 250,— Ft; III. kötet 1976. 1230 oldal, 285,— Ft; IV. kötet: *Mutató*. 1984. 493 oldal, 159,— Ft
- Imre Samu*: Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése. 1986. 67 oldal, 21,— Ft
- Soltész Katalin*: Arany János verselése. 1987. Akadémiai Kiadó 347 oldal, 58,— Ft
- Akadémiai Kislexikon I. A—K. Akadémiai Kiadó, 1989. 1047 oldal, 495,— Ft
- Papp Ferenc*: Alkalmazott nyelvtudomány. Akadémiai Kiadó, 1989. 35 oldal, 16,— Ft
- Deme László—Fábián Pál (szerk.)*: Helyesírási kéziszótár. Akadémiai Kiadó, 1988. 687 oldal, 140,—

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Wacha Imre: A rádióhírek szövegformája és megszólaltatási gondjai

Rácz Endre: A belehallás jelenségéről

Kicsi Sándor András: A kínai nyelv szótagtípusai a pinyin átírásban

Kemény Gábor: Nyelvi képek gyakorisága, típusai és funkciója egy mai magyar szépprózai antológiában II.

Török Gábor: Újabb József Attila-kommentárjaimból III.

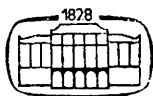
Németh Zsuzsanna: Szín- és fényhatások A szegény kisgyermek panaszai című Kosztolányi-kötetben

Pumné Horpáczai Ibolya: Utassy József: Földem

A. Jászó Anna: Az olvasástanítás aktuális problémái, történeti áttekintéssel

Szikszai Lajosné: A magyar ikerszavak keletkezése és rendszere

Fekete László: Tudományos példatár a kiejtési szótárhoz

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Wacha Imre</i> : A rádióhírek szövegformája és megszólaltatási gondjai	129
<i>Rác Endre</i> : A belehallás jelenségéről II.	143
<i>Kicsi Sándor András</i> : A kínai nyelv szótagtípusai a pinyin átírásban	150

Íróink nyelve

<i>Kemény Gábor</i> : Nyelvi képek gyakorisága, típusai és funkciója egy mai magyar szépprózái antológiában II.	161
<i>Török Gábor</i> : Újabb József Attila-kommentárjaimból III.	176
<i>Németh Zsuzsanna</i> : Szín- és fényhatások A szegény kisgyermek panaszai című Kosztolányi-kötetben	190
<i>Pumné Horpácz Ibo</i> lya: Utassy József: Földem	200

Nyelv és iskola

<i>A. Jászó Anna</i> : Az olvasástanítás aktuális problémái, történeti áttekintéssel	205
--	-----

Magyar Nyelvőr 1971

Levárt sz. sz.

74430/91

MAGYAR NYELVÖR

114. ÉVFOLYAM * 1990. JÚLIUS—DECEMBER * 3—4. SZÁM

A rádióhírek szövegformája és megszólaltatási gondjai

(A rádióhírek megfogalmazásáról és mondhatóságáról)

A rádióhírek hatékonysága — egy a 70-es évek elején készített felmérés szerint — mintegy 4%-os volt. Ennyi információt tudott megjegyezni az átlagos hallgató a rádió információs műsoraiból, egy-egy rádiós híradásból, ha nem összpontosította figyelmét az adásra. (Dr. Cserés Miklós szóbeli közlése a felmérés eredményeiről.) Az 1973-ban megjelent A rádióbemondó beszéde című kötet szerzőinek többsége — egymástól függetlenül — arra a megállapításra jutott, hogy a megjegyzésindex azért ilyen alacsony, mert a rádióhírek — és bizonyos informatív adások szövegének — megfogalmazása nem kommunikatív, hanem informatív: a megjegyezhetőségnek, követhetőségnek nyelvi akadályai vannak; a szövegszerkezet túlsúlyossága, mondatainak bonyolult grammatikai szerkezete nehezíti meg az elhangzottak percepiálását és appercipiálását. (Vö. Deme László: A bemondói munka mondatfonetikai kérdéséről. In: A rádióbemondó beszéde. MRT TK 1973. 71—101.; Szathmári István: A rádiós műfajok stílusáról. Uo.: 9—28.; Wacha Imre: A bemondói beszéd akusztikumának stílusgondjairól. Uo. 103—68, kk. 154—64.) Egy korábbi cikkben azt vizsgáltuk, hogy 1988 elején mennyire felel meg a hírek nyelvi szerkesztésmódja a kommunikativitás, ezen belül a könnyen mondhatóság igényeinek. (Vö. Nyr. 113: 412—25.) Most azt próbáljuk bemutatni, hogy az említetteken kívül milyen további nyelvi, mégpedig az írásosságból adódó megszövegezési gátjai vannak a hírek jó, kommunikatív hangzású megszólaltatásának a felolvasó részéről, s mik nehezítik a megértést a hallgató számára.

A „kétarcú” szerkezetek

Megnehezítik a szöveg megszólaltatását az ún. kétarcú vagy bizonytalan szerkezetek is. Ezek azért jelentenek gondot, mert az első pillantásra nem egyértelmű vagy legalábbis félreérthető a hírszövegek egyik-másik mondatában egy vagy több szó szerkezet megfogalmazási módja, nyelvi formája. Az ilyen szó szerkezetek helyes értelmezését megállapítani, következőképpen helyes akusztikus formájuk megválasztásában dönteni ezért csak az egész mondat, olykor pedig csak az egész mondat sor ismeretében lehet, mégpedig annak (nyelvtani) elemzése alapján. Így lehet eldönteni, hogy a mondat egyes alkotóelemei (az egyes szavak, szó szerkezetek) milyen mondat-tani viszonyban állnak egymással, mi az egyes szavaknak mondat-tani szerepük (pl. hogy egy ragtalan szó alany-e, birtokos jelző-e vagy részes-határozó-e; vagy egy múlt idejű igealak: múlt idejű állítmány-e vagy igenévi jelző stb.).

Ti. ettől függ a mondategész tagolása és hangsúlyozása, következésképpen jelentése is. Ha a felolvasó „félreértelmezi” a „nyelvtani alakot”, értelmetlenné válik a mondat, esetleg „félrekapcsolást” eredményez. Ez a tény megnehezíti a szöveg megszólaltatását, lelassítja a szövegmondást, mert biztonsági felolvasásra kényszeríti a felolvasót; nem egyszer „be is ugrik” a szövegmondó, mert — annak ellenére, hogy korábban értelmezte és jól értelmezte a kétarcú szerkezetet — mégis a rossz megoldást választja, ezt kényszeríti rá egy felolvasó-szövegértelmezési „hagyomány”. A felolvasót szeme ugyanis az írott szöveget megszólaltató felolvasási úzus következtében gyakran értelemellenes tagolásra készíti. (Olykor még a szöveg alkotóját is!) Esetleg rögtönzött helyesbítésre, mely azután később lemerevít vagy bakisorozatba viszi bele. Jó pár évvel ezelőtt bakisorozatot indított el a következő hírmondat: „Moro, kijelölt olasz miniszterelnök pártja [...] a Keresztényszocialista Párt tagjaival tárgyal.”

A szövegmondót a kimondás után egy pillanatra megzavarta a hír kétarcúsága. Ti. a mondat úgy is értelmezhető, hogy Moro pártja egy másik párt tagjaival (a Keresztényszocialista Párt tagjaival) tárgyal. Ez így nagyon logikus és szokásos esemény. De úgy is értelmezhető (és ez a helyes!, bár szokatlan), hogy Moro s a j á t pártjának (a Keresztényszocialista Pártnak) a tagjaival tárgyal. Az írott változathoz elmaradt *nak/nek* rag elbizonytalanította a megszólaltatót, hogy vajon nem hibásan tagolta-e a szöveget. Következésképpen a jól értelmezett-tagolt mondat után két baki is becsúszott hírmondásába.

A következő hír is ilyen becsapós mondattal kezdődik. De ezen kívül más buktatót is találunk benne:

„Dél-Koreában a múlt heti elnökválasztáson győzelmet aratott Ro Te Vu kijelentette, hogy még februári beiktatása előtt parlamenti választásokat írnak ki. Az ellenzéki pártok vezetői továbbra is csalással kivívott győzelemnek tartják Ro Te Vu elsőségét, de elismerik, hogy egymás közti versengésük vezetett vereségükhöz. *Kim Jung Sen* [...] ellenzéki vezető[,] decemberi veresége után legfőbb célja, hogy a parlamenti választásokon győzzön Dél-Koreában.” (1987. dec. 22. 14 óra)

A hír kezdetén egy hét (esetleg nyolc) elemből összerakott szószerkezet áll. Ezt az olvasó szeme önkéntelenül így értelmezi és tagolja (mert tudata rövid és hamar lezárható szerkezeteket, három-négy szavanként „megpihenést” nyújtó tagolást kíván): „Dél-Koreában | a múlt heti elnökválasztásokon | győzelmet aratott | Ro Te Vu.” | Tehát úgy értelmezi a szerkezetet, hogy egy helyhatározó után egy újabb határozó (időpontot is érzékeltető képes helyhatározó, három elemű jelzős szerkezet), majd a szoros kapcsolatban álló tárgy és állítmány s végül az alany következik. Csak a *kijelentette* valódi állítmány megpillantása után jön rá, hogy félreértelmezte és széttagolta a szöveget: nem mondatot olvasott el, hanem csak egy szerkezetes alanyt mondott ki. A helyes tagolás ugyanis így hangzik: „Dél-Koreában | a múlt-heti_elnökválasztáson_győzelmet_aratott_Ro_Te_Vu | kijelentette...”

A mondatban az *aratott* ugyanis nem múlt idejű állítmány, hanem jelzői szerepben álló melléknévi igenév. A *múlt heti elnökválasztáson győzelmet aratott* rész a *Ro Te Vu* szerkezetes jelzője. Ezt a hat szóból álló szerkezetet nem szabad széttagolni, hanem dinamikával és hanglejtéssel össze kell fogni. De nemcsak a felolvasó csapódik ám be, hanem a hallgató is. Ő is állítmánynak hallja az *aratott* alakot, mert a tudata a tárgy után állítmányt vár, s ezt for-

mailag meg is kapja; csak a *Ro Te Vu* hangzása döbrenti rá (no meg az újabb állítmány), hogy rosszul kapcsolt. Pici változtatással helyére lehetne tenni a mondatot: „Dél-Koreában *Ro Te Vu*, aki a múlt heti elnökválasztáson győzelmet aratott, kijelentette . . .”. Vagy még egyszerűbben: „Dél-Koreában a múlt heti elnökválasztásokon győzelmet aratott *Ro Te Vu*. Kijelentette . . .”. Esetleg „. . . *Ro Te Vu* aratott győzelmet. Kijelentette, hogy . . .”. Így elkerülhető a 6 szóból álló, s kisebb (3 + 3 vagy 4 + 2 vagy 2 + 4 egységből álló) részekre nem tagolható feszített szószerkezet.

Tovább nehezíti a megszólaltatást a *csalással kivívott győzelemnek* szerkezet, és az *egymás közti versengésük vezetett vereségükhöz* rész monoton alliterációja.

Végül a hírre a koronát az utolsó mondat rakja fel. A mondat élén álló *Kim Jung Sen ellenzéki vezető* szerkezettel nem tud mit kezdeni sem a hírolvasó, sem a hallgató. Ragtalan alakja alapján lehet a mondat alánya; az utána következő *december 14-i veresége* rész azonban azt sugallja, hogy inkább szerkezetes birtokosjelző, tehát hogy az egész: *Kim Jung Sen ellenzéki vezető december 14-i veresége* rész 8 szavas birtokos jelzős szerkezet, és az *után* névutóval együtt időhatározói szerepe van a mondatban. De a mondat így hiányos, mert így hiányzik a mondatból a *legfőbb célja* rész határozója (*célja valakinek valami*). Az értelmezés megbillenését vagy egy *nak/nek* rag és egy mutató névmás kitétele hozhatná helyre: „*Kim Jung Sen ellenzéki vezetőnek . . . az a legfőbb célja*”, vagy pedig egy szórendi csere: „*December 14-i veresége után Kim Jung Sen ellenzéki vezető(nek) legfőbb célja, hogy . . .*”

Hasonló szerkezet van a következő két hírrészletben is; birtokos szerkezetet sugall az íráskép és a szórend alanyi és határozói helyett:

„Norodom Szihanuk herceg, a kambodzsai ellenzék vezetője lemondta jövőre tervezett két találkozóját Hun Sen kambodzsai kormányfővel. Emlékeztet, hogy a *két politikus múlt heti franciaországi megbeszélésén elvben megállapodott arról*, hogy januárban ismét találkozhatnak Párizsban, áprilisban pedig a Népi Korea fővárosában, [így] vagy Dzsakartában folytatják a párbeszédet a kambodzsai nemzeti megbékélésről.” (1987. dec. 10. 14 óra)

„Sao Paulo: Gale amerikai csontvelő-szakértő szerint a brazil városban *mintegy 5 ezer ember élete végéig orvosi ellenőrzésre szorul a két hónapja történt sugárterhelés miatt*.” (1987. nov. 26.)

Többszörösen összetett szószerkezetekben a ragtalanul álló szóalak szerepe könnyen félreérthető. A következő hírben ismét csak a mondatvégi állítmány dönti el, hogy a szószerkezet egyik elemét alanyként kell értelmezni, s nem birtokos jelzőként. Pedig a szerkezetet — a szerkezet egésze alapján — így értelmezi a (fel)olvasó az *ülésén* szóalak birtokjele miatt: „A Szovjetunió részt vesz a szöuli olimpián. Erről a *Szovjet Olimpiai Bizottság délelőtti ülésén döntött*. A testület ugyanakkor hangsúlyozta: a Szovjetunió támogatja a Népi Korea javaslatát, hogy a két Korea közösen rendezze meg a nyári olimpiát.” (1988. I. 11.)

Itt tehát alany és határozó következik egymás után s nem birtokos szerkezet (szerkezetes) birtokos jelzője és annak (további jelzővel ellátott) jelzett szava. Helyes tagolása és értelmezése ez: „Erről | a Szovjet Olimpiai Bizottság | délelőtti ülésén döntött.” Ez a helyes tagolás annak ellenére, hogy a mondat ritmusa, dallamvilága így eléggé nehézkes. Emiatt is, meg az *ülésén* szó birtokos személyjele miatt azonban az olvasó egyetlen szerkezetként fogja fel az idézett részt, még akkor is, ha a megszólaltatás előtt már elemezte

a hírszöveget. Ráadásul többes számú állítmányt vár, mintha így hangzana a hírmondát: „Erről a Szovjet Olimpiai Bizottság délelőtti ülésén döntöttek.”

Ez a többes számú állítmány azonban nem szerepel a szövegben. S ha a felolvasó a „félreértelmezést” helyesbíti, és többes számú állítmányt mond, újabb hiányérzete lesz, mert nem derül ki, hogy kitől származik a döntés: személytelenné válik a közlés. Csak a következő mondat teszi helyre a tévedéseket: „A testület ugyanakkor hangsúlyozta . . .” Egyértelműbb lett volna a helyzet, az *a* névelő betoldásával, bár a mondat ritmusa így sem a legjobb — de korántsem döccen akkorát, mint az előző változatban —, s a nyelvhelyesség is megsérül: „Erről a Szovjet Olimpiai Bizottság a délelőtti ülésén döntött.”

Elegánsabb, egyértelműbb lett volna a mondat szórendi cserével: „Erről délelőtti ülésén döntött a Szovjet Olimpiai Bizottság.” A hangsúlyviszonyok így is ugyanazok maradtak, mint az első változatban, hiszen abban is, ebben is a *délelőtti ülésén* határozó előzte meg az igei állítmányt. De a mondat így is megfelelő lett volna: „A Szovjet Olimpiai Bizottság erről délelőtti ülésén döntött.”

Egyébként a hír az imént említett kétértelmű megfogalmazásban hangzott el két híradásban: 13 és 15 órakor. 16 órakor azonban a mondat egy helyesbített változatban került adásba: „Erről a Szovjet Olimpiai Bizottság délelőtti ülésén döntöttek.” Ebben a mondatban a korábbi alany már birtokos jelzői értékű. De éppen emiatt nem vált biztosabbá a 16 órai hír, hiszen az előző két adás alapján a hírolvasó hozzászokott a korábbi változathoz, tehát óvatosságot indult neki a hír hangosításának, nem tudhatta, hogy harmadszorra megváltoztatott szöveget kap kézbe. Egyébként a helyesbített változatban is csak a mondat végén, a többes számú, harmadik személyű állítmány láttán dől el, hogy a *Szovjet Olimpiai Bizottság* szószerkezet alany-e a mondatban vagy pedig birtokosjelző.

Hasonlóképpen bizonytalan a grammatikai viszony a következő mondatban, melyet egy újsághírből vettem: „A miniszter jegyzetei alapján megerősítette, hogy . . .” itt még az is bizonytalanná válik, hogy a miniszter volt-e a megerősítő, vagy a miniszter jegyzetei képezték a megerősítés alapját. Az egyértelmű forma az lett volna: „Jegyzetei alapján a miniszter megerősítette, hogy . . .”

Hogy ez a szerkezet gyakori, azt még egy példával igazolom: „. . . Ezt közölte az angolai nemzetvédelmi minisztérium képviselője luandai sajtóértekezletén” (1988. I. 24. 20 óra).

Ugyancsak becsapja a felolvasót is, a hallgatót is a következő hírmondát: „A NATO-országoknak meg kell szüntetniük a szocialista országokkal folytatott kereskedelmet gátló korlátozásokat” (1988. II. 12. P. 17 óra).

A felolvasó tudata és a hallgató várakozása a *meg kell szüntetniük* igealak után a tárgyat várja (*megszüntet valamit*). Ezt a tárgyat formailag, a tárgyragos *kereskedelmet* szóalak formájában meg is kapja, persze némi késleltetés (*a szocialista országokkal folytatott*) után. Tehát negyedik szóként. Itt tudata megnyugodva lezár; annál is inkább, mert a magyar beszélő és hallgató tudata-figyelme nem nagyon szokott át- és felfogni négy szónál hosszabb szószerkezetet, ezért négy szó után a szószerkezet lezárását vagy legalábbis belső tagolását kívánja meg és várja el. Öt szavas szószerkezetnél $3 + 2$, vagy $2 + 3$ -as, hat szavasnál $3 + 3$ -as, $2 + 4$ -es, $4 + 2$ -es tagolást igényel. Ha ezt a szerkezeten belüli értelmi tagolás (a szószerkezet elemeinek

belső nyelvi-logikai kapcsolódása) nem teszi lehetővé, mechanikusan tagol a beszélő is, a hallgató is, tehát hangsúlyhiba vagy félreértelmezés következik be. A szóban forgó hat szavas szó szerkezetben olyan erős az alászerkesztés, hogy nincs mód a logikai-ritmikai tagolására. Ezért egy dallamívvel-lendülettel kellene összefogni. Ezt azonban megzavarja az első tárgyas alak. Felolvasó, hallgató tehát könnyen félreértelmezheti a szöveget, mégpedig úgy: „meg kell szüntetniük a szocialista országokkal folytatott kereskedelmet.” Könnyíteni lehetett volna a gondon egy ilyen megszövegezéssel: „Meg kell szüntetniük azokat a korlátozásokat, melyek a szocialista országokkal folytatott kereskedelmet gátolják.” A mondat egy kötőszóval és egy mutató névmással lett volna hosszabb, de így szerkesztve megperdülhet a szövegmondás irama; megértése is könnyebbé válik.

Egyébként a hír folytatásában is több kommunikációs hiba van: „Ezt Otto von Amerungen, a *Német Kereskedelmi és Iparkamarák Szövetségének elnöke* mondta egy interjújában, hangsúlyozva, hogy a COCOM-lista felülvizsgálata lekerülhetetlen, amelyet az *Egyesült Államok valószínű ellenzésének dacára* is végre kell hajtani.” Igaz, a két öt szavas szerkezetet nem lehet eltüntetni — nem is okvetlenül szükséges —, de a feleslegesen hosszúra nyúlt, túlbonyolított mondatot lehet egyszerűsíteni, kommunikatívabbá tenni. Ezáltal ritmusa felgyorsul, lendületesen mondható. Mivel többször is lezárható egységekből áll, nem feszíti meg a hallgató figyelmét; könnyen követhető: „Ezt Otto von Amerungen . . . mondta egy interjújában. Ebben hangsúlyozta, hogy . . . elkerülhetetlen. Ezt . . . végre kell hajtani.”, vagy „. . . Ezt végre kell hajtani még akkor is, ha várható, hogy az Egyesült Államok ellenzi majd.” (Nem szabad félni a többszörösen összetett mondatoktól! Az alárendelőktől sem. Ezek többnyire szukcesszív szerkezetűek, tehát kommunikatívabbak, mint a zsúfolt szerkezetű egyszerű mondatok.)

Nem részletezem a következő példát. Helyes értelmezéséhez jóval korábbi ismeretekre van szükség, mint amikről a hír pillanatnyilag tájékoztatást ad. Csaknem teljesen érthetetlen magából a hírből, mit akar kifejezni az utolsó mondat. Helyes értelmét csak az általános külpolitikai előzmény alapján fejthetjük meg. Ezt a híren kívüli előzményt a bemondónak (felolvasónak) tudnia kell. De nem biztos, hogy a „tantusz” leesik a hallgató tudatában is: az ti., hogy a többes számú állítmányt nem mellérendelt alanyok, hanem birtokos jelzőket felsoroló szerkezetes határozó követi:

„A *Schulz külügyminiszter* nevével *fémjelzett* *terv* korlátozott palesztin autonómiát ígér, ezt azonban a palesztinok keveslik és Szíria is elutasította. Az *izraeli kormányfő* most tájékoztatták a *nemrég* *Rómában* járt *arab vezetők*, így a *jordániai uralkodó* és az *egyiptomi elnök álláspontjáról*.” (1988. II. 16. K. 10 óra.) A mondat értelme: az izraeli kormányfő tájékoztatót kapott az arab vezetőknek, a jordániai uralkodónak és az egyiptomi elnöknek az álláspontjáról.

Nem a nyelvi jelek (pl. egy *nak/nek* rag) hiánya, hanem a nyelvi elemek bősége okoz kommunikációs zavart azoknál a híreknél (főleg protokolláris híreknél), melyeket a magam nyelvhasználatában „arisztokratikus híreknek” szoktam nevezni. A henye ismétléstől való félelem szülte azt a stilisztikai babonát, mely szerint kerülendő mindenfajta szóismétlés. E babona eredménye, hogy egy-egy hírben ugyanazon személyt olykor négy-öt féle titulus illeti meg. Ember (hallgató) legyen a talpán, aki ebből az egyébként könnyen mondható, jól megfogalmazott hírből kihámozza, hogy tulajdonképpen mikor kiról is

van szó, és hogy hány személyről. A most idézendő hírben *Szihanuk*; *Szihanuk herceg*; az *ellenzék vezetője*; a *kambodzsai ellenzék vezetője*; *Szihanuk, volt államfő*; a *herceg* ugyanazon személy. S ugyanazt a *Hun Sent* illeti a *phnom peni államfő*, a *kambodzsai kormányfő*, a *Népi Kambodzsza miniszterelnöke* és a *Hun Sen* megjelölés is. Ugyancsak benne kell lennie a napi világpolitikában a közönséges, tájékoztatásra váró hallgatónak, ha mindezt egyetlen hallásra össze akarja hozni, a következő két hír egyszeri meghallgatása alapján:

„A *kambodzsai ellenzék vezetője* váratlanul lemondta januárra és áprilisra tervezett újabb megbeszélését a *Népi Kambodzsza miniszterelnökével*. A két politikus a múlt héten állapodott meg a további megbeszélésekről. Megfigyelők szerint *Szihanuk* döntése mögött az áll, hogy a vele szövetséges polpotisták nem akarják, hogy kizárólag a *herceg* folytasson párbeszédet a *phnom penhi* vezetéssel. *Szihanuk* egyébként a *Hun Sennel* küldött táviratban azt hangoztatta, hogy a rendezés feltételeként Vietnammal köteleznie kell magát: valamennyi csapatát kivonja Kambodzsából, amint ott megalakul 4-párti koalíciós kormány.” (1987. dec. 10. K. 22 óra.)

„Kizárólag *Szihanuk hercegen* múlik a kambodzsai rendezés — mondta *Hun Sen phnom peni kormányfő*, mielőtt Párizsba indult, hogy ismét találkozzon az *ellenzék vezetőjével*. *Hun Sen* valószínűnek tartja, hogy a mostani tárgyalásokon még nem születik olyan megállapodás, amely véget vetne a konfliktusnak, mivel az *ellenzék* is megosztott. Decemberben a *kambodzsai államfő* és *Szihanuk volt államfő* elvben megállapodott arról, hogy mindkét fél a vizsály politikai megoldását szorgalmazza. Megfigyelők szerint *Szihanuk* azért hajlandó ismét találkozni *Hun Sennel*, mert kiderült, hogy a kambodzsai ellenzék támogató Kína és a délkelet-ázsiai tőkés államok is ösztönzik a párbeszédet. Jelenleg úgy tűnik, hogy *Szihanuk* már nem tartja a megállapodás előfeltételének a vietnami csapatok kivonását Kambodzsából.” (1988. I. 11. K. 16 óra.)

A hírmondatok látható tagolása (írásjelek, kötőszók)

Noha a hírekről és a hírszerkesztésről általánosító és összefoglaló véleményem nem szándékozom adni, még a hírek nyelvéről, nyelvezetéről sem — ehhez sokkal nagyobb anyag és sokkal hosszabb időszak rendszeres vizsgálatára lenne szükség —, bizonyos típushibák bemutatása mellett mégis kell tennem néhány általános megjegyzést is.

1. A hírek kézírataiban sajnos sok a helyesírási hiba. Nem a szavak betűképe, az egybe- és különírás szabályai tekintetében. Bár a hírekben ezen a téren is találunk kívánnivalót! Sokkal inkább az írásjelek használatával van baj. Következetlen az interpunkció; főleg a mondaton belüli, a tagmondatok közötti írásjelnek, a vesszőnek a használata megtévesztő. Pontosvessző, gondolatjel, zárójel pedig alig-alig lelhető fel a hírszövegekben, noha ezek logikai és akusztikus jelek is lehetnének. A vessző használata pedig teljesen ötletszerű, majdnem fordítva rendszeres, mint ahogy a helyesírási szabályzat előírja. (Arról nem is szólok, hogy a gépelt hírszövegekben jelöletlen az *í*, *ú*, *ű* hosszúsága.)

Főleg az *és* kötőszó táján zavaró a kéziratok írásjelzése! A mellérendelt mondatrészeket kapcsoló *és* előtt gyakori a vessző a hírek kézírataiban (ide pedig nem kellene tenni a M.Helyesír.Sz. szerint). Elmarad viszont a vessző — nagyon gyakran, az esetek többségében, de nem rendszeresen és nem is kivétel nélkül — a tagmondatokat kapcsoló *és* előtt, ahol bizony ki kellene tenni. Igaz, a vessző nem okvetlenül akusztikus jel; de az is (lehet), és főleg: logikai jel! Az írott kódot felfejtő felolvasó számára tehát a mondat szerkezeti, következésképpen logikai tagolásának, tagoltságának a jele. Elmaradása vagy felesleges kitétele megzavarhatja a szövegértelmezést is, az akusztikus

átkódolást -- azaz a megszólaltatást -- is. Annál is inkább, mert a vessző következtlen (rossz) használata elbizonytalanítja az olvasót.

A hírszerkesztőség tagjai nem fordítanak elég figyelmet ennek a fontos logikai tagoló jelnek a használatára. Ezt bizonyítják a kéziratok, melyeken a hír megfogalmazója -- írója sem, de még a turnusvezető hírszerkesztő sem teszi ki a gépíró(nő) által elhagyott írásjeleket. (A felolvasónak nincs ideje rá, hogy pótolja ezeket.) Pedig a hírszövegek átolvasásakor, átjavításukkor ki kellene tenni az elmaradt írásjeleket.

A tagmondát határáról hiányzó írásjelekre itt és most nem hozok példát. A későbbiekben jelzem egy-egy szöveg közlésekor, hol maradt el az írásjel, és hogy hol találunk felesleges vesszőt. Helyette néhány sajátos interpunkciós esetet mutatok be. Ezek azért is érdekesek, mert éppen az írásjelek hiánya bizonyítja, hogy a hírszerkesztők nem füllel-fülre írják a szövegeket. Nem hallják a leírt mondatokat, mert különben tagolnák a szöveget gondolatjellel, zárójellel, sőt olykor -- erre majd hozok példát -- nem szokásos módon, de az értelmezés érdekében okvetlenül kiteendő vesszővel. (Egyébként a „hallom, amit leírok” fogalmazás hiányát a bonyolult szószerkezetek is jelzik.)

A helyesírási szabályzat értelmében az *és* elé nem, de a közbevetés után kellene vesszőt tenni az alábbi szövegben: „A hazánkban érkezett . . . államfőt és feleségét a Ferihegyi Repülőtéren fogadta Losonczy Pál, az Elnöki Tanács elnöke[,] és felesége.” (Emlékezet alapján, de valóban elhangzott hírből.) Az értelmező után és az *és* elé ki nem tett vessző miatt tagolási hiba következett be: nem L. P. és felesége fogadta a vendéget, hanem L. P., aki elnöke és felesége lett az Elnöki Tanácsnak -- a rossz hangsúlyozás következtében.

Ugyanilyen téves tagolásra ad lehetőséget a következő hír, melyben vesszőhiányt és vesszőfelesleget is találunk:

„A MIR úrállomásról hamarosan visszatér a Földre Jurij Romanyenko, a világűrben tartózkodás rekordere [vesszőhiány] és társa, Alekszandr Alekszandrov” (1987. XII. 10. K—P. 5 óra.)

Széttagolást idéz elő a szöveg két felesleges vesszője itt:

„Szerda fontos, [felesleges vessző] és a maga nemében páratlan eseménye volt még, hogy Ahromejev marsall, szovjet vezérkari főnök a Pentagonban felkereste Carlucci amerikai hadügyminisztert, aki bemutatta neki az épületet. A szovjet — amerikai csücsztalálkozó ma ér véget. Gorbacsov először Bush alelnökkel tárgyal, később pedig megegyeszer, a tervek szerint, [felesleges, vessző] Washingtonban utoljára találkozik Ronald Reagannel.” (Az utolsó mondatnak a szórendje is zavaros!) (1987. XII. 10. K—P. 5 óra.)

Érdemes lenne más írásjeleket is használni. Olyanokat, melyek a szöveg-értelmezést, a „közrezárást”, a fekvésváltást, ritmusváltást is megkönnyítik, azaz sugallnak bizonyos akusztikus megoldásokat, mert értelmezési megoldásokat tükröznek. A pontosvessző, a kettőspont és a gondolatjel használatára gondolok. Itt csak két példát idézek. Az első hírt azért idézem teljes egészében, mert nemcsak az első mondata követhetetlen az írásjel hiánya és a túlbonyolított szerkezet miatt, hanem mert a második részében szóhasználati hiba is van: aki *börtönben ül* az csak gonosztevő lehet, a szókapcsolat hangulati velejárója következtében. A fizikust -- inkább elismerésre, mint elítélésre méltó -- tette miatt *bebörtönözhatték vagy börtönbe vethették*:

„A norvég fővárosban ma adják át az idei Nobel Béke-díjat. Tulajdonosa [—] a középamerikai béketervező kidolgozója, Oscar Arias, aki már a helyszínen van [—] felszólította az Egyesült Államokat, hogy teljesen szüntesse be a nicaraguai kontrák támogatását. Stockholmban egyébként tegnap átadták az idei alternatív Nobel-díjakat. A kitüntetettek között van Vanunu izraeli fizikus is, aki most hazájában börtönben ül a titkos izraeli atomprogram leleplezéséért.” (1987. XII. 10. K—P. 4,30 óra) A gondolatjelek helyére vesszőt mindenképpen kellett volna tenni!

„Japán [—] a két nagyhatalom rakétaszerződésétől függetlenül [—] folytatni akarja fegyverkezési programját. Ezt Takesita miniszterelnök közölte, miután az ellenzék a parlamentben fölvetette, hogy [—] az egyezményt figyelembe véve [—] meg kellene változtatni a korábban jóváhagyott terveket, és [hogy] nem szabadna engedni, hogy a japán védelmi kiadások a nemzeti jövedelem egy százalékánál nagyobb arányban növekedjenek.” (1987. XII. 10. K—P. 22 óra.)

A második példa a kötőszóhasználat kérdéseire vezet el bennünket.

2. Nagyon sok a hírszövegekben az *és*-sel kapcsolt mellérendelő tagmondat. Egy részükben teljesen felesleges az *és*-sel való kapcsolás, mert csak nyújtja a mondatot; nem engedi lezárni a közlést: nem pihenhet meg sem a bemondó hangja, sem a hallgató figyelme, mert a beszélő hangjának lebegtetésével (azáltal, hogy a beszéddallamot nem engedi leereszkedni alacsonyabb fekvésbe) a közlés folytatását ígéri. A folytatásból azonban nem derül ki, hogy valójában miért is volt szükség erre a kapcsolásra, hiszen a két tagmondat között legfeljebb az időegymásután kapcsolata van meg; nincs igazi logikai összefüggés, vagypedig az *és* nem az igazi összefüggést jelzi. Az ilyen kapcsolóelemeket egyrésztől el kellene hagyni! Ha az *és*-sel kapcsolt mondatot külön indítanánk, a figyelem is megpihenhetne, a beszéd ritmusa is megperdülhetne, ezáltal szorosabbá válna a mondatok közötti kohézió is. (Az *és* felesleges használata megintcsak azt bizonyítja, hogy a hírszerkesztő nem hallja, amit leír-leiktál: nem szájra, fülre fogalmazza a szöveget.) Másrésztől az *és* kötőszavak egy jelentős részét olyan kötőszóval kellene felcserélni, mely a tagmondatok (mondategységek) közötti valódi logikai viszonyt tükrözi. Nézzünk néhány példát:

„Thatcher brit miniszterelnök feltehetően Varsóba látogat a jövő évben, [felesleges vessző] — közölték Orzechowski lengyel külügyminiszter nagy-britanniai tárgyalásai után. A lengyel politikus [vesszőhiány] és vendéglátója [vesszőhiány] Sir Geoffrey Howe brit külügyminiszter 10 évre szóló megállapodást írt alá a beruházásvédelemről [vesszőhiány] *és* [felesleges kötőszó!] ez lengyel vélemény szerint megkönnyíti majd a két ország közötti pénzügyi és hitelkapcsolatok újrafelvételét.” (1987. XII. 10. K—P. 5 óra.)

A következő hírben mindkét *és* elhagyható lenne. Helyettük új mondat kezdődhetne. Inkább a 2. mondat 2. tagmondata és a 3. mondat közé kerülhetne egy *ezért*: „Különösen a széntüzelésű erőműveknél vannak hiányosságok Romániában. Ezért októbertől . . .” Nézzük a hírt:

„Romániában a kormány naponta elemzi az ország energiahelyzetének alakulását. A villamosenergia-termelésben az év jelentős részében nem teljesítették a tervet [vesszőhiány, felesleges vagy *ezért*-tel helyettesíthető kötőszó] *és* különösen a széntüzelésű erőműveknél vannak hiányosságok Romániában. Októbertől 4 ezer dolgozót irányítottak különböző iparágakból a Zsil-völgyi bányákba [vesszőhiány, felesleges kötőszó] *és* azt szeretnék, ha ezek az emberek ott letelepednének, mert újabb és újabb munkaerőre van szüksége a romániai bányászatnak.” (1987. XII. 10. K—P. 5 óra.)

Ugyancsak az *ezért* kívánczik az *és* helyére az alábbi hírmondatban is. Bár kötőszó nélkül, két mondatra bontva is jó a közlés:

„A Keravill üzletekben változatlanul kevés a fekete—fehér és a színes televízió, valamint az automata mosógép [vesszőhiány] és [helyesen: Ezért — bár . . . új áru — az . . .] bár folyamatosan érkezik új áru, az igényeket nem tudják kielégíteni. Kisebb értékű híradástechnikai készülékekből, rádiókból, magnókból és lemezjátszókból azonban kiegyensúlyozott lesz a kínálat Ezüstvasárnap.” (1987. dec. 10. K.—10. óra)

Mindkét kötőszó elhagyható az alábbi hírből is. Az *és* helyébe *ezért* kíváncsozna; a második *amikor* kötőszó nincs jó helyen, ti. az időhatározói mellékmondat nem az előtte álló főmondatával van időhatározói viszonyban, hanem az utána következő külön indított mondat! A szóhasználat is zavaros! A *személyzet utasnak* számít?

„Peru vezető labdarúgó csapatának [!] minden játékosa életét vesztette, amikor repülőgépük a tengerbe zuhant. Az Aliansa Lima labdarúgói egy idegenben lejátszott mérkőzésről tartottak haza, *amikor* a repülőgép személyzete fedélzeti hibát jelentett. A pilóta megpróbált kényszerleszállást végrehajtani, *de* ez nem sikerült [vesszőhiány] és a gép a tengerbe zuhant. A 40 *utas* közül a *személyzet* egyik tagját sikerült csak élve kimenteni. (1987. dec. 10. K. 10 óra.)

Így helyes az időviszony: „(A labdarúgók) egy idegenben lejátszott mérkőzésről tartottak haza. Amikor a repülőgép személyzete fedélzeti hibát jelentett, [akkor] a pilóta megpróbált kényszerleszállást végrehajtani. Ez azonban nem sikerült, ezért . . .”

Természetesen nemcsak az *és* kötőszó használata jelent gondot. Más viszonyító szók is megnehezítik a hírmondat dekódolását. Csak néhány példát idézek. Vagy az *és*, vagy a *pedig* kell az első mondatba. A többi javítást bejelöltem a szövegbe:

„Egy palesztin gerilla az éjjel megtámadott egy izraeli katonai tábor, megölt 6 katonát és további hetet *pedig* megsebesített, mielőtt elesett volna. [helyesen: mielőtt ő maga is]. A hírt az izraeli hadsereg szóvivője *közölte*, aki *elmondta*, hogy a palesztin fegyveres sárkányrepülővel jutott át Izrael északi határán, kijátszotta az őt üldöző helikoptereket [vesszőhiány] és egy út mellett leszállt. Ezután behatolt Kirijat Smona közelében egy izraeli katonai táborba [vesszőhiány] és mintegy félórán át tűzharcot vívott. Az akciót követően a hadsereg alakulatai megkezdték a környék átfésülését, hátha társai voltak [voltak társai] a fegyveres palesztinnak. Ennek során a katonák lelőttek tévedésből [tévedésből lelőttek] egy izraeli parasztot, akit gerillának néztek. Ez volt az első alkalom, hogy a palesztin erők légi úton sikeresen bejutottak Izraelbe [jutottak be Izraelbe].” (1987. nov. 26. K. 10 óra)

Más: „Hazánkban jövőre átlagosan 10—12 százalékkal drágulnak az élelmiszerek. *Ezen belül* a sertés tökehús ára 13 százalékkal, a *marhahús pedig* 10—11 százalékkal nő.” (1987. nov. 26. 14 óra.) Először is: a marhahús *ára* nő, vagy a *marhahúsé pedig*. De itt a *pedig* el is hagyható!

Nem világos a logikai szerepe az *ugyanis*-nak a következő hírben. S az sem, hogy miért van határozott névelő a 3. mondat élén. (Nehéz ezt a mondatot összekapcsolni az elsővel!)

„Néhány napon belül már a második román olajszállító hajót éri támadás a Perzsa-Arab-öbölben. Öbölmenti [!] hajózási források is megerősítették az akció tényét. [Ennek] A 90 ezer tonnás hajó[nak a] kapitánya *ugyanis* segélykérő-jelzéseket [!] adott le és rádión *közölte*, hogy a támadást követően tűz ütött ki a fedélzeten.”

A következő hírből elhagyható lenne az *és* kötőszó, de még a *pedig* is. Van a hírben egy nehézkes, 7 elemű szó szerkezet is:

„Ausztriában tisztítják majd Szentgotthárd városának szennyvizét. Az erről kötött megállapodás értelmében a *Szentgotthárdtól alig egy kilométerre levő osztrák Jenners-*

doriban [hét szavas szó szerkezet!] dolgozzák fel a Vas megyei település szennyvizét. A tisztítóba csővezetéken juttatják el a szennyvizet [vesszőhiány, felesleges kötőszó; új mondat indításával rövidre lehetne zárni az információt.] és az ülepítés után visszamaradt iszapot talajjavítóként a helybéli gazdáknak adják el, a tiszta vizet *pedig* a Lapincs patakba engedik. A bérnunkáért a magyar fél villamosárammal fizet. (1987. XII. 10. K. 10 óra.)

Megnehezíti a mondat logikai összefüggéseinek felismerését, a szó szerkezetek és tagmondatok kapcsolását a sok és kötőszó a következő hírben. Helyesbítési javaslataimat szögletes zárójelben a szövegbe ékelve adom meg. — A rákövetkező hírben a *hiszen* használata indokolatlan: abból, hogy valakinek feladata valami, abból még nem következik, hogy meg is tud neki felelni. És hogyan lehet *megállapítani* az *ártalmatlanná* tételt?

„Szent-Györgyi Albert nevét vette fel a Szegedi Orvostudományi Egyetem. Szent-Györgyi Albert 50 évvel ezelőtt a szegedi egyetem Orvosvegytani Intézetében elért élettani kutatási eredményeiért kapott Nobel-díjat és [vesszőhiány, felesleges kötőszó; inkább: Máig is . . .] máig is ő az egyetlen magyar, aki hazai kutatásai alapján részesült a legmagasabb nemzetközi tudományos elismerésben. A névadó alkalmából tartott ünnepi ülésen Németh Károly, az Elnöki Tanács elnöke azt mondta, hogy Szent-Györgyi Albertet a felelősségérzet és a humanizmus vezette tudományos és közéleti tevékenységében egyaránt, és [inkább így: „ . . . felelősségérzet és humanizmus vezette mind tudományos, mind közéleti tevékenységében. Ez . . .] ez a szellemiség követésre méltó napjainkban is.” (1987. XII. 10. K.—P. 22 óra.)

„A Nemzetközi Atomenergia Ügynökség kész és képes arra, hogy segítséget nyújtson a középhatótávolságú rakéták megsemmisítéséről aláírt megállapodás ellenőrzéséhez. A szervezet vezérigazgatója Hans Blix kijelentette, hogy az atomenergia[.]ügynökség az egyetlen olyan szervezet a világon, amely meg tudja állapítani az *atomtöltetek szakszerű ártalmatlanná tételét*, hiszen az a feladata, hogy ellenőrizze a nukleáris energia békés-célú felhasználását.” (1987. XII. 09. K. 22 óra, 1987. XII. 10. K. 4 óra.)

A hírek logikai építkezése (szórend, mondatrend, szövegkohézió)

Számos esetben az nehezíti meg a hírek megszólaltatását és befogadását, hogy nem világos a hír (nyelvi) logikája, ezért nehéz a hírt dekódolni és átkódolni: érzékeltetni hanggal a mondatok közötti kapcsolatot (erről már a kötőszavak használatával kapcsolatban szóltam néhány szót), illetőleg elválasztani a hírek tételmondat szerű részeit a „nem fontos” vagy illusztráló, emlékeztető, magyarázó, de mindenképpen máshogyan mondandó részétől stb. Ennek gondjai rendszerint a megfogalmazás hiányosságából adódnak: hiányzik vagy félrevezet valamely nyelvi elem, mely a mondatok, mondatrészek közötti viszonyt vagy kapcsolatot tükrözhetné; vagy a szövegben hibás valamelyik szövegkohéziós eszköz; vagy egyszerűen csak rossz a mondatoknak, ill. a mondatokban a mondatrészeknek a sorrendje.

Nézzünk néhány példát:

„Jugoszláviában *egy bányász* meghalt, *6-an* megsebesültek Zenica város közelében. *A* bányában metángáz-robbanás történt[,] és a detonáció olyan erős volt, hogy a városon belül is megrázkódtak az épületek. A jugoszláviai szerencsétlenség további részletei egyelőre nem ismeretesek.” (1988. II. 2. K.—16.)

A hírben több olyan nyelvi forma is van, mely zavart idéz elő. Az áldozatok számának megadásában nem tudni, mit akar jelenteni a *6-an* forma. Egyértelmű és logikusabb lett volna a szöveg így: „Egy bányász meghalt,

hat pedig megsebesült”, vagy ha a sebesültek nem bányászok: „Egy bányász meghalt, 6 más személy megsebesült.”

Szerencsétlenebb azonban a második mondat. Ennek az volna a feladata, hogy megmagyarázza a szerencsétlenség okát. Ezt azonban nem kapjuk meg, csak sejtethetjük, mert a mondat egyrésztől egy határozott névelős főnévvel (*A bányában*) indul, noha a szövegelőzményben még nem volt szó bányáról, s így semmi nem indokolja a határozott névelő használatát. (Abból ugyanis, hogy *egy bányász* meghalt, még nem következik a bányaszerencsétlenség; a magyar hallgató pedig nem tudja, hogy Zenica bányaváros! Másrésztől hiányzik a mondatból az a nyelvi elem, mely az előzményhez kapcsolná, és így segítené az okadatolást: „*Egy bányában ugyanis* metángáz-robbanás történt...” Vagy ha a városban csak egy bánya van, maradhat az *a* névelő egy ilyen indítás után: „Jugoszláviában egy bányász meghalt... Zenica bányaváros közelében. A bányában...”; még egyértelműbb lett volna így „Jugoszláviában bányaszerencsétlenség következteben egy bányász meghalt... Zenica város közelében. A bányában metángázrobbanás történt.”

Felesleges és hibás is az eredeti hír második mondatának második felét és kötőszóval kapcsolni az előzményhez. Külön mondatként kellett volna indítani („A detonáció...”), mert csak az első mondat és a második mondat második fele között van ok-okozati viszony; a detonáció ereje az előzmény szempontjából mellékes, csak a 2. mondat 2. fele tekintetéből érdekes. Laza a kapcsolat a két tagmondat között, szoros viszont a 2. mondat 2. tagmondata és a *hogy*-gyal kezdett mellékmondat között.

Jó viszont, hogy a hír elkerüli a biztonsági ismétlések suta formáját. Számtalan külföldi eseményről szóló hírben, különösen melyek terrorcselekményeket, szerencsétlenséget, negatív (politikai) eseményeket közölnek, a hír végén — rendszerint utolsó szóként megismétlik a külföldi helynevet vagy az országnévet, nehogy a (figyelmetlen) hallgató hazai eseménynek gondolja az elmondottakat. Ez rendszerint abban a nehezen elmondható, suta formában jelenik meg, melyben a mondat utolsó szava helynév vagy országnév. A hír szempontjából ez nem hangsúlyos, hiszen csak emlékeztető funkciója van, de mivel a mondat és a hír végén van, hangsúlyt vonz magához; szinte lehetetlen erős hangsúly nélkül kimondani: az ún. „slusszpont” miatt erős dallambeli lelépést kíván a hanglejtés, s ez „lefelé kiemelést”, erős hangsúlyt eredményez. Nos, hírünk elkerülte ezt a rossz formát (szórendet). A határozót a maga helyére tette: „A jugoszláviai szerencsétlenség további részletei egyelőre nem ismeretesek.” A természetes jelző helyén álló, hátravetett jelzői értékű határozó, a szokásos rossz változat így hangzik: „... A szerencsétlenség további részletei nem ismeretesek Jugoszláviában.” — Vélhetőleg azért maradt el ez a szokásos formula, mert szinte kiabálónan hamis és félreérthető lett volna.

Ugyancsak az *a* névelő, valamint az *és* kötőszó idézi elő az értelmezés, a befogadás megtorpanását a következő hírben. Indokolatlan a használatuk, hiszen nem volt szó az előzményekben kivételekről (s a hallgató nem köteles tudni, hogy egyáltalán lehetnek-e kivételek). Másrésztől az *és ez a tendencia* nem köt vissza világosan a *növekedés* szóhoz. Inkább a 10%-hoz kapcsol; vagy talán a *recesszióhoz* kellene?

„Az ENSZ prognózisa szerint az idén folytatódik a világgazdasági recesszió. A jelentés emlékeztet arra, hogy tavaly lelassult a gazdasági növekedés üteme. A néhány kivétel között szerepel Kína, ahol a növekedés elérte a 10 százalékot[,] és ez a *tendencia*

az idén várhatóan folytatódik.” (1988. I. 12. P. – 11.) Helyesen: „... lelassult a gazdasági növekedés üteme. Ez alól kivétel – többek között – Kína, ahol a növekedés elérte a 10 százalékot, és ahol további fejlődés várható.” (Ha valóban várható Kínában további fejlődés, ha ott a növekedés és nem a recesszió tendenciája folytatódik.)

A következő példák – a beírt megjegyzések segítségével – magyarázzák önmagukat:

„Magyarországon az enyhe időjárás miatt január első harmadában 10 százalékkal kevesebb energia fogyott, mint tavaly ilyenkor. *Decemberben nem érződött a meleg hatása a lakossági tüzelőanyag-felvásárlás miatt.* [No, de kérem! Bőrünkön éreztük! De nem érződött a meleg hatása a *tüzelőanyag-felvásárlás* o n, vagy az *energiafelhasználás* o n a *tüzelőfelvásárlás miatt*, mert] Bár melegebb volt, mint az előző évben, mégis 50 ezer tonna olajjal egyenértékű energiával több fogyott el.” (1988. I. 12. P. – 11.); „Egyre kevesebb a remény, hogy újabb túlélőket találunk a Fülöp-szigeteki hajókatasztrófa után, amelynek *gyakorlatilag* úgy [?] 1480 halálos áldozata van. [Elméletileg mennyi lehet?] *Összesen* [talán *mindössze*] 26 embert mentettek ki [tudtak kimenteni] annak a hajónak az utasai közül, amely...” (1987. XII. 21.)

A szerkezeti elemek elé tett zárójeles számok mutatják a helyes szórendet ebben a hírben, melyben van egy 8 szavas szószerkezet is:

„Zimbabweban ismét merényletet követtek el az afrikai nemzeti kongresszus tagjai ellen. A [3] *dél-afrikai fajüldöző rendszer ellen tüntető mozgalom tagjai közül* [2] 3-an [így!] megsebesültek, [4] egyikük súlyosan [1] a gépkocsiba rejtett pokolgép robbanásától.” (1988. I. 12. P. – 11.)

A következő hírt a nehézkes fogalmazásra is idézhetnénk, hiszen – a tömörítés következtében – egy 7–8 szavas szószerkezetet is találunk benne. Vitatható azonban, hogy az első mondatban mi a helyesebb vagy jobb szórend a szerkezeten belül. Az eredeti-e vagy az:

„A Fővárosi Bíróság jóváhagyta a *Végh Antalra rágalmozásért kirótt 42 ezer forintos pénzbüntetést*”? Az eredeti hír így hangzott: „A Fővárosi Bíróság jóváhagyta a *rágalmozásért Végh Antalra kirótt 42 ezer forintos pénzbüntetést*, amelyet első fokon ítélt meg a Budai Központi Kerületi Bíróság. A pert Östereucher Emil[,] magyar származású futball-menedzser indította, azt állítva, hogy Végh Antal egy *külföldi újságnak adott interjúban tett kijelentésével* neki jelentős érdeksérelmet okozott. A magánvádló szerint...” (1988. I. 7. K. – 22.)

Sajátos szórendi és értelmezési problémát vet fel a következő hír (1987. XII. 10):

„Perez de Cuellar ENSZ-főtitkár befejezte közvetett tárgyalásait Irak és Irán képviselőjével az esetleges tűzszünetről. Kiderült, hogy az álláspontok nem közeledtek egymáshoz, mert *Irán továbbra is Irak agresszornak minősítését követeli.*” (1987. I. 10.)

Hónapok óta folyik a vita akörül, agresszor-e Irak vagy sem. Irán rendszeresen követeli, hogy *minősítsék* Irakot agresszornak, vagy *minősítsék agresszornak* Irakot. A rádióban ez mindig olyanféle rosszul értelmezhető és rosszul hangsúlyozható formában hangzik el mint: „Irán továbbra is Irak agresszornak minősítését követeli.” Mintha eddig Iránt minősítették volna annak. Ez is, az „Irakot minősítsék agresszornak” forma is az *Irak* hangsúlyozását és a *minősítsék* hangsúlytalanodását sugallja, és arra utal, mintha Iránt minősítették volna agresszornak, korábban. Pedig valójában – úgy tudom – arról van szó, hogy Irakot végre már agresszornak kellene minősíteni. (Netán funkciója van a dodonai szórendnek?) Egyértelműen: „... , hogy minősítsék agresszornak Irakot.”

A mondatok sorrendje az itt következő hírben azt sugallja, hogy az elektori testületnek azért kell dönteni a finn államfő személyéről, mert Koivisto vezet a jelöltek közül: „Finnországban Koivisto elnök az első fordulóban nem szerezte meg az újráválasztásához szükséges abszolút többséget. A *szavazatok több mint 48 százalékát kapta* meg az államfő, és így *ő vezet* az elnökjelöltek közül. Mindez azt jelenti, hogy a hónap közepén egy 301 tagú elektori testület fog dönteni a finn államfő személyéről.” (1988. II. 1. K.-22.)

Legalább a mondatok sorrendjét kellett volna jól megválasztani. Azonnal érthetőbb lett volna a hír. A jelenlegi sorrend helyett így: 1, 3, 2. Ez utóbbi mondatba egy ismétlő elem azért bekerülhetett volna („... kapta meg Koivisto államfő ...”).

A példák számát lehetne szaporítani ...

A látható hír — a hírek külalakja

Nagyon sok a hírszövegekben a kézzel beírt javítás: pótlás, húzás. Ezek olykor rejtvényfejtésre készítetik a felolvasót, akinek amúgy is kevés idő áll rendelkezésére, hogy alaposan megismerkedhessék a hír tartalmával és nyelvi formájával. Erre annál inkább szüksége volna, mert a javítások következtében nem egyszer egyeztetési hibák, rossz vonzatok maradnak a szövegben, s olykor az egész mondat rendberakása is kárát látja a „javításnak”. Szép számmal találunk kézzel írt, olykor olvashatatlan javításokat is a hírszövegekben.

Záró gondolatok

Elég hosszú megfigyelés alapján joggal állíthatom, hogy csaknem minden hírblokkban van legalább három olyan hír, mely nyelvileg (azaz grammatikailag) nem rossz ugyan, csak kommunikatívum nem jó: mert nehezen fejthető fel, vagy mert nehezen mondható, mert kétarcú szerkezet van benne; mert nem világos mondatszerkezete; mert meghökkentő a szóhasználat; vagy mert nem világos a mondanivalója; mert nem egyértelmű a logikája; mert olyan előismereteket kíván, tesz fel, melyek csak kevesek birtokában vannak; mert túl erős a szinonimahasználat; vagy mert csak következtetlen az interpunkciója stb. Ezek a felolvasót — mert nem tudja kiszámítani, melyikkel találkozhat — óvatosságra készítik még akkor is, ha van megfelelő ideje a felkészülésre. (Nagyon gyakran nincs, néha csak öt perce, legjobb esetben 10 perce, s ez még egy 3 perces hírhez is kevés.) Az óvatos haladás következtében a felolvasó nem mer kiemelni, ellenpontosítani, sülyeszteni, tehát hallgató sem tudja követni a hír fő vonalát, nem tudja megjegyezni az elhangzottakat. Megszűnik a hír kommunikativitása.

Javaslatok

Mivel a rádió hírszolgáltatása, hírközzvetítése többszereplős műfaj, megjavítása, hatékonyabbá tétele érdekében nagyobb figyelmet kellene fordítani a szereplők együttműködésére, összjátékára, arra, hogy a szereplők egymás munkáját segítsék, megkönnyítsék. Ez a Hírszerkesztőség tagjaira nézve azt

jelent(het)i, hogy nagyobb figyelmet kellene fordítani a hírek megszövegezésére: szájra, földre kell megfogalmazni a híreket, s nem a szemnek írni. Ez nehéz munka, mert az, aki ír, öntudatlanul is tömörít. Gyakran kétszer kellene ugyanazt a hírt megfogalmazni: először tömören, majd ezt szájra-földre átírva. Ennek érdekében meg kell tanulni az oldottabb — mellékmondatos — nyelvi formák használatát, mert ennek követhetőbb mondat szerkezet, pergőbb ritmus lehet az eredménye. (Némi késleltetéssel csak, mert a szöveg megszólaltatójának is át kell állnia!) A hírek időtartamát nem a leírt sorok száma, hanem az idő alapján kellene kiszámolni. (Vö. Wacha Imre: Beszéljessünk a beszéd-ről! 1978.57-73.) A szöveg megszólaltatóinak több felkészülési időt kellene adni. (A hozzám eljutott anyagban kevés volt az olyan hír, mely ne röviddel a híradás előtt jutott volna el a felolvasó kezéhez!) Nem ártana az sem, ha a hírszerkesztők nem rádiós újságírói, hanem rádiós újság beszélői tovább képzést kapnának. Ennek egyik része lehetne a szájra-földre fogalmazás követelményeinek megismerése, másik része beszédtechnikai és beszédstílus-tanfolyam, hogy a hírfőnök füle, belső hallása is kifejlődjön a beszédírás érdekében. — Ugyancsak ehhez a kérdéskörhöz tartozik: állandó (tovább) képzéssel tanítani-nevelni kell az új munkatársakat. (Még oly formában is, hogy minden új munkatársnak meg kellene ismerkednie a rádiós írás és beszéd eléggé gazdag szakirodalmával.) Végül egy nem új és már többször is kudarcha fűlt javaslat: Párbeszédet kellene kialakítani a beszédet vizsgáló és tanító nyelvész szakemberekkel, főleg pedig a gyakorlati gondokat „szájukban” is ismerő bemondók közül olyanokkal, akik a kölcsönös és közös gondokról érdemben és gyakorlatban tudnak szólni, akikkel meg lehetne beszélni a közös gondokat.

*

A felmérés elkészülte, a cikk megírása, megvitatása (1988. februárja) és megjelenése között csaknem három év telt el. Ha a hírek tartalma időszerűtlenné vált is eközben, cikkem lényegi mondanivalója: a nyelvhasználattal, fogalmazásmóddal kapcsolatos megfigyeléseim, megjegyzéseim többsége sajnósa is érvényes. Ennek egyik bizonyítéka az a kis közlemény, mely az RTV-Újság 1990. évi 45. számában jelent meg. Ebben a hírszerkesztésről a következőket olvashatjuk: „A megszokott menet a következő. Bejön a hír valamelyik telexen — a Kossuth rádióknak külön készüléke is van, amelyen a legsürgősebb közlések »nyersen«, szerkesztetlenül érkeznek az MTI-ből... — az ügyeletes szerkesztő elolvassa és lediktálja. A soron levő turnusvezető átnézi, esetleg — ízlésétől függően — kicsit javítgat a mondatokon, majd az adásra szánt híreket rangsorolja: melyik hangozzék el előbb, melyik később. Ha ezzel is megvan, a csőpostába teszi az »olvasnivalót«..., hogy... eljusson a bemondóhoz.” A kiemelés tőlem, W. I. A cikk címe: Csőbe húzott hírek.

Wacha Imre

A belehallás jelenségéről

II. A vonat, a kerekek zakatolása

Míg a harangok csengése-bongása az ütemén kívül változó hangszíneivel is alkalmas a belehallás kiváltására, a mozdony pöfögésében, a vonat, a kerekek zakatolásában az ütem, a ritmus viszi a fő szerepet. Mindamellett a népi belehallásokban a hangszínutánczás is érvényre jut. Ezeknek az alábbi típusait különböztethetjük meg, mindenekelőtt Faragó József—Fábián Imre közlései alapján. (Bihari gyermekmondókák. Bukarest, 1982. A lapszámok erre a kiadásra utalnak.)

A vonatot idéző belehallások egy része hangutánzó — nem is mindig értelmes — szavakat használ fel, a csekély terjedelmű egyéb szó- vagy mondatkörnyezet ezekhez idomul: „*Csi-hi, pu-hi, Ke-fe-kő-tő, Csi-hi, pu-hi, Ke-fe-kő-tő*” (190, Mezőtelki); — „*Megy a zsi-ki-zsi-ki-zsi-ki, Megy a zsu-ku-zsu-ku-zsu-ku, Megy a ma-si-na, ma-si-na, Én vagyok a ma-si-nis-ta*” (uo., Székelyhid); — „*Fut a vo-nat, Megy a vo-nat, Za-ka-tol, Za-ka-tol, Ta-ka, ta-ka, Ta-ka, ta-ka, Za-ka-tol, Za-ka-tol* (uo. Cséhtelek); — hosszabb „szövegkörnyezet”-tel: „*Si-hu-hu-hu, Ha-za-me-gyek, Pa-szulyt e-szek, Az asz-szony-nyal Ősz-sze-ve-szek*” (uo., Kágya).

Hangutánzó szó nélkül, a ritmust és a hanghatást érzékeltető, egyébként közömbös jelentésű szavakkal: „*Kur-ta far-ka, Kur-ta far-ka . . .*” (191, Rév) „*Sok a trak-tor, Sok a trak-tor . . .*” (uo. Mezőtelki); „*Ku-tya-gu-mi az or-rod-ra, Ku-tya-gu-mi az or-rod-ra*” (190, Kiskereki).

Hangutánzó szó nélkül, a ritmust érzékeltető, de már a vonat szerepére utaló — s a hangrend tekintetében sem közömbös — mondatokkal: „*Vi-szek, ho-zok, Vi-szek, ho-zok . . .*” (191, Pusztaiújlak); — „*So-kat rak-tak, So-kat vi-szek, So-kat rak-tak, So-kat vi-szek . . .*” (uo. Rév); — az előrehaladás nehézségeit is érzékeltetve: „*So-kat rak-tam, El-a-kad-tam, So-kat rak-tam, El-a-kad-tam . . .*” (uo., Kágya); — „*So-kat rak-tak, Meg-sza-kad-tam, So-kat rak-tak, Meg-sza-kad-tam . . .*” (uo., Érmihályfalva); — „*So-kat rak-tam, Nem bí-rom, Ha meg-u-nom, Le-ra-kom . . .*” (uo., Tóti).

A legelterjedtebbek — országszerte is — azok a változatok, amelyeket a kaptatón felfelé, majd az ereszkedőn lefelé haladó vonat „szájába” adnak; pl. — a kaptatón (lassan, szuszogva): „*Se-gít-se-tek, Se-gít-se-tek . . .*”, az ereszkedőn (gyorsan, aprózva): „*Ha-tan vagy-tok, Se kel-le-tek, Ha-tan vagy-tok, Se kel-le-tek . . .*” (191, Nagyszalonta); — a kaptatón: „*Is-ten se-gíts, Is-ten se-gíts . . .*”, az ereszkedőn: „*Ha se-gítsz is, ha nem is, Me-gyek én már ma-gam is . . .*” (uo., Albis, Mezőbaj; hasonló változatot ismer Lőrincze Lajos Szentgálról); — a kaptatón: „*Csak egy ki-csit, Csak egy ki-csit, Is-ten se-gíts, Is-ten se-gíts . . .*”, az ereszkedőn: „*Ha se-gí-tesz, ha nem is, Le-jő-vők én ma-gam is . . .*” (191, Ottomány); — a kaptatón: „*So-kat rak-tak, Is-ten se-gíts, So-kat rak-tak, Is-ten se-gíts . . .*”, az ereszkedőn: „*Ha se-gí-tesz, ha nem is, Le-me-gyek én ma-gam is . . .*” (uo., Éradony); — a kaptatón: „*Is-ten se-gíts fel a domb-ra, Is-ten se-gíts fel a domb-ra . . .*”, az ereszkedőn: „*Ha az Is-ten sem se-gít, El-me-gyek én ma-gam is . . .*” (192, Érbogyzósló); — a kaptatón: „*Fel-me-gyek, ha Is-ten se-gít, Fel-me-gyek, ha Is-ten se-gít . . .*”, az ereszkedőn: „*Le-me-gyek, ha nem se-gítsz is, Le-me-gyek, ha nem se-gítsz is . . .*” (191—2, Albis).

A legtöbb változatot Érbogyoszlón jegyezték fel, a már idézetten kívül: A tehervonat a kaptatón: „*So-kat rak-tál, So-kat rak-tál . . .*”; a személyvonat a kaptatón: „*Is-ten se-gíts, Is-ten se-gíts . . .*”; az ereszkedőn: „*Ha nem se-gítsz, úgy is jó, Ha nem se-gítsz, úgy is jó . . .*”; a síkon: „*El-me-gyek én ma-gam is, El-me-gyek én ma-gam is*” (192).

Ez utóbbi változatoknak szépirodalmi feldolgozását is ismerjük. Mórícz Zsigmond írja a következőket Kerek Ferkó című regényében:

„Ferkó nevetett, s új irányt akart adni a beszélgetésnek, de megváltozott az magától is. Távolról hallatszott a vonat pöfögése, mire elhallgattak a parasztok egy kicsit, mintha ismeretlen istenek vonulnának át a pusztán. De mégis istenek, s egy kis tiszteletet érdemelnek. Csak legalább annyit, hogy ne ártsanak.

— Hej, de nyög már megint a kaptatón — mondta Pamuk Gábor. — No, majd örül az ereszkedőnek.

— Tudja kend, hogy mit mond? — kérdezte a kurta lábú Mihályka Jónás, aki mostanáig falatozott, hát nem volt ideje eddig beleszólni.

— Mit?

— Mikor kapaszkodik, azt mondja, hogy: *Ben-csik Jó-zsi, meg-sza-ka-dok, Ben-csik Jó-zsi, meg-sza-ka-dok!* Mikor meg lefele jön, akkor mán így henceg, hogy *Bencsik Józsi, esz a fene! Bencsik Józsi, esz a fene!*

Némelyek nevettek, de Pamuk Gábor komolyan mondta:

— Lehet a, hé!

— Ki az a Bencsik Józsi? — kérdezte Ferkó.

— Hát a bakter a dombon.

Ferkónak valami furcsa, megható érzése támadt. Csakugyan. Lehet a, hogy a mozdony személyesen ismeri Bencsik Józsit, és panaszkodik neki, míg bajba van, és füttyül rá, mikor jóra fordul a sora. Mér ne ismerné? Itt a pusztán! Mikor minden este itt megy el a kapuja előtt, s szembenéznek, mikor ott áll Bencsik Józsi a piros zászlóval, és vigyáz, hogy a bolond masina jó úton járjon, mert mégiscsak Bencsik Józsinak kell vigyázni, hogy a nagyúri pesti vonat el ne menjen arra a kisgyócsi tanya felé . . .” (Kerek Ferkó. 1968. 134.)

A k o c s i k e r e k e k zörgésébe, nyikorgásába is afféle mondani-valót lehet belehallani, mint a vonat zakatolásába. A kenetlen kerék hegynek fel ezt mondja: „*Nincs háj, Nincs háj . . .*”. Miután megkenték: „*Nyal-tam, fal-tam, Nyal-tam, fal-tam . . .*” (BGy. 193, Albis). Másutt meg így szól a kenetlen kerék: „*Nyi-fit, nya-fot, Fél font gya-pot, Ma tet-tem fel, Le is fo-gyott . . .*” (192, Köröstárkány); — „*Meg-ít-ták a ke-nőcs á-rát, Meg-ít-ták a ke-nőcs á-rát . . .*” (uo., Gálospetri). — Társadalmi töltésű mondanivaló, amely a harangok szavába oly gyakran értődik bele, a kocsikra vonatkoztatva egészen kivételes: „*U-rak-nak sza-la-dok, U-rak-nak sza-la-dok* (uo., Éradony).

A s z e k e r e k mondókái lassúbb üteműek, öregesek: „*Dicc-döcc, Dicc-döcc . . .*” (BGy. 192, Köröstárkány); — „*Ha-za-fe-lé dö-cő-gők, Ha-za-fe-lé dö-cő-gők . . .*” (uo., Éradony); — „*Ö-re-gek-nek va-ló, Ö-re-gek-nek va-ló . . .*” (uo., uo.). — A t a l i c s k a k e r é k meg ilyeneket mond: „*Fi-ról fi-ra, Fi-ról fi-ra . . .*” (192, Kágya); — „*Tol-vaj-nak ta-szí-tok, Tol-vaj-nak ta-szí-tok . . .*” (uo., Éradony).

A m a l o m k e r e k e k így beszélnek egymással: A felső kerék: „*Ne dör-zsölj, Ne dör-zsölj . . .*”, az alsó kerék: „*Dör-zsöl-lek, Dör-zsöl-lek . . .*” (BGy. 193, Érbogyoszló). A felfelé lassan kaptató s a lefelé vígan szaladó vonat

más-más ütemű monókájának a megfelelői a malomkerekek „beszédében” is megvannak. Így Éradonyban, ha üres a garat, ezt mondják: „*Ű-re-sen jár a ga-rat, Tölts még a ga-rat-ba . . .*”, ha túl van terhelve: „*Nem bí-rom so-ká-ig, nem, Nem bí-rom so-ká-ig, nem . . .*” (193). De nemcsak a keleti Biharban, hanem a nyugati Göcsejben is éltek az ilyen kettősségek. A csehi malom, száraz időben, mikor kevés a vize, keservesen nyikorgott: „*Esz szēm kevés, Kettü sok, Szűz Márija, Segi még!*” Ha azonban sok a vize, „cinikusan” zaka-
tolta: „*Ha segicc még, ha něm is, Megnüőllöm ién magam is*” (Gönczi: Göcsej 521–2). — „A barlahidai malomnak — írja Gönczi (i. m. 123) — hajdan két gazdája volt: Foki és Inkey. Foki helyben, Inkey pedig a megye más részén lakott. A malom, ha bőséges vize volt, ezt a nótát fújta (gyorsan): Foki, Foki, Foki, | Foki, Foki, Foki. Ha szűkös volt a víz, akkor meg ezt (az első szótagot húzva): *In-key, | In-key.*” — „Ennél humorosabb és találóbb megítélését a helyzetből folyó egyenlőtlen részesedésnek kívánni sem lehet” — teszi hozzá Gönczi. (Vö. uő.: Göcsej népköltészete 91–2.)

A malmok beszédének is akad szépirodalmi feldolgozása, mégpedig megint csak Móránál:

„Valamikor — van annak háromszáz esztendeje is, ha nem négyszáz — két vízimalom örölte a becseiek búzáját a Tiszán. Egyik a felvégen, a másik az alvégen. Csendes, szelíd nyári éjszakákon elhallatszott szavuk a harmadik határig. A felvégi malom mindig ezt hajtogatta nagy haragosan:

— *Vidd ördög, vidd ördög, törököt, törököt!*

Amire csendesesen visszakattogott az alvégi:

— *Magyar Pál, Magyar Pál, lisztes zsák, lisztes zsák!*

Nagy sora volt annak, hogy így feleselgettek egymással akkoriban a becsei vízimalmok. Török világ volt már akkor errefelé. Vegyest laktak a faluban a magyarok a turbános atyafiakkal. Amilyen embertelen volt a török háborúban, ellenség gyanánt, olyan békeességes cimbora vált belőle, ha letelepedett valahol.” (Id. Hernádi Sándor: Stílusiskola 198–9, vö. 136.)

Mint már említettük, a mozdony, a vonat, a kerekek kiváltotta folklorisztikus belehallásokba és ezek szépirodalmi felhasználásába a ritmus mellett a hangszín is belejátszik; így például az imént idézett Móra-szövegben az örölő malomkerekek zakatolásába beleértett, *ö* és *r* hangokkal gördülő szavak: „*Vidd, ördög, vidd ördög, törököt, törököt!*” Mindamellett a vonat zakatolását érzékeltető legtöbb szépirodalmi példában — szinte egyoldalúan — az ütem, a ritmus játssza a fő szerepet, teljesen függetlenül a belehallott szavak, mondatok értelmétől, sőt többnyire a hangalakjától is.

Az idevágó példák élére Szabó Lőrinc vallomása kívánczik, amely első versének megszületését, a versírás „megtanulását” idézi fel, a Tücsökgzene 107. strófájában:

Első versemet egy nyári napon
írtam a hortobágyi vonaton.
Magam voltam. Dél. Tücskök. Vad meleg
Durúzsoltak, álltak a kerekek.
Vártunk. Döcögtünk. Ett az unalom.
Ohatnál végigdőltem a padon,
úgy kábitott már a tücsökgzene,
meg a sínek egyhangú üteme.
Így lesz ez Balmazig, Debrecenig?

Ásítottam. *Dúdoltam valamit,*
valami zsongót: zsongott, kattogott
vonat és világ. S egyszer csak, ahogy
rakosgattam a ringó szavakat,
rimbe kattant bennem két gondolat.
 Ez felébresztett, mint valami vice.
 Vers? Nagyot néztem. Hogy is volt csak? Így?
 Egész jó játék. De fog menni? Ment.
 Felfrissülve értem el Debrecent.

(TücsökHzene: Az első vers)

S hogy a szövegtől teljesen eltekintve, mennyire a vonattól ellesett ritmus, ütem volt a lényeges ebben a sorsindító élményben, meggyőző erővel írja le a költő a TücsökHzene következő darabjában, a 108. strófában:

Az első vers, s néhány társa, amit
 Ohat-pusztakócestól Debrecenig
 írtam, népdal volt: *a sín ritmusa*
hozta ki őket, nem én, annyira,
 hogy témájuk is a halászegény
 volt a ringó Balaton tetején,
 meg a csárda s a jólismert betyár.
A vonat írta őket meg a nyár,
 mondom, s a rettenetes unalom,
 én mégis meglepődtem magamon,
 hogy mit tudok: fölrémlett valami,
 hogy *ha lelkét az ember ráteszi*
a taktusra, hát az viszi tovább...
 Otthon Zoli azt mondta: marhaság!
 Így aztán eldobtam a verseket,
 felejtettem a kísérletemet,
s csak azt jegyeztem meg, hogy az ütem,
ha akarom, ott van a nyelvemen.

(TücsökHzene: A megjegyzett ütem)

A kitöltetlen ütem élményére még egyszer visszatér a költő, a 197. strófában:

... Vitt a gyors,
 én meg, *ahogy a sín üteme szólt,*
 skandáltam — mit? A semmit. Szavakat.
Végtelen, üres anapesztusokat.

(TücsökHzene: Utazni!)

(Balázs Gézától tudom: egy régebbi rádióriportban egy másik költő, Takáts Gyula is hasonló élményéről számolt be.)

A vonat kiváltotta, önmagában tartalmatlan ütemről találóan írja Kosztolányi:

„A vonat zakatolása acélos, vidám csattogásával szilaj reményeket ébreszt bennünk.

Amint előrerobog, az élet lüktetését érzékelteti, a jövőt, s zaja szövegtelen ütemvázat szolgáltat nekünk, melyet mi kedvünk szerint töltünk ki tervekkel, szavakkal.” (Tailor for gentlemen: Novellák. III. 1957. 108.)

Az idézett novellában — amelyre még visszatérünk — valóban reménykeltő szavakat hall bele a főhős a vonat zakatolásába; ám az üres ütemkeret, a „szövegtelen ütemváz” más, esetleg éppen ellentétes hangulatú mondanivalót is befogadhat.

Így a felesége elvesztését sirató Zelk Zoltán versében a vigasztalan, könyörtelen valóságot (a ritmusváltást gondolat- és kötőjelekkel érzékeltetve):

És kávéház. És Balaton.
És villamoson. S vonaton.
Kattog a kerek dala:
Nem — megy — haza — nem-megy-haza!

(Sirály)

Mély pesszimizmus is sugározhat a vonat zakatolásának értelmezéséből: „Nem is láttam még ilyen tiszta, áttetsző hajnalt szeptemberben. Ha fontos volna, amit jegyezgetek itt, a lepusztult büfékocsi asztalán, egy kémrepülőgép tizenöt kilométeres magasságból fényképezhetné a szöveget. De persze ügyet sem vet rám senki — az ég üres. Üres és mérhetetlenül magas. Úgy mászik alatta az egyforma dombokat kerülgető vonat, mint egy ásóval kettévágott földigiliszta.

Szólongatja alattam a sin az acélkereket.

Ne-húzd-to-vábbb-ne-bírd-ne-túrd-ne-csald-ma-gad-nem-é-let-ez-ne-fuss-ne-várrj-ne-kép-ze-legj-ne-tudj-ne-higgy-ne-állj-ne-élj-

Szólongatja alattam az acélkerék a sint.”

(Csengei Dénes: Találkozások az anygallal. Id. Gaál Edit: Összefoglaló feladatgyűjtemény magyar nyelvből 814.)

Az ütemkeretet kitöltő szöveg lehet teljesen közömbös is; például Laczkó Géza regényében:

„A lány barna testéből [Dini] sokat látott, s alig tudta róla levenni a tekintetét, pedig sok mindenre kellett volna még figyelni: a vonat kerekkei azt zakatolták: *viderum ajnc, viderum ajnc*, a sürgönydrótok kottavonalai szépen szálltak, süllyedtek aszerint, miként ágaskodott beléjük egy-egy felbukkanó, elhanyagló telegráfpózna, úszott a föld hátrafelé fehér házikókkal, állatoktól fehérén ragyás, zöld mezőkkel, biztosan meglevő, csak őelőtte rejtelkedő délibábbal s Petőfi-versek foszlányaival...” (Királyhágó. 1971. 10.)

Egy másik regényhős az évfordulót bekeretező számokat úgy idézi fel, mintha kerekkei kattognák a fülébe:

„[Szórád János] ahogy hirtelenében utánaszámolt, rádöbbsent, hogy éppen huszadszor ünnepli május elsejét. Hinni se akarta, de arra gondolt — s mosolygott magán —, felesleges sorra vennie az éveket, hisz kerek a szám, kizár minden tévedést: harminchat-ötvenhat. Ahogy kissé türelmetlenül fel-alá járt a postahivatal kerítése előtt, szinte kísértést érzett, hogy

ütemesen ismétlje — harminchat-ötvenhat —, mint amikor vonaton ül, s egy-egy emlékezetébe vésődött verssor ismétlésére csábítja az ütemes kattogás, ahogy a kerekek átgödrülnek az összehegesztett sínek egymástól szabályos távolságra lévő varratain.

— *Harminchat-ötvenhat, harminchat-ötvenhat . . .*” (Vadász Ferenc: Nyugtalanságok nyara. 1979. 8.)

Semleges hangulatú lehet a kerékcattogásba belehallott monológ is: „*Csattogott bele a vonat az éjszakába, jobbra-balra hagyva egy-egy nyáj villanyfényt — városokat és falvakat érintve és kerülgetve — így-já-rok-így-já-rok-így-já-rok-így — Pol-di-nel-li, Pol-di-nel-li Ágoston — így csattogott a vonat az éjszakában rohanva a megállapodások szerint, a jelzőberendezések között a síneken.*” (Török Sándor: A legkisebb isten. 1966.)

De biztató szavakat is sugallhatnak a kerekek. Két együtt utazó, de a háború miatt elválásra kényszerülő szerelmesnek a párbeszédét a zakatoló vonat is kommentálja:

„— A legközelebbi jövendő a mi búcsúzásunk.

— Ne nehezsük meg. *Nem szól hosszú időre.*

Nem szól hosszú időre, nem szól hosszú időre, dübörögték a kerekek. — Rövidítsd meg, parancsolt magára Éva. Mutasd meg neki, hogy te is hiszel ebben: »nem szól hosszú időre.«” (Ruth Kraft: Sziget jelzőtűz nélkül. Budapest, 1968. 564. — A fordító neve nincs feltüntetve.)

Olykor nem ilyen rövid párbeszédnek, hanem hosszabb — bár csak vélt — beszélgetésnek, elképzelt dialógusnak ad keretet a vonat zakatolása. Mindez azonban csak utólag derül ki Füst Milán regényében:

„— A rumivást pedig [ti. hogy az így morfondírozó főhős felesége egy kora reggelen — látszólag érthetetlen okból — megivott hat kupica rumot] nem jól értem — beszéltem magam elé.

— Ön semmihez sem ért — volt a felelet.

— Jó, jó — mondtam én. — Nem kell olyan szigorúnak lenni. Úgy látszik, csakugyan nem vagyok jó emberismerő. De baj az? Vannak ilyenek is. Viszont ez hagyja is, hogy félreértsék, hiszen ez olyan . . .

— *Nem olyan — felelték a kerekek.*

— De bizony. Most már tudom, hogy olyan . . .

— Azért érteni kell hozzá. Egy hangszerhez érteni kell — mondta valaki. S ez már olyan természetű megjegyzés volt, mintha Gregory Sanders [a főhős barátja] mondaná. Még a hangját is hallani véltem. Úgy látszik, egész éjszaka vele vitáztam. *És így tovább, egyik pillanattól a másikig, a vonat zakatolása szerint. Útban voltam ugyanis Bruges felé.*” (A feleségem története. 1957. 307.)

De hosszú, hosszú monológ is belefér a vonat megszabta ütemkeretbe. Sőt, néha függetlenedik is az ütemtől. Ennek illusztrálása végett térjünk vissza a korábban idézett Kosztolányi-novellához (Tailor for gentlemen).

A novella hőse, Bossán tanár úr egy ausztriai fürdőhelyen, ahol a nyarat tölti, találkozik volt tanítványával. Megkérdezi az elegánsan öltözött fiútól, hogy kivel varratja ruháit. A fiú jó lélekkel ajánlja neki szabóját, Schreinert. A nyaralásból hazatérő tanárba új reményeket önt „a vonat zakatolása, acélos csattogásával”:

„Bossán, aki július utolsó napján búcsút vett a kis osztrák fürdőhelytől s most hazafelé utazott egy zsúfolt másodosztályú fulkében, a kattogásra így felelt magában:

— Csak negyvenhárom éves vagyok. Mégis öregnek látszom. Az igazság az, hogy elhanyagolom magam. Milyen kitérdelt ez a nadrág, milyen kopott ez a kabát. *A ruha vénít, a ruha, a ruha.*

Később a kerekek ezt dalolták:

— Soha életemben nem volt egy jó ruhám. Mindig kucorogtam. A háború alatt papírruhában jártam. Papírba csomagoltam testemet, mint a mészáros a húst. Később se mertem semmit. Kis asztmás budai szabóknál varrattam, akik okulárét hordanak orrukon, áporodott ruhaszagot árasztanak, olcsón dolgoznak, de állandóan a drágaság miatt sopánkodnak. Jaj, azok az üzletek, amelyeknek ajtaján oly siralmasan nyafog a csengő, mikor belépünk. *Jaj, azok az üzletek, azok az üzletek.*

De mikor a határhoz ért s a vonat végigzötyögött a váltókon, ezt hallotta:

— *Nem öregszünk meg. Nem, nem. Még nem. Schreiner, Schreiner.*” (I. h.)

Végezetül térjünk vissza a versekhez. A halottak napjára hazautazó Illyés gondolataiban egymást űzik a fájó felkiáltások és a vidámabb vers-témák, finom iróniával fűszerezve:

Az egész vonatban magam vagyok?

Százsámra meszes koponya
szétszórva a lapályon a
vakondok-kúpok tábora.

Száguldok, de nem menekülnék.

*Noha a kerekek:
mit tettetek velem, mit tettetek!*

Hó-illat tölti meg a fülkét.
Az ablakrésen át
a szél kirántott egy félig beirt
szelet papírt.
Elfogadom a cenzurát.

*Füzi tovább
a kerekek gyors jambusa
a penzum fonalát.
Miről is? Hogyan megy haza
vakációra a deák?*

A modern versnek nem árt, ha kusza.

Sőt ihlető szerencse.

Pörög a szem mögött az elme filmtekercse...

(Állomások hosszán)

Nemcsak a vonat zakatolása készíthet versírássra, más ritmikus külső hang is. Erre megint Illyéstől idézhetünk egy — jóval ismertebb — példát:

... valami ritmust
dobolt az ujjam,
monoton, messzi
ütem-zenét,
mint állomáson a készülék.

Ejh, ez az ujj! Mi
üzen így néki?
Szinte csaholna!
Ugyan mi készíti?
Ujra madárfütyty?
Gépdohogás?
Füleltem, vízcsap?
Nem, — kalapács!

Persze! Itt szembe
dologba kezdtek!
Fönt a munkások!
Már *cserepeznek!*
Onnan jön ez a
friss üzenet,
ők verik ezt a
jó ütemet.

A sürgetést, hogy
álljam a versenyt,
hagyjam a könyvet,
írjam a verset...

(Cserepező)

(Folytatjuk.)

Rácz Endre

A kínai nyelv szótagtípusai a pinyin átírásban

Az alábbiakban fő célom a kínai nyelv ma már vitathatatlanul legfontosabb átírásának, az ún. *pinyin* (ejtése kb. „phinjin”) átírásnak közzététele oly módon, hogy ennek megfelelőit megadom a nálunk legismertebb három másik átírással: a standard angol ún. Wade-Giles, a magyar népszerű és tudományos átírásokkal. Kínai alatt a továbbiakban a pekingi és a többi észak-kínai nyelvjáráson alapuló köznyelv, a *putonghua* (ejtése kb. „phuthunghua”) értendő. A táblázat célja átfordító mechanizmust nyújtani az illető átírásokra, bár az egy-az-egybeni megfeleltetések a magyar átírások hibájából nem lehetségesek: a népszerű elnagyolt, a tudományos túlságosan részletező a fonológiai szempontból kielégítő pinyinhez és Wade-Gileshoz képest.

Másrészt igyekszem elfogadtatni a pinyin, a kínai átírások „méterrend-szerét”, hogy mi magyarok se „singgel-röffel” mérjünk 1989-ben, a pinyin világszerte történt elfogadásának 10. évfordulóján. Az átírások grafematikai jellemzésére, a kínai hangrendszerhez való illeszkedésére nem térek ki. (Egy ilyen táblázat elkészítéséhez a kínai nyelvnek csak alapismerete szükséges, ez azonban nélkülözhetetlen.)

Jelen konkordancia tulajdonképpen a „Keleti nevek magyar helyesírása” című mű (Bp., Akadémiai; a továbbiakban KNMH) kiegészítésének tekinthető. A pinyin átírásról hasonló táblázat ugyanis nem készült, pedig számos szakembernek (pl. fordítónak, szerkesztőnek) szüksége van rá (pl. külföldi bibliográfiák, lexikonok használatához). A KNMH tartalmaz egy „A kínai nyelv” című fejezetet (397–440), amely egy általános tájékoztatóból (397–404), egy „A mai kínai nyelv szótagtípusai” című listából (404–5), valamint egy magyar népszerű átírást használó név- és szójegyzékből áll (406–40). Az előszóban megfogalmazottak szerint ez lenne hivatott „az illető keleti nyelv írásának magyar helyesírásra való áttételének szabályzata” (10) lenni. A KNMH, legalábbis a kínai része, aligha felel meg a vele szemben támasztott követelményeknek. Mindenekelőtt nem nyújt semmiféle átfordító mechanizmust valamely átírásról az elfogadott magyar népszerűre, hanem mindössze kanonizálja az addigi, meglehetősen vitatható gyakorlatot. Pl. a KNMH nem szolgál útmutatással arra, hogy valaki egy idegen nyelvű szövegben előforduló új kínai névnek hogyan találja meg könnyen és egyértelműen a magyarosan írandó változatát. Ezen útmutatás hiányának köszönhetően a sajtóban számtalan hibrid átírással találkozunk. (Különösen kirívó a sportolók nevének írása; a helyneveket és a politikusok nevét gyakrabban eltalálják.)

A továbbiakban röviden jellemzem a táblázatban szereplő átírásokat, keletkezésük sorrendjében: a Wade-Gilest (1867.), a magyar tudományost (1937.), a magyar népszerűt (1952.) és a pinyin (1958.).

1. Az angol Wade–Giles átírás világszerte a legelterjedtebb volt, amíg a pinyin ki nem szorította. Sir Thomas Francis Wade dolgozta ki (1867.), majd Herbert Allen Giles némileg módosította (1892.). Közlésekor néhány felesleges mellékjelet elhagytam (pl. *é* helyett *e*).

2. A magyar tudományos átírásnak legalább három változata létezik. A tárgyaltak közül az egyetlen „historizáló”, meglehetősen ezoterikus átírás. Első változatát Ligeti Lajos alkotta meg (A kínai írásjegyek magyaros átírása. Kőrösi Csoma-Archivum I. kiegészítő kötet, 3. füzet, 1937:249–266). Ezt a változatot használta többek között Tókei Ferenc is „A kínai filozófia. Ókor. 1–3.” című művében (Bp., Akadémiai, 1962.). Következő, standard változatát „A kínai nevek és szavak magyar átírása” című kiadvány (Bp., Akadémiai, 1952.) közli, táblázatomba ezt vettem át. Harmadik változata Csongor Barnabás újítása, amelyet Henri Maspero „Az ókori Kína” című könyvének fordításában (Bp., Gondolat, 1978.) vezetett be. Ezen legutóbbi változat fő erénye a nyomdász és olvasó egyaránt alaposan próbára tevő *ï* („kétpontos *i*”) kiküszöbölése. A különbségekre két példa: ami az egyikben (1937.) *hiü*, az a másik kettőben (1952., 1978.) *hü*, ami a legutóbbiban (1978.) *sze*, az az előzőben *szü*. Az átírás lényegében a szintén „historizáló” (valamicske nyelvtörténeti információt is tartalmazó) francia átírás adaptációja. Természetesen az igényesebb nyelvtörténeti, verstani munkákban jóval részletesebb átírásokat, rekonstrukciókat szokás használni.

3. A magyar népszerű átírást a már idézett „A kínai nevek és szavak magyar átírása” (1952.) közölte először, majd némi finomítással (pl. a *lō*, *nō*, *sej*, *zsō* szótagtípusok felvételével) a KNMH is ezt fogadta el. Ezen átírás fogyatékoságára jellemző, hogy a nemrég megjelent „Kínai társalgás” (Bp., Tankönyvkiadó, 1986.) szerzője, Nagy Bálint maga kényszerült a magyar népszerűre alig hasonló „magyaros” átírást barkácsolni olvasóinak. E könyvben egyébként rövid eligazítás található a kínai kiejtésről (9–14), a könyv végén pedig három átírás (pinyin, Nagy Bálint saját átírása, magyar népszerű) összehasonlító táblázata található.

A KNMH kínai részének súlyosabb tévedése a 404–5. oldalakon szerepel: „A mai kínai nyelv szótagtípusai” cím alatt nem a címtől várható nyújtja, hanem annál lényegesebben kevesebbet, a szótagtípusokat magyar népszerű átírásban, így közel száz szótagtípust egybemosva. A kínaiakban kb. 400 szótagtípust szokás megkülönböztetni (jómagam 404-et vettem fel a táblázatba) — a KNMH mindössze 302-t tart számon, tehát a kínai szótagtípusok csaknem egynegyede (!) sikkad el. Egy ilyen torzítás pedig nagyszámú kínai személy- vagy földrajzinév számontartásakor beláthatatlan konfúziókat okozhat. (Földünk ma élő lakói közül minden negyedik ember személyneve kínai név.)

4. A pinyin a Kínai Népköztársaság hivatalos latinbetűs ábécéje. Részleteiben az ötvenes évek végére dolgozták ki és Kína 1979-es kérésére világszerte elfogadták. Népszerűségére mi sem jellemzőbb, mint hogy a Szovjetunióban is a hetvenes évek közepe óta ezt használják a kínai–oroszlátárakban (pedig a hivatalos orosz átírás, ellentétben a magyarokkal, kielégítő). A pinyin az etalon a kínai átírásokat tárgyaló újabb munkákban is (pl. Klaus Kaden: *Die wichtigsten Transkriptionssysteme für die chinesische Sprache. Eine Einführung zum Selbststudium.* Leipzig, Enzyklopädie 1975., 2. Auflage, 1983.) és ez látszik alkalmasnak a kínai földrajzi nevek egységes átírására is (pl. Stephan Jaschek: *Die Pinyin-Lautschrift als internationales System für die Transkription chinesischer geographischer Namen.* Zentralasiatische Studien 13., 1979. 239–68).

Meglehetősen félrevezető a KNMH azon állítása 1981-ben, miszerint „Kínában mindmáig csak alkalmasszerűen használják” (401), és „a Kínában idegen nyelven megjelenő kiadványok nem mind tértek át a nevek pinjinszerű átírására” (uo.). Ekkorra ugyanis nemcsak Kínában tértek át a pinyinre, hanem gyakorlatilag az egész világon. (Magyarország a ritka kivételek közé tartozik.) Nem érv a pinyin ellen az, hogy a kínai neveket idáig is magyar népszerűvel írtuk, minthogy angolul pl. sokkalta több kínai nevet nyomtattak le, mégis sikerült viszonylag zökkenőmentesen átállni a pinyinre.

Annak, hogy a KNMH kínai fejezete nem oldott meg semmit, legkésebb bizonyítékai a sajtó által (nem elsősorban az újságírók hibájából) folyamatosan termelt hibridek. Mindamelllett némi tudományos igénytelenséggel megírt könyvben is elképesztő dolgokat találni 1988-ban is. Így Simoncsics Péter „A kínai akupunktúra régen és ma” című könyvében (Bp., Gondolat, 1988.) derűborúra cserélgetve három átírást használ: pinyin, angolt (Wade–Gilest) és magyar népszerűt — annak ellenére, hogy Ecsedy Ildikó (legalábbis a 4. oldal tanúsága szerint) „sinológiai szempontból ellenőrizte” a könyvet. Így eshetett meg, hogy egyazon oldalon a taoista filozófia két nagy klasszikusa *Lao-ce*, illetve *Zhuang Zi* néven szerepelnek (i. m. 40). Ezek nevei a magyar népszerűben *Lao-ce* és *Csuang-ce*, a pinyinben *Lao-zi* és *Zhuang-zi*. (Érdekes módon

viszont a könyv függelékeként táblázat található, „A pinyin írásmód szerinti latin betűs kínai szótagok és azok megközelítő magyar kiejtése”, i. m. 326—7.)

A KNMH 4. oldalán a munkatársak jegyzékében a „kínai” jelző Csongor Barnabás és Ecsedy Ildikó neve után áll. Miként számos hazai sinológus (pl. Miklós Pál: Nyelvi kultúra és kínai ideológia. Magyar Tudomány 26. [1981.] 9:673—80), Csongor is alkalmanként hajlamosnak mutatkozik a pinyinre való áttérésre. „A kínai konyha” című népszerű ismertetését először 1984-ben közölte, és ekkor még magyar népszerűvel adta meg a kínai szavakat (Élet és Tudomány 39 [1984.]: 26, VI. 29., 818—20). A cikk két évvel később megjelent az „Aladdin konyhája. Keleti szakácsművészet” című könyvben is (Bp., Minerva, 1986. 179—200), de itt már Csongor a pinyint használta.

A táblázatban az alábbi rövidítéseket használok: PY pinyin, WG Wade—Giles, MN magyar népszerű, MT magyar tudományos. 406 szótagtípust vettem fel, köztük néhány viszonylag ritkát is, pl. a *shei* és a *nun* esetleg a *shui* és a *nen* variánsainak tekinthetők. Elhagytam néhány egészen periferiális szótagtípust (pl. *me*, *ê*, *ei*, *eng*, *o*, *yo*, *hm*, *biang*, *piang*), amelyek többsége hangutánzó és indulatszókban szokott szerepelni. Megjegyzendő, hogy a pinyint nyugaton gyakran némi módosítással használják, legalábbis a kötőjel használatát illetően. Pl. *Mao Ce-tung* (a magyar népszerűben helyesen *Mao Cö-tung* lenne) nevét kötőjellel szokás írni, *Mao Ze-dong*, ez a „kínaiasi” pinyinben *Mao Zedong*.^{*} A zenei hangsúlyok jelölése a pinyinben a következő: pl. *mā*, *má*, *mǎ*, *mà*; ezek megfelelői a Wade—Gilesben *ma*¹, *ma*², *ma*³, *ma*⁴. A ’’/’’ jellel a magyar tudományos átírásban külön szótagtípusnak számítótat választom el (az angolban is akad ilyen).

PY	WG	MN	MT
<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>
<i>ai</i>	<i>ai</i>	<i>aj</i>	<i>ai</i>
<i>an</i>	<i>an</i>	<i>an</i>	<i>an</i>
<i>ang</i>	<i>ang</i>	<i>ang</i>	<i>ang</i>
<i>ao</i>	<i>ao</i>	<i>ao</i>	<i>ao</i>
<i>ba</i>	<i>pa</i>	<i>pa</i>	<i>pa</i>
<i>bai</i>	<i>pai</i>	<i>paj</i>	<i>pai</i>
<i>ban</i>	<i>pan</i>	<i>pan</i>	<i>pan</i>
<i>bang</i>	<i>pang</i>	<i>pang</i>	<i>pang</i>
<i>bao</i>	<i>pao</i>	<i>pao</i>	<i>pao</i>
<i>bei</i>	<i>pei</i>	<i>pej</i>	<i>pei</i>
<i>ben</i>	<i>pen</i>	<i>pen</i>	<i>pen</i>
<i>beng</i>	<i>peng</i>	<i>peng</i>	<i>peng</i>
<i>bi</i>	<i>pi</i>	<i>pi</i>	<i>pi</i>
<i>bian</i>	<i>pien</i>	<i>pien</i>	<i>pien</i>
<i>biao</i>	<i>piao</i>	<i>piao</i>	<i>piao</i>
<i>bie</i>	<i>pieh</i>	<i>pie</i>	<i>pie</i>
<i>bin</i>	<i>pin</i>	<i>pin</i>	<i>pin</i>
<i>bíng</i>	<i>ping</i>	<i>ping</i>	<i>ping</i>
<i>bo</i>	<i>po</i>	<i>po</i>	<i>po</i>
<i>bou</i>	<i>pou</i>	<i>pou</i>	<i>pou</i>
<i>bu</i>	<i>pu</i>	<i>pu</i>	<i>pu</i>

* A kötőjeles írásmód előnye pl., hogy a pinyinben (szerencsére ritkán) előforduló aposztrófokat kiküszöböli, pl. a nagy író, *Wu Cheng-en* (kínaiasan *Wu Cheng'en*) nevében. Az aposztrófos írásmód használatos viszont a „nyugati” pinyinben sem kötőjeles helynevekben, pl. az egykori főváros *Chang'an* és a ma helyén álló *Xi'an* nevében. Itt az aposztróf a *Chan'gan* és az egyszótagú *Xian* tagolástól való megkülönböztetésre szolgál.

PY	WG	MN	MT
ca	ts'a	ca	c'a
cai	ts'ai	caj	c'ai
can	ts'an	can	c'an
cang	ts'ang	cang	c'ang
cao	ts'ao	cao	c'ao
ce	ts'e	cö	c'ö
cen	ts'en	cen	c'en
ceng	ts'eng	ceng	c'eng
cha	ch'a	csa	cs'a
chai	ch'ai	csaj	cs'ai
chan	ch'an	csan	cs'an
chang	ch'ang	csang	cs'ang
chao	ch'ao	csao	cs'ao
che	ch'e	csö	cs'ö
chen	ch'en	csen	cs'en
cheng	ch'eng	cseng	cs'eng
chi	ch'ih	cse	cs'i
chong	ch'ung	csung	cs'ung
chou	ch'ou	csou	cs'ou
chu	ch'u	csu	cs'u
chua	ch'ua	csua	cs'ua
chuai	ch'uai	csuaj	cs'uai
chuan	ch'uan	csuan	cs'uan
chuang	ch'uang	csuang	cs'uang
chui	ch'ui	csuj	cs'ui
chun	ch'un	csun	cs'un
chuo	ch'o	cso	cs'o
ci	tz'u	ce	c'i
cong	ts'ung	cung	c'ung
cou	ts'ou	cou	c'ou
cu	ts'u	cu	c'u
cuan	ts'uan	cuan	c'uan
cui	ts'ui	cuj	c'ui
cun	ts'un	cun	c'un
cuo	ts'o	co	c'o
da	ta	ta	ta
dai	tai	taj	tai
dan	tan	tan	tan
dang	tang	tang	tang
dao	tao	tao	tao
de	te	tö	tö
dei	tei	tej	tei
deng	teng	teng	teng
di	ti	ti	ti
dian	tien	tien	tien
diao	tiao	tiao	tiao
die	tieh	tie	tie
ding	ting	ting	ting
din	tiu	tiu	tiu
dong	tung	tung	tung
dou	tou	tou	tou
du	tu	tu	tu
duan	tuan	tuan	tuan
dui	tui	tui	tui
dun	tun	tun	tun
duo	to	to	to
e	e/o	o	o
ei	ei	ej	ei
en	en	en	en
eng	eng	eng	eng
er	erh	er	er

PY	WG	MN	MT
<i>fa</i>	<i>fa</i>	<i>fa</i>	<i>fa</i>
<i>fan</i>	<i>fan</i>	<i>fan</i>	<i>fan</i>
<i>fang</i>	<i>fang</i>	<i>fang</i>	<i>fang</i>
<i>fei</i>	<i>fei</i>	<i>fej</i>	<i>fei</i>
<i>fen</i>	<i>fen</i>	<i>fen</i>	<i>fen</i>
<i>feng</i>	<i>feng</i>	<i>feng</i>	<i>feng</i>
<i>fo</i>	<i>fo</i>	<i>fo</i>	<i>fo</i>
<i>fou</i>	<i>fou</i>	<i>fou</i>	<i>fou</i>
<i>fu</i>	<i>fu</i>	<i>fu</i>	<i>fu</i>
<i>ga</i>	<i>ka</i>	<i>ka</i>	<i>ka</i>
<i>gai</i>	<i>kai</i>	<i>kaj</i>	<i>kai</i>
<i>gan</i>	<i>kan</i>	<i>kan</i>	<i>kan</i>
<i>gang</i>	<i>kang</i>	<i>kang</i>	<i>kang</i>
<i>gao</i>	<i>kao</i>	<i>kao</i>	<i>kao</i>
<i>ge</i>	<i>ko</i>	<i>ko</i>	<i>ko</i>
<i>gei</i>	<i>kei</i>	<i>kej</i>	<i>kei</i>
<i>gen</i>	<i>ken</i>	<i>ken</i>	<i>ken</i>
<i>geng</i>	<i>keng</i>	<i>keng</i>	<i>keng</i>
<i>gong</i>	<i>kung</i>	<i>kung</i>	<i>kung</i>
<i>gou</i>	<i>kou</i>	<i>kou</i>	<i>kou</i>
<i>gu</i>	<i>ku</i>	<i>ku</i>	<i>ku</i>
<i>gua</i>	<i>kua</i>	<i>kua</i>	<i>kua</i>
<i>guai</i>	<i>kuai</i>	<i>kuaj</i>	<i>kuai</i>
<i>guan</i>	<i>kuan</i>	<i>kuan</i>	<i>kuan</i>
<i>guang</i>	<i>kuang</i>	<i>kuang</i>	<i>kuang</i>
<i>gui</i>	<i>kuei</i>	<i>kuj</i>	<i>kui</i>
<i>gun</i>	<i>kun</i>	<i>kun</i>	<i>kun</i>
<i>guo</i>	<i>kuo</i>	<i>kuo</i>	<i>kuo</i>
<i>ha</i>	<i>ha</i>	<i>ha</i>	<i>ha</i>
<i>hai</i>	<i>hai</i>	<i>haj</i>	<i>hai</i>
<i>han</i>	<i>han</i>	<i>han</i>	<i>han</i>
<i>hang</i>	<i>hang</i>	<i>hang</i>	<i>hang</i>
<i>hao</i>	<i>hao</i>	<i>hao</i>	<i>hao</i>
<i>he</i>	<i>ho</i>	<i>ho</i>	<i>ho</i>
<i>hei</i>	<i>hei</i>	<i>hej</i>	<i>hei</i>
<i>hen</i>	<i>hen</i>	<i>hen</i>	<i>hen</i>
<i>heng</i>	<i>heng</i>	<i>heng</i>	<i>hqng</i>
<i>hong</i>	<i>hung</i>	<i>hung</i>	<i>hung</i>
<i>hou</i>	<i>hou</i>	<i>hou</i>	<i>hou</i>
<i>hu</i>	<i>hu</i>	<i>hu</i>	<i>hu</i>
<i>hua</i>	<i>hua</i>	<i>hua</i>	<i>hua</i>
<i>huai</i>	<i>huai</i>	<i>huaj</i>	<i>huai</i>
<i>huan</i>	<i>huan</i>	<i>huan</i>	<i>huan</i>
<i>huang</i>	<i>huang</i>	<i>huang</i>	<i>huang</i>
<i>hui</i>	<i>hui</i>	<i>huj</i>	<i>hui</i>
<i>hun</i>	<i>hun</i>	<i>hun</i>	<i>hun</i>
<i>huo</i>	<i>huo</i>	<i>huo</i>	<i>huo</i>
<i>ji</i>	<i>chi</i>	<i>csi</i>	<i>ci/ki</i>
<i>jia</i>	<i>chia</i>	<i>csia</i>	<i>kia</i>
<i>jian</i>	<i>chien</i>	<i>csien</i>	<i>cién/kien</i>
<i>jiang</i>	<i>chiang</i>	<i>csiang</i>	<i>ciang/kiang</i>
<i>jiao</i>	<i>chiao</i>	<i>csiao</i>	<i>ciao/kiao</i>
<i>jie</i>	<i>chieh</i>	<i>csie</i>	<i>cie/kie</i>
<i>jin</i>	<i>chin</i>	<i>csin</i>	<i>cin/kin</i>
<i>jing</i>	<i>ching</i>	<i>csing</i>	<i>cing/king</i>
<i>jiong</i>	<i>chiung</i>	<i>csiung</i>	<i>kiung</i>
<i>jiu</i>	<i>chiu</i>	<i>csiu</i>	<i>ciu/kiu</i>
<i>ju</i>	<i>chü</i>	<i>csü</i>	<i>cü/kü</i>
<i>juan</i>	<i>chüan</i>	<i>csüan</i>	<i>küan</i>
<i>jue</i>	<i>chüeh</i>	<i>csüe</i>	<i>cüe/küe</i>
<i>jun</i>	<i>chün</i>	<i>csün</i>	<i>cün/kün</i>

PY	WG	MN	MT
<i>ka</i>	<i>k'a</i>	<i>ka</i>	<i>k'a</i>
<i>kai</i>	<i>k'ai</i>	<i>kaj</i>	<i>k'ai</i>
<i>kan</i>	<i>k'an</i>	<i>kan</i>	<i>k'an</i>
<i>kang</i>	<i>k'ang</i>	<i>kang</i>	<i>k'ang</i>
<i>kao</i>	<i>k'ao</i>	<i>kao</i>	<i>k'ao</i>
<i>ke</i>	<i>k'o</i>	<i>ko</i>	<i>k'o</i>
<i>ken</i>	<i>k'en</i>	<i>ken</i>	<i>k'en</i>
<i>keng</i>	<i>k'eng</i>	<i>keng</i>	<i>k'eng</i>
<i>kong</i>	<i>k'ung</i>	<i>kung</i>	<i>k'ung</i>
<i>kou</i>	<i>k'ou</i>	<i>kou</i>	<i>k'ou</i>
<i>ku</i>	<i>k'u</i>	<i>ku</i>	<i>k'u</i>
<i>kua</i>	<i>k'ua</i>	<i>kua</i>	<i>k'ua</i>
<i>kuai</i>	<i>k'uai</i>	<i>kuaj</i>	<i>k'uai</i>
<i>kuan</i>	<i>k'uan</i>	<i>kuan</i>	<i>k'uan</i>
<i>kuang</i>	<i>k'uang</i>	<i>kuang</i>	<i>k'uang</i>
<i>kui</i>	<i>k'uei</i>	<i>kuj</i>	<i>k'ui</i>
<i>kun</i>	<i>k'un</i>	<i>kun</i>	<i>k'un</i>
<i>kuo</i>	<i>k'uo</i>	<i>kuo</i>	<i>k'uo</i>
<i>la</i>	<i>la</i>	<i>la</i>	<i>la</i>
<i>lai</i>	<i>lai</i>	<i>laj</i>	<i>lai</i>
<i>lang</i>	<i>lang</i>	<i>lang</i>	<i>lang</i>
<i>lao</i>	<i>lao</i>	<i>lao</i>	<i>lao</i>
<i>le</i>	<i>le</i>	<i>lō</i>	<i>lō</i>
<i>lei</i>	<i>lei</i>	<i>lej</i>	<i>lei</i>
<i>leng</i>	<i>leng</i>	<i>leng</i>	<i>leng</i>
<i>li</i>	<i>li</i>	<i>li</i>	<i>li</i>
<i>lia</i>	<i>lia</i>	<i>lia</i>	<i>lia</i>
<i>lian</i>	<i>lien</i>	<i>lien</i>	<i>lien</i>
<i>liang</i>	<i>liang</i>	<i>liang</i>	<i>liang</i>
<i>liao</i>	<i>liao</i>	<i>liao</i>	<i>liao</i>
<i>lie</i>	<i>lieh</i>	<i>lie</i>	<i>lie</i>
<i>lin</i>	<i>lin</i>	<i>lin</i>	<i>lin</i>
<i>ling</i>	<i>ling</i>	<i>ling</i>	<i>ling</i>
<i>liu</i>	<i>liu</i>	<i>liu</i>	<i>liu</i>
<i>long</i>	<i>lung</i>	<i>lung</i>	<i>lung</i>
<i>lou</i>	<i>lou</i>	<i>lou</i>	<i>lou</i>
<i>lu</i>	<i>lu</i>	<i>lu</i>	<i>lu</i>
<i>luan</i>	<i>luan</i>	<i>luan</i>	<i>luan</i>
<i>lun</i>	<i>lun</i>	<i>lun</i>	<i>lun</i>
<i>luo</i>	<i>lo</i>	<i>lo</i>	<i>lo</i>
<i>lü</i>	<i>lū</i>	<i>lū</i>	<i>lū</i>
<i>lüan</i>	<i>lüan</i>	<i>lüan</i>	<i>lüan</i>
<i>lüe</i>	<i>lüeh</i>	<i>lüe</i>	<i>lüe/lío</i>
<i>lün</i>	<i>lün</i>	<i>lün</i>	<i>lün</i>
<i>ma</i>	<i>ma</i>	<i>ma</i>	<i>ma</i>
<i>mai</i>	<i>mai</i>	<i>maj</i>	<i>mai</i>
<i>man</i>	<i>man</i>	<i>man</i>	<i>man</i>
<i>mang</i>	<i>mang</i>	<i>mang</i>	<i>mang</i>
<i>mao</i>	<i>mao</i>	<i>mao</i>	<i>mao</i>
<i>mei</i>	<i>mei</i>	<i>mej</i>	<i>mei</i>
<i>men</i>	<i>men</i>	<i>men</i>	<i>men</i>
<i>meng</i>	<i>meng</i>	<i>meng</i>	<i>meng</i>
<i>mi</i>	<i>mi</i>	<i>mi</i>	<i>mi</i>
<i>mian</i>	<i>mien</i>	<i>mien</i>	<i>mien</i>
<i>miao</i>	<i>miao</i>	<i>miao</i>	<i>miao</i>
<i>mie</i>	<i>mieh</i>	<i>mie</i>	<i>mie</i>
<i>min</i>	<i>min</i>	<i>min</i>	<i>min</i>
<i>ming</i>	<i>ming</i>	<i>ming</i>	<i>ming</i>
<i>miu</i>	<i>miu</i>	<i>miu</i>	<i>miu</i>
<i>mo</i>	<i>mo</i>	<i>mo</i>	<i>mo</i>
<i>mou</i>	<i>mou</i>	<i>mou</i>	<i>mou</i>

PY	WG	MN	MT
<i>mu</i>	<i>mu</i>	<i>mu</i>	<i>mu</i>
<i>na</i>	<i>na</i>	<i>na</i>	<i>na</i>
<i>nai</i>	<i>nai</i>	<i>naɿ</i>	<i>nai</i>
<i>nan</i>	<i>nan</i>	<i>nan</i>	<i>nan</i>
<i>nang</i>	<i>nang</i>	<i>nang</i>	<i>nang</i>
<i>nao</i>	<i>nao</i>	<i>nao</i>	<i>nao</i>
<i>ne</i>	<i>ne</i>	<i>nō</i>	<i>nō</i>
<i>nei</i>	<i>nei</i>	<i>nej</i>	<i>nei</i>
<i>nen</i>	<i>nen</i>	<i>nen</i>	<i>nen</i>
<i>neng</i>	<i>neng</i>	<i>neng</i>	<i>neng</i>
<i>ni</i>	<i>ni</i>	<i>ni</i>	<i>ni</i>
<i>nian</i>	<i>nien</i>	<i>nien</i>	<i>nien</i>
<i>niang</i>	<i>niang</i>	<i>niang</i>	<i>niang</i>
<i>niao</i>	<i>niao</i>	<i>niao</i>	<i>niao</i>
<i>nie</i>	<i>nieh</i>	<i>nie</i>	<i>nie</i>
<i>nin</i>	<i>nin</i>	<i>nin</i>	<i>nin</i>
<i>ning</i>	<i>ning</i>	<i>ning</i>	<i>ning</i>
<i>niu</i>	<i>niu</i>	<i>niu</i>	<i>niu</i>
<i>nong</i>	<i>nung</i>	<i>nung</i>	<i>nung</i>
<i>nou</i>	<i>nou</i>	<i>nou</i>	<i>nou</i>
<i>nu</i>	<i>nu</i>	<i>nu</i>	<i>nu</i>
<i>nuan</i>	<i>nuan</i>	<i>nuan</i>	<i>nuan</i>
<i>nun</i>	<i>nun</i>	<i>nun</i>	<i>nun</i>
<i>nuo</i>	<i>no</i>	<i>no</i>	<i>no</i>
<i>nü</i>	<i>nü</i>	<i>nü</i>	<i>nü</i>
<i>nüe</i>	<i>nüeh</i>	<i>nüe</i>	<i>nüe</i>
<i>ou</i>	<i>ou</i>	<i>ou</i>	<i>ou</i>
<i>pa</i>	<i>p'a</i>	<i>pa</i>	<i>p'a</i>
<i>pai</i>	<i>p'ai</i>	<i>paj</i>	<i>p'ai</i>
<i>pan</i>	<i>p'an</i>	<i>pan</i>	<i>p'an</i>
<i>pang</i>	<i>p'ang</i>	<i>pang</i>	<i>p'ang</i>
<i>pao</i>	<i>p'ao</i>	<i>pao</i>	<i>p'ao</i>
<i>pei</i>	<i>p'ei</i>	<i>pej</i>	<i>p'ei</i>
<i>pen</i>	<i>p'en</i>	<i>pen</i>	<i>p'en</i>
<i>peng</i>	<i>p'eng</i>	<i>peng</i>	<i>p'eng</i>
<i>pi</i>	<i>p'i</i>	<i>pi</i>	<i>p'i</i>
<i>pian</i>	<i>p'ien</i>	<i>pien</i>	<i>p'ien</i>
<i>piao</i>	<i>p'iao</i>	<i>piao</i>	<i>p'iao</i>
<i>pie</i>	<i>p'ieh</i>	<i>pie</i>	<i>p'ie</i>
<i>pin</i>	<i>p'in</i>	<i>pin</i>	<i>p'in</i>
<i>ping</i>	<i>p'ing</i>	<i>ping</i>	<i>p'ing</i>
<i>po</i>	<i>p'o</i>	<i>po</i>	<i>p'o</i>
<i>pou</i>	<i>p'ou</i>	<i>pou</i>	<i>p'ou</i>
<i>pu</i>	<i>p'u</i>	<i>pu</i>	<i>p'u</i>
<i>qi</i>	<i>ch'i</i>	<i>csi</i>	<i>c'i/k'i</i>
<i>qia</i>	<i>ch'ia</i>	<i>csia</i>	<i>k'ia</i>
<i>qian</i>	<i>ch'ien</i>	<i>csien</i>	<i>c'ien/k'ien</i>
<i>qiang</i>	<i>ch'iang</i>	<i>csiang</i>	<i>c'iang/k'iang</i>
<i>qiao</i>	<i>ch'iao</i>	<i>csiao</i>	<i>c'iao/k'iao</i>
<i>qie</i>	<i>ch'ieh</i>	<i>csie</i>	<i>c'ie/k'ie</i>
<i>qin</i>	<i>ch'in</i>	<i>csin</i>	<i>c'in/k'in</i>
<i>qing</i>	<i>ch'ing</i>	<i>csing</i>	<i>c'ing/k'ing</i>
<i>qiong</i>	<i>ch'iung</i>	<i>csung</i>	<i>k'iung</i>
<i>qiu</i>	<i>ch'iu</i>	<i>csiu</i>	<i>c'iu/k'iu</i>
<i>qu</i>	<i>ch'ü</i>	<i>csü</i>	<i>c'ü/k'ü</i>
<i>quan</i>	<i>ch'üan</i>	<i>csüan</i>	<i>c'üan/k'üan</i>
<i>que</i>	<i>ch'üeh</i>	<i>csüe</i>	<i>c'üe/k'üe</i>
<i>qun</i>	<i>ch'ün</i>	<i>csün</i>	<i>c'ün/k'ün</i>
<i>ran</i>	<i>jan</i>	<i>zsan</i>	<i>zsan</i>
<i>rang</i>	<i>jang</i>	<i>zsang</i>	<i>zsang</i>
<i>rao</i>	<i>jao</i>	<i>zsao</i>	<i>zsao</i>

PY	WG	MN	MT
<i>re</i>	<i>je</i>	<i>zsö</i>	<i>zsö</i>
<i>ren</i>	<i>jen</i>	<i>zsen</i>	<i>zsen</i>
<i>reng</i>	<i>jeng</i>	<i>zsenɡ</i>	<i>zsenɡ</i>
<i>ri</i>	<i>jih</i>	<i>zsi</i>	<i>zsi</i>
<i>rong</i>	<i>jung</i>	<i>zsung</i>	<i>zsung</i>
<i>rou</i>	<i>jou</i>	<i>zsou</i>	<i>zsou</i>
<i>ru</i>	<i>ju</i>	<i>zsu</i>	<i>zsu</i>
<i>ruan</i>	<i>juan</i>	<i>zsuan</i>	<i>zsuan</i>
<i>rui</i>	<i>jui</i>	<i>zsuǰ</i>	<i>zsui</i>
<i>run</i>	<i>jun</i>	<i>zsun</i>	<i>zsun</i>
<i>ruo</i>	<i>jo</i>	<i>zso</i>	<i>zso</i>
<i>sa</i>	<i>sa</i>	<i>sza</i>	<i>sza</i>
<i>sai</i>	<i>sai</i>	<i>szaǰ</i>	<i>szaǰ</i>
<i>san</i>	<i>san</i>	<i>szan</i>	<i>szan</i>
<i>sang</i>	<i>sang</i>	<i>szang</i>	<i>szang</i>
<i>sao</i>	<i>sao</i>	<i>szao</i>	<i>szao</i>
<i>se</i>	<i>se</i>	<i>szö</i>	<i>szö</i>
<i>sen</i>	<i>sen</i>	<i>szen</i>	<i>szen</i>
<i>seng</i>	<i>seng</i>	<i>szeng</i>	<i>szeng</i>
<i>sha</i>	<i>sha</i>	<i>sa</i>	<i>sa</i>
<i>shai</i>	<i>shai</i>	<i>saj</i>	<i>sai</i>
<i>shan</i>	<i>shan</i>	<i>san</i>	<i>san</i>
<i>shang</i>	<i>shang</i>	<i>sang</i>	<i>sang</i>
<i>shao</i>	<i>shao</i>	<i>sao</i>	<i>sao</i>
<i>she</i>	<i>she</i>	<i>sö</i>	<i>sö</i>
<i>shei</i>	<i>shei</i>	<i>seǰ</i>	<i>sei</i>
<i>shen</i>	<i>shen</i>	<i>sen</i>	<i>sen</i>
<i>sheng</i>	<i>sheng</i>	<i>seng</i>	<i>seng</i>
<i>shi</i>	<i>shih</i>	<i>si</i>	<i>si</i>
<i>shou</i>	<i>shou</i>	<i>sou</i>	<i>sou</i>
<i>shu</i>	<i>shu</i>	<i>su</i>	<i>su</i>
<i>shua</i>	<i>shua</i>	<i>sua</i>	<i>sua</i>
<i>shuai</i>	<i>shuai</i>	<i>suaǰ</i>	<i>suaǰ</i>
<i>shuan</i>	<i>shuan</i>	<i>suan</i>	<i>suan</i>
<i>shuang</i>	<i>shuang</i>	<i>suang</i>	<i>suang</i>
<i>shui</i>	<i>shui</i>	<i>suǰ</i>	<i>sui</i>
<i>shun</i>	<i>shun</i>	<i>sun</i>	<i>sun</i>
<i>shuo</i>	<i>shuo</i>	<i>suo</i>	<i>suo</i>
<i>si</i>	<i>szu, ssu</i>	<i>sze</i>	<i>szǰ</i>
<i>song</i>	<i>sung</i>	<i>szung</i>	<i>szung</i>
<i>sou</i>	<i>sou</i>	<i>szou</i>	<i>szou</i>
<i>su</i>	<i>su</i>	<i>szu</i>	<i>szu</i>
<i>suan</i>	<i>suan</i>	<i>szuan</i>	<i>szuan</i>
<i>sui</i>	<i>sui</i>	<i>szuǰ</i>	<i>szui</i>
<i>sun</i>	<i>sun</i>	<i>szun</i>	<i>szun</i>
<i>suo</i>	<i>so</i>	<i>szo</i>	<i>szo</i>
<i>ta</i>	<i>t'a</i>	<i>ta</i>	<i>t'a</i>
<i>tai</i>	<i>t'ai</i>	<i>taj</i>	<i>t'ai</i>
<i>tan</i>	<i>t'an</i>	<i>tan</i>	<i>t'an</i>
<i>tang</i>	<i>t'ang</i>	<i>tang</i>	<i>t'ang</i>
<i>tao</i>	<i>t'ao</i>	<i>tao</i>	<i>t'ao</i>
<i>te</i>	<i>t'e</i>	<i>tö</i>	<i>t'ö</i>
<i>teng</i>	<i>t'eng</i>	<i>teng</i>	<i>t'eng</i>
<i>ti</i>	<i>t'i</i>	<i>ti</i>	<i>t'i</i>
<i>tian</i>	<i>t'ien</i>	<i>tien</i>	<i>t'ien</i>
<i>tiao</i>	<i>t'iao</i>	<i>tiao</i>	<i>t'iao</i>
<i>tie</i>	<i>t'ieh</i>	<i>tie</i>	<i>t'ie</i>
<i>ting</i>	<i>t'ing</i>	<i>ting</i>	<i>t'ing</i>
<i>tong</i>	<i>t'ung</i>	<i>tung</i>	<i>t'ung</i>
<i>tou</i>	<i>t'ou</i>	<i>tau</i>	<i>t'ou</i>
<i>tu</i>	<i>t'u</i>	<i>tu</i>	<i>t'u</i>

PY	WG	MN	MT
<i>tuan</i>	<i>t'uan</i>	<i>tuan</i>	<i>t'uan</i>
<i>tui</i>	<i>t'ui</i>	<i>tuij</i>	<i>t'ui</i>
<i>tun</i>	<i>t'un</i>	<i>tun</i>	<i>t'un</i>
<i>tuo</i>	<i>t'o</i>	<i>to</i>	<i>t'o</i>
<i>wa</i>	<i>wa</i>	<i>va</i>	<i>wa</i>
<i>wai</i>	<i>wai</i>	<i>vaj</i>	<i>wai</i>
<i>wan</i>	<i>wan</i>	<i>van</i>	<i>wan</i>
<i>wang</i>	<i>wang</i>	<i>vang</i>	<i>wang</i>
<i>wei</i>	<i>wei</i>	<i>vej</i>	<i>wei</i>
<i>wen</i>	<i>wen</i>	<i>ven</i>	<i>wen</i>
<i>weng</i>	<i>weng</i>	<i>veng</i>	<i>weng</i>
<i>wo</i>	<i>wo</i>	<i>vo</i>	<i>wo</i>
<i>wu</i>	<i>wu</i>	<i>vu</i>	<i>wu</i>
<i>xi</i>	<i>hsi</i>	<i>hszi</i>	<i>hi/szi</i>
<i>xia</i>	<i>hsia</i>	<i>hszia</i>	<i>hia</i>
<i>xian</i>	<i>hsien</i>	<i>hszien</i>	<i>hien/szien</i>
<i>xiang</i>	<i>hsiang</i>	<i>hsziang</i>	<i>hiang/sziang</i>
<i>xiao</i>	<i>hsiao</i>	<i>hsziao</i>	<i>hiao/sziao</i>
<i>xie</i>	<i>hsieh</i>	<i>hszie</i>	<i>hia/szie</i>
<i>xin</i>	<i>hsin</i>	<i>hszin</i>	<i>hin/szin</i>
<i>xing</i>	<i>hsing</i>	<i>hszing</i>	<i>hing/szing</i>
<i>xiong</i>	<i>hsiong</i>	<i>hsziung</i>	<i>hiung</i>
<i>xiu</i>	<i>hsiu</i>	<i>hsziu</i>	<i>hiu/sziu</i>
<i>xu</i>	<i>hsü</i>	<i>hszü</i>	<i>hü/szü</i>
<i>xuan</i>	<i>hsüan</i>	<i>hszüan</i>	<i>hüan/szüan</i>
<i>xue</i>	<i>hsüeh/hsioh</i>	<i>hszüe/hszio</i>	<i>hio/hüe/szüe</i>
<i>xun</i>	<i>hsün</i>	<i>hszün</i>	<i>hün/szün</i>
<i>ya</i>	<i>ya</i>	<i>ja</i>	<i>ja</i>
<i>yai</i>	<i>yai</i>	<i>jaj</i>	<i>jai</i>
<i>yan</i>	<i>yen</i>	<i>jen</i>	<i>jen</i>
<i>yang</i>	<i>yang</i>	<i>jang</i>	<i>jang</i>
<i>yao</i>	<i>yao</i>	<i>jao</i>	<i>jao</i>
<i>ye</i>	<i>yeh</i>	<i>je</i>	<i>je</i>
<i>yi</i>	<i>i</i>	<i>ji</i>	<i>ji</i>
<i>yin</i>	<i>yin</i>	<i>jín</i>	<i>jín</i>
<i>ying</i>	<i>ying</i>	<i>jing</i>	<i>jing</i>
<i>yong</i>	<i>yung</i>	<i>jung</i>	<i>jung</i>
<i>you</i>	<i>yu</i>	<i>ju</i>	<i>ju</i>
<i>yu</i>	<i>yü</i>	<i>jü</i>	<i>jü</i>
<i> yuan</i>	<i>yüan</i>	<i>jüan</i>	<i>jüan</i>
<i>yue</i>	<i>yüeh</i>	<i>jüe</i>	<i>jüe</i>
<i>yun</i>	<i>yün</i>	<i>jün</i>	<i>jün</i>
<i>za</i>	<i>tsa</i>	<i>ca</i>	<i>ca</i>
<i>zai</i>	<i>tsai</i>	<i>caj</i>	<i>cai</i>
<i>zan</i>	<i>tsan</i>	<i>can</i>	<i>can</i>
<i>zang</i>	<i>tsang</i>	<i>cang</i>	<i>cang</i>
<i>zao'</i>	<i>tsao</i>	<i>cao</i>	<i>cao</i>
<i>ze</i>	<i>tse</i>	<i>cö</i>	<i>cö</i>
<i>zei</i>	<i>tsei</i>	<i>cej</i>	<i>cei</i>
<i>zen</i>	<i>tсен</i>	<i>cen</i>	<i>cen</i>
<i>zeng</i>	<i>tseng</i>	<i>ceng</i>	<i>ceng</i>
<i>zha</i>	<i>cha</i>	<i>csa</i>	<i>csa</i>
<i>zhai</i>	<i>chai</i>	<i>csaj</i>	<i>csai</i>
<i>zhan</i>	<i>chan</i>	<i>csan</i>	<i>csan</i>
<i>zhang</i>	<i>chang</i>	<i>csan g</i>	<i>csa ng</i>
<i>zhao</i>	<i>chao</i>	<i>csao</i>	<i>csao</i>
<i>zhe</i>	<i>che</i>	<i>csö</i>	<i>csö</i>
<i>zhei</i>	<i>chei</i>	<i>csej</i>	<i>csei</i>
<i>zhen</i>	<i>chen</i>	<i>csen</i>	<i>csen</i>
<i>zheng</i>	<i>cheng</i>	<i>cseng</i>	<i>cseng</i>
<i>zhi</i>	<i>chih</i>	<i>cse</i>	<i>csi</i>

PY	WG	MN	MT
zhong	chung	csung	csung
zhou	chou	csou	csou
zhu	chu	csu	csu
zhua	chua	csua	csua
zhuai	chuai	csuaj	csuai
zhuai	chuan	csuan	csuan
zhuang	chuang	csuang	csuang
zhui	chui	csuj	csui
zhun	chun	csun	csun
zhuo	cho	csó	csó
zi	tzu	ce	cí
zong	tsung	cung	cung
zou	tsou	cou	cou
zu	tsu	cu	cu
zuan	tsuan	cuan	cuan
zui	tsui	cuj	cui
zun	tsun	cun	cun
zuo	tso	co	co

Kicsi Sándor András

Nyelvi képek gyakorisága, típusai és funkciója egy mai magyar szépprózai antológiában II.*

2.2. Jelölt, motivált, implicit képek

Erről a típusról, a hasonlított nélküli hasonlatról azt hittem, nem is létezik másutt, mint Gérard Genette táblázatában (Helikon 1977: 67), s ott is csupán „rendszerkényszerből”. A gyűjtés, pontosabban az összegyűlt adatok elemzése során azonban kiderült, hogy igenis vannak ilyen képek, bár nagyon csekély számban. Ez bizonyult a legritkább típusnak: mindössze 12 példát sikerült rá találnom, ami a korpusz teljes képanyagának alig több mint 1%-a. A legtöbb képet használó tizenöt szerzőből csak négynek van ilyen típusú képe, tizenegynek nincs (a táblázatot l. a függelékben).

Mindegyik ide sorolható példa hasonlat, de olyan hasonlat, amelynek tárgyi eleme, hasonlítottja nincs nyelvi jellel képviselve a szövegben: „Ha egy buckába bemegy [a vakondok], mint valami hosszú furdanccsal, végigfúrja” (Tolnai 615). Tolnai Ottónak ez a képe a vakondok karmai és egy kéziszerszám, a „hosszú furdancs” között von párhuzamot a hasonló tevékenység alapján, de az előbbi összetevő implicit marad, így tulajdonképpen hasonlított nincs is. Ám a képnek kép jellege — s ezen belül hasonlat volta — nem vitatható.

Néha már magából a képet hordozó mondatból is kiviláglik, mire hasonlít, mit fejez ki a képi elem: „A jászsági pusztát a kiskunsági követte, éjre éj, napra nap, mint a komolyra forduló mesékben” (Mészöly 375).

Többször azonban legalább a közvetlen szövegelőzményt, de olykor a tágabb kontextust is figyelembe kell venni ahhoz, hogy egy hasonlított nélküli hasonlatot értelmezni tudjunk. Ha például arról olvasunk egy novellában, hogy az elbeszélő autóbuszra száll, majd ez a mondat következik: „Mint egy képeskönyv dupla oldalán, föltáru az alkonyi zöldaranyban derengő várdomb” (Kőbányai 230), nemigen lehet kétségünk afelől, hogy „az alkonyi zöldaranyban derengő várdomb” az *autóbusz ablakában* tárult fel, vagyis ez a hasonlítottja, a ki nem tett tárgya a „féloldalas” hasonlatnak.

Ugyanitt, a „szövegáttérben” keresendő (és található meg!) ennek a két implicit hasonlatnak a tárgyi eleme is: „Mint mikor egy haszontalanságokban tobzódó vitrin ömleszt ki magából a maga választékos múltját. Akár egy egész gyűjteményes Európa” (Mészöly 380); „Átkozottabb volt, mint a cirkusz kupolájában egy szál madzagon lógni” (Thiery 594).

Az előbbinek a megértéséhez elég azt tudnunk, hogy Sutting ezredes, az elbeszélés hőse vándorlása során ifjúságának színterére ér, s ott feltámadnak emlékei; tehát a *vitrin*, amely „választékos múltat ömleszt ki magából”, egyrészt ez a környezet, másrészt pedig ő maga, az ő emlékezete. Ahhoz viszont, hogy értsük, mi volt „átkozottabb, mint a cirkusz kupolájában egy

* A tanulmány I. részét előző számunkban közzeltük.

szál madzagon lógni”, a teljes szövegelőzményt, az egész novellát ismernünk kell, mert itt a hasonlított nem kevesebb, mint az a helyzet, amelybe az egyik főszereplő, a korosodó artista belesodródott.

Az ide sorolt példák egy része máshová is kerülhetett volna. Pl. Mészölynek ezt a képét: „A délibáb néha mindenestül birtokba vette a látóhatárt, és a képzelet is megtette a magáét a vibráló fényketrecben, csak nem lehetett a kettőt hitelt érdemlően elválasztani. Mint a letörölt tükrön az elszaladó jelenések, melyeknek nincs módjuk, hogy megpihenjenek. Akár a kóbor létezők, akik egyszer gyökerestül kirángatták magukat a földből, és azóta ez a sorsuk” (375), tehát ezt a kettős implicit hasonlatot úgy is fel lehet fogni, hogy az első mondatban ott vannak az explicit hasonlítottak: a délibáb mutatta és a képzelet szülte figurák. Így ez a példa a népes 1. típust gyarapította volna, miközben elsikkad az a jellegzetessége, hogy tárgya inkább sejtethető, mint látható, mert nincs eleve megadva, hanem csupán a kontextusból következtethető ki. Ezért a képet mégiscsak itt, a 2-es típusnál vettem számításba. (Az ilyen határesetek elég gyakoriak, nemcsak e két típus között, hanem másutt is.)

2.3. Jelölt, motiválatlan, implicit kép

Igen ritka típus: a korpuszban mindössze 24 adattal van képviselve (ennél csak a 2. típus bizonyult kevésbé gyakorinak). Ritkaságát az is mutatja, hogy a százalékos arányok szempontjából figyelembe vehető 15 szerző közül csak 7-nél fordul elő, 8-nál egyetlen példa sincs rá. Az egyéni „rangsor” (1. függelék, 6. sz. táblázat) élén Tandori Dezső erősen kiemelkedik „két számjegyű” eredményével, de ez kissé csalóka, mert önála is csupán 4 ilyen kép található. Ezért ebből a listából nem szabad messzemenő következtetéseket levonni.

A típusban van valami rejtvéynyszerű, mert tárgyának nincs látható jele. A befogadót a „rejtvényfejtésben” nem segíti motívum (pozitív vagy akár negatív motívum) sem. Van viszont modalizátor, a képletességre formailag is utaló, azt nyomatékosító nyelvi elem. Ez mindegyik korpuszunkbeli példában a feltételes hasonlító *mintha* kötőszó.

E *mintha* kötőszós feltételes hasonlatok igen különös tagjai a nyelvi képek családjának: érezzük ugyan, hogy valamiféle összehasonlítást fejeznek ki, de nem találjuk bennük az összehasonlított, egymásnak megfeleltethető képelemeket. Szemléltesse ezt egy Kőbányai János novellájából vett példa: „Hátrasandít a fölé magasodó betontoronyra. Mintha onnan követnék, vagy céloznának rá” (227). A *mintha* kötőszós mondatnak (valójában mellékmondatnak) nincs is főmondata, amelyben a *követnék* vagy a *céloznának rá* képelemek párhuzamai után kutathatnánk. Legfeljebb annyi értelmezésbeli támpontot nyújt az előző mondat („Hátrasandít a fölé magasodó betontoronyra”), hogy a betontorony a szereplőben az őrtorony vagy a magasles képzetét kelti. Így módon ez a sajátos „hasonlat”, noha van bizonyos szemléleti alapja is, inkább csak a főszereplő, az autóbuszra váró tanárnő szorongását fejezi ki, némiképp szabadfüggőbeszéd-szerűen is.

A főmondat nélküli feltételes hasonlító mellékmondatok a szó szokásos értelmében nem is tekinthetők hasonlatnak, hanem pusztán az elbeszélő spontán képzettársításainak, szubjektív feltevéseinek: „Crescence *mintha* túll

mögül látta volna a szobát” (Mészöly 371); „*Mintha* csak a falak is hasadozni kezdtek volna a fagytól” (Tolnai 608); „Rázuhantam a falra. Most már meg se próbáltam felegyenesedni. A fejem *mintha* szétporladt volna” (Mándy 328); „Megint a bőröndök között. [Bekezdés.] *Mintha* már vártak volna. Tanács-talanul, szinte kétségbeesve” (uo. 338).

Némelyik ilyen példa háttérében könnyebben kitapintható a tárgyi sík, vagyis meg lehet különböztetni (és ennél fogva össze is lehet hasonlítani) egy tárgyi és egy képi elemet. Pl. Tolnai Ottó elbeszélésének következő mondatai: „A kamrát, a kerítést *mintha* kátránnyal kente volna be valaki. És *mintha* a havat is áthúzta volna kátránnyal. A csillogó havat is” (607) azt láttatják a karácsony estéjén az elhagyatott tanyaházban öngyilkosságra készülő gyermeklány szemével, hogy odakint *besötétedett*. Az ilyen kép közelebb áll a hasonlathoz, mint a korábban idézett *mintha* kötőszós példák.

A hasonlított megelégséhez (és ezáltal a kép pontosabb értelmezéséhez) néha az adja meg a kulcsot, hogy felismerjük: az író valamely köznyelvi szóképet újított meg. Ördögh Szilveszter alábbi hasonlatainak háttérében például alighanem a *jeges* vagy *hideg* pillantás, ill. a *borús*, *ködös*, *homályos*, *zavaros* tekintet köznyelvi metaforái lappanganak: „Látni: tavasz van — de *mintha* az egész képernyőre kinagyított tekintetekben *ősz ködlene*, *tél zúzmarsodna*” (478). Tehát a költői képbe egy ilyen szerű szokványosabb hasonlat van bele-sűrítve: „Olyan hideg és/vagy homályos és/vagy szomorú a tekintetük, *mintha* az őszi köd meg a téli zúzmara tükröződnék benne.” Hasonló nyelvi eszközzel él Tandori Dezső is a következő példában: „a párkányon most negyven-ötven ilyen tényleges éhező foglal helyet, nem mohó, inkább *buzgó* háta, s valóban, *mintha felbuzognának* a párkányon, negyven-ötven verébhát” (550). A *buzgó* → *felbuzog* etimologizálás révén nemcsak a *buzgó* exmetafora éled fel egy villanásnyi időre, hanem a *felbuzognának* kép mögött is kirajzolódik a tárgyi elem: az éhes verebek úgy *motoszkálnak*, *mocorognak*, *buzgólkodnak* a párkányon, *mintha* . . .”

2.4. Jelöletlen, motiválatlan, implicit kép

Ez az egyetlen olyan képtípus, amely csupán egy elemből: a szó szorosabb értelmében vett képből, azaz képes értelemben használt nyelvi jelből áll. Nincs tehát feltüntetve sem az a valóságszegmentum, amelyet ez a képi elem kifejez, sem a köztük levő közös vonás, a képzettársítás alapja. Végül pedig nincs külön nyelvi jelölője az azonosítás, ill. az összehasonlítás tényének sem.

A képkötésnek ez a módja — motiválatlan képpel jelölni ki nem mondott (és sokszor ki sem mondható) tartalmakat — kétségtelenül igen ősi és egyúttal igen modern. Ezek az egyelemű képek nélkülözhetetlen építőkövei az összes többi képtípusnak és minden nagyobb képszerkezetnek. Számítani lehetett tehát arra, hogy ebből a típusból gyűlik majd össze a legnagyobb számú adat. Még ehhez képest is meglepő volt azonban a típus számbeli fölényének nagysága a másik hét képfajttával szemben: a korpusz összes képének majdnem 43%-a (összesen 493 kép) volt ilyen.

Ennek megfelelően az egyes szerzők nagy többségénél is dominált ez a képfajta (l. a függelék 7. sz. táblázatát): a 15-ből, akinek belső százalékos arányait is kiszámítottam, csak egy volt (Szentkuthy), akinél 20% alatt

maradt, míg 7 szerzőnél ez az arány 50% fölé emelkedett. Sőt négy írónál (Ottlik, Mándy, Ördögh, Bólya) az összes képnek több mint kétharmada ebből az egy típusból került ki! Ottlik és Mándy adatai feltűnő hasonlóságának persze az az oka (másutt is, csak itt a legfeltűnőbb), hogy Ottlik képeinek jó része — több mint a fele — az elbeszélésbe hommage-ként beiktatott Mándy-szövegekből való.

Az adatok nagy részét, mondhatni döntő többségét az a képfajta tette ki, melyet a hagyományos felosztás egyszerű vagy elliptikus metafora néven tart számon (vö. Szabó G. Zoltán—Szörényi László: *Kis magyar retorika*. Bp. 1988 [a továbbiakban: KMRet.], 157), ide értve ennek jelentés-tani szempontból megkülönböztethető alfajait (oxymoron, hypallage, tárgyasítás, megszemélyesítés stb.) is. Ehhez képest szinte elenyésző mértékben volt képviselve a korpuszban a másik három elliptikus szókép: a metonímia, a szinekdoché és a szinesztézia.

Az egyszerű metafora szófajilag egyaránt lehet ige, melléknév, melléknévi és határozói igenév, valamint — talán leggyakrabban — főnév (azért csak „talán”, mert ilyen statisztikát most nem készítettem):

„már *pengetem* a kutya fülét megkönnyebbülésben” (Rákosi 498); „tavasz van *pelyhes* napsugárral” (Ördögh 458); „ahogy az ablakon át a reggel tiszta fényeiben *tolláskodó* udvarra hunyorog, látni véli az újjáfestett szobákat” (uo. 464); „A fekete háttas védtelen célponttá lett a *lemángorolt* pusztá szöke és kék ragyogásában” (Mészöly 376); „*Saguna* homlokon csókolta Györgyöt, s egy pillanatra ősz szakállá hatalmas tömegével *besátorozva alkonyatba* borította a fiú arcát” (Cseres 44);

„Fut, nesztelenül, mint a liget fáinak *tetőzetén* beeső napfény” (Lengyel 320); „Európa térképe tele van új *játékszerekkel*” (Mészöly 381); „A Szei ma annyit jelent: Sorakozó! Amit Kegyelmetek *ásatása* felszínre hozott róla, az mind, mind az Ó-Maori Szeiből való” (Ottlik 436); „Süllyed, süllyed az obszcén feliratokkal, átlótt szívekkel, rozsdá-fekélyekkel borított *cella* [= a lift]”; (Kőbányai 227); „*Fedezéke* [= a cigarettafüst] mögül mond egy-két »igen«-t, »ahá«-t, »értem«-et” (uo. 236); „Még átüt rajta teste sötétje, aztán az egész konyhát kitölti a *vattacukor* [= a gáz] homogén tömbje” (uo. 247).

A fenti példák is mutatják, hogy valójában az „egyelemű” kép sem önmagában kép, hanem az által a kapcsolat által, amely környezetének valamely más jelentéssíkhoz (izotópiához) tartozó szavához fűzi; tehát például az első idézetben a *penget* azért metafora, mert az elbeszélő nem egy hangszer húrját, hanem a kutya fülét *pengeti* (minderről részletesebben l. NyK. 1986: 44–55).

Ha a metaforikus szintagmát alkotó két elem nem pusztán eltérő, hanem ellentmondó izotópiákhoz tartozik, vagyis fogalmi tartalmuk, alapjelentésük kizárja egymást, a szókapcsolat a klasszikus retorikai nomenklatúra szerint nem metaforának, hanem *oxymoron*nak vagy *paradoxon*nak számít (vö. KMRet. 183). Végső soron azonban ezek is metaforák, akár állítmány és alany, akár jelző és jelzett szó közt feszül a jelentésbeli ellentét: „*Felharsog a csend*, közel s távol hallgatnak a madarak” (Lengyel 321); „Ilyen hangok pókhálózta körül valaha reggel, hajnalonta — s utána a *visszhangos csend* a paprika-, kukorica-, krumplisorok között, amit a siketítésig szétkaristol a kapu monoton földbe karmolása” (Ördögh 469); „az egész kicsit pokkendi, de olyan ijesztően igaz, mint a balzsam egy *hűsleges csapodár* szívére” (Esterházy 118); „Sokáig nem nyúlt semmihez, csak a *boldog fájdalom* merengését próbálta elviselni” (Mészöly 371); „A kék Ūristenre! — nem fénylő tűz ez, hanem *látható sötétség, érezhető árnyék*” (uo. 370).

Szintén a metafora különös esetének, alfajának tekintendő a minőségjelzők áthelyezésében, szórendi cseréjében megnyilvánuló *hypallage*.

A KMRet. ezt *enallagé*-nak nevezi (147), míg a *hypallage* elnevezést azokra a szóképekre tartja fenn, melyek egy meghatározott tárgynak, jelenségnek tulajdonítható cselekvést egy vele logikailag összeférhetetlen szomszédos tárgyhoz kapcsolnak, gyakran úgy, hogy az okot fölcserelik az okozattal (uo. 147–8). Mivel az általam feldolgozott korpuszban ez utóbbi típusra egyetlen példa sem akadt, nem láttam értelmét ennek a finom terminológiai megkülönböztetésnek, s a jelzők helycseréjén alapuló képfajtának megtartottam a hagyományos *hypallage* nevét (ugyanígy: Wilpert: *Sachwörterbuch der Literatur*² 137, 248; Preminger [szerk.]: *Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics* 358; KMStil. 123; Dubois stb.: *Dictionnaire de linguistique* 246; Világirodalmi lexikon 4: 477).

A szó szorosabb értelmében csak azok a szerkezetek minősíthetők *hypallagé*nek, melyeknek közvetlen közelében ott van az a főnév is, amelyre a szándékosan eltolt jelző valójában vonatkozik (a jelzőnek a logika megkívánta helyére az alábbi példákban nyíl mutat rá):

„*koromzöld* nyugalmú alkony fölött fehér kápolna a hold” (Kőbányai 230);

„a *nőn* csak *kevély* túsarkú cipő és kitartó napfürdők festéke” (uo. 240);

„Odahúzódott a ló combja mellé, és a csapzottan domborodó has *állapotos* boltozata alatt merült álomba” (Mészöly 379).

Találhatók azonban a korpuszban olyan *hypallageszerű* metaforikus jelzők is, melyeknek tulajdonképpeni jelzett szava nincs kitéve, csak a szövegkörnyezetből következtethető ki: „A katonák közül alig akadt valaki, aki megelégedett volna a jól irányzott lövés *hörgő* eredményével, utána küldte a következő golyót is” (Mészöly 353–4); „Az erdő nyiladékan kilép a szarvas, a havas tájban megpillantja az egyetlen *érte virrasztó* ablakot, és elindul feléje” (uo. 357). Az utóbbi idézetben az *ablak* felfogható metonímiának is, mint annak a személynek a jelölője, aki mögötte virraszt (téribeli érintkezés).

A mondatbeli jelzett szavakkal szemantikailag összeférhetetlen jelzők egy részének „igazi” jelzett szavát nem is lehet pontosan meghatározni, mert igazából nem valamelyik jelen lévő vagy kitalálható objektumra vonatkoznak, hanem a szereplő(k), ill. az elbeszélő lelkiállapotát, nézőpontját, az éppen zajló cselekménnyel kapcsolatos értékítéletét fejezik ki: „az egyszerű pamutruhából, kardigánból mézbarna szexbombázó csapott az *ernyed*t szoba kását állagú vizébe” (Kőbányai 240); „Még szemrevételezi a *fázós* romokat” (uo. 250); „délután *bamba* városnézés, este borpince vagy taverna vagy halászcserda” (Bólya 16); „Mégiscsak jobb lett volna beszélgetni valakivel... *álmos* szobában, hűvös vendéglőben, lassú séta közben” (uo. 15); „Sötétség vett körül. Meg valami *alattomos* csend” (Mándy 331); „A lift zúgását lehetett hallani. Azt a *kedélytelen, fenyegető* zúgást” (uo. 351). Az ilyen jelzős szerkezetek csak igen tág értelemben nevezhetők *hypallagé*nek.

A metaforának az azonosított tárgyhöz, illetve a kontextushoz való szemantikai viszonya alapján meg szoktak különböztetni egyéb típusokat (tárgyasítás, megszemélyesítés stb.) is, de ezek sem önálló képfajták, hanem az egyszerű vagy elliptikus metafora sajátos tartalmú és funkciójú alcsoportjai.

A konkretizáló metafora, más néven *tárgyasítás* elvont fogalmakat, lelki jelenségeket érzékít meg azáltal, hogy konkrét dolgokkal, folyamatokkal helyettesíti vagy kapcsolja össze őket.

E fontos nyelvi eszköz külön tanulmányt érdemelne, már csak azért is, mert a gyakoribb és talán látványosabb megszemélyesítés „árnyékában” vajmi kevés figyelemben részesül.

A tárgyasításnak két fő válfaja van. Az egyiket az jellemzi, hogy az elvontabb cselekvés vagy lélektani jelenség közvetlenül nem jelenik meg a szövegben, hanem valamely konkrét jelentésű ige, ill. főnév által fejeződik ki:

„itt, . . . hogy csak egyetlen nappal is *továbbzökkenjünk*, sosem szabad megmondani az igazságot, senkinek és semmiről” (Esterházy 101); „ez a kevesebb is éppen elégnek bizonyult ahhoz, hogy Páll Imre . . . a *pályáról* a *kispadra* kerüljön” (Grendel 137); „szól az írógép, *roncsok* kerülnek a papírra, mert már rég el kellett volna mennem a teljes terepet végigvetetni” (Tandori 554); „most elmegyek, és a *roncsolás* újabb fokozata következik: az írás *kettészelődik*” (uo. 555); „És gyerünk azzal a *könyöktérrel* a lelkedben, apafej! Ami eddig nem létezett” (Ottlik 421).

A másik változatban a természeti vagy lelki jelenségnek, elvont fogalomnak van saját nyelvi jele, s ez alanyként vagy tárgyként konkrét jelentéstartalmú igéhez, igenévhez kapcsolódik. Ezáltal ő maga tárgyasul, miközben a vele összekapcsolt konkrét, anyagszerű elem elvontabbá szublimálódik, képes értelemmel töltődik fel:

„valami főbb, látszólag mellékesebb képességével épp hogy meg tudta keresni azt a kenyeret, amire, mondjuk, *az ún. lélek föl nem kenhető*” (Tandori 545); „a zuhogó esőn át a múlt is *átderengett*” (Mészöly 378); „a legtisztább és legfényesebb *eszmék* is sárból és mocsokból *habzanak fel*” (Grendel 133); „Méhék, darazsak szárnyán lebegve, bódultan *kavargott a tavasz* a völgyben” (Bertha 5); „A mohos várdombról *legurul a tekintet* a jól tagolt tájon a Balaton-tenger roppant víztömegéig” (Kőbányai 230); „Köztük [ti. a harangkondulások között] *tünetedezik, csillámlik a béke*” (Ördögh 467); „Ne gondolj semmi rosszra! — *tompítja le vakmerőségét a pasi*” (Kőbányai 237); „Néhányszor *széjjelrobogta* így a zsíros, bácskai *csöndet*” (Esterházy 99); „középu, BITVIN, mi magunk a szüzes-ségről elmélkednénk, dacosan a világ szemébe *loccsintva meggyőződésünket*, miszerint az, a szüzeség, önmagában nem volna erény” (uo. 121).

Ördögh Szilveszter több ilyen konkretizáló elemi képből alkotta meg a falusi házaspár eseménytelen, mégis feszültségektől terhes életének nagy hatású komplex képét, melynek háttérében talán „a múltnak kútja” bibliai — Thomas Mann-i toposza is ott lappang: „És múlnak a percek, órák, napok, hetek, hónapok, évszakok. És rezzenéstelen *vízükör* alatt *örvénylenek* az évek. Alul, az *iszapban, hordalékban, homokban nyugszik* az élet” (461).

A megszemélyesítés éppúgy hasonlósági névátvitelen alapul, mint az egyszerű metafora többi válfaja. A régi szakirodalom (Vico, Jean Paul, Biese) hajlamos volt rá, hogy egyenlőségjelet tegyen metafora és megszemélyesítés közé (vö. Vianu: A metafora kérdéseiről 17, 36, 38). Ez nyilvánvaló túlzás, hiszen a metaforikus képek jó része nem megelevenítő tendenciájú. Az azonban kétségtelen, hogy a megszemélyesítés nem pusztán egy a metaforafajták közül, hanem kitüntetett jelentősége van mind a nyelvfejlődés, mind a szépirodalmi ábrázolás szempontjából. Már Zlinszky rámutatott vagy hatvan évvel ezelőtt, hogy a megérzékítés és a megelevenítés a művészi nyelv leghatásosabb eszköze (idézi: MStilV. 100), s a nemrég megjelent KMRet. is leszögezi, hogy a metaforának a megszemélyesítés a „legnyomatékosabb formája” (157).

A megismerés e jelentőségéhez méltó arányban van képviselve korpuszunk anyagában is. A példákat három csoportra osztva mutatom be: az elsőben tárgyak, a másodikban növények, a harmadikban állatok cselekednek, viselkednek élőlényként (legtöbbször: emberként), illetve vannak emberi tulajdonsággal felruházva:

„A gyér fényű ívlámpa kihatotta szitalásban szétszerelt állványesőkupac, sóderhalom, malterosláda *didereg*” (Kőbányai 239–40); „Letarolt, sötét üszöktengeren *botorkál át a villamos*” (uo. 246); „Beteges, sorvadt *foginyét* sárgán *vigyortja rá* a pesti szállodasor” (uo.); „a kiégett padlások gerendái fekete cseppeket *izzadtak* a záporok után” (Mészöly 356); „a dombok *buján domborodtak*” (uo. 353); „A romon túlról jót *bőffen* rám búcsúzóul a lép” (Lengyel 325); „Sistereg a láng, zenél a kiskalapácsom alatt a *megszomorodott fém, vas*” (uo. 312); „A keskenyebbik folyóágnál magasan lebegett még, amerre jöttek, az út pora. Felső pászmái rózsaszínben üsztak. A lemenő nap *pingálta be*, mely *vigyorogva, jókedvűen bámult* utánunk, úgy láttam” (uo. 274);

„Az üvöltő csodamasina... leereszkedett, *ráhasalt* az összelapított fűekre, *bordatörött* bokrokra, *gerinctörött* fákra” (Lázár 262); „*ajajongva* hajladoztak a fák, örvénylettek a levelek, az erdő legszívesebben *elszaladt volna*” (uo.); „Hallgassa a *jóslatos* hársakat a fasorban, mikor a sárga ködből *kilépnek*, s a hold *széttéríti a krinolinját*” (Mészöly 370); „Kislánykoromban szerettem nézni a pincében, ahogy csirázik, *mocorog*, viaszlábai szinte *elindul, felmászik* a salétromos falra a krumplic” (Tolnai 595); „*Női nemi szervbe* [= a spárgát rejtő buckába] *nyúl sz, kotorászol, kotorászol*, és benn *férfi nemi szervet* [= spárgahajtást] *vág sz, csonkolsz, veszel ki*” (uo. 610);

„A párkányon most negyven-ötven ilyen tényleges *éhező* [= szabadon élő veréb] foglal helyet” (Tandori 550); „Meg az a tömérdek fehér galamb maradt velem a korhadt dűcban. Mindig *megtapsoltak*, ha az udvarba léptem” (Tolnai 601); „szavaival a ház megettí fenyőrengeteg sarkában vacokt *bérelő özvegy* nyulat célozta meg. Lám az is, mondta tűnődve, itt él *száműzetésben*, ki tudja, merre maradt el a *társ*a” (Sütő 512).

A felsorolás végére egy olyan idézetet hagytam, amely emberi testrészeket perszonalifikál, de oly módon, hogy egyszersmind tárgyasítja is őket: „jól megfigyelte, hogy s mint *kacag* anyja dereka, melle s arcán az ezer meg ezer kis részlet, rombuszok, körök, külön” (Esterházy 93). E képsorozat felfogható pars pro toto színekdochének is (erről később lesz szó).

A huszonhét szerző közül háromnál különösen szembeeső a megismerés nagy száma és ami ettől elválaszthatatlan: stílussteremtő és formaképző ereje.

Bólya Péter két „könnyű darabja” közül a második egy disznóölésnek a története, helyesebben: parabolikus kitágítása és (át)értelmezése. Somos, a főváros és kiskunsági „tanyasingatlana” között „ténfergő” író addig-addig segédkezik egy disznóvágásnál, míg a leölendő állatban — talán a közben elfogyasztott pálinkának a hatására is — emberi, sőt filozófusi vonásokat kezd felfedezni.

Már az „Előtörténet”-ben is *áldozat*-ként említetik a levágott disznó: „félrefordította a fejét, amikor a böllér torkon szúrta *áldozatát*, ... mire megérkezett a reggel, az *áldozat* nyomtalanul eltűnt a feketére égett szalmáról” (21; nem érdektelen, hogy Mészöly is *áldozat*-nak nevezi a puszkagolyóval fához szögezett harkályt, s ezt 27 oldallal később — nyomatékositásul? — meg is ismétli: 352, 379).

A sorozatos megismerések — pl.: „*Kivégezzük* a disznót” (23); „Hamar *feladta*, he! ... Már nem is igen *titkolozik*, haha!” (uo.) — annyira emberszerűvé teszik a „halálra ítélt” hízót, hogy azon sem csodálkozunk igazán, amikor meg is szólal — legalábbis Somos zaklatott képzeletében:

„Mire vársz?” — Somos halk, rőfögő hangot hallott.

„Beszél — gondolta. — *Beszél, beszél, beszél...*” ...

„Nyugodj meg” — *mondta* a disznó Karesi térde alatt.
 „Nem tudok” — *suttogta* Somos.
 „Meg kell halni. Az ok mellékes.”
 „Nem igaz!” — *csikorgott* Somos.
 „Hülye vagy — *röfögte* a hízó. — Az ok esetleges, a múlt a moslék. A jövő a semmi.”
 „Hazudsz, mocskos állat! . . .”
 „Megdöglesz.”
 „Nem igaz!” — *ordított* Somos.
 „Most kés vagy, holnap disznó. A hurkamba elég sót tegyetek” (23—4).

Mikor pedig végül neki magának kell leszűrnia a filozófus disznót, ő is melléje bukik, ájultan, s eszméletlenségében ez az allegorikus példázat jelenik meg előtte: „. . . Fényes, nyitott ólat lát, benne önmagát, amint lassú léptekkel jár fel s alá, nagy fülvű malacoknak tart előadást a jövőről, amikor sűrűbb lesz a moslék, az idő lassabban jár, a kést eltünteti a rozsdá, s a hatalmas gazda sem sétálgat az ól előtt méregető, gyilkos tekintettel . . .” (25).

Megszemélyesítésekkel van átszöve Mándy Iván novellája, az Utazás előtt is, mely egy hosszú külföldi út előtti éjszakán és reggelen játszódik. Az író szorongó izgalommal készülődik az egyszerre vágyott és rettegett utazásra, nehezen szakad el megszokott környezetétől, kedves tárgyaitól. De a szobában már ott sorakoznak a bőröndök, amelyek (vagy inkább: akik) éppoly kelletlenül szánják rá magukat erre az utazásra, mint gazdájuk:

„Megint a bőröndök között.
 Mintha már *vártak volna. Tanácstalanul, szinte kétségbeesve. Akadt, akiből ingek* lógtak ki széttárt karral. Akadt, *aki teljesen bezárkózott. Valamilyen vita törhetett ki* köztük. Min *kaphattak össze?* Talán magán az utazáson? Hogy érdemes-e egyáltalán *útra kelni?* Hiszen eddig jóformán *ki se mozdultak.*
Érvek és ellenérvek csaptak össze. A *sértegetésektől se riadtak vissza. Régi sebek, sérelmek* szakadtak fel.
 Váratlanul *elhallgattak. Elcsüggedtek, lehervadtak.* És ahogy én beléptem . . . Nos igen, egy pillanatra *felcsillant bennük valami. Mégis mit képzeltek?* Hogy majd én megoldom ezt a kérdést? Bennem *reménykedtek?* Éppen bennem?” (338).

A félelem, a vonakodás, az elveszettség érzése nemcsak azokra a tárgyakra vetül rá (megszemélyesítve őket), amelyek elkísérik az író, hanem azokra, így ismerősen kopottas ruhadarabjaira is, amelyeket itthon kell hagynia:

„Egy szekrényajtó előtt álltam. *Ráordítottam:*
 — Tudom, hogy London a végállomás! De addig . . .? Miféle városok? Miféle országok?
 Felrántottam az ajtót.
 Ingek, nadragok, zakók *döbbenete, ahogy rájuk nyitottam.*
 Megfogtam egy barna zakó *vállát, mintha rá akarnék borulni.* Ezt vegyem fel? Talán éppen ezt? *Megbízhatónak* tűnik. És ez a legfontosabb. Hiszen én egy *derék, hűséges barátot* keresek. *Akit már régen ismerek, és aki már régen ismer.* Mindenesetre jó mély zsebe legyen, meg aztán . . .
 Egy ingerült mozdulattal félretoltam. *Faképnél hagytam.* Kirohantam az előszobába” (347).

Amikor felhangzik a lift „kedélytelen, fenyegető zúgása”, a halmozott megszemélyesítések hatása alatt mi is úgy érezzük: az író és felesége valóban élőlényeket „hagy faképnél” a bezárt lakásban.

Az antológia harmadik olyan darabja, melynek a megszemélyesítés a fő ritmus- és formaképző eleme, Ördögh Szilveszter novellája. Négy tárgykör következetesen meg van benne személyesítve:

1. természeti jelenségek: „már elszunnyad a reggel” (457); „kívül pipiskedik a napsugár” (461); „Hamar múlik a nap, föléli, megemészti magát az idő az időben” (466); „észrevétlenül leül a konyhaküszöbre az este” (470); „az árnyék . . . fekete fátyolba bugyolálja a világot” (uo.); „ez a nap is magába temeti az életének egy kis szakaszát” (474–5);

2. az újjáépült ház: „Áll a ház egyedül, nézgelheti önmagát. Nem ismer magára, arra, ami valaha volt, amivé lett” (466); „A ház sütkérezik a kamasz napsugárban, nem ismer magára, de mintha nem is törődne vele” (466–7); „Illegeti magát a ház a kékesen tükrös égbolt alatt: fitogtatva mutogatja a szőlőlugast, . . . Mutogatja a betonos udvart, . . . mutogatja a díofacsemetét, . . . A tetszelgéssel is telik-múlik a nap, a hívságoskodáshoz ráérős idő kell” (467); „Mintha kicsit unatkozna is, ásitást lepez a fényekben lubickoló szépség — s meg-megrezzennek a sötétlő árnyak” (uo.);

3. gépek, szerszámok, házi eszközök: „ilyentájt már bent van a morgó-sziszegő-dünynygó gépek között” (458); „nyiszorgott, nyögdecsett, ritmikusan sirdogált, dalolgotott a szekér minden porcikája” (469); „feje fölött a gerendába vert szögön porosan, pókhálósan szunnyad a kasza” (472); „lábát . . . ráteszi a sámlira, ami szolgálatra készen vár a kályha előtt” (477); „Űl a konyhában az asztalnál a férfi meg az asszony, ebédelnek, a kanalak beszélgetnek” (478);

4. az állandóan bekapcsolva tartott rádió mint az idős házaspár életének — az igazi kommunikációt helyettesítő — hangkulisszája: „Hengergeti a nyújtófát — közben a rádió mondja a magát, mert a rádió mindig szól a konyhában: hírek, riportok, zenék. Nem is ügyel rá, mégis azt érzi, beszüremkedik, beömlökodik hozzá a konyhába a világ” (469); „Elszöszmötöl vele a világ, s ő füleli a hangjait. Beszél hozzá, míg ő hallgat, béke és háború, üzlet és reklám, világ és haza” (uo.); „surrog a nyújtófa, de nem hallja, mert szól-beszél a rádió: mondja a magát, zenél, kérdez, válaszol, vitatkozik, motyog” (470); „A rádió mondja a magát: híreket a nagyvilágból” (475); „A konyhában beszél a rádió — kívül lubickoló fények-árnyékok, pillangó a béke” (478).

A rendszeresen ismétlődő megszemélyesítések már-már a zenei ritmus szabályosságával tagolják a szöveget, s ezáltal pusztá stíluseszközből (külső formaelemből) strukturális alapelvvé (belső formai tényezővé) lépnek elő. Talán azt vannak hivatva érzékeltetni, hogy ők, a tárgyak élnek itt igazán, miközben a szüntelen munkálkodásba belefásult férj és feleség mindentől elidegenedett: a régi életformájától is, az újtól is, egymástól is, és már csupán gépek módjára működnek, ahelyett hogy annyi megpróbáltatás után elkezdene élni végre — élni.

Mint jeleztem, a 4. típus adatainak nagy többsége az egyszerű metaforák közül került ki, nem-metaforikus — tehát nem hasonlóságon, hanem érintkezésen, rész-egész viszonyon, érzetkeveredésen stb. alapuló — kép csak elvétve akadt a korpuszban.

Metonímia különösen kevés volt, s ez cáfolni látszik Jakobson ismert tételét, amely szerint a prózát a metonimikus pólus uralma jellemzi (l. Helikon 1977: 134). Elképzeltető azonban, hogy a metaforikus képek túlsúlya a metonimikusakkal szemben nem egyéb, mint mai prózáink lirizálódásának egyik tünete. Ez esetben a metonímia szórványossága nem mond ellent a jakobsoni hipotézisnek, sőt alátámasztja azt.

A sovány választékból egy olyan példát idézek, melynek három metonímiája a folytatásban metaforákkal egészül ki, s a különféle szóképek egy-egy komplex képté formak ösze. Tolnai Ottó megzavarodott elméjű spárgaszedő asszonya ezt mondja az általa gyengéd kézzel, szinte simogatva összegyűjtött papírhulladékról: „Mennyi simogatás van ebben a kamrában felhalmozva. Beépítve. A simogatás, a gyengédség tonnái. Simogatással épített piramis. A simogatás papírmásé piramisa” (617).

Találtam viszont két példát is egy igen ritkának számító metonímia-fajtára, az ún. metalepszsre (vö.: MStilÚ. 482; Dupriez: Gradus 284–5;

Bonhomme: Le Français Moderne 1987: 84–104; KMRet. 162). E szóképek az előzménynek és a következménynek, ill. az oknak és okozatának felcserélésén alapulnak: „a retikülben ott ég a *gyalázata* [= a férfi tárcájából kivett ötszáz forint]” (Kőbányai 245); „Mást nem láttam: az ember arcát, aki a *halálom* [= gyilkosom] lesz” (Lengyel 299).

A négyféle *s z i n e k d o c h é* ből (konceptuális egyeditő, konceptuális általánosító, referenciális egyeditő, referenciális általánosító) csak a két utóbira akadt a korpuszban néhány példa.

A referenciális egyeditő *szinekdoché* (hagyományos nevén: *pars pro toto*) a szemléleti egészet (*totum*) egy abból kiragadott jellemző részlettel (*pars*) helyettesíti, s ezáltal értelmezi és minősíti is: „a szövőgyári kintinban egész tyúkot kapok ebédre, kövér, fehér *kéz* nyújtja ki pléhtányéron, a bádoggal bélelt konyhaablakon át” (Csiki 80); „*Kővállak* tartottak köerkélyeket” (Ottlik 440); „egy *hát* úszik a sínek felett. Egy *váll*. Mélyen lecsukló *fej*” (uo. 444); „Egy *hát* úszik a sínek felett. Egy *váll*” (uo. 445); „a párkányon most negyven-ötven ilyen tényleges éhező foglal helyet, nem mohó, inkább buzgó *hátak*, s valóban, mintha felbuzognának a párkányon, negyven-ötven *verébhát*” (Tandori 550).

Utolsó ilyen példánk Esterháznak egy ízetlennek tetsző, holott mély értelmű, mert valójában a férfi–nő viszony alapellentmondását feszegető erotikus élce, melyben a *pars pro toto* (rész az egész helyett) *szinekdochét* *totum pro parte* (egész a rész helyett) *szinekdoché* követi: „Szeretem a *p . . . d*, súgta Csáth Amálnak, . . . Tudom, majom, mért mondtad ezt most nekem, szólt Amál, és szájába vette *Gézát*, azért, hogy ne kelljen azt mondanod: engemet szeretsz” (104).

Végül ide, a 4. típusba tartozik az impresszionista stílus kedvelt szóképe, a különböző érzékelési területek összekapcsolásán alapuló *s z i n e s z t é z i a* is. Mai prózaíróink körében nem oly népszerű, mint Kaffka és Tóth Árpád idejében volt, de így is jóval több példát idézhetünk rá, mint a metonímiára vagy a *szinekdochéra*: „Ha sűrű [a festék], *dalolnak* az ecsetnyomok” (Rákosi 483); „A konyhában zenét *szítal* a rádió” (Ördögh 478); „Ilyen hangok *pók-hálózták körül* valaha reggel, hajnalonta” (uo. 469); „Megszólt a madarak *zöld* ricsaja a kerítésen túl” (Lengyel 304); „A kora reggeli nap *nedves csillogása*” (Mándy 330); „gyöngyvirágok *dalolnak* nekünk ifjú illatokat” (Esterházy 95); „Magda ezúttal is keresztretjvényt fejtett, papírzizegés *karcolta* a csöndet” (K. Grandpierre 214–5); „Az elapadt könnyek nyomában — még mindig ugyanabból az anyagból — *édes, kék dallam szivárogo*” (Kőbányai 251).

Mészöly Miklós azzal ad különös nyomatékot egyik szinesztetikus komplex képének, hogy 25 lappal később variáltan megismétli: „[A lovak] Időnként nyihogva kapták föl rézsút a fejüket, s a két duzzadó nyakívre ilyenkor még *síkossabban tapadt rá* a fény, és *átnedvesedett*” (357); „A lova mellette úszott, nyírtve rúgdatott ki az iszapos partra, duzzadó nyakívról *síkossan csúszott le az átnedvesedett fény*” (382).

Kőbányai főleg a zenehallgatás közben keletkező benyomások érzékeltetésére folyamodik szinesztéziákhoz: „A rádióban dzsessz szól. Ezüstsaxofon sír, nyüszög *óbarna bögöbrummogás bundabéléséből*” (241). E többszörös szinesztéziában látási, hallási és tapintási érzetek kombinálódnak; ehhez járul a nagybögő hangját kifejező alliteráció, a *b* hang ötszöri ismétlődése (Gáldi László *stilisztikai konvergencia*-nak nevezi az egyidejűleg alkalmazott különféle stílusesszóközök közötti, egymás hatását fölerősítő kölcsönhatást: *Actes du*

Xe Congrès International des Linguistes 3: 325–30). Egy másik ilyen képe, amely Vivaldi muzsikáját próbálja szavakra fordítani, a vége felé majdnem képzavarba téved: „A gordonkák hangja *bekeríti, bebalzsamozza* a szívét, a *rákhullámzó* hegedűk pedig minden teketória nélkül, puha, de biztos kézzel alaposan *megszorítják*” (242; a *hegedűk* szó itt ’hegedűhangok’-at jelent, de ezt a köznyelvi metonímiát folyamatos olvasáskor nem vesszük észre).

Végül Krasznahorkai hallási × tapintási és látási × hallási érzetkomplikációk halmozásával idézi fel az üldözés félelmetes, nyomasztó környezetét: „Semmiféle üvöltéssel *nem vághattunk volna részt* ebbe a lassan ránk boruló, irdatlan *némaságba*, így hát egyetlen szó nélkül *a metsző fagy csillámló cirkelése* fölött romboló vonulásunk *súrló zajában* haladtunk” (253). Ebben a kontextushban még a *metsző fagy* exszinesztézia is visszanyer valamit képszerűségéből.

2.5. Jelölt, motiválatlan, explicit kép

A közepesen ritka típusok egyike (85 adata az összes képnek 7,40%-a). Meg van benne nevezve a kifejezendő tárgy (vagyis az ide tartozó képek explicitek). A két főelem egymásra vonatkoztatását külön modalizátor is jelzi. Némi rejtvénytértséget az kölcsönöz ennek a képfajtának, hogy az azonosítás, ill. összehasonlítás indoklása, magyarázata — a motívum — homályban marad. Így az ilyen típusú kép appericiálása valamivel nagyobb feladatot ró a művészi szöveg befogadójára, mint a hasonló szerkezetű, de nyílt motívumú 1-esé.

A képfajta fontosságát, szükségességét jelzi, hogy a használati arányok szempontjából tekintetbe vett 15 szerző között egy sem akadt, akinél ez a típus teljesen hiányzott volna (a táblázatot l. a függelékben, 8. sz. alatt).

Két uralkodó válfaja (egymás között nagyjából fele-fele arányban): a motiválatlan hasonlat és a *mintha* kötőszós feltételes hasonlatok egyik fajtája.

A motiválatlan hasonlatnak a *mint* kötőszó a szokásos kapcsoló eleme, de előfordul egyéb (-ként ragos vagy igével kifejtett) megoldás is:

„A bátyja arca, *mint* a krétapapír” (Lengyel 311); „a nyugágynban egy kövérkés, parafa sisakos egyén hevert, az arca *mint* a kelt tészta” (Lázár 263); „Amióta így, megállás nélkül beszélek, nem érzem a fejemet. Olyan, *mint* a biliárdgolyó” (Tolnai 617); „Lettek kereskedők, hitvitázók, polgármesterek ... Debrecenben, ... építőköveiként csakúgy a kossuthi, mint a széchenyi gondolatnak” (Simonffy 502); „[Crescence] Az idős Botticelli egyik tollrajzára *emlékeztetett*” (Mészöly 356); „ezeket nézi Poszi, vagy nem tudom, mit, kék, sárga, zöld, piros, okker, fekete pontokat, melyek *mint* a bodza, de már nyilván rég tudja, hogy *nem mint* a bodza, nem tudom” (Tandori 553).

A *mintha* kötőszós feltételes hasonlatnak ebbe a képtípusba tartozó példáit az különbözteti meg a 3., ill. az 1. típusbeliektől, hogy hasonlítottjuk (tárgyi elemük) is meg van nevezve (a 3-asban ez, mint láthattuk, rejtve marad), nincs viszont bennük feltüntetve a hasonlítás alapja, a motívum, mint az 1. típusban.

Ezek a képek két olyan cselekvést állítanak párhuzamba, melyek inkább ok-okozati, mintsem hasonlósági viszonyban vannak egymással (az okot a *mintha* kötőszós mellékmondat tartalmazza). Két alcsoportjuk határolható el aszerint, hogy a két cselekvésnek azonos-e az alanya, vagy különböző:

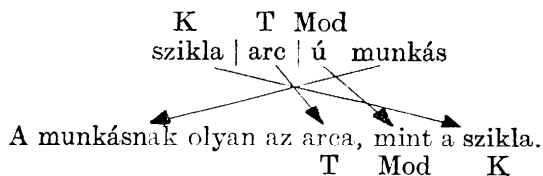
1. azonos alanyúak: „[A koresolyázó lányok] Karjukat széttárták, *mintha* el akarnának szállni” (Mándy 340); „Megfogtam egy barna zakó vállát, *mintha* rá akarnék borulni” (uo. 347); „olyannyira nem ismerte az embereket, *mintha* egész ifjúkorát kolostorban töltötte volna” (Grendel 133); „Módszeresen dolgozik, *mintha* gondolatban ő is végigjátszotta volna a forгатókönyvet” (Kőbányai 247–8); „Lefelé megy a nap. Fénye oldalról siklik be, *mintha* gellert kapott volna a légkör felső héján” (Lengyel 309); „A morzsalékos párkányról behajló ecetfa zöldbárony gavallérként nyújtotta feléje az ágát, *mintha* szólna hozzá” (Mészöly 363);

2. különböző alanyúak: „Megint elsimított a szeme előtt a tenyerével, *mintha* piaci légy röpdösne ott” (Lengyel 299); „az élet elhagyta, *mintha* halotti lepel fedte volna az arcát” (K. Grandpierre 203); „A levegő . . . súlyosabb lett a déli megyékben, *mintha* a szél folyton sűrítene és nem engedné ingyen szétszéledni” (Mészöly 360); „egyszerre megnyílt előttük a fal, *mintha* a nő egy titokzatos kötömböt mozdított volna el” (Thiery 589); „Végigszemléli, amit ma teremtett. A házat, a kemencét, az állatokat, a malomkő asztalt, a környező domboldalt, a gyerekeket. Színeik megfakultak, nincs ízük, illatuk, tapintásuk. *Mintha* ügyetlenül besatírozott kartonpapírból lennének kivagdósva” (Kőbányai 249); „[A rántott borjúláb] távolról tán biztosnak tetszik, . . . s csak közletről, testközletről, bontván a könnyű rántott hájazatot, tudjuk meg, mi vár ránk, izmoknak, inaknak rémült és érzéki remegése, *akárha* egy belső detonáció után volnánk, s jövőnk rá hirtelen, hol is élünk” (Esterházy 105–6). A legutóbbi példában az író mesterien vonja, mossa egybe a két összekapcsolt valóságszférát: az ételt és azt, aki eszi; így válik a borjúláb meglepő, kocsonyás remegése egy lelkiállapotnak, sőt egy egyéni és társadalmi élethelyzetnek a kivételésévé (a kései Krúdy-nak vannak ilyen-szerű képei a híres „gyomornovellákban”; vö. Nyr. 1977: 439–57).

A 2.1. pont végén már utaltam rá, hogy az *-ú, -ű* képzős melléknévi jelzős szerkezetbe tömörített képek egy része nem oda, az *angyalfejú gyerek* típusba tartozik, hanem ide, az 5-ösbe. Amazoknak van motívumuk, ezeknek nincs; ott az összetett jelző előtagja és a jelzett szó van kép – tárgy viszonyban, itt a két összetételi tag. A motívum hiánya és az egy szóba tömörülés miatt ezek a képek inkább metafora-, mint hasonlatszerűek: „Zakariás már előre élvezte a szerepet, a *sziklaarcú*, komor léptű munkás szerepét, amit majd este eljátszhat” (Kertész 168); „A bíró udvarát fölverte egy piros *szemölcs-virágú* gyomnövény” (Mészöly 356); „A gyengéd kéz valójában csak gyenge. . . Őnző, *üvegcsontozatú* madárkarom” (Tolnai 611); „azzal a *vadkansörte bajszúval* [= Sztálinnal] megjárták egy kicsit” (uo. 605).

A fenti példákban rendre az előtag tartalmazza a képet, az utótag a tárgyat. Így volt ez a régebben gyűjtött Krúdy-anyagban is (l. Krúdy képek. 50); ez tehát állandó „szereposztásnak” látszik.

A *sziklaarcú* munkás típusú szerkezetek eltérő voltát az is bizonyítja, hogy másféle *mint* kötőszós hasonlattá transzformálhatók, mint az 1. csoportbeli *-ú, -ű* képzős példák:

A kép teljességéhez hozzátartozik, hogy akadtak a korpuszban olyan, leginkább ide sorolható adatok is, melyekben a modalizátor szerepét más nyelvtani eszköz: *-i, -s, -nyi* vagy *-szerű* képző töltötte be. Az *-i* és *-s* képzős példák metafora jellegűek (mert inkább azonosítanak, mint hasonlítanak), a *-nyi* és *-szerű* modalizátorúak viszont a hasonlatokra emlékeztetnek:

„egy frász a löversenybe, átkattogok a *közművelődési vágányra*” (Rákossy 488); „*Szárnyas lágokban áll a könyvespolc*” (Kőbányai 250); „Duruzsolva hallatszik ki az öltözőbe, ahogyan *szívdobogós lüktetéssel* működnek-dolgoznak a gépek” (Ördögh (459); „Homlokukra megragadó bájjal ültek ki a *gyöngyszemnyi verejtékcseppcsekkék*” (Mészöly 365); „azt képzelte a faluról, hogy valami hatalmas, *förgetegszerű óriás ördögök* élnek ott” (Osztójkán 397–8); „A tribün hosszú évek óta *»tatarozás alatt áll«*, és az eredmény: ... *rákszerű áttételekkel* terjedő káosz és kosz” (Rákossy 486); „idemásolom még a *tömbyszerű elöntés* jegyében, amire közben bukkantam” (Tandori 575); „Szerettem kinyomkodni, mint a mitesszereket, a *gennyszerű, keserű mézet*” (Tolnai 602).

Az adatok kis száma miatt azonban e különbséget egyelőre nem szabad általános érvényűnek tekinteni.

2.6. Jelöletlen, motivált, explicit kép

Az ebbe a típusba tartozó képeket az a közös tulajdonságuk sorolja együvé, hogy a három vagylagos jelenlétű képelem közül csak a modalizátor hiányzik belőlük. A képen kívül van tehát nyelvi jele a vele azonosított tárgynak és az őket összekapcsoló, ill. megkülönböztető motívumnak is, nem tartalmaz viszont a kép semmiféle olyan nyelvtani eszközt, amely explicit módon jelölné a két főelem egymásra vonatkoztatását, társítását.

E ritka képfajtát a korábbi stíluskutatók nemigen vették tekintetbe, mert — modalizátora nem lévén — nem lehetett a hasonlatok közé sorolni (bár Török Gábor már 1968-ban utalt a jelöletlen hasonlat lehetőségére; vö. A líra: logika 66–70), másrészt viszont az a tény, hogy fel van bennük tüntetve az azonosítás alapja, a hagyományos felfogás szerint kizárta őket a metaforák közül is.

Azonban ilyen képek vannak, ha nem is tömegesen (a feldolgozott korpuszban kerekén 100 adat, az összes kép 8,71%-a). A 20 adat fölötti 15 szerző közt csak két olyan volt (Grendel és Ördögh), akinél erre a típusra egyetlen példát sem sikerült találnom. (A táblázatot l. a függelékben!)

A képtípusnak szerkezetileg két fő válfaját lehet megkülönböztetni (persze ez nem csupán alaki különbség, hanem eltérő tartalmi-szemantikai struktúrák és viszonyok rejlenek mögötte).

Az egyik változatban a tárgyi és a képi sík (illetve elem) lazán egymás mellé van helyezve, mintegy párhuzamba van állítva; egyaránt tekinthetők jelöletlen hasonlatnak is, fellazított értelmezői metaforának is. A hasonlóság (azaz: szubjektív, részleges azonosság) érzetét a motívum teremti meg, ráirányítva a befogadó figyelmét a két képsík érintkezési pontjaira, a közös jegyekre (ezeket az idézetekben ritkítással emelem ki):

„Hely volna — mondta —, csak az *idő* futott ki alólam. Elnyargalt a *piros csikó*” (Sütő 518); „A mi rokonszenvünk, Crescence, *kölcsönös szomorúság*. A magházban ugyan úgy fekszik a *két mag*” (Mészöly 359); „Hirtelen fellobbantak az *arcok*. Idegesen lobogó *gyertyalángok*. Összehajoltak, körbefontak, hunyorogtak, vigyorogtak” (Mándy 339); „A *szőnyegek* összezecsavarva a szekrény tetején. Hatalmukat vesztett *politikai nagyságok*. Bukott *államférfiak*” (uo. 349).

Némelyik példában részletesen ki van fejtve, tovább van szöve a jelöletlen hasonlat képi oldala: a kép önállósul, gazdagodik részletekben, ezáltal erősödik a konkrétsága, de nem szakad el teljesen a hasonlítottól, mert érezhető marad benne a másodlagos, képes értelem is: „a pasi csak beszél. Nyitva

felejtett csapból langyos víz; ömlik az élete. Kifolyik a mosdóból, előnti az egész lakást, át kell menekülni a belsőbb szobákba, felhúzódni a díványra, a szekrény tetejére” (Kőbányai 236).

A másik változatban a motívum valamely szintaktikailag is feszebb szövésszerű, zártabb képszerkezetbe tagolódik bele, általában minőségjelzőként. Az a rendeltetése, hogy összekapcsolja a tárgyi és a képi elemet, kiemelve a köztük levő, ill. beléjük érezhető azonos mozzanatot:

„A századforduló nagy felfedező kedve felszínre hozza verseit, e felfénylő éveknek tünékeny buborékait” (Simonffy 508); „alig van család, ahonnan ne falt volna ki egy darabot a háború éhes Molochja” (Esterházy 126); „még kevés a lomb, hogy a győzelem piros madara fészekre szálljon” (Mészöly 364–5); „koromzöld nyugalma alkony fölött fehér kápolna a hold” (Kőbányai 230); „[Malamud] teljesen nyitott, befogadó, kíváncsi, kérdező, nem kinyilatkoztató, szüntelen, itteni vendégeskedése alkalmával lassanként föltöltődő szívaca” (Karinthy 149).

Utolsó ilyen példánkban egy — a később tárgyalandó 7-es típusba tartozó — motiválatlan metaforára ugyanannak a képnek a motivált változata következik rá, talán erősítésül vagy a képzettársítás indoklásaként: „Izzott a határ. Parázsolt a hó. Egy nagy kristály volt a világ. Egy nagy tiszta kristály” (Tolnai 604).

Mint erről a II. 1.3. pontban már esett szó, ismerünk olyan motívumot is, amely nem közös jegyet emel ki, hanem a tárgynak egy olyan vonását tulajdonítja a képnek, amellyel az valójában nem rendelkezik. Az ilyen típusú, „negatív”-nak is nevezhető motívum csökkent a tárgy és kép közötti szemantikai fesztségviszonyt, s ezzel megkönnyíti a kép el- és befogadását.

Leggyakrabban értelmezői metaforákban találkozhatunk ilyen motívumokkal (ez a nyelvtani forma érzékelteti legjobban a szabad asszociáció villanásait, ahogy valamely tárgyhoz hirtelen egy tőle távol eső képet fűz hozzá):

„az új kiskúriát csak a napi gondok környékezik, szellemi játyoltáncok, kiscelli bálók, irodalmi ünnepségek nem pezsdítik már levegőjét” (Simonffy 508); „A sarga mellény, az útravalónak szánt csillag, a zsák tetején világított” (Mészöly 371); „Hegytetőről leeresztett fák rohantak, ... elszáradt mohától fekete sziklaházak, emberi fecskéfészkek” (uo. 375); „Meg a kocsi, ... a halál két ütemű ügynöke” (Bólya 16); „Hajnalodott, és a kerteken túl, messzi a nyírségi szántóföldek fölött kicsi, piros fény nyílt, még inkább rózsaszín szírom, égi csikló” (Esterházy 112–3). A legutóbbi, némileg Krúdy Napraforgójának Nyírség-leírására (N. 427) emlékeztető — netán szándékosan utaló? — példában a negatív motívumon (égi csikló) kívül van „rendes”, azaz pozitív motívum is (rózsaszín szírom).

Akad azonban példa arra is, hogy feszebb szerkezetű képbe, pl. birtokos jelzős teljes metaforába ékelődik be a „helyesbítő”, a képzettársítást megmagyarázó s ezzel mérészségét enyhítő negatív motívum: „[Az autóbusz alázuhan] a ... Belváros soktornyú dzsungelébe” (Kőbányai 230); „a diszkók gépszíve is nemsokára földobog” (Nádas 394); „Mennyi simogatás van ebben a kamrában felhalmozva. ... A simogatás papírmásé piramis” (Tolnai 617). Ez utóbbit érdemes kihagyás nélkül is idézni — annak ellenére, hogy egyszer már szerepelt, a metonímia példaként, a 2.4. pontban —, hogy megfigyelhessük, miképpen épít hidat, több lépésben, a kifejezendő (simogatás) és a kép (piramis) közé: „Mennyi simogatás van ebben a kamrában felhalmozva. Beépítve. A simogatás, a gyengédség tonnái. Simogatóssal épített piramis. A simogatás papírmásé piramis.”

(Folytatjuk.)

Kemény Gábor

F Ü G G E L É K

5.

2. típus

1. Mészöly	2,36
2. Tolnai	1,47
3. Ördögh	1,12
4. Kőbányai	0,77
5. Bólya	0,00
Esterházy	0,00
Grendel	0,00
Lengyel	0,00
Mándy	0,00
Ottlik	0,00
Rákossy	0,00
Simonffy	0,00
Sütő	0,00
Szentkuthy	0,00
Tandori	0,00

6.

3. típus

1. Tandori	12,50
2. Ördögh	5,62
3. Tolnai	4,41
4. Mándy	3,77
5. Rákossy	3,33
6. Mészöly	2,36
7. Kőbányai	0,77
8. Bólya	0,00
Esterházy	0,00
Grendel	0,00
Lengyel	0,00
Ottlik	0,00
Simonffy	0,00
Sütő	0,00
Szentkuthy	0,00

7.

4. típus

1. Ottlik	76,19
2. Mándy	73,59
3. Ördögh	71,91
4. Bólya	68,75
5. Sütő	56,00
6. Grendel	55,55
7. Simonffy	51,43
8. Mészöly	48,11
9. Kőbányai	42,31
10. Rákossy	36,66
11. Lengyel	31,75
12. Tandori	31,25
13. Esterházy	25,58
14. Tolnai	21,32
15. Szentkuthy	13,79

8.

5. típus

1. Tolnai	16,18
2. Tandori	15,625
3. Grendel	11,11
4. Szentkuthy	10,34
5. Lengyel	9,52
Ottlik	9,52
7. Mészöly	7,07
8. Rákossy	6,66
9. Mándy	5,66
10. Kőbányai	4,61
11. Sütő	4,00
12. Bólya	3,125
13. Esterházy	3,10
14. Simonffy	2,86
15. Ördögh	2,25

9.

6. típus

1. Szentkuthy	17,24
2. Kőbányai	16,15
3. Tolnai	12,50
4. Simonffy	11,43
5. Lengyel	11,11
6. Mándy	9,43
7. Mészöly	8,02
8. Esterházy	7,75
9. Rákossy	6,66
10. Bólya	6,25
11. Ottlik	4,76
12. Sütő	4,00
13. Tandori	3,125
14. Grendel	0,00
Ördögh	0,00

Újabb József Attila-kommentárjaimból*

III.

(Nietzsche hatása? A *kő* archetípus?)

1. A Makón, 1924 januárjában írt „Kövek” (a Stoll-féle 3. kritikai kiadásban: ÖV. 1: 244–5) nem tartozik a költőnek igazán nagy versei közé. Nem érdemelne bővebb elemzést, ha Tverdota György nem tartaná ezt a költeményt egyrészt valami összefoglalásnak: összefoglalja szerinte József Attila történelemszemléletét; másrészt nem látná benne egyértelműen Nietzsche hatását, közelebbről az „also sprach Zarathustra”-ét (l. Ihlet és eszmélet. 1987: 241–69). Mindkét állítása téves, alaptalan. Módszertani eljárásai, melyekkel eljut hozzájuk, hibásak. Nemcsak Tverdótát akarom cáfolni, hanem eközben bizonyos általános elemzési elvekhez is hozzászóllok.

2. A versnek ugyan vannak változatai (i. h.), de céljaimhoz nem segítenek közelebb. Elegendő, ha itt a „Nem én kiáltok” (1925.) kötetbeli szöveget közlöm.

Kövek

Öreg kövek, ne haragudjatok,
Ha taposlak, hiszen tinálatok
Nagyobb és mozgóbb taposó vagyok.

Szólok hozzátok, vén testvéreim,
5 Mozgóbb, nagyobb taposó tapos engem
S nem szól, csak jár az emberköveken.
Nem szól, nem szól, vagy jelekben beszél
És tán ti vagytok súlyos szavai?
Ó, némák, meg nem értek titeket sem!

10 Miért van *kő*, ha nem lesz épületté?

Hát nem segít a jaj s az allelúja?
Se hit? se malter? se Krisztushabarc?
Széthullt az ember millió darabra,
Mint esőben a vályogkaliba.
15 És hol van az erős, terméskő-ember,
Kit nem tapos fájóra semmi láb?
Ó, borzalmas így: útfelen heverni,
Ha bennünket nem épít városokká
Gránithalmokba semmi építő, [!]
20 Hiszen kőlykkorában az időnek
Egymást-karoló barlanghegyek voltunk,
Hol békesség és szeretet lakott.

* Vö. Nyr. 112 (1988): 319–26; 419–26.

Széjjeltördelt a bölcsesség [!] s a bomba,
 Szétbomlasztott a gejzirlábu vér
 25 S nyomoruságos könnyekbe merülve
 Száz megváltó agy forr már, mint a mész,
 Hogy értelmes várossá magasodjunk,
 Mert most minden s egyetlen értelmünk
 Az úton heverő kövek fájdalma,
 30 Mely porban és piszokban taposódva
 Templomtorony kupolájába vágjik!

Az általános versmagatartást jelzi a személyszerkezet is: én—ti—mi. Retorikus magatartásfajta ez: szónoklaté, tanításé, prófétálásé, prédikációé. (Sajnálatos, hogy mind a nyelvészeti, mind az irodalmi stilisztikában ilyenkor hozzá kell fűznünk: a retorikus egyáltalán nem hibáztató, bíráló minősítés! A szónoki, a tanító, a prédikáló vagy prófétáló költői magatartás semmivel sem értéktelenebb önmagában, mint például az egyetlen személyhez szóló vallomást utánzó vagy a belső monológot imitáló!)

A retorikus költői magatartás József Attilától sem idegen: gyakori mind 1923—25 közt, mind 1931—32-ben (vö. Török: József Attila-kommentárok 218); jellemző mind az expresszionistákra, mind a mozgalmi költőkre. Igaz ugyan, hogy főleg ez a magatartása Nietzsche Zarathustrájának is, de például gyakori Kassáknak korai, expresszionista verseiben is (Júliusi földeken, „Szegény”-pózban, Liebknecht Károlynak, 1919 március, Vörös pillanat, Máglyák énekelnek, Boldog köszöntés, Az idő szomorúságában stb.), gyakori mind az ószövetségi próféták könyveiben, mind az Újszövetségben. József Attila „Kövek”-jének versmagatartása legalább annyira rokon a bibliaival, mint a kassákiával vagy a nietzscheivel. Magyarán: ebből a versmagatartásból még semmiféle hatásra nem következtethetünk.

3. Nietzsche hatása. — A magyar irodalomtörténészek már jóval Tverdota előtt és nála sokkal meggondoltabban tanulmányozták, melyik költőnkre hatott Nietzsche. Ilyen hatást csak nagyon óvatosan állapítottak meg. Egy népszerű összefoglalás például több ponton is eszmei kapcsolatot lát Komjáthy Jenő és a német filozófus között, de erről a valóban meggyőző hatásról is megjegyzi: lehet, hogy ez csupán közvetett (Király István—Pándi Pál—Sótér István szerk.: *A magyar irodalom története 1849—1905.* 1963.: 265—7).

Ady sokkal erősebben érintkezik Nietzschével: gigászi énkultuszával, életszerelmével, individuális mámorizálásával, hegyormi magányélményével, übermensch-arisztokratikus gőgjének kitöréseivel, zarathustrai önisztetésével, az Übermensch-eszméhez tapadó megnyilvánulásával, radikális jelentagadásával egyaránt (vö. Király István: Ady Endre. 1972. 1; 122, 322 stb.; 2: 138, 143, 298, 300, 315 stb.). Király is hivatkozik rá, hogy e hatásnak ott a kétségtelen nyoma Ady prózájában is (Vallomások. Szerk. Földessy Gyula. 1944.: 169 stb.). Király azonban be tudja mutatni azt is, hogy mi ellensúlyozza a szélsőséges nietzschei individualizmust a magyar költő életművében...

Azonos kultúrkörből származunk, egyazon kulturális környezetben élünk. Csoda-e, ha gondolkodásunk meglepően hasonló következtetésekre juttat akkor is, ha világnézetünk szögesen ellenkezik egymással? Nietzsche

ezt írja Zarathustrájában: „Ne az váljék becsületetekre, hogy honnan jöttök, hanem hogy hová mentek! Akaratotok és magatokon túllépni akaró lábatok — ez szerezzen nektek új becsületet!” (Válogatott írásai 1984.: 274). Állítsuk mellé Illyés Gyula neves epigrammáját:

Egy népfínak

Azt, hogy a nép fia vagy, igazolnod, sejh, ma nem azzal
Kellene: honnan jössz, — azzal, ecsém, hova mész!

Illyés és Nietzsche gondolata túlságosan is hasonlít! Persze, azért jó tudni, hogy a Zarathustrában az igazi nemességről (*Adel*) van itt szó, az illyési epigramma önjánlása pedig ez: „*A Puszták Népe szerzőjének*”. Ez a viszonylag még szűk kontextus is gondolatba ejthet bárkit; de közös Európának művelődési örökségében miért ne juthatott volna két ember egymástól függetlenül is hasonló eredményre?

Nem zárom ki ezt a lehetőséget József Attila kapcsán sem. „A vidám tudomány”-ban így sziporkázik Nietzsche: „Még a legóvatosabbak is úgy vélik, hogy az ismert legalábbis könnyebben ismerhető meg, mint az idegen; például módszerként ajánlják, hogy a »belső világból«, a »tudat tényeiből« induljunk ki, mert ez a számunkra ismertebb világ. Tévedések tévedése! Ami ismert, az megszokott; és a megszokottat lehet a legnehezebben megismerni, azaz problémának, vagyis idegennek, távolinak, »rajtunk kívül állónak« látni...” (uo. 208). És mit mond József Attila? „Egyes zenészek Bachból próbálják megértetni Bartókot. Ez lehetetlenség. Bach olyan, mint a szokás. Ha valaki szokásból teszi valamit, a szokásnak az értelmét csak úgy foghatja föl, ha egy eredeti helyzetet fog föl (probléma) és old meg. Tehát Bartókból érthető meg Bach és nem fordítva” (Egy Bartók-tanulmány vázlat. *Medvetánc*. In: ÖM. 1958. 3: 277).

4. Ezzel még nem vettem el az önkéntelen, nem tudatosodó olvasmány- emlékek, remniszcenciák lehetőségét akár Illyés epigrammájának, akár József Attila tanulmányvázlatának esetében. Szükségesnek tartom viszont, hogy a hatáskutató különböztesse meg (próbálja megkülönböztetni!) a hatást a remniszcenciától, és mindkettőt az európai talajon születő véletlenektől.

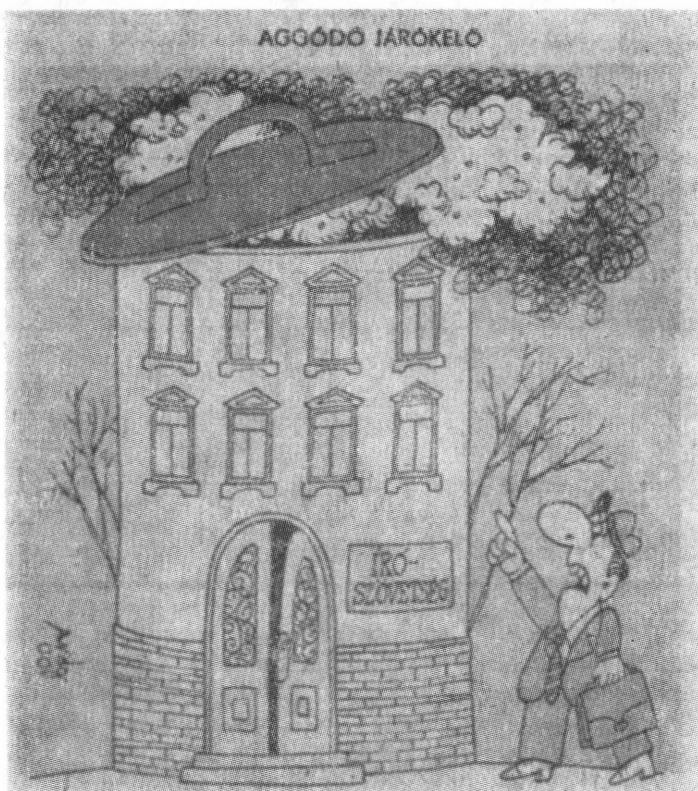
Példával szemléltetem. József Attila elemez egy „kísérleti” sorpárt „Irodalom és szocializmus” című tanulmányában (1931. Vö. ÖM. 3: 84): „A történelem levese — emelgeti a fedőt”. Bemutatja, hogy egy *már* vagy egy *még* betoldásával hogyan lesz irányzatossá, forradalmivá vagy reakcióssá a versike:

„A történelem levese
már emelgeti a fedőt.”

Illetve:

„A történelem levese
még emelgeti a fedőt”.

A Ludas Matyiban több mint ötven évvel később megjelenik a következő karikatúra az írószövevségi összecsapások után az 1983. október 20-i számban:

Ludas Matyi 1983. október 20.

József Attila „hatása” alatt áll a karikaturista? Önkéntelen reminiscenciát vet rajzával papírra? Önálló? Végeredményben mind a három eset lehetséges, bár a karikatúra hatására nézve lényegtelen. Azonban ha valaki a hatást vagy a reminiscencia mellett kardoskodna itt, annak válaszolnia kell arra a kérdésre is, hogy nem hatottak-e akár József Attilára is, akár csupán a rajzolóra bizonyos közmondások („Kicsi csupor — hamar felforr; Nosza, rajta, kis fazék, — ugyan felfortyantál!”; „Fedő tudja, mit fő a fazékban”; vö. O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások).

Még az időrendi különbség sem zárja ki, hogy két ember egymástól függetlenül találjon rá ugyanarra az ötletre. Hasonlítsuk össze a következő két szöveget:

Favicc

- Mit csinál a szű a fában?
- Perceg.
- És a kis szű?
- Másodperceg.

(Ismeretlen szerző: Füles
1970. július 16.)

Ballada

*a felgyorsult
időről*

Herceg

a szű is

másodperceg

(Veres Miklós „Erdő a vadaknak”
1972. kötetéből)

Egyrészt megjelenhetett a kis „Ballada” a köteten kívül, korábban is valahol, másrészt a *perc*—*másodperc* : *perceg* : ? szójáték-aránypár kérdéses tagját egymástól függetlenül is kiötölhette két szerző, aztán más-más célra használva a leleményt.

5. Megvan-e a kőember, emberkő képe a Zarathustrában? — Még ha tiszta formában találnánk is meg, akkor sem volna kötelező föltennünk, hogy József Attila Nietzschétől vette át! De az „Also sprach Zarathustra” lapjain csak ilyesfélék fordulnak elő: „És mégis, barátaim! itt, ahol a tarantella odúja van, egy ősi templom romjai meredeznek — nézzétek csak tisztán látó szemmel! — Valójában, aki itt egykor kőbe tornyozta gondolatait, az ismerte minden élet titkát, mint a legbölcsebbek!” (Válogatott írásai 253); „... figyelmesen járnak-kelnek. Bolond, aki még kővekbe vagy emberekbe botlik” (uo. 230). A tágabb értelmű építésre: „Szeretem azt, aki munkálkodik és feltalál, hogy az emberfölötti embernek építsen házat, és neki készítsen elő földet...” (uo. 227); „minden elhallgatott igazság méreggá válik. — És zúzódjék csak szét mindaz, ami igazságainkon — szétzúzóddhat! — Sok ház vár még építésre!” (i. m. 258). De hadd idézzek az eredetiből is: „Und mit Bergen soll der Erkennende *bauen* [eredeti kiemelés!] lernen!” (Also sprach Zarathustra. Stuttgart, 1969. 96); „Dies ist meinem Auge das Fürchterliche, daß ich den Menschen zertrümmert finde und zerstreuet wie über ein Schlacht- und Schlächterfeld hin” (uo. 131); „»Das, was war« — so heißt der Stein, den er nicht wälzen kann. — Und so wälzt er [= tudniillik a bolond rab] Steine aus Ingrim und Unmut...” (uo. 132); [egy torz törpe mondja Zarathustrának:] „O Zarathustra, du Stein der Weisheit...” ... „Dies selber warfs du so hoch — aber jeder geworfene Stein — muß fallen!” (uo. 145).

Ez bizony sovány eredmény! Ha csak a német lírában maradunk is, kapásból idézhetek jobb párhuzamot! Conrad Ferdinand Meyernek Michelangelo-szerepverse így végződik:

„Den ersten Menschen formtest du aus Ton,
Ich werde schon von härterm Stoffe sein
Da Meister, brauchst du deinen Hammer schon,
Bildhauer Gott, schlag’ zu! Ich bin der Stein.”

Rainer Maria Rilke is ad szép példát rá a szegénység emberéről szólva:

„Du bist der Arme, du der Mittellose,
du bist der Stein, der keine Stätte hat...”

(Das Buch von der Armut und vom Tode. Ausgewählte Werke. Leipzig, 1942. 1: 96). Rilke legalább annyira lehetne a „Kövek” elődje-forrása, mint Nietzsche, sőt! Én azonban még ezt a csábítóbb föltevést is határozottan elvetem. A *kő* motívumával tele van modernebb költészetünk egyébként is. Vétes O. András — Kenyeres Zoltánt is idézve — rámutat, hogy legújabbán még gyakoribb, és ma „a *kő* inkább a feszültségi érzelemnek, mint az oldásnak a tükröződése” (MNyTK. 179. sz. 30—1).

6. A durva kő és a csiszolt kocka. — Nietzsche helyett egészen más források lehetőségére is utalhatok. Nietzsche filozófiájával, arisztokratikus gőgjével szöges ellentétben áll a szabadkőművesek életfelfogása, gondolkodás-

módja. Ennek a sokszor megrágalmazott, de számomra történelmi távlatban tiszteletre méltó mozgalomnak központi jelképei közé tartozik a *kő*. Mivel a sztalinisták éppúgy betitották ezt a „filozofikus, filantropikus és progresszív” intézményt, mint Horthyék, megbocsátható, ha engedély nélkül idézek kézíratszerű irataiból. Egy ilyen füzetük ismerteti, hogy a soraikba belépni szándékozó „tanonc” a maga személyiségének *durva kővén* dolgozik, szenvedélyeinek, előítéleteinek durvaságait faragja le, hogy egész lényével beilleszkedhessen „a királyi művészetek templomába”, azaz „eredményesen közreműködhessek az eszményi emberiség templomának fölépítésén” (Kőhegyi Lajos: Szabadkőműves káté. I. Tanoncz-fok². Kézirat. 1902. 27). A már föl-vett szabadkőműves legalsó rangja a „legény”. Min dolgozik? „A csiszolt koczkán, mely az elme és a szív tökéletességének jelképe. Ép úgy, amint a dúrva kő a műveletlen tanoncz jelképe, a csiszolt koczka szabályos alakja, egyenes, síma lapjai és szilárdsága a művelt és a szab.:kőm.:ségben járatosabb legény symboluma” (uő.: Szabadkőműves káté. II. Legény fok⁴. Kézirat. 1906. 13). Más szertartású páholyokban a legénynek a lapos, négyszögletes kő a jelképe (uo. 14; vö. még L. Nagy Zsuzsa: Szabadkőművesek. 1988. 21). Hát ez a képvilág azért mégiscsak közelebb áll a József Attila-verséhez, mint a Zarathustrában elszórt képek...

Arra is emlékeztetek, hogy József Attila egész költői pályáján kapcsolatban állott szabadkőművesekkel. Bizonyításra vár, de valószínűleg volt néhány már makói atyai barátai közt is, szabadkőműves volt első védője, Vámbéry Ruzstem is, nyomdásza, Szimonidesz Lajos is, barátai, elvrátai közül Benedek Marcell, Vágó József, támogatója: Hatvany Lajos, az IGÉ-ben Pakots József, igaz értője: Ignotus Pál, idősebb elvtársai közül pl. Madzsar József, tisztelő tanítványai közül Zelk Zoltán (minderre L. Nagy Zsuzsa i. m. passim). A törvényesen nem működő szabadkőművességnek több fedő folyóirata is volt. 1926-tól indult a Századunk, s ez is közölte a költő néhány írását (vö. ÖM.² 1958. 3: 11, 13), majd a szintén szabadkőműves háttérű Cobden Szövetségnek Cobden nevű lapja is (uo. 3: 171, 176). Rádöbbenhetnének már a költő kutatói, hogy épp a szabadkőműves humanizmus szálai köthetik a szocialista költőt ehhez az utóbbi, jobbára nagypolgári csoportosuláshoz is, miközben más szabadkőművesek láncra vezetheti a kommunistákig is (Madzsar). Nem nyelvész feladat e szálakat kibogozni.

De talán más verseket is segíthet értelmezni a szabadkőművesség és a marxisták közti összeköttetés. Ilyen verse József Attilának az „Ákácokhoz” (1929. ÖM.² 1955. 2: 14). Herceg János (Évek és könyvek. Novi Sad. 1971. 32–3) ugyan Szentelekyről írja, hogy a húszas évek végén megalkotja „Ákácok az őszben” című szimbolikus versét, „amelyet sokáig úgy szavaltak, mint valamilyen magyar nacionalista, sőt irredenta vallomást. Pedig a zombori szabadkőműves páholy egyik irodalmi estjének volt a bevezetője, lévén az akác a szabadkőművesség szimbóluma.” Tudhatták ezt nemcsak Bácskában, hanem Magyarországon is, főleg azok, akik kint élhettek egy ideig Párizsban, mint József Attila is. Ugyanis a francia szabadkőműveseknek hosszú életű folyóirata volt a *L'Acacia* (vö. L. Nagy Zsuzsa i. m. 62, 97, 105).

Csábító, kedves föltevés volna számomra — tagadhatatlanul — a „Kövek”-et e mozgalommal kapcsolni össze. Egyelőre mégis más felé hajlok. Hisz még az a csiszolt kő is ott van Dürernek közismert rézkarcán, az 1514-ben keletkezett Melankólián is!

7. Mit jelképezhetett korábban a kő? — Kíváncsivá tesz Dürer műve is, eszünkbe jut számos bibliai részlet is, a *bölcsek köve* kifejezés is. Nézzünk előbb bele az alkimista írásokba! Előzetesen megemlíthetjük, hogy ősi felfogás szerint a kő a *prima materia*, a *hüülé* 'alakatlan, formálatlan anyag', a *massa confusa*, a káosz jelölője (vö. C. G. Jung: *Zur Psychologie westlicher und östlicher Religion*. Zürich—Stuttgart, 1963. 108). De már a görög alkímiába terjed, hogy a kőnek lelke is van: ez Platón Timaioszára vezethető vissza (i. m. uo. és 255). A görög mítosz szerint meg Deukalionnak parancsolja meg Themisz istennő, hogy vessen háta mögé köveket, s ezekből nőnek ki a vízőzön után az új emberek (vö. Trencsényi-Waldapfel Imre: *Mitológia* 1974. 84—5; Gerd Heinz-Mohr: *Lexikon der Symbole* 1983. 274). Hosszú volna fölfejteti a közvetítés nyomait és az összeötvöződést más forrásokkal, de a középkori misztikában is eleven az Élő Kő eszméje. A kései középkorban Pszeudo-Aquinói Tamás értekezése, az „Aurea Hora” a keresztény hittitkok rangjára emelné a Kő misztériumát: a rejtőző, az anyagban alvó Demiurgoszt azonosítja világtéremtő szellem voltában a *homo philosophicus*-szal, majd a *Deus Terrenus*-szal, a Második Ádámmal, vagyis végtére Krisztussal (C. G. Jung i. m. 59). Ezzel elérkezünk a Bibliához is (Róm 5: 12—21; 1 Kor 15: 21—2 stb.). Csakis a Második Ádámban való részesülésként érthetjük Gerardus Dorneust (1603.), aki fölszólít: „Transmutamini . . . in vivos lapides philosophicos”, változunk a bölcsesség eleven köveivé (Jung i. m. 103).

De erre a végpontra juthatott egy másik jelentésfejlődés is. A *n é g y e s s é g* (négy őselem, négy égtáj, négy évszak stb.; négy sarkalatos erény, négy vérmérséklet stb.) kifejezte a teremtés teljességét is, az emberi teljességet is (A keresztény művészet lexikona. Szerk. Jutta Seibert. 1986. 282; C. G. Jung: *Emlékek, álmok, gondolatok*. 1987. 274 kk.). E négyességnek tárgyi megjelenési formája a Kő, az értékes kő (uő.: *Zur Psychologie westlicher . . .* 70—1, 87, 202, 263). Az emberi teljesség és az emberré vált Isten, Krisztus közt nyilvánvaló a kapcsolat a misztikában. A kő képletes jelentései így és itt összegeződnek.

A görög mítosz elemei, Platón, keresztény misztika, számszimbolika, alkímia azonban együttesen sem, külön-külön sem közvetlen forrásai József Attila versének, de C. F. Meyerének sem; Rilke vagy az antik kultúrában olyan igen járatos Nietzsche sokkal inkább meríthetett ezekből (bár ezt a föltevést is gondosan, alaposan bizonyítani kellene). C. G. Jung, a mélylélektan tudósa viszont fölismeri saját kőelmányében is e régmúlt hatékony tovább sugárzását (Emlékek, álmok, gondolatok 214, 215, 274 kk., illetve: 33—7; a kötet zárószavában Aniela Joffé jegyzete: 389).

8. A bibliai hatás vizsgálatának elmulasztása: tudományos vétek! — Misztikusok, alkimisták, Dürer, szabadkőművesek, a múlt század végének német költői, Nietzsche vagy József Attila, hívők és ateisták, vallásosok és szabadgondolkodók egyaránt a Biblia „aurá”-jában (erre Walter Benjamin: *Kommentár és prófécia* 1969. 13—14, 306—7 stb.) élnek. A sztalinai időkből örökölt alkotmányunkba is beékelődik — nyilván a fogalmazók szándéka ellenére is! — vélt közmondás helyett bibliai idézet („Aki nem dolgozik, ne is egyék! = 2Thessz 3: 10, vö. még Békés István: *Napjaink szállóigéi* 1968. 74). Ha két szerző képei hasonlítanak egymáshoz (egyébként József Attilaé és Nietschéé *n e m*!), akkor az összehasonlítógnak kötelessége megvizsgálni: nem valamely közös harmadikból vették-e mindketten.

A „Kövek”-ben és a „Zarathustrá”-ban ilyen közös, de más-más módon felhasznált örökség a Biblia. Ez a hosszú évszázadokat és sok-sok szerzőt összefoglaló gyűjtemény nyilvánvalóan nem csupán egy értelemben használja átvitt értelemben, képletesen a követ.

Kezdjük a József Attila-vers zárásával, a templomtorony kupolájába való beépülés vágyával! Íme, a bibliai háttér: „Hogyan fér össze Isten temploma a bálványokkal? Mert mi az *élő Isten temploma vagyunk* [itt és a továbbiakban az én kiemelésem. T. G.], ahogyan Isten mondotta: »Közöttük fogok lakni és járni, Istenük leszek, és ők az én népem lesznek»” (2Kor 6: 16); „Nem tudjátok, hogy *ti Isten temploma vagytok*, és az Isten lelke bennetek lakik? Ha valaki az Isten templomát beszennyezi, azt elveszti az Isten, mert Isten temploma szent, és az a *templom ti vagytok*” (1Kor 3: 16–7). De nem egyenként, külön-külön vagytok teljes templom, hirdeti az Újszövetség: „mivel megízleltétek, hogy jószágos az ÚR. Járuljatok őhozzá, mint élő kőhöz, amelyet az emberek ugyan megvetettek, amely azonban az Isten előtt »kiválasztott és drága«; ti magatok is mint *élő kövek épüljétek fel lelki házra*, szent pap-sággá (. . .). Ezért áll ez az Írásban:

„Íme, leteszek Sionban kiválasztott drága szegeletkövet, és aki hisz benne, nem szégyenül meg.»

Tietek tehát a tisztesség, akik hisztek; a hitetleneknek pedig az a kő, amelyet megvetettek az építők, szegeletkővé lett, megütközés kövévé és botrányozás sziklájává; azok beleütköznek, mert nem engedelmeskednek az igének” (1Pt 2: 3–6). Talán ide vehetjük még Jézus hiperbolikus szavait is: „Mondom nektek, ha ezek [ti. a tanítványok] elhallgatnak, a *kövek* fognak kiáltani” (Lk 19: 40) = 'a tanítványokat már követő „élő kövek”, egyszerű hívők’.

Szükség lesz még hozzá az ószövetségi idézetekre is, de ezek a fentiek is sejtetik, hogy milyen a megvilágításuk Jézus szavainak: „Én pedig azt mondom neked: Te Péter vagy, és én ezen a *kősziklán* építem fel egyházamat . . .” (Mt 16: 18). Nemcsak a görög *pétrosz* névmagyarázatán alapulnak az egyházfői megbízatás szavai, hanem megvan szélesebb kontextusuk az Újszövetségben is, és mint látni fogjuk, megvan az Ószövetségben is. De ha nem tartom is közvetlen hatásnak, a „Kövek” 15. sorának „erős, terméskő-ember”-ére mégis utalok párhuzamként.

Keresztény ikonográfiai kézikönyvek gyakran 'Isten' és 'Jézus' jelentésűeknek tartják a következő idézeteket (vö. Sachs—Badstübner—Neumann: *Christliche Ikonographie in Stichworten* 1980. 105—6, 85; Gerd Heinz-Mohr: *Lexikon der Symbole* 1983. 67, 103—4; A keresztény művészet lexikona 181—2; stb.). Még Pál apostol szavai (1Kor 3: 10—1) is kétértelműek a *fundamentum*-ról: „Az Istennek nékem adatott ajándéka szerint, mint bölcs építőmester, *alapot* [régebbi fordításban: *fundamentumot*] vetettem, de más épít rá tovább. Vigyázzon azonban mindenki, hogyan épít rá. Mert más *alapot* [~ *fundamentumot*] senki sem vethet a meglevőn kívül, amely a *Jézus Krisztus*.” Az idézet második felében az *alap*, a *fundamentum* jelentése világosan 'Jézus'. De amit Pál vet, az csupán 'a Krisztusról szóló tanítás, hitalap az élethez'. A közvetlen és a metonimikus jelentés ugyan közel áll egymáshoz, mégsem azonos.

Homályosabban, de hasonló a problémánk itt: „Erre megkérdezte tőlük Jézus: »Sohasem olvastátok az Írásokban: Az a *kő*, amelyet az építők megvetettek, *szegeletkővé* lett, az Úrtól lett, és csodálatos a mi szemünkben. Ezért mondom nektek, hogy elvételik tőletek az Isten országa, és olyan népnek adatik, amely megtermi annak gyümölcsét. És aki erre a kőre esik, össze-

zúzódik, akire pedig ez ráesik, azt szétmorzsolja” (Mt 21: 42—44); „... vegyétek tudomásul valamennyien, Izráel egész népével együtt, hogy a názáreti Jézus *Krisztus neve* által, akit ti megfeszítettetek, akit Isten feltámasztott a halálból: ő általa áll ez [ti. a csodálatosan meggyógyított ember] előttetek egészségesen. Ez az a *kő*, amelyet ti, az építők megvetettetek, amely *szegelet-kővé* lett; és nincsen üdvösség senki másban...” (ApCsel 4: 10—12). A *kő*, szegeletkő itt is maga Jézus, de az ő neve, ereje, hatalma is, tanítása is. Ugyanígy: „Aki tehát hallja *tőlem* ezeket a *beszédeket*, és cselekszi, hasonló lesz az okos emberhez, aki *kösziklára építette a házá*t...” — mondja Jézus (Mt 7: 24; Lk 6: 47—48); itt azonban a képi azonosulás helyett már hasonlatszerű a kifejezés.

Az ószövetségi helyek közül van világos azonosító metafora: „Bizony, az ÚR nevét hirdetem, | magasztaljátok Istenünket! | *Köszikla ő*, cselekvése tökéletes” (5Móz 32: 3—4); „A Seregek URát tartásatok szentnek, | őt féljétek, tőle rettegjétek, | akkor ő is megszentel. | De Izráel két háza számára | olyan *kő* lesz, amelybe beleütköznek, | olyan szikla, amelybe belebotlanak...” (Ézs 8: 13—14). De nyelvileg is elkülönül a *kő* az Úrtól mind a Zsolt 118: 19—23-ban, mind Ézsaiás egy másik helyén: „Ezért így szól az én Uram, az ÚR: A Sionra egy *követ teszek le alapul*, *szilárd követ*, *drága sarokkővet* alapul. Aki hisz, az nem menekül el” (28: 16). A keresztyénység általában ez utóbbi két idézetből olvassa ki az isteni ígéretet, hogy megkapja majd az élő követ, Jézust megváltóul.

A hosszadalmas idézetsort még gyarapíthatnám. De ebből is látható: a Bibliában egybeolvad a *kő* mint egyszerű hívő, mint apostol, mint Jézus tanításainak összessége és ereje, mint maga Jézus és maga Isten.

A Biblia szól Jézus tanításairól, Pál tanításairól mint *köszikláról*, kiált-hatnak benne a néma kövek is; és József Attila versében? Vö. a 8. sorral!

Hogy József Attilára hatott a Biblia, többen kimondják (Levendel Júlia—Horgas Béla: A szellem és a szerelem 1970. 98; Schreiber Sándor: József Attila istenes verseinek tárgy- és képzettörténeti háttere. 1946.; Török Gábor: „A líra: logika” 100; uő.: Lírai ígéfüggvények stilisztikája 115—8; uő.: József Attila-kommentárok 288; stb.).

Ehhez még sok mindent hozzáfűzhetnénk. Egy nem sokkal a „Kövek” előtt írt levele (Tettamanti Bélának, 1923. dec. 13.: József Attila Válogatott levelezése 1976. 46) mottóként Ézsaiás-idézettel kezdődik (a próféta nevét egyébként protestáns változatában írja le, de nem a Károli Gáspár-féle fordítást használja). Galamb Ödönnek pedig (1923. de. 8.: uo. 43) a krisztusi keresztyén etikát meghaladó újabbnak a lehetőségéről vall: „Én úgy képezem el, hogy circa olyan arányban fog eltérni az új testamentumtól, amilyen arányban az új [így!] testamentum az ótól. És ez nem bolondság, ezt én erős hittel hiszem és így vélek eljutni az én életem értelméhez, hogy azután megtaláljam az élet (és a létezés) értelmét. Ez összefügg szervesen az Isten-hittel és itt figyelmeztetem Ödön bátyámat arra az álomra, amit Makón már elmondtam, hogy én az Istent új és igazi valójában fogom megmutatni.”

Ezek után talán valószínűnek tarthatjuk, hogy leginkább a Biblia közvetlen vagy közvetett hatása nyilvánul meg a „Kövek”-ben, de nem zárunk ki más hatáslehetőségeket sem — kivéve épp a Nietzscheét.

9. A Biblia hatásának fajtái. — A hatás megpendítése csak kezdete a további munkának: a hatásfajta minősítésének. Idézhet a költő a Bibliából

(éppúgy mint más művekből!) szó szerint, egyenesen is, szabadon (függgő beszédben) is, és tudjuk, már e két mód között is elmosódnak a határok. Nyíltan vagy rejtetten, célzásszerűen utalhat is e műre (allúzió). Minden tudatosság nélkül, önkéntelenül is szöhet szövegébe bibliai reminiscenciákat. Utalás és reminiscencia közt szintén lehetetlen pontos határt vonni sem az alkotó szemszögéből, sem a befogadói hatást nézve.

Nietzschének az „Also sprach Zarathustrá”-jában (i. kiadás 282) lehet reminiscencia is, de inkább tudatosan átformált utalás az, hogy „Erhebt eure Herzen, meine Brüder, hoch, höher!”. A 25. zsoltár kezdősora visszahangzik benne: „Uram, hozzád emelkedem lélekben”, a népszerű református énekszöveg szerint: „Szívemet hozzád emelem”. Nietzschétől teljesen függetlenül rémlik föl a zsoltársor József Attilánál:

Föl a szívvel az üzemek fölé!

Föl, föl! . . . E fölöstott föld körül
sír, szédül és dülöng
75 a léckerítés leheletüinktől,
mint ha vihar dühöng.
Fujjunk rá! *Föl a szívvel,*
füstöljön odafönt!

(Az én kiemeléseim. T. G. — A város peremén. ÖM.² 2: 88.)

Azoknak is igazuk van, akik az Internacionáléra való utalást fedezik föld idézetünkben, azoknak is, akik a miseszövegnek a 25. zsoltárra visszamenő részével hozzák e versrészletet kapcsolatba. (Pap: *Sursum corda!* — A gyülekezet felelete: *Habemus ad Dominum!* Szabadon: 'föl, a magasba emeljük szívünket az Úrhoz'.)

10. József Attila és az Übermensch. — Tverdotának kapóra jön, hogy a költő szinte a verse keletkezésével egy időben írja nővérének, Jolánnak, hogy „többek között már félig elolvastam Nitzsche [így!] Zarathustráját és mondom, mindenben ellentmondok néki, csak a fölsőbbrendű ember jöveteleiben értek vele egyet” (1924. jan. 24.: JA Válogatott levelezése 1976. 48). Csakhogy ezt a levélrészletet többféleképp lehet hangsúlyozni. A tények tanúsága szerint azon van a hangsúly, hogy mindenben ellentmondok néki”; azt viszont, hogy ki mit ért a „fölsőbbrendű ember”-en, olyan bizonytalan dolognak tartom, amely további kifejtésre szorul.

Hiszen van-e egyáltalán olyan világnézet, amely nem törekszik magasabbrendű ember kialakítására? Ilyen embert várnak a jövőtől a szocialisták, a marxista forradalmárok is; felsőbbrendű ember lehetőségében hisz a kereszténység is, ezért dolgoznak a polgári humanisták is, közéjük érte a szabadkőműveseket. A lényegi különbség mindezek közt az, hogy mit vallanak: milyen lesz, milyen legyen ez a felsőbbrendű ember.

Lehet vitatni, mennyire méltányos a marxista filozófia, amikor prefasiztának értékelte Nietzschét, de azt is el kell ismerni, hogy ma már árnyaltabb képet ad róla. De szorítkozzunk itt csak saját olvasatunkra: milyen is Zarathustra Übermensché. A mai ember csak kapocs közte és az állat közt — hirdeti (i. kiadás 8, 72 stb.). Megveti. Számára halott az Isten (5, 72, 77 stb.). Elutasítja a részvétet (79—81), hatalomra tör (107). Mélységes meg-

vetéssel, lenézéssel tekint a csöcselékre, tömegre (*Gesindel*: 88). Az aljanéppel szemben új nemesség kinevelését tartja szükségesnek („Darum . . . bedarf es eines neuen Adels”: 182). Az sem mellékes, hogy szerinte ilyen Übermensché nem a közösség érlel, hanem a magány — bármely kínzóvá válik is olykor.

Zarathustrával szemben a „Kövek” lírai énje csak eleinte különül el a többi emberkőtől, csak eleinte áll fölöttük, tapos rajtuk, s ezért is büntudatot érez, bocsánatot kér. Részvét, együttérzés fűti, és ki is mondja sorsközösségüket: őt is tapossa a „nagyobb taposó”. Úgy látszik, őszinte, mert bevallja, hogy nem érti e nagyobb taposónak a szavát, melyet tán épp a kövek közvetítenek hozzá. Némi következetlensége a versnek, hogy a folytatás, a 10. sor azt tanúsítja, megérti és átérzi a közös panaszt, a közös kérdést.

Fontos bizonyítéka a Zarathustrával (aki a tömeget csak formálendő vagy megvetendő anyagnak tartja) szembenálló versmagatartásnak, hogy a „Kövek”-ben az én—ti viszony a vers dereka után, a 18. sortól átfordul többes első személybe, vagyis kifejeződik benne az azonosulás folyamata (ezt meg kell egyébként különböztetni az azonosultságtól; minderre: „A líra: logika” 205—8; József Attila-kommentárok 162, 176, 196—8, 221—2): *ben-nünket*, „egymást karoló barlanghegyek *voltunk*”, *magasodjunk*, *értelmünk*.

József Attila verse naiv egyszerűséggel képesíti az emberi nem triadikus fejlődését: a békés, egymással szolidáris ősközössegtől (= egymást karoló barlanghegyek *voltunk*) a háborúktól, öldökléstől kínzott, bomlasztott osztálytársadalmakig, melyekben a „bölcse-ség” (!) is romboló, mállasztó erő, s ebből a mélységből vágyakozik az emberiség ismét egységbe, *m a g a s a b b* egységbe: gránitvárossá, templomkupolává válni (vö. a bibliai Égi Jeruzsálem vágyalmát: ez város is, óriás templom is a keresztény középkor képzőművészeti ábrázolásainak hagyományai szerint; ehhez irodalmat idézgetnem fölösleges!).

Látszólag akár Nietzsche-től is átvehette volna a mi költőnk az emberi széthullás élményének kifejezését. Zarathustra hirdeti (i. m. 131): „ich wandle unter den Menschen wie unter den Bruchstücken und Gliedmaßen von Menschen! — Dies ist meinem Auge das Fürchterliche, daß ich den Menschen zertrümmert finde und zersteut wie über ein Schlacht- und Schlächterfeld hin — Bruchstücke und Gliedmaßen — aber keine Menschen”. Az emberek a jövendő törmelékdarabjai — állapítja meg (132).

Átvehette az élményt épp Nietzsche-től is József Attila, ha ekkor épp őt olvasta. De átvehette éppúgy Ady-tól is a szétesettség, a darabkákra törettetés kifejezését (pl. Kocsi-út az éjszakában; elemzésére l. Király István i. m. 2: 228—31). Valamilyen közvetlen vagy közvetett módon minden igazi század eleji lírikusunk feldolgozta (magány, önmagába zártság, meg nem értés, az igazi érintkezés lehetetlensége). Kikerülhetetlen, mert hisz a kapitalista munkamegosztás egyre jobban bomlaszt, szétdarabol, elszigetelt, individualista egyénekre választ szét (vö. pl. Lukács György: *Művészet és társadalom*² 1969. 355; *Marxista-leninista esztétika* 1969. 452, 472).

Téves volna a „száz megváltó agy”-at is bármilyen távoli kapcsolatba hozni az Übermenschel. A 25.—27. sor egyébként is zavarosan, szervetlenül, művészileg elhibázottan szövédik a versbe. Elvégre a 12. sorban még „nem segít” az épülésben az átvitt értelmű *malter*, emiatt meg épp a könnyek vizétől forr mészként az a száz agy, a Nietzsche által megtagadott részvét indítja forrásra őket. S az emberkövek új egységéért, teljességéért buzognak, nem valami új — szűkkörű — nemességért. De tovább zavarodik a kép-világ, hogy a hiányzó, az a még el nem mállott ember *terméskő* (15). A *terméskő*

viszont általában *mészkövet* jelent (ÉrtSz.). Maradjon-e az a mészko-ember szilárd, vagy égetődjön mésszé? Ha 1924-ben ezt a verset vesszük mércének, akkor még igen messze vagyunk a későbbi, érett József Attila-versek szigorú képi logikájától (erről számos elemzésem szól korábbi József Attila-könyveimben). A képi zavart tetézi, hogy az ősi egység barlanghegyeit többek közt a bölcsesség tördelte szét, most meg minden indoklás nélkül a bölcs agyak forrják ki, hogy mi lehet a megoldás.

11. Isten. — Zarathustra ujjongva hirdeti: az Isten halott (i. m. 5, 72, 77), nincsenek istenek, s a papok építette, templomnak nevezett kunyhók csak arra jók, hogy a lélek nem röpülhet föl saját magaslataira (82). A „Kövek” első kézírata viszont még határozottan istenes vers (ÖV. 1984. I: 244–5). A 10. sortól így folytatódik:

Óh ki hajtotta kezébe először
Addig még síma homlokát, hogy ráncos,
Széttéphetetlen függönyök mögött
Ne láthassuk az értelemnek arcát?
Hogy bűvészkedvén [így], most a keresetlen
Tudatra maró verejtékké váljék.
Mert nem segít a jaj, az aleluja [!],
Csak hit, csak malter és Krisztushabarc,
Hogy városában már a békességnek
Az ember Isten szerelmet találjon.

Istentagadóvá vált-e a lírai én a végső változat megformálásáig —, vagy csak vádolja Istent, aki nem szól, csak jelekben beszél, aki nem hallgat jajra, allelujára, a hit szavára? Tagadja-e az Építő létét a 18–19. sor, vagy tenni nem akarással vádolja? Szónoki kérdések. Aki tud verset olvasni, egyértelműen megérti: az utóbbi az igazság. Az emberkövek, köztük a keresett erős terméskő-emberek, a megváltó agyak égetett-oltott mesze erre az Építőre vár. A világ nagy Építőmestere: a középkori ikonográfia szerint is — az Isten (vö. Sachs—Badstübner—Neumann i. m. 156; A keresztény művészet lexikona 183). Hogy a fiatal József Attila számára Isten = a hiányzó apa? Itt, a „Kövek”-ben együgyűségnek tartanék effajta értelmezést, ha máshol esetleg elfogadható is.

A kései Isten-verseknek ismét csak más a jellegük, más életszemléletet, személyiségválságot fejeznek ki. Attól persze, hogy 1924-ben még egy ilyen „korai” Istennel viaskodik a „Kövek” lírai énje, lehetne ez az alkotás a költő történelemszemléletének összefoglalása. Hisz Lenin is azt írja Gorkijnak 1908-ban, hogy „véleményem szerint egy művész minden filozófiából sok hasznot meríthet. Végül teljesen és föltétlenül egyetértek azzal, hogy a művészi alkotás kérdéseiben Ön a legilletékesebb, és ha efféle nézeteket merít művészi tapasztalataiból, vagy pedig egy a k á r i d e a l i s z t i k u s f i l o z ó f i á b ó l i s, olyan eredményekre juthat, amelyek óriási hasznot hajthatnak a munkáspártnak” (Lenin—Gorkij: Levelek, visszaemlékezések. 1959. 30). Csak az érdekes párhuzam kedvéért idézem emellé Nitzschét (A vidám tudomány II. könyv 99. §: Válogatott írásai 180): „Végtére is oly kevésbé fontos egy művész filozófiája, ha az éppen csak utólagos filozofálás, és a művészetében nem tesz kárt! Nem óvakodhatunk eléggé attól, hogy egy művészre

holmi alkalmi, talán nagyon szerencsétlen és hozzá nem illő maskarája miatt megharagudjunk . . .”

Nyilvánvaló, mi sem „haragszunk meg” a tizenkilenc éves József Attilára, hogy ott tart világnézeti, életszemléleti, művészi fejlődésében, ahol tart. De nem is kell hozzá forrásokot idéznem, annyira köztudomású, hogy 1924-ben még nincsen érett valóságszemlélete, történelemszemlélete. A Tverdotáénál mérhetetlenül ügyesebb filológiai szemfényvesztés sem magyarázhatja bele a „Kövek”-be a kiforrott költőnek, igenis! a m a g y a r m u n k á s s o s z t á l y és a s z o c i a l i z m u s legnagyobb magyar költőjének a történelemfölfogását! Ráadásul úgy, hogy ehhez még társítja egy bármilyen tehetséges, de mindenképpen jobboldali filozófusművésznék, Nietzsche-nak a minden komolyabb alap nélkül föltett hatásával. Nehéz az ilyen fejtegetéseket higgadtan olvasni, hisz ki ne érezné ezt József Attila megrágalmazásának!

A „Kövek”-ben az épületté vágyó ember-kövek és az Építő között még „metafizikai” (ach, mely szép szó ez József Attila kapcsán! Ugye, kedves Miklós Tamás? Vö. Uő.: József Attila metafizikája. 1988. Ennek bírálatára más kommentárok szükségeltetnek), mondom, „metafizikai” úr tátong. Ezzel szemben néhányan talán még ismerjük József Attila „Tömeg”-jét (1930. ÖM.² 2: 29):

„Ő [tudniillik a tüntető, erős tömeg]
az épület s az építő
lenn *alapkő* és fenn *tető*,
a dolgozó, a tervező —
50 Éljen a munkásság, parasztság,
nem fogja *polgári* ravaszság . . .”

(az én kiemeléseim. T. G.). Vagyunk talán még olyan „konzervatív” pártonkívüli marxisták, néhányan, akik i n n e n magyarázzák a költő történelemszemléletét, s e szemlélet atyját nem Nietzsche-ben keressük, hanem Marx Károlyban!

II. Az archetípusok birodalmának elismeréséről. — Magában az a kérdés, hogy egy versben kinek-minek a hatását lehet kimutatni vagy se, valamint az, hogy ez a költemény összefoglalhatja-e alkotójának átfogó történelemszemléletét, nem tartozik egészen a stilisztika nyelvészeti oldalára. Azt mondhatnám: kirí a Nyr. témái közül. Mégis merem remélni, hogy fejtegetéseim hozhatnak hasznát a nyelvtudományban is. A *kő* átvitt értelmait, képi jelentéseit, mitológiáját történeti módon körüljárva elértünk a *kő*—ember—Isten sorhoz: s ezzel feladatunkká vált, hogy mondjunk véleményt a mi oldalunkról, a marxista nyelvtudomány felől nézve az archetípusok jungi elméletéről.

A modern nyelvészet nagy tekintélye, Noam Chomsky fölelevenítette bizonyos velünk született (innata) a priori elvek létét a nyelvelsajátítás magyarázatához (vö. Aspects of the Theory of Syntax 1965. 47—61; Uő.: Cartesian Linguistics 1966.; magyar: A nyelvtudomány ma 1973. 244, 224). Pap Mária összegzi e tévelygés bírálatait (ÁNyT. 7: 207—28). Ha elvetjük, és igenis elvetjük az innatákat, ezzel tulajdonképpen állást foglalunk az archetípusokról is, bár a kategóriát Jung helyesbítette, csiszolgatta az idők folyamán. Végül is mik az archetípusok az ő kollektív tudattalanjában? Tudattalan, előzetes f o r m á k, amelyek alighanem beletartoznak a psziché öröklött

struktúrájába, ezért mindenütt megnyilvánulhatnak spontán jelenségeként is. „Minduntalan beleütközöm abba a félreértésbe — figyelmezteti Jung mind híveit, mind bírálóit —, amely szerint az archetípusok tartalmilag meghatározott, vagyis valamiféle tudattalan »fogalmak«. Ezért ismételten hangsúlyoznom kell, hogy az archetípusok nem tartalmilag, hanem csupán *f o r m a i l a g* vannak meghatározva, és még így is csak nagyon feltételes módon. Tartalmilag — bizonyíthatóan — csak akkor meghatározott egy ősi kép [ezt a Jakob Burchkhardtól származó kifejezést használta eredetileg Jung az archetípus nevéként], hogyha tudatos, és következőképpen tudatos tapasztalati anyag tölti ki. [. . .] Önmagában az archetípus üres, formális elem, nem egyéb facultas praeformandínál, eleve adott képzetformálási lehetőségként. Nem a képzetek örökletesek, hanem a formák, amelyek e tekintetben pontosan megfelelnek az úgyszólván formailag meghatározott ösztönöknek” (C. G. Jung: Emlékek, álmok, gondolatok 440—1).

Nyilvánvaló, hogy az ember biológiai lénynek születik, biológiai adottságokkal, sajátosságokkal; ösztönökkel, hajlamokkal, képességek csíráival. Nem tartozhatnak „ősképek” a „psziché öröklött struktúrájába”, még ha ezek csupán fogalomkeretek, csupán formái is a társadalmi tartalmaknak. A marxista kutatók tagadják a kollektív tudattalant (vö. Cs. Gyimesi Éva: Teremtett világ. 1983. 66—78; kevésbé kritikusan Hankiss Elemér: Az irodalmi kifejezésformák lélektana 74—5, 79, 94; Uő. in Irodalomtudomány 1970. 456—7). *T a r t a l m u k k a l e g y ü t t* sajátítjuk el magukat a formákat, kereteket is biológiai lényből társadalmivá válásunk, szocializációnk során. Valószínű azonban, hogy ezek a keretek, formák már eléggé korán: kisgyermek korunkban önállósulnak is, létezni kezdenek a tudatban az eredetileg hozzájuk kapcsolt tartalmaktól függetlenül.

Főleg Gilbert Durand-t követve, meggyőzően mutatja be Cs. Gyimesi Éva, hogyan vegyülnek a korai személyes alaptapasztalatok, a környezethez való alkalmazkodás tapasztalatai a közös szimbólumrendszerekkel, nem csupán nyelvi jelrendszerekkel.

Kedvező körülmények közt sokféle tapasztalat általánosul, összegződik, egyesül kulturális hagyományokkal a *kő*-ről szerzett alapélmények együttesében:

- a) *K e m é n y s é g*, ridegség, durva felület: belebotlás, esés révén;
- b) *H a t á r*: kőfal, kőkorlát, járdaszegély, park kőszegélye, határkő, kilométerkő;
- c) *a L e n t*: amin járunk; házak kőlabazata; épületek alapja;
- d) *a F e n t*: hegycsúcs, magasabb hegyoldal;
- e) *R í t u s j e l*, felelős-komoly viselkedés szükséglete: sírkő, emlékoszlop, emlékmű, köztéri szobor;
- f) (ha a *kavics* képzete társul a *kő*éhez:) a *S o k a s á g* és a sokaság *S o k f é l e s é g*ének képzete.

Ehhez járulhatnak még a különféle kultúrákban és más-más műveltségi fokon bizonyos mítoszelemek (l. előbb!), a keresztény—zsidó kultúrkörben az áldozati kő Ábrahám és Izsák történetével; Mózes a Sinai-hegyen, vízfakasztás a sziklából nemcsak Mózes személyéhez kapcsolva, hanem nálunk pl. Szent Lászlóhoz is; Jézus megkísértésének helye, Golgotha; a kőszikla Péter; stb.

A gyakorlati érintkezést nemhogy szolgálná, hanem zavarná a *kő* ilyen nagy tapasztalati és kulturális holdudvara, melyet semmiképp sem azonosít-

hatunk a nyelvészetben és irodalomelméletben járatos *k o n n o t á c i ó* kategóriájával. Már csak azért sem, mert itt nemcsak a *kő* szóról, hanem jelöltjéről is szó van. Viszont mihelyt érvényesül a művészi vételi-olvasási-értelmezési utatitítás: ha a szó lírai mű kontextusába kerül, ha a dolog szobrászi, építészeti-téralakító, kertművészeti, pop art összefüggésbe ágyazódik, a kőben mint szóban is, mint dologban is megnyílik a szimbólummá, metaforává, metonímiává (is!) alakulás lehetősége, földidézheti az általános tapasztalati kört is, a hozzá kapcsolódó kulturális hagyományokat is.

Mivel az „olvasási utasítás” történeti is, irányítja a kontextus és szituáció is, műalkotásonként különbözhet ez az „aura”. Különbözhet. De a gazdag tapasztalati háttér is, a kulturális örökség is indokolhatja, hogy a *kő* sem dologi szimbólumként, sem nyelvi metaforaként, szimbólumként stb. nem avulhat el, hem kophat, homályosulhat, értéktelenedhet el (mint ahogy a víz, a tűz, a föld, az ég, a kenyér, a föld, a nap, a hold sem).

Nem szegődhetünk Carl Gustav Jung hívévé, nem tartjuk a követ, tüzet, vizet stb. a kollektív tudatalatti öröklött, de aktuális jelentésekkel megtölthető formáinak. Bizonyos stilisztikai problémákra mégis ő hívta föl a figyelmet. Először is arra, hogy — most már a lírára, szépirodalomra szorítkozva — egyáltalán nem közömbös, hogy mi a nyelvi anyaga egy-egy metaforának, metonímiának, szimbólumnak! Eredetieskedő korunkban is gazdagabb tartalma lehet a *kő*-nek, mint — tegyük föl — a *dolomit*-nak, *andezit*-nak, *tufá*-nak; s nemcsak logikailag általánosabb, hanem gyakran művészileg is értékesebb, mint a föntieknél valamivel „költőibb” és a lírában hagyományos *gránit* vagy *bazalt*.

Kimondhatjuk: a nyelvben, közelebbről: a szóképekben is, nemcsak az Új, a Még-nem-volt sarkallja a befogadót aktivitásra, olyanra, amellyel önmagát is alakítja, fejleszti, hanem a látszatra szürke, szokványos is, ha általa nagy tapasztalati tár nyílik meg gazdag általánosításokkal tömve; ha erős benne az utaló-földidéző kényszer hagyományokra, vallási, mitologikus, néphiedelmi tartalmakra.

A „Kövek”-et nem tartottuk kiemelkedő költeménynek, de még ez a mű is kaput tár a bibliai és a szabadkőműves-humanisztikus eszmékhez. Hogy mire képes a *kő* művészileg hatékonyabb környezetben, bizonyítja Rilkének és Conrad Ferdinand Meyernak idézett alkotása is. De a mi líránkban is bőven van ilyen jó vers (Radnóti: Montenegrói elégia, Nyugtalan órán, Nem tudhatom . . .; Weöres Sándor: A kő és az ember). Egy weöresi egy-sorossal zárom: „A por siet. A kő ráér.”

(1989)

Török Gábor

Szín- és fényhatások A szegény kisgyermek panaszai című Kosztolányi-kötetben

„Érdekes művésze mindannak, amire a szó színben és zenében képes”
— írta Szabó Lőrinc Kosztolányiról a Nyugatban (1937., 387).

A színhatások ábrázolása, a színek mint az érzéki benyomások tükrözői — stilisztikai közhely, a stíluskutatók mégis érdeklődéssel fordulnak a szín-nevek költői felhasználása felé. Különösen az impresszionizmussal foglalkozók hangsúlyozzák a költők ún. festői látásmódját és megállapítják kedvelt szí-

neiket: lila, kék, zöld (T. Lovas Rózsa: A magyar impresszionista költészet stílusformái. MNyTK. 72. 1944., 21). P. Dombi Erzsébet összefoglaló tanulmánya szerint az impresszionista színek a következők: (*viola*), *lila*, *kék*, *zöld*, *sárga*, (*narancs*), *arany*, *bíbor*, *piros*, *vörös*, *rózsaszín*, *barna*, *szürke*, *ezüst*, *fehér*, *fekete* (Színhatások a századforduló prózájában. In: Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról. Bukarest, 1976., 5–49).

A színnevek pusztá előfordulása, sőt még gyakorisága sem impresszionista vonás. Ha az impresszionista lírára jellemző is a festőktől átvett stílusjegy, a színek segítségével a hangulat érzékeltetésére való törekvés, T. Lovas Rózsa és P. Dombi Erzsébet megállapítása csak részben igaz, hiszen Maurice Sérullaz tipikusan impresszionista színnek a kéket, a zöldet, a sárgát, a narancsot, a vöröset, a lilát — tehát egyedül a prizma színeit tartja (Az impresszionizmus enciklopédiája. Corvina Kiadó. Budapest, 1978. 14).

A Petőfi-szótár adatai szerint a legkevésbé sem impresszionista költő verseiben a leggyakoribb színnevek a következők: *piros* 329, *fehér* 133, *fekete* 130, *arany* 115, *zöld* 113, *vörös* 101, *kék* 90, *barna* 79, *sárga* 47, *rózsaszín* 37, *ezüst* 29, *szürke* 28.

Kétségtelen, hogy a színek kultusza az impresszionizmus térhódításával vált újból jelentőssé az irodalomban. A szegény kisgyermek panaszaiában fellelhető 205-féle színmegnevezés példázza, hogy Kosztolányi is kedveli a színek játékát. Hogy a költőnek van valamennyi köze az impresszionizmushoz, azt mégsem a színek száma jelzi, hanem a felhasználásuk módja. A színorgia tipikusan impresszionista vonás, és a Mostan színes tintákról álmodom kezdetű Kosztolányi-versben 18-szor bukkan fel valamelyik szín, s megnevez a költő „színeket” olyan szóval is, amiknek a színét nem is tudjuk elhatárolni (szemérmes, szerelmes, rikító). A verset elemezve Kelemen Péter elkülöníti a sárgás színek (sárga, bronz, arany), a vöröses színek (bor-színű, téglabarna, piros), a kékes színek (lila, viola, kék) színcsaládját; megállapít a családok egyikébe sem tartozó színeket (ezüst, szürke, zöld, szemérmes, szerelmes, rikító), majd tovább vizsgálva a színeket csillogó és tompa színek családját különíti el. A rikító, csillogó színek a heves érzelem kifejezésére szolgálnak, sorozatosan a szerelmet szimbolizálják: sárga, égő-piros. Szerinte a kontraszt elve alapján kerülnek egymás mellé az egyes színek (kék — sárga, kék — arany), a metaforás összetételekben pedig álcázott kontraszthatást említ (tréfás-lila, szomorú-viola): világos-sötét kontraszt. (Szimbolista versszerkezetek Kosztolányi első korszakában. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1981.)

Impresszionista vonás a színorgián kívül a színnevek halmozása is:

„Hagyjatok szaladni még,
tündérekbe hinni,
fehér csészéből szelíden
fehér tejet inni.” (19.)*

„Most oly sötét a házunk, mint a rab-lak,
és *fekete* és *fekete* az ablak.” (62.)

* A kötet verseit 1-től 64-ig sorszámoztam az egyszerűbb és rövidebb utalás kedvéért.

Ugyancsak az impresszionistáknál a színbenyomások szemléletesebb és pontosabb kifejezése céljából elszaporodtak az összetett szóban jelentkező színjelnevezések. Kosztolányi nyelvformáló művészete ezekben is megmutatkozik. A köznyelvi és költői szinonimák sokasága mellett egyéni alkotású színárnyalatokkal jelzi pl. a piros/vörös színt: *bor-színű, vérvörös, égő-piros, vész-színű, lángvörös, cseresznyepiros, rubinpiros*. A nem mindennapi színárnyalatokat is szívesen szerepelteti költeményeiben: *ónszínű, zöldarany, néma-szürke, sáfrányszínű, tréfás-lila, szomorú-viola*.

Az impresszionista stílus színhatásai általában tompítottabbak, kevesebb dekoratív elemet tartalmaznak a rokon vonásokat mutató szecesszióval szemben. A változó fényviszonyok között a természet és tárgyai elveszítik megszokott színüket és formájukat, egyedi és egyszeri megjelenésükké válnak. Ezért olyan fontos az gyakori az impresszionistáknál a napszakok, a napszakok közötti átmenet megragadása.

Szecessziós díszítőmotívumként is leggyakrabban a színnevek szerepelnek. A fényes, csillogó jelenségeket részben ezekkel, részben pedig a könnyedségre, törekénységre, finomságra és bájosra utaló más szavakkal írja le Kosztolányi, amely szavak — ha nem is színeket, de fényhatásokat asszociálnak: *arany, ezüst, aranyfindzsa, üveggarang, porcelán, gyémánt, gyöngy, selyem* stb. A különböző szín- és fényhatások teszik plasztikussá a költő hangulatait. A szecessziós dekorativitás leggyakoribb fogalmai az *arany*, a *láng*, az *ezüst*, a *gyöngy*, a *selyem*, az *üveg*. Ezek a szecessziós elemek lépnek aztán majd át a költői világkép lényeges változása nélkül a szimbolizmusba, hiszen például a Múlt este én is jártam ottan és a Félitzenkettő kezdetű versek az álomi réteg fogalmait, az én- és magánykultuszt, a fény- és színhatásokat, a titkot, a csodát, a sejtetést, a tompított érzeteket elegyítik:

„Hogy bíbor lázban hánykolódtam,
az üvegajtó állt elém,
a zajtalan, a hangtalan,
csupa ezüst, csupa arany,
a sarka tűz, kilincse fém.
Az üvegajtó állt elém,
üvegje köd és alkonyat,
bámultam benne arcomat,
s mint víziárny lengett felém,
akár vak tükrök lemezén,
hogyan bíbor lázban hánykolódtam.

Néztem közelről meghatottan,
ez az ajtó, ismertem én,
ezen suhant el kisöcsém
s ezen a bűvös, tükrös ajtón
ment el, mikor leszállt az alkony,
kis, kékszemű húgom, szegény,” (4.)

„Az Istenük már várja őket
szagosan és aranyba fogva —
öreg, naiv, vidéki Isten —
úgy ül, mint egy pipere-boltba.” (36.)

(Gáspári László: A szecesszió és a szimbolizmus Kosztolányi lírájában. MNy. 82 [1986.]: 275—80.)

Nézzük most Kosztolányi színhasználatát részletesebben egy újabb impresszionista jellemzőt, a színszimbolikát is figyelembe véve!

A szegény kisgyermek panaszai kötet leggyakoribb színei a következők: arany 29, sárga (+ árnyalatai) 28, kék 23, fehér 19, piros (+ árnyalatai) 18, zöld 15, fekete 15, ezüst 10, barna 9, szürke 7, lila 5. (A statisztikában csak a leggyakoribb színeket tüntettem fel, az 1—1 előfordulást nem szerepeltetem.)

Első látásra kitűnik az *arany* kiemelkedően magas száma a szecessziós dekorativitás egyik leggyakoribb fogalmaként és az, hogy az impresszionista festészet egyik legkedveltebb színe, a *lila* viszonylag kevészer fordul elő. A versekben a *sárga*, a *kék* és a *piros* színek uralkodó szerepet kapnak. Ezt a három alapszín — amelyeknek megfelelő arányú keveréséből a többi jórészt előállítható — „az összes szín totalitásaként foghatjuk fel. A szem a maga kielégülése kedvéért megköveteli ezt a totalitást. Ha megkapja, harmonikus egyensúlyban nyugszik” (Johannes Itten: A színek művészete. Corvina Kiadó. Budapest, 1978. 22).

A harmóniára való törekvés az ember sajátja. A színérzékelés fiziológiai folyamata mellett nagy jelentőségűek a lelki tényezők is. Ezt a kettősséget a művészetben az addigi „legszínesebb” stílus, az impresszionizmus aknáztta ki leginkább.

A szegény kisgyermek panaszai kötet színstatisztikája azt mutatja, hogy az alapszíneknél gyakrabban fordul elő az *arany* szín. Kosztolányi a napot, a csillagokat láttatja aranyszínűnek:

„s a nap — óriás *arany*pénz —” (30.)

„Egy nagy csillag, mint *aranyalma*
érett és súlyos reszketéssel
kísértve lebegett felém,” (47.)

Ezek a metaforás összetételek másokkal együtt — *aranykapu*, *arany-cipőbe*, *arany-angyalok*, *arany-tűzet* — a mesei világot idézik. Az *aranycirádás*, *aranyfindzsákba* szavak a szecessziós finomság, leheletszerűség érzetét keltik.

A gyermek anyja iránti szeretetének szimbólumává válik egy másik versben az arany színű tintával való írás:

„és akkor írnék, mindig-mindig írnék.
Kékkel húgomnak, anyámnak *arannyal*:
arany-imát írnék az én anyámnak,
arany-tűzet, *arany*-szót, mint a hajnal.” (10.)

Az arany szín a kötet valamennyi versében pozitív jelenség leírására szolgál.

Az alapszínek közül Kosztolányinak leggyakrabban használt színe a *sárga*. Az aranyon kívül a sárgát tölti meg leginkább a fény, ugyanakkor a költő a hervadást, az elmúlást is érzékeltetni képes vele. A ragyogást, a fényességet írja le a sárga színnel a következő sorokban:

„Máskor rikító fény és *sárgaság*.” (52.)

„A délután *pokoli-sárga*.” (34.)

„Künn a *sárgára* pörkölt nyári kertben
a nap tűzzáporától összeverten
haldoklanak a sápadt rózsafák.” (37.)

Az utóbbi idézet azt is sugallja a nyári fényesség mellett, hogy a nap hevétől haldoklik a természet csakúgy, mint az alábbi sorokban:

„Csak erre emlékszem. Még néha arra,
hogy halt meg a kertünkben egy virág,
s a zöld gyepen, *sárgálló* délutánon
cikáztak a virgonc, fehér cicák.” (45.)

A sárga szín a szerelem szimbólumává válik a Mostan színes tintákról álmodom kezdetű versben:

„Legszebb a *sárga*. Sok-sok levelet
e tintával írnék egy kisleánynak,
egy kisleánynak, akit szeretek.” (10.)

Szokatlan módon két versében is az emberhalált jeleníti meg vele a költő:

„Akkor aztán sírhatnak miattam,
leragadt szemmel, *sárgán*, mélyen alszom,” (25.)

„A semmiség. Még néhány merész év,
aztán a férfikor s a *sárga* vénség.” (64.)

„Erős hatalom: a kék . . . A kék mindig árnyékos . . .” — írja Johannes Itten a már idézett műben (88). És valóban: Kosztolányi is nemegyszer az árnyékost, a sejtelmest, a fátyolost jeleníti meg vele:

„Az ég is mint a tó
kék habja oly sejtelmesen inog.” (50.)

„rózsák között, *kék* fátyolokban arcom,
s ha hívnak is, nem szólok sohatöbbé.” (25.)

„Féltem. Fakó volt arcom, halavány.
A lámpatenger *kék*, beteg derűjét,
az őszi fényt tükrözte vissza tán.” (28.)

Szinte csak a közvetlen környezet tárgyai, néha az emberi szem élénk kék: *kékszemű* húgom (4.), rozsdás pénzt tettek *kék* szemére (7.), *kék* tinta (10.), *kék* medicina (3.); néha azonban ezek is fátyolosak, sejtelmesek: a függöny *furcsakék* (50.), néz majd utánam könnyes, *kék* szemével (17.).

A *zöld* az élő természet alapszíne általában. Érdekes, hogy Kosztolányi-nál nem a növények jelzője elsősorban — *haragoszöld* lombok (16.), *zöld* gyep (45.) —, hanem a természet más jelenségei: *zöldarany* tavasz (48.),

sárgazöld égalja (21.); a környezet tárgyaié: zöld tinta (10.), zöld zsöllye (37.), zöld láda (45.), zöld lámpa (63.). A Kip-kop, köveznek kezdetű versben szemléletes metafora alkotóeleme a zöld szín: „a bokor zöld oltár”.

A piros színnek már felsorolt gazdag szinonimasora is mutatja, hogy a sor tagjainak hangulati értéke mennyire különböző. Ezt a hangulati értéket a költő még azzal is fokozni tudja, hogy a színnevet milyen tartalmakkal társítja. A piros/vörös hagyományosan a tűz és a vér színe. Kosztolányi A szegény kisgyermek panaszai című kötetében nem a tűz vagy a vér színét mondja pirosnak vagy vörösnek, hanem a piros, vörös, tűz, vér elő- vagy utótaggal összetett színneveket alkot és ezeket kapcsolja különböző tartalmú szavakkal: vérszínű alkonyat (10.), égő-piros tinta (10.), vérpiros narancs (35.), cseresznyepiros tavasz (48.) stb. A vörös karbolpor (50.) és a rubinpiros fülekkel (15.) szó szerkezetben, illetve összetett szóban a színhatást ugyanannak a színnek a megismétlésével fokozza, hiszen a rubin is, a karbol is önmagában piros színű.

A fehér a tisztaság, a jóság, az ártatlanság. Kosztolányinál nemegyszer a ridegség színe: a kisdéd fehérle ingbe lépdél (2.), fehér ajtóra bágyadnak a barna árnyak (15.), a kisgyermek fehér csészéből szelíden fehér tejet akar inni (19.), fehérte fehérre hímez a fagy (31.)

A fekete általában az éjszaka, a halál, a komorság színe:

„Akárcsak egy kormos szénéégető,
fekete az apám és szigorú,” (20.)

„Most oly sötét a házunk, mint a rab-lak,
és fekete és fekete az ablak.” (62.)

Érdekes jelenség a kötetben, hogy az éjszakát a néhány fekete szín ellenére — mintegy a sejtelmességet, a félelmet fokozandó — többnyire „színesen” jeleníti meg a költő a Mikor az este hirtelen leszáll, az Azon az éjjel és az Apámmal utazunk a vonaton kezdetű versekben.

A szürke borongós, fázós, szomorú hangulatot áraszt. Elsősorban az alkonyat megjelenítésére használják a költők. Kosztolányi is napszakot, de nem az alkonyatot, hanem a hó megvilágította éjszaka képét rajzolja elének vele: „Egy folt az éjbe, szürkülő, fehér” (21.). A halottak napi szomorú este hangulatát a szürke égbolt szó szerkezet hasonló hangulatú jelzővel (ónszínű) kiegészülve még szomorúbbá fokozza:

„Künn szürke, rémes volt az ónszínű ég,
a lelkem ott járt a sírok között,
s a víziók egymást riogva úzték.” (28.)

A szürke szín negatív hangulatú. A szelíd lemondást, a megmásíthatatlanba való beletörődést hivatott kifejezni a következő sorokban:

„Jaj, mennyi vágy van benne, hosszú évek.
Egy szürke dalban egy szent, szürke élet.” (24.)

A néma-szürke szinesztéziás összetétel is valami elérhetetlennek tűnőről való lemondást sugall:

„és kellene még aztán millió:
tréfás-lila, bor-színű, néma-szürke,” (10.)

A szürke szín fémes változata, az *ezüst* viszont általában pozitív töltésű. Érdekes megfigyelni, hogy Kosztolányinál ez nem így van. Az ezüsttel is többnyire a homályt, a sejtelmességet fejezi ki:

„Szomorkodik a vén jegenye-szál,
s a hold *ezüst* lepelbe leng elő.” (14.)

„*Ezüsthindros* volt az égbolt,
s nem tudtam, a hold fürdik ottan.” (47.)

„Fénylő ébenfa-zongoránk fölött
két gyertyatartó szomorún *ezüstlött*,” (28.)

A melegségével nyugalmat, biztonságot árasztó *barna* nem jellegzetesen impresszionista szín:

„kis ágyamon, mint egy bús, *barna* bárkán,
ködös habok közt ringatóztam.” (3.)

Az idézetben az alliteráció még fokozza is a meghitt hangulatot, a biztonság érzetét.

„Komoly és *barna* kislány lesz. Merengő” (8.). A szerelemre gondoló kamasz is biztonságra, melegségre vágyik. Nem véletlen tehát a *barna* szín a vágyott kedves leírására. A *téglabarna* (10.) tintával írott levélből is a meleg szeretet árad, az esti meghitt nyugalmat is kitűnően érzékeltetik az alvó „*fáradt, barna* ajtók” (13.) vagy a „*párna barna* árnya” (15.).

A *lila* szín számszerűleg kevészer fordul elő a kötetben, jelentősége mégsem csekély. A lilát az impresszionizmus „fedezte fel”. Lágý, sejtelmes hangulatot éppúgy kifejez vele Kosztolányi, mint üde, szikrázó hatást. A lilát és árnyalatait egyaránt alkalmazza:

„Ő ír *medicinát*,
keserűt, édest, sárgát vagy *lilát*.” (3.)

A kisgyermek *tréfás-lila*, *szomorú-viola* tintáról (10.) álmodik, anyja szemét „két mélabús, merengő *violá*”-nak (23.) látja, a térkép *lila* festéktócsáin utazik képzeletben (31.).

A kötetben a költő a színhatásokat nagyon gyakran nem színnevekkel fejezi ki, hanem a színeket asszociáló más szavakkal. A szivárvány szó a lila, a sárga, a kék, a zöld, a piros színt egyformán felidézi egyszerre. A *köd*, az *alkony*, a *homály* szavak a szürke színt asszociálják, az *üvegajtó*, a *tükör*, a *rézkilincs*, az *üvegharang* a fényes színek (arany, ezüst), a csillogás érzetét keltik.

A rút varangyot vérezen megöltük kezdetű versben Kosztolányi szintén nem színnevekkel, hanem színes ásványok és drágakövek nevével kelt színképzetet egy kicsit talán a szecesszió egzotikusát kedvelő jellemzőjét is megmutatva:

„Egész *smaragd* volt. *Rubin* a szeme,
gyémántot izzadt, mérgekkel tele.
 A lába *türkisz*, a hasa *zafir*,
 a bőre selymek fonadéka,
 s regés kincsével elterült
 a gazdag, undok anya-béka.” (34.)

Szófajukat tekintve a színeket jelölő szavak általában melléknevek: egyszerű szók vagy összetételek.

Jelzős szó szerkezetekben 144 egyszerű szóval megnevezett szint találtam a kötetben:

„és integet *szőke* fejével.
Arany gyertyácskát tart keze.” (2.)

„Ő ír *medicinát*,
 keserűt, édest, *sárgát* vagy *lilát*.” (3.)

„s a hold *ezüst* lepelbe leng elő.” (14.)

„és a párna
barna árnya
 a *fehér* ajtóra bágyad.” (15.)

„Azon a reggel
 rozsdás pénzt tettek *kék* szemére.” (7.)

„*Vörös* napernyők. *Lila* foltok.” (36.)

Az összetett szóval kifejezett színnév 28, ebből mindössze 2 a mellérendelő összetétel: *feketesárga* társaság (55.), *fekete-fehér* elefántcsont (24.), a többi összetétel alárendelő. A *-szín*, ill. *-színű* utótaggal (8) alkotott szavakban az előtag csak egyetlen egyszer színnév (*zöldszínű*), máskor a szint asszociáló dolog neve: *narancsszín*, *vérszínű*, *ónszínű*, *kenderszínű*, *sáfrányszínű*, *rózsaszínű*, *bor-színű*. Az egyetlen *szín*-előtagú szó a *színezüst*.

7 összetételben az utótag a színnév, az előtag pedig az utótagban kifejezett szín valamely árnyalatát jelölő dolognak a neve: *hófehér*, *vérvörös*, *lángvörös*, *vérpiros*, *rubinpiros*, *cseresznyepiros*, *téglabarna*.

A kötetben mindössze 3 olyan színárnyalatot megnevező szó van, amelynek elő- és utótagja egyaránt színnév: *sárgazöld*, *zöldarany*, *aranyoszöld*.

6 alárendelő jelzős összetételben a színnévi utótagot melléknév, 1 összetételben pedig melléknévi igenév determinálja: *furcsakék*, *haragoszöld*, *tréfás-lila*, *szomorú-viola*, *néma-szürke*, *pokoli-sárga*, ill. *égő-piros*.

Jelzős szó szerkezetben 4 színnévi előtagú összetett szó szerepel a kötetben nem szint jelölő utótaggal: *kékszubbonyos*, *piroscsíkos*, *aranycirádás*, *kék-szemű*.

A nem jelzős szó szerkezetekben előforduló, színnévi előtagú összetett szavak száma 16: *arany-imát*, *aranypénz*, *arany-szót*, *ezüsthínáros*, *ezüstbillentyűkön*, *arany-vasárnap*, *aranycipőbe*, *aranykapu*, *arany-angyalok*, *arany-findzsákba*, *aranyérem*, *arany-rétes*, *arany-tüzet*.

Szóképzéssel 13 színjelnevezést alkotott Kosztolányi. Igét:

„A bácsik előtt pettyes, puha, sárga
dohány *aranylott* a dohányosztákba.” (62.)

„Fénylő ébenfa-zongoránk fölött
két gyertyatartó szomorún *ezüstlött*,” (28.)

főnevet:

„Egyszer szél és *fehérség*. Por. Kisértés.
... Mäskor rikító fény és *sárgaság*.” (52.)

melléknevet:

„az ábrándos, *ezüstös*, halk szonáta.” (29.)

melléknévi igenevet (melléknév → ige → melléknévi igenév = továbbképzett szóalak): *szürkülő* folt (21.), *fehértő* ing (2.), *fehértő* orgonák (16.), *aranyló* óra (18.), *sárgálló* délutánon (45.), *kéklő* szemüket (45.), *aranyló* torkán (46.), *sárgult* arcképek (52.) egyaránt találunk a képzett szavak között.

A színnevek természetesen jelezett és ragozott alakban is szerepelnek:

„Csak képek.
Az élőkéi mind *barnák* s nevetnek.
De a halottakéi oly meredtek.
És *kékek*.” (60.)

„Az ablakon *fehért* *fehérre* hímez
a fagy, akár egy kínai leány.” (31.)

„Jaj, meg ne tudja ez az árva gyermek,
hogy vannak messze, különös világok,
s *aranyba* nyílnak a versailles-i kertek,” (6.)

„Akkor aztán sírhatnak miattam,
leragadt szemmel, *sárgán*, mélyen alszom,” (25.)

„és akkor írnék, mindig-mindig írnék.
Kékkal húgomnak, anyámnak *arannyal*.” (10.)

„Künn a *sárgára* pörkölt nyári kertben” (37.)

Mondattani szempontból a színjelnevezések többnyire jelzők a mondatban, de más mondatrész szerepében is állnak. Minőségjelzők:

„Tavaszi. Libeg az udvarunk egén fönt
a *sárga*, *kék* és *rózsaszínű* léggömb.” (48.)

„*Fehértő* orgonák közt jártam,” (16.)

„félve sandítunk feléjük
az éjben *rubinpiros* fülekkel.” (15.)

Értelmezők:

Ő ír medicinát,
keserút, édest, *sárgát* vagy *lilát*.” (3.)

Festéktócsádon, a *lilán*, a *zöldön*,
csavargó én, dalolva utazom.” (31.)

„És akarok még sok másszínű tintát,
bronzot, ezüstöt, zöldet, aranyat,” (10.)

Állítmányok:

„A bácsik előtt pettyes, puha sárga
dohány *aranylott* a dohányosztákba.” (62.)

„Fázik az erdő, csontkemény a föld,
a dermedő ég alja *sárgazöld*.” (21.)

„*Rubin* a szeme, . . .
A lába *türkisz*, a hasa *zafir*,” (34.)

„A függöny *furcsakék*.” (50.)

Határozók:

„Mily csiklandó édes és ravasz
a *zöldbe* bújni s enni a cseresznyét.” (48.)

„Oly bánatos, olyan igénytelen
a pap, a pluviale és a szolgák,
vörösre sírt orrokkal a rokonság,” (46.)

„és akkor írnek, mindig-mindig írnek.
Kékkel húgomnak, anyámnak *arannyal*.” (10.)

„Ha száll a nap,
az ablakom alatt
hullámozik az ismeretlen éj,
a végtelen és ismeretlen éj,
egy tenger — vésszen és *feketén* —
csöndes sírásom benne elmerül,” (17.)

„Olajlámpája *vérvörösén* ég már,” (42.)

A színárnyalatokat konkrétan megnevező szavakon kívül számtalan más szóval is kifejez Kosztolányi szín- és fényhatást. Ezek a szavak egyrészt a már említett szecessziós csillogás kifejezőeszközei, másrészt a tompább, elmosódottabb, sejtelmesebb impresszionista szín- és fényhatások érzékeltetői. E szavak részben az időpontok — főleg az évszakok, a napszakok — és a táj-leírás eszközei, ami tájleírás nem igazán a tájat ábrázolja, hanem abból kiindulva a költő gondolatait, sokszor metaforikus és szinesztétikus hangulati kapcsolatot alakítva ki a gondolat és a táj között: „üvegje köd és alkonyat” (4.), „Hideg, sugáros, éji nyugalom” (21.), „az néha jön sötétlő délutánon”

(26.), „s egybeolvad a lágy félhomállyal” (37.), „savanyú holdfény lett a sugarakból” (44.); részben pedig emberek külső-belső ábrázolására szolgálnak: „milyen fakó a pöttöm lakatos” (12.), „Sápadva bolygom át a régi keretet” (14.), „hervad ruhában ébred a gyerekkor” (28.), „az arcom ég, pirulva, forrón” (16.) stb.

Példáim talán tükrözik azt, hogy a szín- és fényhatásokkal visszadható hangulatokat az impresszionizmusnak köszönheti az irodalom — ami korántsem jelenti azt, hogy a másik két jelentős századvégi irányzat, a szecesszió és a szimbolizmus ne használta volna fel vagy ki a színek adta árnyalt láttatás lehetőségét —; és azt, hogy a színek valami kifejezendőnek nem csak optikai megjelenítői lehetnek, hanem a látványon kívül annak lelki-hangulati „megfelelését” is kifejezik.

Végül egy adalék ahhoz, hogy az impresszionizmus hanyatlásával sem tűnt el a „színesség” az irodalomból: A bús férfi panasza címmű Kosztolányi-kötet színeit vizsgálva — ekkor, 1924-ben Kosztolányi már túl volt impresszionista vagy legalábbis impresszionista gyanús korszakán — azt látjuk, hogy a versekben csökken ugyan a tipikusan impresszionistának tartott színek száma, de más színekkel együtt valamennyi előfordul (a zárójelben lévő számok A szegény kisgyermek panasza címmű kötet adatai): *arany* 15 (29), *sárga* (+ árnyalatai) 9 (28), *kék* 13 (23), *fehér* 18 (19), *piros* (+ árnyalatai) 16 (18), *zöld* 9 (15), *fekete* 4 (15), *ezüst* 6 (10), *barna* 1 (9), *szürke* 2 (7), *lila* 2 (5).

Németh Zsuzsanna

Utassy József: Földem

Krumplival
aláaknázott föld ez,
hová zuhanórepülésben
jó el a héja,
és sárga takarodót fúj
egy tökvirág
a méheknek,
dongóknak,
darazsaknak.

Feszes vigyázzban áll
a mák itt,
s e királyi hadsereg élén
ágál,
hadonászik
egy madárijesztő.

Őrzi a Földet,
földemet,
hol a kelő nap zsebtükre
minden napraforgó.

Láthatod,
tábornok:

itt nincs mit keresned.

1. Magány, halálfélelem, keserű-ironikus humor, aggódó hit a jövőben — mindezek együtt jellemzik Utassy József (1941—) a Ragadozó föld című verseskötetét (1987.). Legmeghatározóbb ezek közül a magány, mely a költőnek is (kétéves korában árvaságra jutott), és korunknak is egyik alapélménye. Utassy József maga így ír erről: „1972. augusztusában teljesen magamra maradtam tollammal. Azóta is vele, feleségemmel és fiammal élek Budapesten.” Magánya azonban nem egoista, minden magába fordulása mellett, és ellenére, a közös emberi lét kérdésein tűnődve választ keres. Ebben az értelemben igen sok verse időszerű. Szomorú, gyakran keserű hangja dacára műveinek végső kicsengése nem pesszimiztikus: a bizalom és a remény feszültségoldása ritkán marad el. Jó példa erre a Földem című verse, mely a kötet Csigolyák csendélete ciklusának tagja.

A líra régi funkciójában jelentkezik itt: közügyet szolgál, hamis pátosztól mentes őszinteséggel, hittel. Szinte emberi létformává vált a félelem a haláltól és a háborútól: a két nagy világégés óta még soha nem hallgattak el teljesen az egész Földön a fegyverek, a harmadik világháború veszélye állandósult. Az ezzel a tudattal együtt élő költő kutatja a megoldást, a feszültség feloldását, melyet — mint már annyiszor a lírában — a természetben és a békés, tevékeny életben talál meg. Nem új, mindent megváltó gondolat ez, hanem a közös sorsot sajátjaként vállaló individuum egyetlen lehetséges humánus válasza. Nem melldöngető hivatkozás, hanem a keresetlen egyszerűség adja meg a vers alaphangját. Harmónia és béke áll itt szemben a militarizmussal. Ezt az egyszerű alaphelyzetet a mű belső szerkezete, kompozíciója, képei árnyalják, finomítják. A tartalom és a forma jól összeillik: már-már ősi gondolat könnyen megérthető alakban. A közérthetőség itt nem azonos az egysíkúsággal. A részletes elemzés után kiderül, hogy a formai egység mennyire megkomponált, s mint ilyen, hordoz mélyebb tartalmat is.

2. A vers hangállományát csak elemzési szempontként említem meg hiszen a műben a zenei hatásnak kevés a szerepe. A 2. és a 3. sorban megszaporodnak a spiránsok: a *hová h*-ja és *v*-je, a *zuhanórepülés z, h* és *s* hangja, a *jó j*-je és a *héja* mássalhangzói. Idetartozik még 2 *s* hang és a *fúj* ige mássalhangzói. A spiránsok a levegő és a gyorsan mozgó test súrlódó, sziszegő hangját idézik föl. Más a szerepük a 7—8—9. sor zöngéseinek: a *méheknek m* és *n*, a *dongóknak d, η* és *n*, valamint a *darazsaknak d, v, zs, n* hangjai a meghitt, halk zümmögésre emlékeztetnek.

Szintén kiegészítő jelleggel, de Utassy az írásképet is alkalmazza mint stílusesszöveget a *Nap* és a *Föld* szavak leírásakor: a nagy kezdőbetű mindkét fogalmat kiemeli az íráskörnyezetből. A *nap* szó így szimbólummá válik, az élet és a fény igencsak elhasznált jelképévé. De a műben mégsem hat elkoptatottnak, porosnak. Két okból sem: egyrészt ilyen dalszerűen egynemű versben a már ismert szimbólumnak helye van, főleg akkor, ha jelentése ennyire szorosan kötődik a tartalomhoz, másrészt a többi szóképhez való kapcsolata letörli róla a port. Hasonló a helyzet a *föld* fogalom kiemelésénél is, itt a szó poliszemiáját használja föl a költő, mely a hangzásban mindig megvan, de az írás egyértelműsít: a nagybetű a szó legszélesebb értelmére, a közös

élettérre utal. Fontos, hogy az alkotó hová helyezi a két nagybetűs szót. Az első két versszakban természeti és katonai jellegű képek váltakoznak, a táj pedig konkrét, a harmadik versszakban a két nagy kezdőbetű mintegy kiemeli a vers mondanivalóját, egyetemes emberivé tágítja ki a vers értelmét.

3. Az írásképhez tartozik még a sorok tördelése is, ami tökéletesen megfelel a mű mondanivalójának. A költő a tagmondatokat is megtöri, külön sorba helyezi elemeiket. Az így létrejövő enjambement-ok az ellentétek kiélezését szolgálják. A mű 8 áthajlása közül hatra igaz ez: „krumplival | aláaknázott föld ez”, „hova zuhanórepülésben | jó el a héja”, „és sárga takarodót fúj | egy tökvirág”, „feszes vigyázzban áll | a mák itt”, s e királyi hadsereg élén | ágál, hadonászik | egy madárijesztő”. A másik kettőnek nincs ilyen stílusértéke: a 6. és a 7. sor közötti a felsorolás kedvéért lehet, a 18. és 19. sor között lévőre pedig szükség volt, hiszen túl hosszú lett volna a sor.

Az enjambement-ok elhelyezése, a két említett szimbólum mellett, megint élesen elválasztja az első két versszakot a mű zárásától: a 8 áthajlás közül csak 1 szerepel a 15. sor után, s mint előbb írtam, ez is kényszerű megoldás volt. A tartalom és a forma tehát ismét harmonizál: az ellentétek felsorolásakor használja az enjambement-t, ezzel is erősítve az ellentétet, a bizakodó és meggyőző utolsó részben viszont lehetőleg kerüli.

4. A szókészlet stilisztikai szerepét két oldalról közelítem meg: először a szófaji szempontokat, másodsor a szókészlet rétegeit veszem figyelembe.

A szófaji megoszlás a műben: 53 szóból 33 névszó, 8 ige, 3 határozószó és 9 viszonyzó. Nominális jellegű versről van tehát szó, hiszen a mű szavainak csupán 15%-a az ige. A verbumok háttérbe szorulását erősíti az is, hogy a nyolc ige közül hét jelen idejű, kijelentő módú és általános alanyra utaló harmadik személyű, és mint ilyen, legkevésbé hordozza magán az ige meghatározó jegyeit, alig sugallja a mozgást és cselekvést. Ezt még erősíti, hogy a nincsen a létige tagadó formája. Az egyetlen kivétel, a *láthatod*, a mű egyik kulcsszava. A jelen idejű ható ige egyes szám 2. személyű alakjával jelzi az alkotó a síkváltást: az eddigi leírást fölváltja a cselekvés, a versbe belép a költő és megszólítottja. Ezzel az egy szóval átértékelődik a költemény: eddig egy szép, ellentétektől feszülő leírás, innen a táj az alkotó érvelésévé válik a béke mellett. A ható ige itt kettős értelmű: 1. Láthatod, mert van rá lehetőség, mert megmutattam neked. Nézd meg! 2. Láthatod és levonhatod a következtetést, vagyis beláthatod gondolati úton.

Az ige összevonja a képi és a gondolati érvelést. A megszólított személyes felelősségét jelzi a tegező forma, s ezt még kihangsúlyozza a *keresned* főnévi igenév egyes szám 2. személyű alakja is.

Szókincse két forrásból származik. A több (s ezért súlyosabb) szó a hétköznapi életet és a természetet idézi: *krumpli* (nem *burgonya!*), *föld*, *héja*, *tökvirág*, *méhek*, *dongók*, *darazsak*, *mák*, *madárijesztő*, *keltő Nap* (hajnal), *zseb-tűkőr*, *napraforgó*. Szinte minden békés munkára utal: a növények természetett növények, a héja élelmét szerzi be, a rovarok virágot poroznak, még a madárijesztő is hasznos munkát végezhet. A háborút sugalló szók: *aláaknázott*, *zuhanórepülés*, *takarodót fúj*, *feszes vigyázz*, *hadsereg*, *tábornok*. Ezek ugyan kisebb számúak, de igei eredetük miatt (1 befejezett és 2 folyamatos melléknévi igenév, egy ritka formájú alak: a felszólító módú igealak főnevesült) igen érzékletesek, intenzívek.

Tanulságos megfigyelni, hol helyezkednek el ezek a szavak. A katonai jellegűek az egy megszólított (tábornok) kivételével mind az első két versszakban találhatók. A harmadik versszak csak a másik csoportba tartozó kifejezésekből áll. Itt is megfigyelhető tehát az éles cezúra a 15. sor után.

5. Rendkívül változatosak a műben megjelenő szóképek, az egyszerű megszemélyesítéstől a metaforáig.

A vers kezdete egy teljes, költői, névszói metaforán alapuló körülírás: a *krumplit* hasonlítja az *aknához*. Ezt követi egy teljes, köznyelvi, névszói metafora, a *zuhanórepülés*. A mű egyetlen szinesztéziája, a *sárga takarodó* igen jól eltalált szókép. Ellentétet tartalmaz ez a szinesztázia: a sárga fényessége és a takarodó sötétje (hiszen sötétedéskor fújnak takarodót) feszültséget teremt. A költő eljátszik még ezzel a sárga színnel: rikító sárga a tökvirág és a napraforgó, sárgás a színe a rovaroknak, sárga maga a Nap. Ez utóbbi összefüggés még jobban hangsúlyozza a szinesztéziában rejlő diszharmóniát.

Két megszemélyesítés követi a szinesztéziát: *fúj a tökvirág* és *áll a mák*. Az előbbiben nemcsak megszemélyesítés, hanem hiányos, költői, névszói metafora is megbújik: a tökvirágot azonosítja a kürttel vagy a kürtössel, nem lehet eldönteni. A virág alakja és színe az előbbi, a tevékenység az utóbbi sejteti. A második megszemélyesítés már eléggé köznyelvivé vált, de az ígéhez tartozó szerkezet, a feszes vigyázzban fölfrissíti ezt a szóképet. Ehhez a „mák áll” megszemélyesítéshez szorosan kapcsolódik egy teljes, költői és névszói metafora (a mákot hasonlítja a királyi hadsereghez): egy ismétléssel nyomatékosított megszemélyesítés (ágál, hadonoszik egy madárijesztő) és egy hiányos költői metafora (a madárijesztőt hasonlítja a hadsereg vezetőjéhez).

A hét bonyolult képsor után a 16. sor elején egy mindent összegző megszemélyesítés áll: *őrzik*. Kik és mit? az általános alany minden eddig felsoroltra vonatkozhat, s ez már teljes hadsereg: van repülőgépe (*héja*: hiányos, költői, névszói metafora), van kürtöse és kürtje (*tökvirág*), haderege (*mák*) és vannak vezetője (*madárijesztő*).

Csak azért nem válik ezen a ponton humorossá a vers, mert pontosan itt a költő emelkedettebb hangneme üt meg azzal, hogy egyrészt az íráskép segítségével egyetemessé tágítja a mű tartalmát, másrészt a birtokos személyjellel magáénak vallja ezt a földet, melyet őrizni kell.

Némileg gazdagítja, némileg a patetikus hangot visszafogja a 18. és a 19. sor. A Nap szimbólumát már említettem. A kelő Nap kifejezés időbeliségen alapuló metonímia, a hajnal képével becsempészi a költő az időbeliséget is, halvány utalásként a jövőre. A szóképek sorát egy teljes, költői, névszói metafora (a *napraforgó* hasonlít a *zebtükörre*) zárja.

6. A mondszerkesztés a mű egyik, de nem alapvető jellegű stílus-eszköze.

Minden versszak egy többszörösen összetett mondat. A főmondat mindig a legelső tagmondat. Ez az elhelyezés hangsúlyosabbá teszi a mondanivalót. A mondszerkesztésben is elválk az első két szakasz a többtől, több szerkesztési azonosság köti őket össze: 1. A költő mindkettőben megváltoztatja egy helyen a szórendet. Hátraveti a főmondat alanyának kijelölő jelzőjét (*jöld ez*) és a határozószót (*mák itt*). A szórend megcserélésével a két szó nagyobb hangsúlyt kap, a rámutatott tájat konkrétábbá teszi. 2. A második

tagmondatok tartalma erősen helyre utal, ez is a táj meghatározó voltát hangsúlyozza. 3. A versszakok végén nyomatékosító felsorolás van.

A harmadik szakaszban a felsorolás a mondat elejére kerül, a helyhatározós alárendelés pedig a végére. Az utolsó 2 mondat állítmánya a versszak elejére kerül. Ez formailag azért jó, mert az utolsó két szakasz különállását támogatja, tartalmilag pedig azért, mert kulcsszavak kerültek hangsúlyos helyre. A negyedik mondat jól szolgálja funkcióját: a konklúzió legyen tömör. A költő az „érvelést” a képekre bízta, csak a következtetést mondja ki szentenciaszerűen, a központosítással is kiemelve azt.

7. A legfontosabb alakzatok a műben az ismétlés és az ellentét, a kettő gyakran kombinálódik is.

A költő megismétli a fontos szavakat: a *földet* négyszer, az erre mutató névmási határozószót (*itt*) kétszer, a *nap* szót szintén kétszer. Megismétli az áthajlásokat az egyik sorból a másikba, a mondatszerkesztés előbb felsorolt elemeit. Ennek az alakzatnak a fokozottabb formája, a halmozás is helyet kap a műben az azonos mondatrészek felsorolásánál: *méheknek, dongóknak, darazsaknak; ágál, hadonászik; Földet, földemet*.

Gyakori alakzat az ellentét. Előfordul szóképen belül (*sárga takarodó*), a mű hangzásában (kellemetlen, sivító spiránsok után kellemes, zümmögő zöngések), a szókészlet békés és katonai kifejezései között. Legfontosabb szerepet az ellentét egy ismétlődő szerkezetben kap. Az írásképelemzésénél idézett 6 enjambement úgy töri meg az egyes tagmondatokat, hogy a hadsereg képei az egyik sorba, a hétköznapi élet képei a másik sorba kerülnek. Mind a 6 ellentétet tartalmazó áthajlás az első két versszakban van, ez teszi retorikussá az egymás után sorakozó képeket, így válnak azok a költő érvelésévé a béke mellett.

Az alakzatok között van egy nagyon ritka is: a szillapszis, amely a szónak kétféle — szó szerinti és átvitt értelemben vett — jelentésének együttes alkalmazásán alapul. „Órzik a Földet, földemet” — a szokatlan alakzat erős stílusértékét súlyponti helyen használja föl az alkotó.

Pumné Horpácsi Ibolya

**Az olvasástanítás aktuális problémái,
történeti áttekintéssel**

Egyikünk számára sem közömbös, hogy gyermekünk, unokánk megtanul-e olvasni-írni, vagy sem. Szülői vagy egyéb minőségben valamikor mindnyájan kapcsolatba kerülünk az ábécé tanításával. Kicsit értünk is az olvasástanításhoz — mint a házi orvosláshoz —, régebben és most is nem egy édesanya maga tanította meg gyermekét olvasni. Éppen ezért mindnyájan figyelemmel kísérjük napjaink olvasástanítási vitáit, hiszen mi is szakértők vagyunk, nemcsak a hivatalok kijelölt szaktekintélyei, akik felháborodnak minden illetéktelen — így egy nyelvész akadémikuskodásán.

A nyelvész-társadalomnak pedig szakmájánál fogva illetékesnek kell lennie az olvasástanítás ügyében. Tudnunk kell ugyanis, hogy a kezdeti olvasástanítási módszer egyrészt függ az adott nyelv struktúrájától és írásrendszerétől, másrészt befolyásolja, sőt meghatározza az anyanyelvi készségek egyéb területeit: a beszélést, a beszédértést, az írást, benne a helyesírást. Hangsúlyozni kívánom azt, hogy a helyesírási készség az olvasástanítás korai szakaszában alapozódik meg. Főleg ezért tartom szükségesnek a nyelvész-társadalmat tájékoztatni az olvasástanítás eseményeiről. Azért is aktuális ez a tájékoztatás, mivel a percepciós fonetika, a beszédértés-vizsgálatok fellendülésével a fonetikusok között az érdeklődés az olvasástanításra és az olvasástanítási kudarc nagy rejtélyére, a diszlexiára terelődött. Közvetlenül Gósy Máriának ezen fórumon tartott előadásához kívánok kapcsolódni, tantárgytörténeti háttérrel nyújtva kutatásaihoz.

Szerkesztője és társszerzője vagyok az 1990-ben megjelent *A magyar olvasástanítás története* c. könyvnek, melynek szerzői még Mészáros István, Fleckensteinné Cservenka Júlia és Könyves-Tóth Lilla. Előadásomban felhasználom a kézirat anyagát, ezenkívül az amerikai egyesült államokbeli tartózkodásom alatt gyűjtött szakirodalomra is támaszkodom.

Kedvenc szerzőim Leonard Bloomfield, a híres strukturalista nyelvész és egy nyelvész-stilisztika amerikai egyetemi tanár, Rudolf Flesch. Bloomfield 1942-ben írta meg kritikáját az egész-szó-módszer ellen.¹ Egyúttal ábécét is szerkesztett saját gyermekei számára, melyben a hang- és betűmegfelelések szerint csoportosította a szavakat, megalapozván ezáltal azt az irányzatot, amit nyelvészeti olvasástanítási módszernek neveznek. Azonban akkor még annyira erős volt az egész-szó-módszer uralma, hogy Bloomfield ábécéjét csak jóval a szerző halála után, 1961-ben adhatta ki egy tanítványa, C. Barn-

¹ Leonard Bloomfield: *Linguistics and Reading*. *The Elementary English Review*. XIX. No. 4. 125–30, No. 5. 183–6.

hart.² Időközben elsősorban Rudolf Fleschnek 1955-ben publikált bestseller könyve változtatta meg a közhangulatot, a *Why Johnny can't read* (Miért nem tud Johnny olvasni).³ Johnny analfabetizmusának az oka az egész-szó-módszer, s a gyógmód csakis a következetesen alkalmazott fonetikus módszer lehet, melyre Flesch példát ad könyve második felében. Flesch a *phonics* terminust használja a *phonetics* helyett, s egyszerűsített fonetikát ért rajta.⁴ Lényegében a hang-betű megfeleléseken alapuló módszert jelenti ma is a *phonics*.

Flesch szenvedélyes hangú könyve nyomán indultak meg a nagy vizsgálatok a hatvanas években,⁵ melyek a fonetikus módszer előnyeit igazolták, s melyeknek eredményei kétségkívül meglátszottak az oktatásban. Mégsem lehetett Flesch számára az újonnan kialakult helyzet kielégítő, mert 1981-ben egy újabb könyvet tett közzé *Why Johnny still can't read* címen (Miért nem tud Johnny még mindig olvasni).⁶ Könyvének nagy részében felsorolja az egész-szó-módszer híveinek a támadásokat visszaverő tíz kifogását, azaz alibi-jét. Akik némileg is ismerik a hazánkban járatos pedagógiai szlogeneket, most ismerős kijelentéseket hallhatnak: Minden klasszul megy (*everything is hunky-dory*); Mi igenis tanítjuk a fonetikát (*phonics*); Nincsen legjobb módszer; Az angol nem fonetikus nyelv; A szó kimondása még nem olvasás (*word calling isn't reading*); Az ön gyermeke még nem érett (*not ready*); Az ön gyermeke gyenge tehetségű (*disabled*); Minden a szülők hibája; Túl sok a tévé; Mi most minden gyermeket tanítunk. A gyenge tehetségekről szóló fejezetben foglalkozik Flesch a diszlexia kérdésével, áttekintve az amerikai diszlexia-kutatások történetét.

Flesch a diszlexiáról szóló fejezet élén a húszas-harmincas évek híres diszlexiakutatójának, Samuel T. Ortonnak 1937-ben publikált, ma klasszikusnak számító művéből idéz,⁷ mely szerint: 1. Az igazi diszlexia nagyon-nagyon ritka (*extremely rare*); 2. A pácienseket csaknem mindig meg lehet tanítani olvasni és írni a következetesen alkalmazott fonetikai módszerrel; 3. A legtöbb páciens az átlagnál jobb intelligenciájú, s kiváló pályalehetőségeik vannak. Az USA-ban ma is használják a diszlexiások tanítására az Orton—Gillingham-féle ábécét. Felmerül a következő kérdés: ha az igazi diszlexia olyan ritka, hogyan magyarázzuk a diszlexiásoknak újabban jelentkező nagy tömegét. Ezek igazi diszlexiások vajon? Erre a kérdésre keres választ a fejezet második része, a dr. Hilda Mosseval a New York Medical College pszichiátriai professzorával készített interjú.

² Leonard Bloomfield—Clarence L. Barnhart: *Let's Read*. Detroit, Wayne State University Press, 1961.

³ Rudolf Flesch: *Why Johnny Can't Read and what you can do about it*. Harper & Row, New York stb. 1955.

⁴ Flesch öt lépésben tanítja a hang-betű megfeleléseket: 1. Az öt rövid magánhangzó és azok a mássalhangzók, melyeket egyetlen betű jelöl. 2. Mássalhangzók és mássalhangzó-kapcsolatok, melyeket két vagy három betű jelöl. 3. Magánhangzók és magánhangzó-kombinációk, melyeket két vagy három betű jelöl. 4. Az öt hosszú magánhangzó. 5. A szabálytalan megfelelések.

⁵ Jeanne Chall: *Learning to Read: The Great Debate*. New York, McGraw-Hill, 1967.; G. L. Bond—R. Dykstra: *The Cooperative Research Program in first-grade reading instruction*. *Reading Research Quarterly* 1967. 2. 5—141.

⁶ Rudolf Flesch: *Why Johnny Still Can't Read*. A new look at the scandal of our schools. New York stb., Harper & Row, 1981.

⁷ Samuel T. Orton: *Reading, Writing and Speech Problems in Children*. 1937.

A feltett kérdés a következő volt: Felelős-e a diszlexiásokért az egész-szó-módszer? A válasz egyértelmű *nem* volt, de a pszichiáter hozzátette: szerinte vannak diszlexiások és áldiszlexiások. Ez utóbbiak a diszlexiához hasonló tüneteket produkálnak: felcserélik a betűket, nincsenek tisztában a betűk sorrendjével, a hang-betű megfelelésekkel. Ezekért igenis felelős az egész-szó-módszer és a közoktatás.⁸ Ez nem diszlexia, hanem dysteachia, s nem learning disabilities-ról, hanem teaching disabilities-ról van szó⁹ mondja Flesch.

Arra a kérdésre, hogyan lehet megkülönböztetni az igazi diszlexiákat az áldiszlexiáktól, a pszichiáter a következőképpen válaszolt: az áldiszlexiások igen hamar felismerik a hang-betű megfeleléseket, egyszóval hamar rájönnek a szisztema működésére, s így könnyen taníthatók a fonetikai módszerrel; az igazi diszlexiások esetében két-három év is lehet a tanulási-tanítási idő.¹⁰

Manapság nagyon könnyen rámondják az olvasási gondokkal küszködő gyermekekre, hogy diszlexiás, s a tanítók azonnal a gyógypedagógiai intézményekbe utalják. Holott talán csak a diszlexiához hasonló tüneteket mutat. Az olvasás ugyanis összetett készségrendszer, s a készségek is ún. részkészségekből tevődnek össze.¹¹ A gyengén olvasóknál bizonyos készségek vagy

⁸ A könyv 133. oldalán olvasható: „The whole-word method doesn't produce the disorder, but it does a marvelous job of aping its symptoms — the uncertainty about the direction of letters and about their sounds, the trouble with blending, the uncertainty about the sequence of letters within words, the guessing of words from their beginning consonants, the invention of words or sentences with no relation to the text.”

⁹ Flesch, 1981. 130–1.

¹⁰ 1987 elején egy érdekes előadást hallottam a Central Missouri State University-n Patricia Lindamoodtól, aki a Californiában lévő Lindamood Language and Literacy Center igazgatója, és gyógyító olvasástanítással foglalkozik. Alapgondolata az, hogy kifejlessze az embereknek azon képességét, hogy tudatosan gondolkodjanak a szavak hangjairól. Módszerét a következőképp hívja: auditory conceptualization. Megfigyelése szerint a legfőbb baj az, hogy az emberek nem tudják azonosítani a szavak hangjait és sorrendjüket, s ez elsősorban hallási probléma, nem látási. A páciensek nem hallják jól a hangokat, képtelenek a szót hangjaira bontani, nem érzékelik a hangok sorrendjét, rajzolás során kiderül, hogy általában gondjaik vannak a sorrenddel és a tér érzékelésével, a hang-betű megfelelések nem léteznek számukra. Szókinésük fejletlen, sőt fantáziájuk is. A gyógyítás visszamegy egészen az elemi beszélgetésekig. Később igyekeznek sokoldalúan szemléltetni, a hangokat pl. színes lapocskákkal hozzák kapcsolatba. Az embernek az az érzése, hogy újra feltalálják a Pestalozzi-féle szemléltetési gyakorlatokat, beszélgetést és előkészítést.

¹¹ Egv 3-4. osztályos gyerektől a következő olvasási készségek elsajátítása várható el (M. Early—D. J. Sawyer: Reading to Learn in Grades 5 to 12, Harcourt Brace Jovanovich, 1984.): a szó jelentésének ismerete; a betű szerinti dekódolás; a szekvenciák ismerete (szótag, morféma); az alapgondolat felismerése; az alapgondolatot bizonyító részletek felismerése; az alapgondolat bebizonyítása; a részletek elkülönítése; az ok-okozati viszony felismerése; a lényeges és a lényegtelen információk elkülönítése; a fogalmak osztályozása; az ellentmondások észrevétele; a valóság és a fantázia, a tény és a fikció szétválasztása; az író szándékának a felismerése; a szövegszervezési minták felfedezése, ilyenek pl. az időrend vagy az összehasonlítás-ellentét; a képes nyelvezet megértése; a megoldás előrelátása; végkövetkeztetések levonása. Csak az első három készség az elemi, dekódolási készség; a kezdő olvasótól csak ezek várhatók el. A részkészségek a következők: annak a tudata, hogy az egész részekre bontható; a hallás utáni analízis és szintézis, azaz a beszéd felbontása mondatokra, szavakra, szótagokra, hangokra, és viszont; az irányok ismerete; a dolgok térbeli elrendeződésének ismerete; különféle alapformák és vonalelemek ismerete; a szavak jelentés-összefüggéseinek, azaz fogalomköröknek az ismerete. A részkészségek gyakorlásával foglalkozik Dovala Márta Nyitogató c. munkafüzete.

rész-készségek nincsenek kiépülve, nincsenek megtanítva, begyakorolva. Erre utal az a tény, hogy a javító tanár mindig a hiányzó rész-készséget állapítja meg és tanítja-gyakoroltatja, például a szavak felbontását hangokra, az írányokat stb.; s mindezt nagyon módszeresen és szemléletesen teszi. Minden rész-készség között pedig a legfontosabb a hallás utáni beszédértés készsége (listening), melynek fejletlensége vagy sérülése csaknem minden gyengén olvasó esetében kimutatható. Erre utalnak az egyik vezető diszlexiakutató, Frank Vellutino eredményei is.¹²

Gósy Mária és Laczkó Mária vizsgálatai is rámutatnak a beszéd és a beszédértés fontosságára.¹³ Gósy Mária — ellenezve a globális vagy egész-szó-módszert — azt a tényt is hangsúlyozza, hogy az öt-hat év körüli gyerek a részleteket jobban megfigyeli, mint az egészet.¹⁴ A gyerek észlelése valóban más, mint a felnőtté; részletek, fokozatok vannak benne. Erről szól a legértékesebb amerikai olvasáskutatónak, Jeanne Challnak — akinek minden művét le kellene fordítani nyelvünkre — Stages of Reading Development (Az olvasás fejlődésének fokozatai) c. 1983-ban megjelent könyve.¹⁵ Chall ebben szembe-száll a hatvanas évek kutatásának azon nézetével, mely szerint a kezdő és a felnőtt olvasó között lényegében nincsen különbség, hangsúlyozván, hogy a részletekre irányuló — általa code-emphasishnak nevezett — olvasástanítási módszerek jobban megfelelnek a kisgyerek életkori sajátosságainak.

Az eddig elmondottakból az következik, hogy ha az olvasástanításban megsérül a rész-készségek rendszere, akkor kitermelődnek az olvasási zavarokkal küszködő egyének. Továbbá: ha a készségek egymásra épülő, hierarchikus rendszert alkotnak, akkor az a jó olvasástanítási módszer, amely mindegyik rész-készségre tekintettel van, s egyiket sem hanyagolja el, amely alkalmazkodik az iskolába lépő gyermek észlelési sajátosságaihoz. Tehát létezik az ún. optimális modell. Nekünk volt ilyen kiegyensúlyozott módszerünk, s kimutatható, hogy ezt a körülmények között megszerkesztett rendszert fokról fokra megsértették. Ezt a folyamatot kívánom bemutatni a továbbiakban, előbb a kiegyensúlyozott módszereket, majd az egyensúlyt megbontó eljárásokat.

Két dolgot kell előrebocsátanom. 1. Az olvasástanítás alapproblémája a rész-egész kérdése: egyszerre kell tanítani értelmes szavakat és a szavak értelem nélküli részeit, a hangokat (s a nekik megfelelő betűket). Az egész folyamat az analízis-szintézis alapvető gondolkodási műveletére épül. 2. Háromféle olvasástanítási módszer létezik: a) a szintetikus, b) az analitikus és c) a kombinált. Ez olvasható Meixner Ildikónak Az olvasástanítás pszichológiai alapjai c. 1967-ben megjelent könyvében, s a történeti kutatások ismeretében csakis ez a felosztás fogadható el.¹⁶ Nem fogadható el az a kategori-

¹² Frank Vellutino: Az olvasás egy sajátos zavara, a diszlexia. Tudomány, 1987. május. — Dyslexia. Perceptual Deficiency or Perceptual Inefficiency. in: Orthography, Reading, and Dyslexia. Szerk.: J. F. Kavanagh és R. L. Venezky. Baltimore, University Park Press 1980. 251 — 70.

¹³ Magyar Fonetikai Füzetek 19. 18 — 28, 82 — 92.

¹⁴ Gósy Mária: Szófelismerés az akusztikai szerkezet és a magyar nyelv hangépítési szabályainak függvényében. MNY. 1984. 463 — 76.

¹⁵ Jeanne S. Chall: Stages of Reading Development. New York stb. McGraw-Hill, 1983. Előzménye: The Great Debate: Ten Years Later, With a Modest Proposal for Reading Stages, in: Theory and Practice of Early Reading, Volume I. Szerk. L. B. Resnick és P. A. Weaver. Hillsdale: Lawrence Erlbaum, 1979. 29 — 55.

¹⁶ Meixner Ildikó — Justné Kéry Hedvig: Az olvasástanítás pszichológiai alapjai. Bp., Akadémiai, 1967. (Ez a könyv megérdemelne egy második kiadást, hozzáférhetetlen. Azok nem olvassák, akiknek legnagyobb szükségük volna rá: a tanítók.)

zálás, mely csak szintetikus és analitikus módszereket különböztet meg, az előbbit értelmetlennek, s az utóbbit értelmesnek tartja. Ezt az álláspontot képviseli a hazai szakirodalomban Ligeti Róbert és Zsolnai József.¹⁷ Ezzel — mintegy saját megoldásukat támogatva — nem említik a kombinációt. Pedig minden jel arra mutat — külföldön és belföldön egyaránt —, hogy a kombináció az ideális megoldás, de csak az a kombináció, mely a kezdetektől hézagmentesen és fokozatosan van kiépítve.

Hogyan alakultak hazánkban és külföldön a különféle olvasástanítási módszerek? A fordulópontokat jelentő hazai dátumok 1869., 1950. és 1969.

1. Egészen a 19. századig egy szintetikus, azaz a silabizáló vagy ábécé-módszerrel tanítottak olvasni mindenütt az egész világon. Először a betűk nevét tanították meg az ábécé rendjében, majd egyre nehezedő struktúrájú szótagoszlopokat olvastattak. A legkönnyebb közülük a magánhangzó-mássalhangzó szerkezetű volt: *ab, eb, ib* stb. A silabizáló módszer nem csupán a szótagok olvasását jelentette, hanem azt a gyakorlási módot, mely szerint először mindig a betű nevével olvasták ki a szótagot: *a-bé*, s utána egyben, a hangzás szerint: *ab*. Ezért a betűztető módszer elnevezést is használták. A szótagoszlopok begyakorlása után következett a szavak és a — rendszerint vallásos — szövegek olvasása. Ez a módszer az írást később tanította. Előnye a részletek aprólékos, nagyon pontos megfigyeltetése volt, hátránya pedig a hosszan tartó, értelmetlen egységeken történő munka.

Többen és több irányban próbálták megváltoztatni ezt a módszert, hiába. Az újításra törekvők között megemlíthetjük Comenius, Szőnyi Nagy István, Ignaz Felbiger, Révai Miklós és Simon Antal nevét.¹⁸ Tudomásunk van arról, hogy elmaradott tanyai-falusi tanítók még a múlt század végén is silabizáltattak.

2. A 18. és a 19. század fordulóján izgalmas kezdeményezések történtek külföldön. 1776-ban a porosz Rochow Kinderfreund (Gyermekbarát) címen megírta az első olvasókönyvet. A 19. sz. első felében fokozatosan kialakult az ábécés- és olvasókönyv műfaja.

A hangoztatás elfogadtatása a német H. Stephani (1802.) nevéhez fűződik. Ő vitte bele a köztudatba azt az elvet, hogy először a hangot kell megtanítani, s nem a betű nevét. Kortársa, J. B. Graser az olvasás és az írás összekapcsolásának, párhuzamos tanításának kidolgozója volt. Mindkettőjük eredménye időtállóan bizonyult.

¹⁷ Ligeti Róbert: Az olvasás tanítása szintetikus és globális programokkal. A Tanító 1974. 2. sz. 6—8.; Zsolnai József—Zsolnai Józsefné: Az olvasástanítási módszerek összehasonlító elemzése. A Tanító 1978. 6—7. sz.

¹⁸ Comenius az 1658-ban megírt Orbis pictusban állathangokkal szemléltette a betűk hangjait, s képeket is közölt. Ez az ún. élő ábécé. Tiocinium c. 1651—1653-ban írt művében pedig az írás párhuzamos tanítását ajánlotta. Szőnyi Nagy István 1965-ben kiadott Magyar Oskola c. művében a hangoztatást hirdeti. Maria Terézia nagy iskolaszervezője, Ignaz Felbiger 1776-ban megjelent Methodenbuch c. művében már nem az ábécé sorrendjében, hanem nehézségi fokozatok szerint tanítja a betűket, az *i*-t helyezi az első helyre. Nem silabizáltat, hanem hangjaik szerint mondatja ki a szótagokat. Az írást párhuzamosan veszi. Az ő nyomán írta meg Révai Miklós ábécéskönyvét: ABC könyvetske a nemzeti iskoláknak hasznokra címen 1777-ben. Révai ábécéje 1852-ig volt használatban. Ezekben az ábécékben is szótagoszlopok vannak. Nem tudjuk, hogy a gyakorlatban miként használták őket, silabizálva-e vagy hangoztatva. Simon Antal 1808-ban megjelent Igaz mesterében is a párhuzamos írás-olvasás tanítását hirdeti.

A módszer szempontjából lényegesek azok a törekvések, melyek az értelmetlen silabizálás felszámolására irányultak. Megszületik az egészből való kiindulás gondolata, vagyis a globális módszer. A szavak azonnali olvastatásának ötlete talán Rousseau-tól származik. A globális módszer első propagálója a német Gedike. 1796-ban saját tehetséges gyermekei számára írt egy ábécés-könyvet, melyben eltekintett a hangok és a betűk elsődleges megtanításától, mondván: az értelmes gyermek úgyis rájön magától a szisztémára. Mégsem ő, hanem a francia J. Jacotot volt az, aki a köztudatba bevitte az egészből való kiindulás elvét. Összefüggő szövegen, egy eposzon tanította 1818-ban Löwenben megnyílt iskolájában az olvasást. Német pedagógusok tették módszeresebbé eljárását, először kis mondatkákból indultak ki (ilyen volt nálunk Márki Józsefnek 1870-ben kiadott ábécéje¹⁹). 1843-ban a lipcsei K. Vogel felfalta a szavakból való kiindulást. 98 ún. normálszót választott ki, mindegyikhez képet csatolt, írott és nyomtatott betűs felirattal. A kép a szó elolvasását könnyítette meg. A gyermek a szót mint egészet olvasta és írta, egyszerre több betűvel találkozva. Ezt a módszert a felfalálókról Jacotot–Vogel-módszernek vagy normálszavas módszernek nevezték. Ez a módszer már hajlik a kombináció felé, mert az adott szó betűiből újabb szavakat állítat össze a gyerekekkel. Hazai megvalósítása Farkas Dezsőnek 1862-ben közzétett Szemléleti ábécéje. A módszer ilyen formájában a múlt században nem maradt fenn.

Kétféleképpen változtattak rajta, azaz tették módszeresebbé, fokozatosabbá. Az egyik a herbartianusok által alkalmazott normálszavas módszer, melynek mintája W. Rein, A. Pickel és E. Scheller *Das erste Schuljahr* (Az első iskolaév) Eisenach, 1878. c. műve. Itt úgy oldották meg az egyszerre több betű tanításának a nehézségét, hogy egy féléves előkészítő szakaszt iktattak be. Ez a módszer még ma is él különféle változatokban mindkét Németországban. A másik változtatás is német földön született meg: ez is szóból indul ki, de az új szó mindig csak egyetlen egy ismeretlen betűt tartalmaz, az újonnan tanítandót. Erre a megoldásra rájött Gönczy Pál a saját gyakorlata alapján, s később német forrásokat is felhasználva, 1862-ben megírta első ábécés-könyvét. Ez tulajdonképpen az 1868-as népoktatási törvényt követő 1869-es tanterv szellemében átdolgozva lett híres; széles körben használták, és a Monarchia minden nyelvére lefordították.²⁰ Gönczy módszere hangoztató, analitikus-szintetikus, fokozatos és hézagmentes jó kombináció. Előbb az írott betűformát tanította, utána a nyomtatottat, ezért a kortársak írvaolvasztó módszernek nevezték.

Az angolszász nyelvterületen a Gedike–Jacotot-vonalat követték a 19. sz. végétől kezdve, legalábbis az USA-ban publikált olvasástörténetek

¹⁹ Márki József: *Népiskolák könyve. Első rész. Elemi író- s olvasó-könyv.* Pest, 1870.

²⁰ Gönczy Pál: *ABC. Vezérfonal az írva olvasás tanítására. Írni és olvasni tanuló gyermekek számára.* Pest, 1862.; *Magyar ABC és elemi olvasókönyv a népiskola első osztálya számára.* Buda, 1869; *Vezérkönyv az abc tanításához.* Buda, 1869. Kb. 40. Gönczyéhez hasonló írvaolvasztó ábécé jelent meg a 19. sz. végén. A többkönyvűség nem azt jelentette, hogy volt egy állami tankönyv és a felekezeti tankönyvek. Többféle állami tankönyv és többféle felekezeti tankönyv volt egyszerre forgalomban. Vannak, akik feltételezik, hogy egyetlen állami könyv volt és a felekezetiék, vö. Csontos Magda cikke a Népszabadság 1988. május 18-i számában.

erre a két névre hivatkoznak.²¹ Az USA iskoláiba 1896-ban vonult be a szó-módszer — közvetlenül leváltva a szintetikus módszerű silabizálást, ezért ott jogosan beszélnek szintetikus és analitikus módszerről, mert a kombinációt akkor még ott nem ismerték. A szó-módszer az 1920-as évekre vált egyeduralkodóvá. Az egész-szó-módszer (whole word method) vagy look-and-say (nézd és mondd) módszer terminusokat használták és használják.

A 19. sz. végétől tehát az olvasástanítási módszerek szempontjából kettéoszlott a világ. Az USA-ban, Dél-Amerikában és sok más országban virágkorukat élték a globális módszerek. A 20. sz. első felében nálunk is voltak globális kísérletek, de ezek soha sem terjedtek el. Ilyen volt Domokos Lászlóné kísérlete a Nagy László-féle Új iskolában, Nemesné Müller Márta eljárása a Családi Iskola nevű magániskolában, valamint Újváry Lajos kibontó módszerűnek nevezett kísérlete 1947-ben.²² Nálunk jól működött a gyakorlatban a hangoztató, analitikus-szintetikus módszer, majd pedig szemléletesség és játékos-cselekedtetővé fejlesztett változata, a fonomimika. A továbbiakban ezt a két irányzatot ismertetem.

3. Gönczy Pál és kortársai az olvasás fogalmát ma is korszerű módon határozták meg. „Olvasni annyit tesz, mint a leírtakat megérteni” — írja Erdődi János A nyelvoktatás módszertana c. 1880-ban megjelent művében. A megértes az egyik alapelv, a másik: az olvasástanítás az egész anyanyelv oktatás része. Ez azt jelenti, hogy az olvasástanítás minden mozzanata kapcsolatban van az anyanyelvi oktatás minden egyéb részterületével, vagyis a beszéd- és értelemgyakorlatokkal, az írással (szépírással, helyesírással és fogalmazással), valamint az anyanyelvtannal. Az egész rendszerben kiemelt fontossága volt a beszéd- és értelemgyakorlatoknak, melyet az osztott iskolában az első két évben heti 3-3 órában tanítottak. Ez a pestalozziánus eredetű tárgy kapcsolatot teremtett a szülőház és az iskola között, szókincsert tanított, mégpedig fogalmi körök szerint, javította a kiejtési hibákat, meséket, dalokat, népi játékokat ismertetett meg a gyerekekkel, társadalmi szokásokat, illetve közvetített, beszélgetési szokásokat alakított ki stb., stb.

Az olvasástanítás szerves részét képezték a hathetes előkészítő szakasz idején végzett előgyakorlatok.²³ Beszélgettek a gyerekekkel, a beszédet mondatokra, szavakra, hangokra bontották. Ez volt az analitikus menet, mely elsősorban az írást készítette elő. Majd az elemeket összefűzték, a hangokat szavakká, a szavakat mondatokká, a mondatokat szöveggé szervezték. Ez volt a szintetikus menet, mely inkább az olvasást támogatta. Ezen műveletekkel párhuzamosan megtanítottak olyan alapvető nyelvtani terminusokat, mint hang, betű, magánhangzó, mássalhangzó, szó, mondat. Az írás technikai előkészítése rajzolásból és betűelemek vázolásából állt.

Az előkészítő szakasz után következett a tulajdonképpeni olvasástanítás, előbb a kisbetűket, majd a nagybetűket tanították, egyenként, minden

²¹ M. Mathews: Teaching to Read, Historically Considered. The University of Chicago Press, 1966.

²² Újváry Lajos: Az olvasás és az írás tanítása kibontó módszerrel. Bp., 1947. Ugyanebben az évben jelent meg Marci Betűországban c. tankönyve. Elméleti háttérként ő is a belga Ovid Decrolyra hivatkozik, mint később Ligeti Róbert.

²³ Gyertyánffy István: Előgyakorlatok a magyar írva-olvasás tanításához. Pest. 1871. Nagy László: Vezérkönyv a beszéd- és értelemgyakorlatok tanításában. Pest, 1869.

betűre külön foglalkozást szánva. Minden foglalkozás két részre oszlott: hangtanításra és betűtanításra. Mindig az írott formát tanították előbb, leírták a betűt, kapcsolták a már ismert betűkhöz, elolvasták az írott szót, s csak utána vették a nyomtatott formát. Innen a módszer írva olvastató elnevezése. Csak az írás előre vételében különbözik az 1950 után bevezetett hangoztató-elemző-összetevő módszertől. Mivel az *i*-t tartották a legkönnyebben írható betűnek, ezt tanították először, s az *i* alakjából vezették le a többi betűformát.

A hang- és betűtanítás menete a következő volt. Beszélgetéssel, mesével kezdtek; a gyerekek figyelmét fokozatosan egy kiszemelt szóra terelték, mely az új hangot tartalmazta. Kiemelték a szóból az új hangot — a többi ismert volt —, hangoztatták, bemutatták írott, majd nyomtatott képét, a betűt. Ezután az új és a már tanult betűkből értelmes szavakat, később történetkéket formáltak. Tehát az értelmes egészről indultak ki, s visszatértek az értelmes egészhez, ezt jelentette az analitikus-szintetikus menet. Ezekbe az ábécékbe tudatosan nem tettek képeket, hogy a képek ne segítsenek a tartalom kitalálásában. Az ábécék szóanyagát a szóstruktúra szempontjából is gondosan megtervezték. Előbb egyszótagos szavakat adtak, majd fokozatosan növelték a szótagszámot. A szótagolásra mindig ügyeltek: az ábécéskönyveknek első, a kisbetűket tárgyaló részében szótagokra törve közölték a szavakat. Egyetlen ponton tettek engedményt: lassan visszaengedték a képeket, egyelőre csak a kiinduló szóképet illusztráló tárgyképet nyomtatták bele a könyvbe, pl. a *h* betűnél a halat, az *o* betűnél az ollót stb. A századforduló táján előre vették a nyomtatott forma tanítását, a módszer olvastatva író lett, de a lényeg nem változott.

Az olvasmányanyag az 1870-es és 1880-as évek során teljesen átalakult. Ekkor születtek meg az ún. nemzeti olvasókönyvek, a magyar népmesék, népdalok, gyermekjátékok, mondák, történelmi olvasmányok alkalmazásával.²⁴

Az olvasástanításnak voltaképpen két nagy problémája van: az egyik a hang—betű megfeleltetés alapos begyakorlása, a másik az összeolvasás tanítása, vagyis a kapcsolás. Mindkettő ki volt munkálva a Gönczy-féle módszerben, de csupán a logikára támaszkodva, szárazon. A tanítás valóban nem volt eléggé eredményes. Ezen a gondon a jelképes módszerek segítettek, különösképpen a fonomimika.

4. A jelképes módszerek egyik sajátossága, hogy a hangot hangutánzás segítségével igyekeztek felfogatni a gyermekkel. Ebben semmi új nincs, hiszen egyes tanítók mindig éltek ezzel a lehetőséggel. Az az újdonság, hogy a hanghasonlatoknak egész rendszerét dolgozták ki, szellemes, ötletes, találékonny módon. A betű alakját is valamilyen konkrét tárgyhöz hasonlították. A tökéletes kombináció a következő volt: meséltek egy történetet, beleszótták a tanítandó hangot, pl. a kutyáról mesélve hallatták az *u* hangot mint a kutya ugatásának a hangját; az *u* betű alakját pedig egy kutya nyitott, felfelé tartott szájának a vonalához hasonlították. A tárgykép (a kutya feje), a szókép (ugat), a hang, a betű alakja: mind megvolt egy helyen, szoros

²⁴ A. Jászó Anna: A népiskolai olvasókönyvek a XIX. sz. végén. Pedagógiai Szemle 1985. 7—8. sz. 713—26.

kapcsolatban egymással. Ezek az eszközök a hang és a betű azonosítását segítették, a kapcsolást csak a fonomimika oldotta meg.

A fonomimika feltalálója Tomcsányiné Czukrász Róza. 1899-ben írt egy könyvet a fonomimikai módszerről „Phonomimikai előgyakorlatok az olvasás és írás tanításához” címen. 1903-ban publikálta „A magyar gyermek első könyve” c. ábécéjét, 1934-ben közzétett egy összefoglaló művet „A fonomimikai módszer Magyarországon” címmel. A fonomimikát 1903-ban kitiltották a fővárosból, vidéki tanítónők vitték sikerre, míg végül az 1925-ös tanterv hivatalossá tette. Az 1925 és 1950 közötti ábécék többségükben fonomimikai módszerűek, szép kiállításúak, színesek. A legfontosabb közülük a Quint József—Drozdy Gyula-féle, a Voinovich Géza—Móra Ferenc-féle és a még 1910-ben készült Nagy László—Úrhegyi Alajos-féle.

A fonomimika is hangutánzással tanította a hangot, s kézjelet kapcsolt hozzá. A kézjeleket az összeolvasás során is alkalmazza, segítségükkel megkönnyítve a kapcsolást. A kézjelek alkalmazásának pszichológiai alapja az együttmozgás — mint azt a pszichológus Nagy László kifejtette²⁵ —, az elvont hangot konkrét mozdulathoz kapcsolja, s ezáltal cselekvést és játékosságot visz az oktatásba.

Az összeolvasást az nehezíti meg, hogy a tanító elszigetelve tanítja a hangokat, egy-egy képzési mozzanatot lekerekítve. A beszédben vagy olvasáskor nincsenek lekerekített képzési mozzanatok, egy hang képzésének utolsó fázisa egybeolvad a következő hang képzésének első fázisával. Nem volna szabad leállni, a problémát magunk idézzük elő az elszigetelt (de szükséges) hangtanítással. A kézmozdulat alkalmazásának lendítő szerepe van: a gyerek ugyanis — a kézmozdulatot látva és csinálva — beszédszerveit már a következő hangra készíti fel, nem áll meg, összeolvas. Czukrász Róza fonomimikai előgyakorlatai egy tisztán szintetikus szakaszt képeznek az egyébként analitikus-szintetikus menetű ábécé előtt, de be is építette a kézjeleket az ábécébe.

5. 1950 fordulat az oktatásban. Ekkor szüntették meg a sokféle tanönyvet, mindent egységesítettek. A fonomimikát mint a gyermek primitív ösztöneire építő módszert megszüntették, kidobva egy fél évszázad sok-sok szellemes gyermekközpontú ötletét. Megszüntették az Újváry-féle kibontó módszerű kísérletet is, mivel a „burzsoá pedagógia” játékosságot kedvelő szelleme érződött rajta, márpedig „a szocialista társadalomban ez a módszer nem felelhet meg, nálunk nem válhat mulattató játékká, szórakozássá a tanulás” — írja az 1951-es név nélkül megjelent Módszertani kézikönyv.²⁶ Magam részéről ellenzem a globális módszert, de méltatlannak tartom, hogy megszüntetése egyetlen kritika, elemző értékelés nélkül történt. Tulajdonképpen megszűnt ekkor a kritikai irodalom is, a külföldi szakirodalom követése is, a tantárgytörténet is. A módszertani folyóiratban többnyire direktívák, tananyagbeosztások, ajánlások stb. olvashatók.

Az olvasástanítással szerezésre más volt a helyzet, mint pl. a gyapottal. A követendő szovjet hangoztató-elemző-összetevő módszert V. P. Vahterov és V. A. Fljorov pedagógusok dolgozták ki, mégpedig Usinszkij

²⁵ Nagy László—Újhegyi Alajos: Vezérkönyv az Új ábécé használatához. Bp., 1910.

²⁶ Módszertani kézikönyv az általános iskola I. osztályának olvasás-írás tanításához. Bp., 1951. 10.

hagyományait folytatva. Usinszkij ugyanolyan nagy jelentőségű az orosz pedagógiában, mint nálunk Gönczy Pál, körülbelül kortársak voltak. Ugyanott tanulta a mesterséget, ahol a mi tanférfiaink, azaz Svájcban és Németországban. Az eredmény így nagyon hasonló lett. Az 1950 után bevezetett hangoztató-elemző-összetevő módszer az ikertestvére Gönczy Pálnak 1862-ben kidolgozott hangoztató, analitikus-szintetikus módszerének. A szovjet ábécék követésének és a hagyományok megtartásának a mértékét nem lehet a szakirodalomból kideríteni, de végül is nem jártunk rosszul.

Az új ábécét Gergely Károlyné dolgozta ki 1954-ben, az olvasókönyvet pedig Makoldi Mihályné 1955-ben. Kettejük könyvét 1956-ban egyesítették, majd ezt az egyesített ábécé és olvasókönyvet egy munkaközösség 1963-ban átdolgozta. Az így kialakított módszer a jól bevált kombináció volt. Szerves részét képezték az előgyakorlatok, melyeket nagyon gondosan dolgoztak ki, de tartamukat három hétre csökkentették. A hangot és a betűt mindig a szóból választották le, és oda helyezték vissza. A hang- és betűtanítást segítő szóképek azonban — a megelőző Gergelyné-féle ábécé szigorú módszerességét megtörve — már ismeretlen betűket is tartalmaztak. A szövegeket jórészt szótagolva közölték, sokkal tovább, mint a megelőző ábécék. Csak az utolsó negyedévre való olvasmányokban nem jelölik a szótaghatárt. Ezzel kétségtelenül megmerevítették a régebbi rugalmas gyakorlatot, hozzájárulva a mai — egyébként végzetesen helytelen — szótagolásellenességhez.

A tanítás menetéről Bihari János és Hegedüs Ferencné kitűnő tanítóképzős módszertani jegyzetének óravázlata alapján kapunk képet (Az anyanyelvi tárgyak tanításának módszertana. Bp., 1965.). A tanítás célja kettős: a hang tiszta ejtése és felismerése; a kisbetű biztos felismerése és könnyed összeolvasása a már tanult betűkkel. Ennek megfelelően a tanítási óra két nagy egységre oszlik: hangtanításra és betűtanításra. (A teljes vázlatot mellékletként közlöm.)

6. Három tényező határozta meg az olvasástanítás további sorsát.

1. Az óraszámcsökkentés és a beszélgetés eltörlése, 2. az 1969-es fővárosi kísérlet, 3. a hetvenes évek elején lezajló globális kísérlet.

Az olvasástanítás alapját képező beszélgetés óraszámát fokozatosan csökkentették, végül 1963-ban megszüntették, létrehozván helyette a környezetismeretet. Ezzel nemcsak az anyanyelvi tárgyak egymásra épülő csoportja sérült meg, hanem a kialakítandó részkészségek egész sora, első sorban a beszédértés.

Egyébként az 1950-es tanterv órakerete ideális volt: a magyar nyelv és irodalom az első négy osztályban heti 11, 12, 14 és 12 órát kapott. Ebből 3, 3, 3 és 2 órát kapott a beszélgetés, plusz elsőben heti 8 órát az írás-olvasás. 1956-ban a heti óraszám 11, 12, 12, 12 volt, s 1963-ban: 10, 10, 11, 11, beszélgetés nélkül.

Az MM és a Fővárosi Tanács kezdeményezésére 1969. január 1-jén indult meg a fővárosi alsó tagozati kísérlet, melynek olvasástanítási részét Makoldi Mihályné szervezte meg. (A kísérlet összegezése a Hunyady Zoltán által szerkesztett „A fővárosi alsó tagozati kísérlet tapasztalatai” c. 1973-ban közzétett kiadványban olvasható.) A kísérleti olvasástanítási módszer elnevezése: *funkcionális olvasás- és írástanítási eljárás*. Mivel a kísérlet lényegét az képezte, hogy miképpen lehet a tanulók munkájának eredményességét az adott órakereteken belül és az adott tanterv alapján fokozni, a vál-

tozást a tempó fokozása jelentette. Hosszadalmasnak és körülményeskedőnek tartották ugyanis a hangoztató-elemző-összetevő módszert, éppen ezért megváltoztatták, mégpedig a következő pontokon: 1. Az előgyakorlatok időtartamát radikálisan csökkentették. Kétórás (!) előkészítés után azonnal a betűtanításhoz fogtak. 2. A betűtanítás csoportos lett, azaz többnyire két-három betűt tanítottak egyszerre. 3. Rögtön vették a betűt, olvastatták, írástak, tehát nem különítették el a hangtanítást és az azt követő betűtanítást. 4. Nem követelték meg a szótagoló olvasást, de még nem törölték el. 5. A betűket másolással írástak, nem magyarázták el felépítésüket. Ez a döntés különben logikusan következett a betűelemeket is gyakoroltató előgyakorlatok eltörléséből. Nagyon lényeges, a továbbiakban erősen ható újításuk még a feladatlapok alkalmazása. Kezdetét vette ugyanis a feladatlapos korszak: a hetvenes évek elején az OPI-ban feladatlapokat dolgoztak ki a használatban levő olvasókönyvekhez.

A hetvenes évek elején Ligeti Róbert és Kuti Gusztávné egy globális módszerű ábécét dolgozott ki a kisegítő iskolák számára.

Ezek a kísérletek bizonyos szempontból érthetők. A lemeztelenített, szikár hangoztató-elemző-összetevő módszer előidézte a múlt század végi nehézségeket: nehéz volt a gyerekeknek a kezdeti analízis, nehéz a hang-betű megfelelések emlékeztetbe vésése, nehéz az összeolvasás. Ráadásul elvesztettük a beszélgetést és a hathetes előkészítést. Két megoldás lehetséges. Vagy visszaállítjuk az eredeti óraszámot és az aprólékosan kidolgozott játékos módszereket, vagy megkerüljük a problémát. A probléma megkerülésének a legkirívóbb esete a globális módszer, mely tudatosan nem tanítja az összeolvasást, mondván, hogy a szóképzés olvasás, a szóképek ismételtetése rejtetten rávezeti a gyereket az összeolvasásra.

1978-ban új tantervet kapott az ország. Az integrációt hirdető és sokat ígérő koncepcióval, és — ismét csökkentett óraszámmal. Most az első három osztályban heti 8-9 anyanyelvi óra van, negyedikben 7 (!). A mai óraszám kedvezőtlenebb, mint a száz évvel ezelőtti osztott iskolák átlaga, ahol az első négy osztályban heti 10-11 óra volt. Az óraszám csökkentése lényeges kérdés, létkérdés. Létkérdés ugyanis az előkészítés és a gyakorlás, a gondos, aprólékos munka.

Az új tanterv bevezette az alternatív tankönyvhasználatot. Jelenleg négy program van engedélyezve. Mindjárt 1978-ban lépett be a Romankovics-féle, 1980-ban a Ligeti-féle, 1985-ben a Zsolnai-féle és 1987-ben a Lovász-féle. A legelterjedtebb a Romankovics-féle program, majd a Lovász-féle, a Zsolnai-féle és a Ligeti-féle következik (a Tankönyvkiadó könyveladási statisztikái alapján).

A Romankovics-féle ábécé²⁷ módszerének hivatalos neve: *hangoztató-elemző-összetevő módszer, szóképes előprogrammal*. Az előkészítő szakaszban — a klasszikus előgyakorlatok helyett — 39 szót olvastat globálisan, tárgyképek segítségével. Egyúttal bontási és hangfelismerési gyakorlatokat végeztet. A későbbiekben a már globálisan ismert 39 szóból választják le a tanítandó új hangot és betűt. A program a betűtanítás idejét lerövidíti: egyszerre veszi az írott és a nyomtatott kisbetűt, valamint a nyomtatott nagybetűt. A bon-

²⁷ Romankovics András—Romankovicsné Tóth Júlia—Meixner Ildikó: Olvasni tanulok, Írni tanulok, Olvasókönyv 1., Feladatlapok olvasás-írás 1., Hogyan tanítsunk az ábécés olvasókönyvből? Bp., 1978.

tási gyakorlatok főleg az írás munkafüzetben vannak. A programra jellemző a különböző nehézségi szinteken kidolgozott feladatrendszer. A néma olvasás áll a fejlesztés középpontjában — mivel ezt tartják értelmesebbnek —, a megértést feladatokkal ellenőrzik. Nem mellőzik azonban a hangos olvasást sem. Egy óra felépítése vázlatosan a következő: I. Folyamatos gyakorlás: a szavak kezdőhangjának felismerése; szóképek olvasása. II. Betűismertetés: képolvasás; a kiinduló kép és a szó egyeztetése; a betű és a hang egyeztetése. Betűfelismertetés. Hangfelismertetés. Ezután következik az írott forma tanítása. (A teljes vázlatot mellékletként közlöm.)

Valóban ez a program áll a legközelebb a hangoztató-elemző-összetevő módszerhez. Ügyel a hangoztatásra, megfigyelteti a hangképzést; vannak benne kidolgozott bontási és összerakási gyakorlatok. A hangoztatás azonban nem kap benne olyan nagy szerepet, mint a klasszikus megoldásban. Az óravázlat a betűismertetés után kéri a hangfelismertetést, holott annak azonnal a képolvasás után volna a helye. A bontási gyakorlatok nagyrészt az írás munkafüzetben kaptak helyet, ezáltal ismét a vizualitás lett hangsúlyosabb. A globális előprogram miatt — melyet én feleslegesnek, sőt károsnak tartok — a tanítók ezt a programot is globálisnak hívják, holott ez alapvetően analizáló-szintetizáló.

A Ligeti-féle program²⁸ 87 szóképet tanít, s ezután kezdi meg a betűtanítást, mégpedig 16 betűcsoportban. Ezt hívják *globális program*-nak, holott ez sem tisztán globális, hanem valamiféle kombináció. A hang-betű tanítása, az ún. fonikus munka a szavak néma olvasásával — tehát a vizualitásra támaszkodva —, majd korongokkal való felbontással kezdődik. A megértést leggyakrabban feleletválasztásos kérdésekkel ellenőrzik. „Megfelelő számú szókép ismerete és a . . . fonikus munka eredményeként nincs szükség a betűkapcsolás tanítására. Ez a jelentős különbség a szóképes és a szintetikus módszerek között. Így lehetővé válik, hogy a betűtanítás ütemét . . . gyorsítsuk, és betűcsoportokat tanítsunk” — írják a szerzők útmutatójuk 8. oldalán.

A Zsolnai-féle program²⁹ két ábécét használ párhuzamosan, egy globális és egy szintetikus. A gyakorlati kivitelezés emlékeztet a Romankovics-féle program megoldására: egy globális előszakasz után megkezdődik a betűk tanítása. Betűismertetési modelljük egyszerű és erősen a vizualitásra támaszkodik: vesznek egy tárgyképet és egy szót, s a szóban megmutatják és megnevezik a szóban forgó betűt. A program gyorsolvasási gyakorlatokat és (a külföldön már idejétmúlt) szemmozgás-tréningeket alkalmaz. A kapcsolást csak azoknak tanítja, akiknek szükséges. Előbb némán olvastat, s csak utána hangosan.

A Lovász-program neve: *intenzív-kombinált módszer*.³⁰ Ez azonnal, minden előkészítés nélkül hang-betű kapcsolatokat tanít, mégpedig nagyon módszeresen, képekkel rögzítve. Az első gyors áttekintés után, lassabban,

²⁸ Ligeti Róbert — Kutiné Sahin-Tóth Katalin: A maci olvas 1., A maci mesél 1., Feladatlapok 1., A maci ír 1., Olvasás- és írástanulás az 1. osztályban. Globális program. Bp., 1980.

²⁹ A Zsolnai József-féle nyelvi-irodalmi-kommunikációs program globális tankönyve: Éva és Feri olvasni tanul, szintetikus tankönyve: Betűről betűre. A két ábécés-könyv egy kötetben jelent meg, melynek címe: Szó és betű. Bp., 1986. Írták: Csik Endre, Farkas Julianna, Kiss Éva, Zsolnai Józsefné.

³⁰ Lovász Gabriella — Balogh Beatrix — Barkó Endre: Betűvásár. Bp., 1987., Lovász Gabriella — Balogh Beatrix: Gyermekvilág. Bp., 1987.

párhuzamosan az írással, ismét végigtanítja a betűket. Gondosan gyakoroltatja a hang-betű kapcsolatot és az összeolvasást. A néma olvasásra helyezi a hangsúlyt. Megtanítja a legegyszerűbb nyelvtani terminusokat is. Sokkal nagyobb gondot fordít az olvasásra, mint az írásra — ez róla a vélemény, bár végső kiadásában az írás is szépen ki van dolgozva. A Lovász-féle program szintetikus, de van benne egy ráismerő olvasásnak nevezett találghatós globális-féle szakasz.

Egyik programot sem támogatja a beszélgetés tantárgy, egyikben sincs módszeres előkészítő szakasz, egyikben sincs hangtanítás-betűtanítás sorrend. A mellékelt óravázlatokból az olvasó lemérheti a különbségeket. A programok hatását a gyakorlatban igen nehéz felmérni, mert nagyon sok tanító — főleg az idősebb generáció — kombinál: a Hegedüs—Bihari-féle hangtanítás-betűtanítás modellt alkalmazzák a programokhoz.

Egyik program sem olvastat szótagolva, s ezt nagy bajnak tartom, mind a beszédfejlesztés (a szótag ritmikai egység), mind az olvasástanítás (a szótagolás segít a hosszabb szavak kiolvasásában), mind a helyesírás szempontjából. Különösen a helyesírás került emiatt katasztrofális helyzetbe, hiszen a szótagolás a helyesíráshoz igazodik, s nem a szóalak egységes kiejtéséhez. Magyarán szólva a másképp ejtjük — másképp írjuk eseteket szótagolással lehet tanítani. Szakemberek azt figyelték meg, hogy az óvodás korú gyerekek természetes szótagolási készsége az első tanév végére leépül, s igen nehéz újra kifejleszteni. Külföldön nem dobták ki a jól bevált szótagolást: az USA iskoláiban szótagoltatnak, és a finn ábécék szótagolva vannak szedve (a legújabb *Aapiskukko* c. tankönyvben).

Összegezés. Úgy vélem, hogy a didaktikusok számára aktuális feladat volna kielemezni az új tankönyveket — köztük az ábécéket — a tudományosság, a hézagmentesség és a fokozatosság szempontjából. Valóban egyrészt túl nagyok bennük a lépések,³¹ másrészt pedig nincsenek a dolgok a helyükön. Kármán Mór ezt írta mintegy száz éve: „A sok járt út útvesztőbe visz, a számtalan megkísérlett módszer eljárásunkat módszertelenné teszi. A tanítás és nevelés munkásának, nem tagadhatni, jelenleg ez az állapota. A nevelés szakközlönyei alig győzik az újra meg újra ajánlkozó kísérletek ismertetését és a pedagógia tankönyvei a folyton szaporodó bőséggel szemben alig tudnak határozottabb útbaigazítást, mint hogy minden eszköz jó, minden mód helyes a »maga helyén!«. A pontos tájékoztató elmélettől többet kell várnunk, ép szabatos kitűzését annak, melyik mindegyiküknek a maga helye, ahol minden más csak zavarná az eljárás biztosságát, kockáztatná az eredmény sikerét.”³² Most érkezett el az a pillanat, amikor nagyon világosan meg kellene határozniuk a szakembereknek a dolgok helyét. Sajnos, ezen feladat szükségességét még mindig nem látják, és sokan hangoztatják a „minden jó a maga helyén” elvet, teljes bizonytalanságban hagyva a tanítóságot.

Segít az alapelvek megtalálásában a pszicholingvisztika olvasáspszichológiai ága, az újabb külföldi és hazai beszédpercepciók kutatás. Ezek a szó-

³¹ Meixner Ildikó: Én is tudok olvasni. Olvasólapok dyslexiás gyermekek számára. Bp., 1978. Én is tudok olvasni. Feladatlapok dyslexiás gyermekek számára. Bp., 1978. Útmutató az olvasó- és feladatlapok használatához. Bp., 1978. Az Útmutató említi azt, hogy a dyslexiás gyerekek számára túl nagyok a lépések a normál programokban. Szerintem túl nagyok a lépések az átlag számára is.

³² Kármán Mór pedagógiai dolgozatai rendszeres összeállításban. Bp., 1909. I, 31–2.

kincsfejlesztés fontosságát és a részek megfigyelését hangsúlyozzák, továbbá azt, hogy a hosszú távú memóriában tárolt és mindig gyorsan előhívható sémákat kell kialakítani.³³

Alapvető a tudatosság kérdése. Nem véletlen az a tény, hogy a külföldi — elsősorban a diszlexiával foglalkozó — szakirodalom a tudatosságot hangsúlyozza *metacognitive skills* vagy *language awareness* címen. Vekerdy Iréne — aki beszédhallást fejlesztő programot dolgozott ki az óvodák számára — jól látja a tudatosság fontosságát: „Hazánkban a zenei hallást fejlesztjük is. De elhanyagoljuk a vele rokon minőségű hallásnak, a beszédhallásnak a fejlesztését. Pedig ezen áll vagy bukik nemcsak a beszédtanulás, hanem a tudatosság szintjén az olvasás-, helyesírás-tanulás.”³⁴ Ezen sorokat 1981-ben írta, de jól látták ezt a kérdést a 19. századi pedagógusok is, hiszen mindig az „öntudatos” munkát hangsúlyozták.

A nagyvilág tudományos életében a tudatosság hangsúlyozása bizonyos mértékig a globális módszer ellenhatásának tekinthető. A globális módszerek ugyanis meglehetősen az intuícóra építenek — az így olvasó gyerek lényegében találgat (*guess* — mondják a tengeren túl). A szakirodalom az elméleti háttérrel is intuitív filozófiákban — így a bergsoniban — látja.³⁵ Thomas Mann régen reagált erre: „Ó, igen, az erőszak szilárd talajt teremt lábaink alá, az erőszak absztrakcióellenes, és nekem sem ártott . . . magam elé vetítenem, hogy a régi-új miképpen fogja módszeresen megváltoztatni az életnek egyik-másik területét. A pedagógus például tudja, hogy az elemi oktatás már a jelenben is arra tart, hogy eltérjen a betűk primer megtanulásától, külön-külön hangoztatásától, és a szóolvasás, szótanulás módszeréhez folyamodjék, az írást pedig a tárgyak konkrét szemléletéhez kösse. Ez, ha jól megnézzük, máris azt jelenti, hogy eltérünk az absztrakt, univerzális, nyelvtől független betűírástól, s bizonyos tekintetben visszatérünk az ősi szóíráshoz” — írja a Doktor Faustusban.³⁶ Irracionális, mechanikus, unalmas, erőszakos — ez a véleményem a globális módszerről. Hívei persze az ellenkező állásponton vannak: játékos, értelmes és kedves. Mindenesetre a módszertant megöli. Gondoljuk meg: intuitív elemeket nem tudunk tanítani, racionálisakat igen. Azt elismerem, hogy az olvasástanulásban mindig van intuitív elem; de a gyerekeknek csak racionálisan tudok segíteni. Azon nincs mit tanítani, hogy a gyerekek nézze meg a tárgyképet és a szóképet, és emlékezzen rá, ahogy tud.

A nyelv szempontjából az olvasástanítási módszert az írásrendszer határozza meg. Hangjelölő, betűírást alkalmazó írásrendszer olvasása a hang-betű megfelelésével — s csakis ezzel — történhet. A szóképes írásrendszer — mint a kínai — természetesen szóképeket tanít, több ezret. Ezt már Bloomfield is világosan kifejtette. Beleszól az olvasástanítási módszerbe az adott nyelv

³³ A sémaelmélet újabban elterjedt és elfogadásra talált a kognitív pszichológiában, s így az olvasáskutatásokban is. A külföldön publikált ismeretek még nem jutottak el a hazai közönséghez. Vö. pl. a Handbook of reading research megfelelő fejezetével (szerk.: P. D. Pearson, New York, London: Longman, 1984).

³⁴ Vekerdy Iréne: Tudatos beszédhallás-fejlesztéssel az anyanyelvi műveltség emeléséért. Művelődésünk Csongrád megyében. Szeged, 1981. 11.

³⁵ John Downing: Comparative Reading: Cross-National Studies of Behavior and Processes in Reading and Writing. New York: Mac Millan, 1975. A 273. és a 274. oldalon szól a globális módszerről az Argentína olvasástanításáról szóló fejezet, s ez utal Bergson Matiere és Memoire c. művére, valamint O. Decroly munkásságára.

³⁶ Thomas Mann: Doktor Faustus. Bp., 1967. 461.

agglutináló vagy izoláló jellege is. Tanulságos ebből a szempontból a finn Kyöstiö fejtegetése.³⁷ Azt írja, hogy finnben már azért sem működik a globális módszer, mert a finn nyelv agglutináló jellege miatt igen hosszú és bonyolult szerkezetű szavakat alkot, melyeket nehéz a kezdőnek áttekinteni. Az angol végül is csaknem izoláló jellegű, egyszótagos, rövid szavakat produkáló nyelv, talán alkalmasabb a globális módszerre (a vizsgálatok azóta kimutatták, hogy nem, egyszerűen hangjelölő írásrendszerénél fogva).³⁸

A rész készségek és készségek kialakításának van egy meghatározott rendje: s itt a szakembernek az olvasástanítás történetének ismerete segít. Arra kell ügyelni, hogy egyik részkészség se sérüljön meg, ahogy megsérült a beszédértés részkészsége az elmúlt évtizedekben. Magában az ábécékben pedig arra kell ügyelni, hogy valóban olvasásra szoktassa-tanítsa a gyerekeket, s ne adjon túl sok formális, olvasás nélkül is megoldható feladatot.³⁹

Az elmondottak figyelembevételével kialakítható egy ideális modell — hogy ne használjuk a sokakat irritáló „legjobb módszer” terminust —, amelyre azután számos variációt lehet kidolgozni. Szükség van alternatív könyvekre, de kiegyensúlyozottakra. Ez az elmúlt évtizedek nagy tanulsága.

Melléklet

Közlök néhány óravázlatot, illetőleg betűismertetési modellt. Ezek jól illusztrálják az elmondottakat.

Gönczy Pál: Vezérkönyv az abc tanításához. Buda, 1869.

Az 'r' hang és az r betű tanítása

Az i és a 'r' tanítását apró lépésekre lebontva tárgyalja, majd a 'r' után összefoglalja a lépéseket. Ezek a következők:

„1. Kerestem egy szót, amelyben a tanítás alá fogott hang megvan. S éppen a tanítás (ismertetés) alá fogott hangot hallás után felkerestettem. Így történt ez az *ír* szóban az *i* és 'r' hangokkal. 2. A felvett hang képét (a betűt) a tanítóval a táblára írtam, s így ismerttettem azt meg a gyerekekkel. 3. A felvett betűt hangoztattam a gyermekkel. A tanítónak a hang kimondására nézve még a száj (a beszélő szervek) tartását is megmutattam. 4. A 'r' betű íratásánál kimagyaráztam, mimódon származik az *i*-ből, mint a többi betűk alapvonásából. Kövesse ezt a tanító is, a tanítás alá fogott minden új betű tanításánál. 5. A felvett betűt írtam a levegőben. 6. Ugyanazt írtam vezényszóra, egyes gyerekekkel a táblán. Azután mindnyájával írtam a palatáblán. 7. Próbáltattam a vezényeltetést egyes gyerekekkel is, azután az egész osztállyal is. 8. Mihelyt tudták a felvett betűt írni, megmutattam annak írásbeli alakját a mozgatható betűn is; megmutattam azt azután a fali olvasótáblán, végre az ÁBC-ben, hangoztatván azt min-

³⁷ O. K. Kyöstiö tanulmánya a finn olvasástanítás helyzetéről a következő, alapvető fontosságú — és nálunk ismeretlen — kötetben található: John Downing: *Comparative Reading*. New York: Mac Millan, 1975. 308–18.

³⁸ Az 1960-as években nagy vizsgálatok voltak az USA-ban, melyek során kimutatták azt, hogy a hang-betű megfelelések tanításával még a megértésben is jobb az eredmény, mint a szóképes módszerrel. Az egyik alapvető mű e vonatkozásban: Jeanne Chall: *Learning to Read: The Great Debate*. New York: McGraw-Hill, 1967.

³⁹ A fenti könyvben ír Chall arról, hogy nagyon elterjedt a feladatlapok használata, melyeken a gyerekek összekötnek, aláhúznak, színeznek — mindent csinálnak, csak nem olvasnak. Tudniillik egy efféle feladatot meg lehet oldani találmányra is.

denkor. 9. A felvett írásbeli (új) betűt összekötöttem (összeírtam) a már előtte ismertetett betűvel. Előbb írtam ezt is a tanítóval, azután a gyermekkel, azután olvastattam. Kirakattam a mozgatható betűkből s olvastattam. Felkerestettem a fali olvasótáblán és az ABC-ben, s mind a kettőn olvastattam. 10. Erre következőleg megismertettem a felvett betű nyomtatásbeli alakját és olvastattam. 11. Az újonnan és régebben ismertetett betűket szóvá foglaltam együvé, s a hangoztató módszer segítségével olvastattam. 12. Az elolvasott szót értelmeztettem (megkérdeztem a tanító által: mit ért a szó alatt a gyermek?) Ha oly sok betűt ismernek a gyermekek, hogy az egyes szókból mondatokat lehet alkotni, akkor a mondatokat is kell értelmeztetni. Ha pedig a mondatokból elbeszéléseket lehet összeállítani és olvasatni, akkor ezeknek tartalmát is el kell mondani” (i. m. 35–6). Gönczy azután a többi betű tanításakor ezekre a lépésekre hivatkozik.

Quint József—Drozdy Gyula: A magyar gyermek ábécés és olvasókönyveinek tananyagbeosztása tanítási vázlatokkal. Budapest, 1926.

A *t* hang és a nyomtatott kis *t* betű ismertetése

I. A h a n g, Előkészítés. *a)* K a p c s o l ó d ó i s m é t l é s

1. K é z j e l r ől v a l ó o l v a s á s. Az *i, í, u, ú, ü, ő* kézjelét mutatom. A gyermekek utánozzák, a kézjellel kapcsolatban a hangokat is mondják. Később néhány összekapcsolást és szétbontást is végzek.

2. K ö n y v b ől, v a g y f a l i t á b l á r ól olvastatok. Az *ü, ő* betű begyakorlására szolgáló anyagot olvassák, kézjellel mutatják. *b)* C é l k i t ű z é s. Miest egy új hangot fogunk tanulni! T á r g y a l á s. *a)* A k é p m e g b e s z é l é s e. A gyermekek elmondják gondolataikat, amelyeket a betű fejképe bennük keltett. A hallott dolgokat rendezem, bővitem. A kép hangulatába viszem a gyermekeket. A tulipántos ládát, a korsót, az órát stb. észrevétem. A gyermekeknek nevet adok s cselekedetükre hívom fel figyelmüket. Az inga most sétál. Otthon is van óra, meg itt a zsebemben is.

b) A h a n g o l v a s á s a. Az órák óranyelven beszélgetnek. Hangjukat mi is tudjuk utánozni. Hallgassátok! Tóni és Terka is így hallotta. Utánozd az óra ketyegését egyszer, N! Mondjuk, mindnyájan! Így mondja Tóni is Terkának itt a képen.

c) A h a n g m e g e r ős í t é s e a k é z j e l l e l. Figyelmüket ismét az ingára irányítom. Az ide-oda sétál, közben beszélget. Így mutatom a kézjelet és mondom a *t* hangot. Mutasd és mondd, N! Mutassátok és mondjátok mindnyájan! Egyszer!

d) A t h a n g ö s s z e k a p c s o l á s a a m á r t a n u l t h a n g o k k a l. Mutassátok és mondjátok azt, amit mutatok! Előbb az *ú*, aztán a *t* hang kézjelét mutatom. Most a két hangot összekapcsoljuk, így: Összekapcsolva mutatom a kézjelet és mondom: *út*. Addig mutassátok és mondjátok ti is az *ú*-t, míg a következőt nem mutatom! Mutatják és mondják az *ú*-t, mely után nyomban a *t* jelét mutatom s így az *ú*-t a *t*-vel összekapcsoltatom. Észrevétem, hogy a két hang együtt jelent valamit. Ki járt már rajta? Kocsiút, gyalogút... Bontsuk szét! Most a *t* és *i* hangokat kapcsolatom össze. Bontsuk szét! Kapcsoljuk újra össze!

II. A b e t ű. E l ő k é s z í t é s.

a) K a p c s o l ó d ó i s m é t l é s. Olvasd el az *i, u, ü* betűket! A betűk a hangok képei. Melyik hangot tanultuk ma?

T á r g y a l á s. *a)* A b e t ű s z á r m a z t a t á s a a j e l k é p b ől. Lerajzoltam az óra mutatóját s ebből alakítom a nyomtatott kis *t* betűt. A felesleges részeket letörölöm, hogy a gyermek tisztán lássa. Ez a *t* hang képe, a *t* betű. Mit mutattok és mit mondtok, mikor azt látjátok: A gyermek mutatja a kézjelet és nyomtan hozzáköti a hangot. A fali táblán a mozgatható betűk közül *t* betűt kerestek.

b) A t b e t ű t a t a n u l t b e t ű k k e l ö s s z e k a p c s o l t a t o m. Ugyanazon szavakat, melyeket kézjellel olvastattam, a nagytáblára írom, olvastatom. A kéz-

jellel való olvasást mindig megkívánom. A mozgatható betűkkel való olvasást és más összeolvasási fogást is ezen a fokon alkalmazok.

Begyakorlás. a) Olvasztatás a falitábláról és a könyvből. Olvasztatok, az ismeretlen szavak jelentését magyarázom.

b) Csendes foglalkozás. Használt újságpapíron *t* betűket kerestetek. Az írott *t* betű ismertetése. Előkészítés.

a) Kapcsolódó ismétlés. A tanult betűkből néhányat irányjelzéssel íratok: írott szöveget olvastatok: egy-két írott betűt elemeire bontatok. A nyomtatott *t* betűt nagy alakban a táblára rajzolom és olvastatom.

b) Célkitűzés. Most tanuljátok a *t* betűt leírni!

Tárgyalás. a) Az írott *t* betű származtatása a nyomtatottból. Milyen vonal ez? Jobbra dülő. Ezzel a nyomtatott *t* betűt megtámasztom. Ez alsó balhorog. Ezt meg alul hozzákapcsolom. Ez az írott *t* betű.

b) A *t* betű íratása. A vonalrendszerben megállapítom a helyét, aztán leírom. Miféle vonalakkal lehet a *t* betűt leírni. Szétbontom. Összerakom. Íratom a levegőben, a padon, a táblán.

c) A *t* betű összekapcsolása a tanult betűkkel. Kézjéről olvassák a szót: *tű*. Hány hangból van? Melyik az első? Második? Melyiket írjam előbb? Melyiket kapcsoljam hozzá? Közben leírom, Olvasd el!

Begyakorlás. a) Olvasztatás a falitábláról és a könyvből. Az írott szöveget olvastatom szó-, esetleg értelemmagyarázattal.

b) Tollbamondás. Előbb néhány *t* betűt, azután szavakat íratok.

c) Csendes foglalkozás. *t* betűt írnak: szavakat másolnak.

Bihari János—Hegedűs Ferenéné: Az anyanyelvi tárgyak tanításának módszertana. Budapest, 1965.

Tantárgy: olvasás.

Tárgykör: a kisbetűk tanítása.

Tananyag: a kis *t* betű taíntása.

A tanítás célja: a) a *t* hang tiszta ejtése és felismerése; b) a kis *t* betű biztos felismerése és könnyed összeolvasása a már tanult betűkkel; c) becsüljük meg az otthoni munkát: mindenki dolgozik!

Szemléltetés: a tankönyv képe, tű és cérna, táblai rajz és írás, betűrózsa, betűsín, mozgatható betűk, plakát.

1. a) Az eddig tanult hangok, ill. betűk felismerése, tiszta hangoztatása, olvasása és összevonása (vív, öv, vár, óra stb.). b) Elolvassuk az *é* hanghoz tartozó szöveget. (A házi feladat számonkérése.)

2. Ma új hanggal és betűvel ismerkedünk meg, hogy még több szót el tudjunk olvasni.

3. Beszélgetünk a *t* betűhöz tartozó képről. Szavakat gyűjtünk, mondatokat alkotunk. (*Ottó, Márta, tű, asztal, terítő, javít, segít, tart, tarka. A mama köt. Márta tartja a fonalat. Ottó találta meg a tűt. Itt a tű! Apa javítja a rádiót.*)

4. Mondatbontás: *Itt a tű!*

5. Kiemeljük a *tű* szót, és leválasztjuk a *t* hangot.

6. A *t* hang tiszta hangoztatása, a képzésmód megfigyelése.

7. Felismerési gyakorlatok: *tó, toll, tenyér, öt, át, itt, étel, Éta* stb.

8. Hangösszevonás-gyakorlatok: *tó, tő, öt, őt, ott, itt, ti, át.*

9. A *tű* képeinek megfigyeltetése: a *t* betű leválasztása a *tű* szóból.

10. A *t* felírása, elemzése. A betűt felírjuk többféle színnel, különböző méretben. A felírt betűt olvastatjuk.

11. Felismerési gyakorlatok: betűkártyák, újságlap, plakát.

12. A betűrózsa segítségével összeolvassuk a már ismert betűkkel. Az értelmes szavakat mondatba foglaljuk, a csonka szavakat kiegészítjük. (*tó* — *A tóban sok a hal. ta- tanuló. A tanuló ír.*)

13. Olvasási gyakorlat:

a) a könyv szavai;

b) táblára írt szavak (*tél, túl, vet, étel, tető, ültet*);

14. A tanultak alapján összefoglaljuk: Mit látunk a képen? Mi van Ottó kezében? Hangoztassuk a ma megismert hangot! Mondjunk olyan szavakat, amelyek *t* hanggal kezdődnek! Ki tud olyan szót mondani, amelyikben a szó végén van a *t* hang? Egészítsük ki az új betűt a betűsínben másik betűvel úgy, hogy értelmes szót kapjunk! (*t + ó, t + i, t + ü, t + e, u + t, i + tt, o + tt.*) A betűsínben lévő szavakból hiányzik egy betű. Egészítsük ki az új betűvel! Mondjunk velük egy-egy mondatot (*e, el, é, él, már. a stb.*).

15. Házi feladat: a könyv 32. lapján lévő szöveg olvasása.

Romankovics András—Romankovicsné Tóth Júlia—Meixner Ildikó: Hogyan tanítsunk az ábécés olvasókönyvből? Bp., 1978. 79. o.

T a n a n y a g : Á — á betűk ismertetése.

E s z k ö z ö k : táblai írás, betűkártyák, szóképek, írásvetítő.

I. F o l y a m a t o s g y a k o r l á s :

1. *Mit hallasz a szó elején?* Tedd ki a betűjét a betűsínbe! Szavak: *sál ing medve ajtó*. Ellenőrzés: Olvasd el, mit raktál ki! *sima*.

2. *Mondatok olvasása ismert szóképekkel:* *A juhász ás. A postás olvas. A bohóc ugat.* Hangos felolvasás. A mondatok tartalmának megbeszélése (igaz — nem igaz?). Rajzold le az egyik mondatot!

II. B e t ű i s m e r t e t é s :

1. Képolvasás: Kiket látunk a képen? Hol dolgoznak? Hogyan kell ültetni a fát, a virágokat? Miért dolgoznak itt a családtagok?

2. Betűismertetés:

a) Kiinduló kép és szó kiemelése. Mit csinál Balázs? *ás*.

b) Betű és hang egyeztetése. A betűk bemutatása. Milyen hangot hallasz a szó elején? *á* — Mutasd meg az *á* betűt! — Melyik betűhöz hasonlít? *a* — Miben különbözik?

Keresd ki a betűk közül a nagy *Á* betűt! (Itt két sorban különféle nyomtatott és írott betűk vannak.)

3. B e t ű f e l i s m e r t e t é s :

a) Olvasd el a betűsört a tábláról! Húzd alá az *á* betűket! *o á l v s á m i á u i ú á*.

b) Betűkeresés ismert szóképekben. Olvasd el a szóképeket! Húzd alá az *á* betűt! *juhász, nadrág, postás, újság*.

4. H a n g f e l i s m e r t e t é s — h a n g a n a l í z i s :

a) Szógyűjtés az olvasókönyv kiinduló képéről: Gyűjts olyan szavakat a képről, amelyekben *á*-t hallasz! (*ásó, lapát, Balázs, Ági, ház, ág stb.*) Szabad szógyűjtés: Mondj még olyan szavakat, amelyekben *á*-t hallasz!

b) A z *á* h a n g j e l ö l é s e a s z ó k e r e t b e n : 40/1. feladat: Mondd ki a képek nevét! (*ásó, lapát, ágyú, tulipán*) Bontsuk szótagokra a szavakat! (*á-só, la-pát stb.*) Jelöld az *á* hang helyét a keretben! Önellenőrzés. Javítás, látási összehasonlítás alapján (tábla vagy írásvetítő használatával).

Differenciálásra is alkalmas feladat: A gyorsabban haladók színezzék ki azokat a rajzokat, amelyek a kiinduló képen és a kis képeken egyaránt megvannak (*ásó, lapát, tulipán*).

5. A kiinduló vers feldolgozása. (*Ádám bűtyím | lúdím hátán, | császárszállás | útján várt rám.*) Melyik hang szerepel benne legtöbbször? Próbáljuk meg közösen elmondani ezt a nyelvtörőt! (Néhányszor mondagatják.)

III. Az írott á ismertetése, v á z o l á s a.

Kutiné Sahin-Tóth Katalin—Ligeti Róbert: Olvasás- és írástanulás az 1. osztályban. Globális program. Bp., 1980. 99. o.

T é m a : betűismertetés

T a n a n y a g : *t d* ismertetése

E s z k ö z ö k : szóképek: *pad, csont, mosdó, tej, nadrág, asztal*; képek: kosár, daráló, tálca, torta, gyertya, korongok, betűk

I d ő t a r t a m : 2 óra

1. Sz ó k é p f e l i s m e r é s i g y a k o r l a t o k

1. Találós kérdések. Feltűzünk a táblára tíz ismert szóképet és megszámozzuk.

A tanulóknak a következő utasítást adjuk:

Olvassátok el némán a szavakat!

Táblán:	1. <i>tej</i>	6. <i>nadrág</i>
	2. <i>fűzet</i>	7. <i>iskola</i>
	3. <i>csont</i>	8. <i>pad</i>
	4. <i>táska</i>	9. <i>könyv</i>
	5. <i>asztal</i>	10. <i>mosdó</i>

Vegyétek elő az olvasásfüzetet! (Erre a célra vonalas füzetet használunk.)

Találós kérdéseket mondok, a kérdésekre válaszoló szó számát írjátok le!

Kérdések: — Mi a kutya kedvenc étele? — Keress egy ruhadarabot! — A tanulók ülnek benne. Mi az? — Mi a cica kedvenc itala? — Eszünk rajta. Mi az? — Mi van a fürdőszobában?

Ellenőrzés: Olvassátok fel a helyes válaszok számát! (3, 6, 8, 1, 5, 10) — Tegyetek mellé piros pontot! — Ismételjétek el a találós kérdéseket! — Válaszoljatok szóban is! — Mondjátok a szavakkal mondatot!

2. Sz ó k é p e k k i v á l o g a t á s a. Mely szavak nem szerepeltek a találós kérdések között?

A tanulók által diktált szavak kártyáit levesszük a tábláról. (A táblán csak a betűválasztáshoz szükséges szavak maradnak: *tej, csont, asztal, nadrág, pad, mosdó.*)

II. A z ú j b e t ű k i s m e r t e t é s e

1. Szóképek hangokra bontása

a) Tegyük a szóképek alá annyi korongot, ahány hangból állnak a szavak!

A tanulók korongokkal jelölik a betűk számát. A kétjegyű betűk alá továbbra is egy korong kerül.

b) A tanult betűket tegyük a korongok helyére! A magánhangzókat és az *l, r* betűt a megfelelő korong helyére tesszük.

c) Keressetek az első oszlop szavaiban azonos betűket! — Keressétek meg ezt a betűt a betűtáskában! — Cseréljétek ki a megfelelő korongot betűre! — Melyik hangot halljuk az első, utolsó, harmadik stb. korong helyén? (Ugyanezt a második oszlopnál is megismételjük.) — Játékos hangoztatás.

d) Mondjátok olyan szavakat, amelyekben halljátok a *t* és *d* hangot!

III. A z ú j b e t ű k f e l i s m e r é s é n e k g y a k o r l á s a

1. Betűkeresés. Szóképeket mutatok. Olvassátok el némán! Ha megtaláljátok benne a *t, d* betűt, álljatok fel!

A szóképeket egyenként mutatjuk fel a tanulóknak.

2. Szóképzés. Keressétek ki a betűtáskából a tanult betűket! Alkossatok belőlük szavakat! A tanulók a padjukon szavakat raknak ki, a munkát ellenőrzik.

3. Vegyétek elő a könyvet! Nyissátok ki a 46. oldalon! Tegyétek piros karikába a táblán szereplő szavakban a *t* betűt! Karikázzátok be késsel a szavakban szereplő *d* betűt!

4. Keressetek a lap alján lévő keretben *t* és *d* betűket! Jelöljétek piros és kék karikával!

5. Differenciált foglalkozás

a) Hasonlítsátok össze a következő szavakat!

Táblán:	<i>pad</i>	<i>ad</i>
	<i>tej</i>	<i>te</i>
	<i>autó</i>	<i>tó</i>
	<i>hátán</i>	<i>át</i>

Az új szavakat rakjátok ki a betűtáska betűivel!

b) Figyeljétek meg a keretben lévő szavakat! Ha el tudjátok olvasni, tegyetek mellé piros pontot!

c) Keressétek ki azokat a szavakat, amelyek a mit csinál? és hol? kérdésekre felelnek! Húzzátok alá piros és kék színnel!

IV. J á t s s z u n k ! Süssünk, süssünk valamit... — lazítás, pihentetés. Vers-hallgatás: Takáts Gyula Rigórufta dió.

V. A z o l v a s m á n y f e l d o l g o z á s a

1. Keressetek ismerős szóképeket a szövegben! Húzzátok alá!

2. Szókiemelés.

A táblára felírjuk az olvasmányból azokat a hosszabb szavakat, amelyek olvasása nehézséget okozhat. Pl.: *diótorta*, *darálta*, *tette*, *tálra*.

— Olvassátok el némán a szavakat!

— Olvassuk el hangosan is! Akkor mondjátok ki a szót, amikor rámutatok!

— Mondjatok mondatokat azzal a szóval, amelyekre rámutatok!

3. Olvassátok el némán az olvasmányt! Néhány percet hagyunk az önálló, néma olvasásra.

4. A néma olvasás ellenőrzése. 47. oldal 4. feladat. (A kérdést egy jó olvasóval olvastatjuk.)

5. Hangos olvasás.

A tanulók mondatonként olvassák el az olvasmányt. Az olvasási hibát javítjuk.

6. Megbeszélés.

Kik készítették a tortát? Hogyan készült a diótorta? Mit ünnepeltek Panniék? Honnan tudjuk, hogy Öcsike hány éves? Titeket hogyan ünnepelnek születésnapotokon?

7. Önálló feladat. Tankönyv: 47. old. 3. feladat. Ellenőrzés, pontozás.

8. Marék Veronika Amikor te kicsi voltál című mesekönyvének bemutatása, részek felolvasása.

A. Jászó Anna

A magyar ikerszavak keletkezése és rendszere

1. Az ikerítés

1.1. Az ikerítés elkülönítése a szóalkotás más fajtáitól. Évszázados hagyománya van a magyar nyelvtanok rendszerében annak, hogy az ikerítést a mellérendelés alfajaként tartják számon. Ha valóban az lenne, akkor azonos sajátosságok jellemeznék őket. Vessük össze azonban e két szóalakulási módot lényeges ismérveik alapján!

A laza szerkesztésű és a valódi mellérendelő összetett szavak

Az ikerszavak

Genetikailag

Két önálló alakú és jelentésű szó lassan tapad össze. Az összetétel a mondatból válik ki, vagy legalábbis a mondatban keletkezik szószervezetből a tagok összeforrásával.

Egyrészt önálló alakú és jelentésű szó kapcsolódik össze gyorsan a maga játszi változatával, vagyis nem szintagmából és nem mondatból jön létre; másrészt komponenseikben önálló alakokkal, ill. határozott fogalmi tartalommal nem vagy csak kevésbé rendelkező, alaptag nélküli ikerszó keletkezik.

Lexikailag

Mindkét tag külön szótári egység.

Legfőljebb az egyik szóelem szótározható.

Morfológiailag

Két különböző hangalakú, önálló szó tapad össze. Toldalék — kevés kivételtől eltekintve — az utótaghoz kapcsolódik. Kettős tagolású.

Csak az egyik tagja önálló alakú szó, vagy egyik sem. Jó része mindkét komponenshez kapcsolhat toldalékot. Kettős tagolású, szimmetrikus, de nem összetétel (vö. Kelemen: MNy. 35: 242).

Szemantikailag

Mindkét rész önálló jelentésű szó. Jelentése „nem csupán a tagok jelentésének összege, hanem annál vagy több, vagy kevesebb, vagy valami egészen más” (MMNyR. 1: 423), illetőleg a tagok jelentésének egyaránt szerepe van az összetétel jelentésének a kialakulásában.

Csak az egyik tag önálló jelentésű szó, vagy egyik sem. Határozott jelentéstöbbletet legtöbbször nem hordoz, és csak az egyik elem adja az alapjelentést.

Szintaktikailag

Tagjai a köztük levő mondattani sajátosságok alapján azonos mondatrészi funkciójúak.

Az ikerített tagnak önállótlan jelentésű és önállótlan alakú voltából adódóan nincs külön mondatrészi szerepe, tehát az ikerszó egésze tölti be a mondatbeli szerepet.

Fonetikailag

A hangtani egymásra vonatkozás hiányzik.

Hangtani vonatkozás: részleges hasonlóság és különbözőség van a tagok között.

Stilisztikailag

Jelentésváltozástól függően lehet stílusértéke.

Nem új jelentésű, „csupán az alapszótól eltérő hangulatú és stilisztikai funkciójú származékok, amelyek már csak e tulajdonságuk miatt sem tekinthetők valóságos összetett szavaknak” (B. Lőrinczy Éva: A szóösszetétel és az összetett szavak leíró vizsgálatának néhány módszertani kérdése. In: Nyelvtani Tanulmányok. 129).

Hangsúlyozás

Egységes szóként viselkedik: az első tag első szótagjára esik a hangsúly többnyire.

Általában az első rész első szótagja hangsúlyos.

Helyesírás

Jórészt egybeírjuk a tagokat, néha pedig kötőjelesen.

Általánosságban kötőjellel kapcsoljuk a részeket egymáshoz, de sok esetben egybeírjuk őket.

Érdemes, sőt szükséges az álikerszónak nevezett származékoktól is elválasztani az ikerszókat!

Az álikerszavak

Az ikerszavak

Genetikailag

Két, eredetileg független szó tapad össze.

Többnyire egy alapalak játékos változatával kapcsolódik össze.

Szemantikailag

Asszociatív kapcsolat van a két rokon vagy ellentétes értelmű tag között.

Legfeljebb az önálló alakú és jelentésű szavak hangrendi párhuzamában megjelenő jelentésmegoszlás hatása érződik az ikerszó tagjai között meglevő hangrendi váltásban.

Fonetikailag

Az összetétel tagjai közötti nagyfokú alaki hasonlóság a hangtanilag véletlenül összecsendő szók kapcsolódásából jött létre, vagyis hangtani egymásra vonatkozásuk a véletlen műve.

Az ikerszó elemeinek hangtani egymásra vonatkozása az ikerítési folyamat eredménye, így fonetikai megfelelésük törvényszerűsége alapján keletkezik ösztönös vagy tudatos hangalaki hasonlóságra törekvés miatt.

Stilisztikailag

Nyomósít, a szemléletességet fokozza. Játékosságot, tréfálkozást, kedveskedést érzetet, nyomatékosít.

Célszerű megkülönböztetni a kettőztetéstől is az ikerítést, mert a szakirodalomban a két szóalkotási módot gyakran azonosították, vagy az ikerszók közé sorolták be a szóismétléseket is.

A szóismétlések

Az ikerszavak

Genetikailag

Két, teljesen azonos szó lassankénti összekapcsolódása eredményezi.

Az alapalakhoz hangalaki változat hozzásatolása egyszerre (egy nyelvi ötlet vagy analógia hatására) történik.

Fonetikailag

Az azonos hangalak ismétlése ritmust érzékeltet. Hasonló a rímhez.

A némileg módosított hangalak ritmikuságot jelez. Hasonló a rímhez.

Morfológikailag

Laza, a szószerkezetekre emlékeztető, alkalmi kapcsolatnak tűnik.

Szerves kapcsolat érződik fonetikai hatásra a komponensek között.

Helyesírás

Morfológiai sajátosságából fakadóan tagjai sohasem írhatók egybe, csak kötőjellel kapcsolódnak.

Kötőjelesen vagy egybeírandók.

Szintaktikailag

Azonos mondatrészi szerepe van mindkét tagnak.

Csak az önálló jelentésű egyik elem tölt be mondatrészi funkciót.

Stilisztikailag

Van stiláris értéke, az erősítés, a fokozás hatásos eszköze, de játékosság nélkül. Nyomatékosá teheti a jelentést, de gyengítheti is. A cselekvés huzamosságát, ismétlődését érzékeltetheti. Stiláris szerepei jól elkülöníthetők. „A különféle típusú kettőztetések lehetőségeit nagymértékben az illető szó kategóriai hovatartozása határozza meg” (Majtinszka-J. Klara: A kettőztetések szerkezeti típusai a finnugor nyelvekben. NyK. 65: 369).

Van stiláris értéke, hangulati töltése, mert a mondandót nyomatékosabban fejezi ki, elaprózottságot vagy fokozott mértéket érzékeltet, de ezek a funkciók nehezen választhatók szét. Tréfás kedveskedést és gúnyt hatásos játékossággal ad vissza az alapalak hangulatának a fokozásával.

Rokon vonások mutathatók ki az ikerszó és a figura etimologica között, de mégis szükséges a kettő elkülönítése is lényegbevágó szempontok szerint.

A figura etimologica

Az ikerszó

Genetikailag

Rövid idő alatt formálódott. Ma már nem termékeny szóalakulási mód. Közös eredetű a két tag.

Egyszerre, hirtelen terem a beszélő ajkán. A szóképzés és -összetétel után a leggyakoribb szóalkotási módunk. Közös eredetű a két tag.

Morfológiailag

Csak egy szón belül élő változattal kapcsoljuk össze az alaptagot. Toldalék csak utótagjához illeszthető.

Csak egy szón belül élő változattal kapcsoljuk össze az alaptagot. Elő- és utótagjához is kapcsolódhat toldalék.

Szemantikailag

Nincs új jelentése, csak az alapalak tartalmát fokozza, expresszívvé teszi. A két tag önállóan általában nem használatos.

Többnyire nincs új jelentése, csak stilisztikai szerepe van. Legalább az egyik tag önállóan nem él.

Fonetikailag

Hangtani vonatkozás nincs az elő- és utótag között.

Szembetűnő a tagok részleges és szabályos hangtani egyezése és különbözősége.

Stilisztikailag

Fokozza az utótag által kifejezett jelentést.

Használatának oka nem kizárólag a jelentéstartalom fokozása.

Az ikerítésnek a valódi mellérendelő összetett szavakkal, az „álikerszókkal”, a szóismétléssel és a figura etimologicával való egybevetése azt bizonyítja, hogy bár kétségtelenül vannak közöttük kimutatható egyezések, de sokkal több az elkülönítő sajátosság.

Az ikerítést az alárendelés körébe nem szokták sorolni, noha az ikerszónak is van egy jelentéses alaptagja, amelynek bizonyos tekintetben — ha nem is logikai értelemben —, hanem hangtani szempontból függvénye, alárendeltje a másik, a nem szótári szó.

A magyar népzene tára Gyermekjátékok című kötetében Szendrei Ákos minden ikerszóhoz ezt a magyarázatot fűzi: „játszi szóképzés”. (MTA, Bp., 1951.) Ez egy kissé pontatlan szóhasználat a „szóalkotás” terminus technicus helyett, bár bizonyára a kutatók nem téveszti össze a valódi szóképzéssel.

1.2. A z i k e r í t é s f o g a l m a. A szóalkotás más típusaival történt szembeállítás után megkísérlem az ikerszó fogalmának a körülírását. Noha Grétsy Lászlóhoz hasonló gondolatok, érzések fogalmazódtak meg bennem is: „A definiálás, egy fogalom meghatározása mindig a legbonyolultabb és legháládatlanabb feladatok közé tartozott és tartozik... Cikkemnek, melyben a szóösszetétel lényeges kritériumait igyekszem megrajzolni, ilyen definiáló szerepet szántam. Nem azért, mintha szerény... inkább csak egy-két ötletet felvető kísérletemet e bonyolult kérdés akárcsak részleges megoldásának is tarthatnám, hanem mert úgy érzem, nagyon itt az ideje, hogy nálam tapasztaltabb kutatók megpróbáljanak rendet teremteni e szétágazó problémakörben” (MNY. 53: 69).

Az ikerítés az a játékos szóalkotásmód, amely általában kettős tagolású szóalakot hoz létre, s ebben vagy csak az előtag, vagy csak az utótag önálló alakú és jelentésű szó, olykor egyik sem, de törvényszerűen az egyik komponenshez mint alaphoz a másik tag hangtani szabályszerűségei alapján módosított, önállótlan alakváltozata kapcsolódik, többnyire felcserélhetetlen sorrendű ikerszót hozva létre. A részek szerves összetartozását az is jelzi, hogy az önállótlan jelentésű és formájú tag önmagában, szótári egységként nem állhat, a nem szótározott részt hangtani szempontból játszi változatnak érezzük, illetőleg a szójelentést az alaptag, a nagyon expresszív hangulati velejárót pedig inkább az ikerített rész sugározza.

2. A z i k e r s z a v a k k e l e t k e z é s e. Igazából véve nincsenek adataink az ikerszók keletkezésére, így inkább csak feltételezésekre, következtetésekre hagyatkozhatunk kialakulásukat illetően.

2.1. Az ikerszavak keletkezési ideje. Nem mernék jóslásokba bocsátkozni az ikerszavak keletkezési idejével kapcsolatban, bár az ikerszók vagy ikerszószerű játszi szóalakulások gyermekmondókákban, kiolvasókban való gyakori szereplése miatt igen elgondolkodtatónak éreztem Szabolcsi Bence gondolatait: „Ahogy a megkövesült kagylók formájában ma is itt van még az őskor a lábunk alatt, úgy él tovább az ősember is közöttünk, gyermekmondókák képében. A gyermek valamiképp ma is újraéli a fajta fejlődését; első dalait még nem a felnőttektől, hanem gyermekelődeitől tanulja ősrégi idők óta, s a hívogatók, kiolvasók, eszterlánc-mondókák nyilván alig változtak az utóbbi évezredekben. Európa vagy Afrika földjén éppoly kevésbé, mint Amerikában” (A zene története. 1958³. 10).

A XVI., de főként a XVII. századból származó magyar közszo- és tulajdonnév-ikerítéses adatok két feltevést tettek lehetővé: 1. az ikerszók későn keletkeztek (Fülöp Adorján: Az ikerszók. 1889. ErdMúz. 6: 68; Melich: MNyTK. 15. sz. 11—3; Tolnai Vilmos: MNy. 23: 172; Varga Katalin: Becéző keresztnelveink. 1931. 11—2; Benkő Loránd: Nyr. 74: 337); 2. előbb is születtek, de tréfás, játékos hangulati töltésük miatt nem illettek bele a középkori vallásos tartalmú irodalomba, ezért nincsenek róluk írásos adataink (Horger: MNy. 29: 49; Pais: MNy. 56: 312; Mészöly Gedeon: Pais-Eml. 351—5). Meggyőzőnek tűnik Rácz Endre magyarázata (MNy. 52: 48—52; NéprNytd. 2: 43—8; MNy. 63: 292—7) azzal kapcsolatban, hogy már a XIV. században is létrejöttek ikerítéses becézőnevek, illetőleg azokból önállósult alakulatok; és ebben az esetben azt is feltételeznünk kell, hogy ezeket megelőzte a közszo-ikerítés módjainak kialakulása.

2.2. Az ikerszavak létrejöttének okai. Az ikerszó alakulásának nyelven kívüli pszichikai indítéka a kutatóktól sokat emlegetett ösztönös játékosság, „játszi kedély” (Fülöp Adorján: Az ikerszók. 1889. ErdMúz. 6: 69; Pais: MNy. 56: 311; Papp István: MNyj. 9: 14; Apor Dezső: Az ikerszók. 1906. 30—1; Horger: MNy. 29: 261—2; Balogh—Gálffy—J. Nagy: A mai magyar nyelv kézikönyve. 1971. 90; Temesi—Rónai—Vargha: Anyanyelvünk. 1955. 117), s ezt különösen a gyermekeknek szánt versekben természetesnek is érezzük, hiszen többnyire a gyerek szeret játszani a hangokkal, a szavakkal (vö. Mérei—Binét: Gyermeklélektan. 1978.⁴ 119). S mivel „a legtöbb nyelvi játéknak a szavak hasonlósága az alapja” (Varga Balázs: Játsszunk a szóval! 1974. 6), a gyermekköltészetben a rímen kívül főként az ikerszavak keltik a játékoság érzetét. Jól látható ez a következő Kiss Dénes-versben:

*Kipi-kopp,
kopi-kipp,
fü zöldje
elkopik,
október
zörgeti
úton a
lépteit. (Itt az ősz)*

Nemcsak a hangrenddel teremt játékos ellentétet a költő: *kipp-kopp, kipi-kopi*, hanem még tovább játszik a variációk összekeverésével, változatosságot teremtve az ikerszóegységben, s felrúgva a szokásos hagrendi sorrendet is (*kopi-kipp*) a „rímelte-tés” kedvéért, de az egységességet és a lezártaságot jelezve azzal, hogy a magas magánhangzójú tagok közrefogják az ikerszavak mély és vegyes hangrendű másik két részét.

A játék egyik örömforrása a *ritmusosság*, az a szabályos ismétlődés, amely a harmonikus mozgásban és a ritmikus szövegben fellelhető (vö. Mérei—Binét: Gyermeklélektan. 1978.⁴ 120—1). Az ikerszó szimmetrikus szerkezetében is a játékoságra törekvő ritmuskeltés szándéka érvényesül.

Nyelven kívüli ok lehet még a bennünket érő sokoldalú hatás minél pontosabb visszaadására törekvés és a kifejezés inadekvátsága között érzett távolság amely létrehozza egy alapszónak a megmásított formáját például a kifejezés erősítésére: *görbe* > *gírbe-görbe*.

Az ikerszó létrejöttének nyelven belüli oka lehet kisebb részben a jelentésmódosítás (*diribdarab*: a *darab* pozitív értelmű is lehet, de az ikerített változata csak negatív jelentésű, mivel egyenlőtlen nagyságot, a felhasználhatatlanságig össze-vissza vágottat jelent), nagyobbrészt pedig a hangutánzás (Kúnos Ignác: Az ikerszóról. TanEgyMNyTárs. 1: 254—6; Pais: MNy. 50: 275; Zolnai Béla: Szóhangulat és kifejező hangváltozás. 1939. 84—5), amely kiváltója, de egyben célja is az ikerítésnek. Ez jobbára konvencionális hangutánzás (*pitteg-pattog*), de egyedi szóteremtésbe is beleérezhetjük a hanghatás felidézését (*zimzizim*).

Ikerszó keletkezését a szöveg egyetlen szavának hangalakja is inspirálhatja:

Óc,
póc,
galambóc,
fekete gombóc... (Tamkó Sirató Károly: Pinty és Ponty)

Riki-roki
rokolya,
kerek szoknya —
karima. (Kiss Dénes: Irgó-pörgő)

Az első esetben egy szó végső hangzóiból indult ki az ikerítődési folyamat, s követte a magánhangzó—mássalhangzó oppozícióra épülő ikerítési módot, létrehozva morfológiailag elkülöníthető és hangtani vonatkozást mutató ikerszóelemeket. Az utóbbi idézetben a jelentéses szóból elvont, majd képzett formába semmiféle jelentés nem sugározna be, ha az ikerszó keletkezését kiváltó alak nem követné az ikerszót.

2.3. Az ikerszavak keletkezésének nyelvréteghez és műfajhoz kötöttsége. Az ikerszavak keletkezése és használata alapján véve nyelvváltozathoz és műfajhoz kötött. Sok kutatónk vagy a nép- vagy a gyermeknyelvhez vagy mindkettőhöz kapcsolja létét és gyakoriságát, de ezt mintegy köztudott és egyértelmű tényként, megokolás nélkül említi. Érdekes pedig, hogy miért csak ebben a két nyelvváltozatban érvényesül ez a szóalkotó mód.

Az ikerszó gyermeknyelvi előfordulása könnyebben megokolható. Legtöbbször nem is a gyerek gügyög, játszik a szavakkal, hanem mi, felnőttek így próbálunk „leereszkedni” a kicsikhez, s a mi gügyögésünk egyik formája, játékos eszköze az ikerítés. Ebből adódóan természetes, hogy a gyermekeknek szóló irodalom él vele (mondókák, versek, mesék) az emberi lélek játékosztónéból, illetőleg a gyerekekhez leszállás attitűdjéből fakadóan.

A népnyelvi gyakoriság a játékosztónön túl talán a nyelvtերemítő ösztönnel magyarázható. A népies stílus pedig természetesen átveszi a népek ezt a jellegzetes szóalkotási lehetőségét (vö. CzF. 1: 147; Simonyi: A magyar nyelv. 1889. 89).

Családi és táji színezete miatt, illetőleg mivel választékos fogalmat nem jelöl, az ikerszó ki van zárva az egzaktásra törekvő tudományos stílusból, az emelkedett szónoki beszédből, az ünnepélyes, komoly hangvételű prózai és lírai alkotásból — mint hajdanán a vallásos tárgyú irodalomból —, legfőlőbb a már köznyelvvé vált használatos.

2.4. Az ikerszavak keletkezésének módja

2.4.1. Az ősi ikerszavak kialakulásának módjai. Az ősi ikerszavak keletkezési módjáról az tekinthető általános felfogásnak, hogy az

ikerszók a teljes szóismétlésből származtak (TMNy. 356; Fülöp Adorján: Az ikerszók. 1889. ErdMúz. 6: 177; Apor Dezső: Az ikerszók. 1906. 3; Horger: MNy. 23: 132; Pais: MNy. 47: 147; Kelemen József: MNy. 36: 304—11). Valójában ez csak feltételezés. Ezt jelzi például Fülöp Adorján megfogalmazása: „Nyelvünk fejlődése menetében határozottan ki nem mutathatjuk, de több mint egy okból bátran feltehetjük, hogy az ikerszók nagy része a kettőzésből ered, vagy az így eredt s elváltozottak hatására jött létre. Erre látszik mutatni a Pázmányból idézett *monda-monda*, amelynek elváltozott alakja, a *mende-monda* adja az ösmert ikerszót; ilyen a *nyám-nyám* (lassú evésű) mellett a *nyim-nyám*; *log-log* mellett a *lig-log*” (i. m. 177). Bár az alaptételt mai kutatóink sem tudják meggyőzően bizonyítani, mégis azt vallják, mint B. Lőrinczy Éva, hogy az ikerszó régen „kétségkívül a teljes szóismétlésből keletkezett” (Pais-Eml. 153). A mai nyelvállapotban azonban már tagadja ő is — más kutatókhoz hasonlóan — e két keletkezési folyamat azonos kiindulási pontját. Ezt igazolja a következő megjegyzése: „Történetileg kétségtelenül igaz az a megállapítás, amely szerint az ikerítés szókétfőztetésből keletkezett . . . Az is világosan megállapítható azonban, hogy mai nyelvünk rendszerében már a szóismétléseket és az ikerszavakat két különböző, egymástól független, sajátos törvényszerűségekkel bíró szóalkotási mód hozza létre” (NytTan. 125).

Ugyanannak a szónak a ma használatos kettőztetése és ikerítése révén más-más jelentésű és funkciójú alak jön létre, a szóismétlés nem tölti be az ikerszó szerepét, mint ahogy például a Pázmánytól idézett *monda-monda* alakról gondolják a kutatók. A kettőztetés és az ikerítés f u n k c i ó j a közötti eltérést idézetekkel szemléletesen lehet bizonyítani.

Pilinszky János írja Őszi cirkusz című versében:

A cirkuszos nép muzsikál,
pereg a dobszó és ütemre
forog-forog és körbe jár
a lomha böles, a barna medve.

Nem ugyanaz sem a kifejezendő tartalom, sem a hangulati velejáró, mint a *fireg-forog* esetében. S noha ez az ikerszó a cirkuszi témához, hangulathoz jól illenék, de a medve súlyos, nehézkes, méltóságteljes, „komoly” mozgását a szóismétlés tudja kellőképp szimbolizálni, s lehetetlenség volna ebben a kontextusban a könnyedséget, gyorsaságot érzékeltető ikerszó használata. Hasonló példát vettem Kassák Lajos A gonosz tyúk című verséből:

Ihaj, csuhaj, kis korszó,
forog-forog száz orsó.

Ebben a szöveggörnyezetben a sebesen, egy irányban mozgó könnyű orsók megállíthatatlan pörgését adja vissza ugyanannak a szónak az ismétlése.

Nézzük ezek után szövegben a *fireg-forog* jelentését, hangulatfelidéző szerepét!

Fireg-forog a kakas,
Sarkantyúja sugaras. (Virradat)

Galambsi Lászlónak ebben a versében az állat bizonytalan, összevissza, nyugtalanságát tükröző, nem nagy lendületű mozgását az ikerszó híven adja vissza.

Tarbay Ede másféle „forgolódást” szemléltet ugyanezzel a szóval:

Délben sütnék pecsenyét,
s amíg rotyog,
fireg-forog
a kondérban az ebéd . . .
a pecsenye odaég! (Sári, Biri, Borbála)

A forró tűzön a kondérban fővő ételnek a bugyborékolását, rotyogását érezteti. Az eltérő jelentéstartalom és stilisztikai funkció miatt a *forog-forog* és a *fireg-forog* alakot két irányú fejlődés eredményének vélem, s ezért nem érzem levezethetőnek a kettőztetésből az ikerítést.

Érdemes még egy példán megnézni a költői nyelvhasználatban e két szóalkotási módnak a különböző mondandót és hangulatot tolmácsoló voltát. Kosztolányi így ír „A szegény kis gyermek panaszai”-ban az édesanyjára emlékezve:

Kopog-kopog a rossz, vidéki valcer,
és fáj és mély, mint egy Chopin-keringő.

Ebbe a szövegösszefüggésbe a *kipeg-kopog* ikerszó is beleillene, hiszen „rossz, vidéki valcer”-t emleget a költő, sőt az első és második sor tartalmi kontrasztját még hangsúlyozottabbá tenné. A költő mégis szóismétléssel él, mert pár soron át a mama szünni nem akaró, kitaró próbálkozásait érzékelteti, ahogy felidézni igyekszik az elfelejtett dalt.

Mennyire más ritmusérzés kapcsolódik a *kipeg-kopog*-hoz a következő két versrészletben!

Kipeg-kopog szaporán
A hollandi fatopán. (Weöres—Károlyi: Hetedhét ország)
Láb dobog, *kipeg-kopog*
uli-buli
tánc. (Kiss Dénes: Mondd utánam)

A költői szóhasználatban ez az ikerszó a zajjal járó cselekvés nem egyenletes gyorsaságú és hangerejű voltát szuggereálja.

Az ikerszót és a szóismétlést tehát nemcsak a keletkezési folyamat különíti el, hanem a jelentésfunkció és a stiláris érték is. A funkcióváltás, -elkülönülés miatt pedig nehéz elképzelni, hogy az ikerszó valaha is szóismétlésből sarjadt volna ki. Ha viszont ez így történt hajdanán, ma miért nincsenek átmeneti, kettős szerepű formák? De ha el is fogadnánk a szóismétlést keletkezési kiindulópontnak, s azt vallanánk, hogy genetikailag mellérendelésről van szó, akkor újabb nehézségbe ütköznénk, mert ha a kettőzés még megokolható is lenne az egyik tagjukban önálló alakú és jelentésű szavakkal kapcsolatban, de hogyan lehetne magyarázni az egyik tagjában sem önálló alakú és jelentésű ikerszavak esetében.

2.4.2. Az ikerszavak alakulásának szabályszerűségei.
Hogy mennyire spontán nyelvteremtés az ikerítés, játék a szavakkal, mutatja ezt a következő versrészlet, amelynek ikerszava érintkezik még a szójátékkal:

Jertek ide rókák, madárcák, csináltattunk
egy kis házat, abba lakik *szil*, *szál*, szalmaszál,
nádi, nádi Perge Pál, szinte bubus, ki áll ki.
(A magyar népzene tára. 1: 744)

A szalmaszál alakból az utolsó szótág különvált — amely egyben önálló szóalak is —, s hangrend szerint ikerítődött: *szál, szál*. Az így alakult ikerszónak a még nem teljesen független voltát három tény is tanúsítja: egyrészt az ikerszót követi az az összetétel, amely alapot adott az ikerítésre, másrészt viszont, hogy ez a folyamat még nem ment végbe tökéletesen, jelzi a *szál* tagban az *i* rövidsége, hangalaki aszimmetriát teremtve az *á*-val, harmadsorban egy formális jegy: a két tag vesszővel való szétválasztása mutatja az összeforratlanságot.

Ez az önkéntelen ikerszóteremtés a keresztnévek becéző változataiban is megtörténhet. Kelemen József említ ilyenre példát: *Ica-Bica-Katica* (NytudÉrt. 40. sz. 186).

A kutatók által hangoztatott i k e r í t é s i m ó d o k n a k közismerten három fajtája lehetséges: 1. amikor a két tag magánhangzói különböznek hangrend (*limlom, dihegdohog*) vagy ajakműködés tekintetében (*csireg-csörög, daceg-döcög*), 2. amikor a két komponens mássalhangzóiban tér el: az első rész az utótagból labialis consonans-vesztéssel jön létre (*icinyke-picinyke, urcsa-furcsa*), vagy a második rész az előtagból labialis mássalhangzó-bővüléssel (*ingó-bingó, ugrabugrál*), illetőleg labialis mássalhangzócserevel keletkezik (*csere-bere, cica-mica*), 3. amikor e kétféle ikerítési mód kombinálódik, és vocalis- és consonans-változtatás egyaránt bekövetkezik (*ciróka-maróka, irgett-morgott*).

Az ikerítési szabályok kialakulása óta az egyik leggyakoribb keletkezési mód az a n a l ó g i a. Mivel például becenévi ikerítés lehetséges előmássalhangzóval: *Ági-bági*, ennek alapján fiktív nevekből is teremt a költő ikerszót: *Áni Máni, Ánesz Mánesz* (Bella István: *Áni Máni boltba megy*). Az analógiának, az utánzásnak az ikerszóteremtő szerepét több kutató hangoztatta (Kúnos Ignác: Az ikerszókról. TanEgyMNyTárs. 1: 245; Apor Dezső: Az ikerszók. 1906. 21—2; Zolnai Béla: Szóhangulat és kifejező hangváltozás. 1939. 136; Pais: MNy. 59: 284—5), de részletesen nem foglalkozott vele, kivéve Aport, aki többek között a következő példákkal bizonyít: az *irtak-firtak* az *írkál-fírkál* analógiájára jöhetett létre, illetőleg az ikerítési szabályszerűség hatása miatt alakul az *ásom-vájom* alakból az *ájom-vájom*. Amint a példákban is kiténik, az analógia hatásának, érvényesülését a kutató a mellérendelő összetételek ikerszóvá formálásában látja.

Pais az analógia hatásának tulajdonítja azt a jelenséget, hogy „mivel bizonyos változások megtörténnek, a »nyelvérzék« ingadozása, zavara következtében az illető változások fordítottjai szintén megtörténnek” (MNy. 59: 284.) Ezt ö v i s z o n o s s á g i i n d í t é k ú alakulásmódnak nevezi, s így képzelte el a magánhangzós előtagú és a labialis mássalhangzós kezdetű utótagú ikerítések létrejöttét: *Ilona > Ila-Pila, ugor, ugrik > ugra-bugra* (i. m. 285).

Apor az analógián kívül még három ikerszóalkotási formát vesz föl: k o m b i n á l ó s z ó a l k o t á s (*icinkó-picinkó = icinke-picinke × irinkó-pirinkó*), e l v o n á s t (*fecseg-locsog-ból fecsi-locsi és fecs-locs*) és s z ó k é p z é s t (*sűrög-forog-ból sürge-fürge mizi-mázi*) (21—2).

Az ikerszavak harmadik fő típusában, a komponenseikben önálló alakokkal, illetőleg fogalmi tartalommal nem (vagy csak kevésbé) rendelkező ikerszók csoportjában még három sajátos ikerítési szabályszerűséget észleltem anyaggyűjtésem során: 1. szótágbetoldást az utótagként álló rész belsejébe (*kutykurutty, fityfiritty*), 2. magánhangzóhozátoldást az előtagként álló komponens végéhez (*hipi-hopp, lityi-lotty*), 3. a tagok között magas—vegyes hangrendi ellentétet (*csizsicsoszi, tiki-tiki*). A szótágbetoldásos ikerítési formában Gombocz a nyújtott szóalakok elvének érvényesülését látja, és a következő adatokat említi: *kitykurutty, fityfiritty, putypurutty, pitypiritty* (MNy. 13: 238).

2.5. A z i k e r í t é s p r o d u k t í v í t á s a. Az ikerítés meglehetősen p r o d u k t í v s z ó a l k o t á s m ó d, bár általában egy szót csak egyféleképpen ikerítenek, de arra is akad példa, hogy két ikerítési szabályt is felhasználnak egy alakból két ikerszó létrehozására: *csörgő-csörgő* (illabialis magánhangzó — labialis magánhangzó oppozíció),

csörgő-börgő (consonans és labialis consonans ellentéte). Valójában a lehetséges ikerszók száma végtelen. Az ikerszók tehát a nyelvi alkotóképességről tanúskodnak, és bár jó részük egyedi, egyszeri, alkalmi alkotás, vagyis nem használatos a köznyelvben, de nem tarthatjuk helytelennek, ha igazodik az ikerítés törvényeihez, ekkor eredményét ikerszónak kell tekintenünk. Az általánosan ismert, használt és az egyedi ikerszavak között sokszor nehéz a határt megvonni, mert például hiába tűnnek ismerősnek az *őzem-bőzem*-féle alakok a népmesékből, nem tekinthetők mégsem az egész nyelvközösség által használatnak. Azt tekintettem a szókészletünkbe beletartozónak, társadalmi érvényűnek, amit az ÉrtSz. felvett az anyagába.

Az ikerszók produktivitása két tényezőtől függ: egyrészt *f o r m a i t ó l*, másrészt *j e l e n t é s t a n i t ó l*. Az előbbi azt határozza meg, hogy a magyar beszélő milyen szabályokhoz alkalmazkodva képes ikerszót alkotni. Ez nagyon kicsit szűkíti le a létrehozható ikerszavak nagy számát, hiszen az a tény, hogy csak az egyik tagjának kell önálló alakú és jelentésű szónak lennie, vagy egyiknek sem, ez ennek a szóalakulási módnak a határait szinte a végtelenig tágítja. Az alakí és a jelentéses oldal szorosan összefügg, de míg a forma konvencionális (ti. az alkotási szabályszerűségek), addig a jelentésnek csak az iránya megszabott (játékosság, hangulatkeltés), maga a jelentés azonban nem konvencionális. Ezt Kúnos Ignác is bizonyítja, ugyanis ugyanaz az ikerszó, egy mesebeli állat nevének ikerformája ellentétes hangulatot válthat ki, mivel a szó alkotói „az ikerszónak az ingadozó és meg nem határozható jelentését” használják ki (Az ikerszokról. TanEgyMNyTárs. 1: 251). Az ikerítéses utónevekben is egyszerre van jelen ez a hangulati kettősség: a kedveskedés, hízlegés, illetőleg a csúfolódás, gúnyolódás, ahogy ezt Kelemen József már megállapította (NytudÉrt. 40. sz. 186).

2.6. A z ikerszavak jelentése. Az ikerszó jelentése szerkezeti felépítése és fonetikai vonatkozása miatt *k ö z v e t v e m o t i v á l t*: például a *giz-gaz* a hangrendi ellentétével, az *i* hangvariációval apró növényzetet, összevisszaságot éreztet. Viszont a hangutánzó, hangulatfestő ikerszó jelentése *k ö z v e t l e n ü l m o t i v á l t* hangalakja miatt: például a *csörög-börög* alapszavában a zöngétlen affrikáta és a pergő hang a zörej, a két azonos magánhangzó a monoton, folytonos hang érzetét sugallja, és miközben az ikerített tag játékossá módosul, ugyanakkor mintha veszítene a hangutánzásból; vagy a *nyim-nyám* a hangutánzó-hangulatfestő voltánál fogva a határozatlan, lassú, kelletlenül cselekvőt, a tehetetlen és gyenge akaratú ember képzetét kelti az *i—á* egy szón belüli oppozíciója s a nasalisok folyamatos zárképzése miatt.

Az ikerszavak játékos szóalkotási módjával magyarázható, hogy csak egy részük szótározott *l e x i k a i e g y s é g*, míg a többi alkalmi, költői kitalálás. De az előbbi csoportba tartozókat is megértjük, mert az önálló alakú és jelentésű tagjuk indukálja az értelmet. A mindkét tagjukban önállótlán jelentésűek lehetnek önálló jelentéshordozó egységek is, de legalábbis hangulatfelidező hatásúak. Különben is a kommunikációban az ikerszók elsősorban nem a közlés intellektualitását, értelmi-logikai, hanem sokkal inkább az érzelmi kifejezését szolgálják.

3. Az ikerszavak rendszere a mai magyar nyelvben.

3.1. Történeti és leíró szempont érvényesítése a rendszerezésben. Az ikerszavak eredetének kimutatásában a TESz-re célszerű támaszkodni, annak eldöntésében pedig, hogy mi tekinthető köznyelvi, tájnyelvi, egyedi szóalkotásnak, az ÉrtSz. adatai veendő figyelembe. A történeti szempontot kell érvényesíteni akkor, amikor tisztázzuk, hogy ikerszó vagy nem ikerszó egy hangalak vonatkozást mutató alak, mert ha nem így tennénk, nem tudnánk különválasztani a két önálló alakú és jelentésű, fonetikai hasonlóságot mutató *dül-fül* típust az egyetlen szóból hangtani törvényszerűségek alapján keletkezett ikerszótól. Az ikerszavak további csoportosításá-

ban a történeti és leíró szempont szervesen összekapcsolódik, mert az ikerszó konkrét kialakulási módja (hangrendet vált, inetimologikus hangot vesz fel stb.) és a szinkron nézőpontból vizsgált tulajdonságai alapján végzett csoportosítás amúgy is megegyezik.

A mai gyermekköltészet szóanyagának vizsgálatakor a TESz. minősítéseit úgy vettem figyelembe, hogy az osztódásosnak jelzett ikerszónak tekintetem, a forradásosat viszont mellérendelő összetett szónak. Volt olyan eset is, amikor nem fogadtam el a történeti-etimológiai szótár magyarázatát, például akkor, amikor ikerszónak vett olyan alakot, amely nem mutatja az ikerítés jellegzetes ismérveit: a *csicsi* szóról ezt írja a TESz.: „Gyermeeknyelvi eredetű ikerszó. Alapja az 1585 óta kimutatható *csi!* „pszt!”, *csend!*, *hallgass!*” indulatsszó”. Kelemen József viszont A mondatszók a magyar nyelvben című monográfiájában az egy szótagúból szótagismétléssel alakult gyermeeknyelvi szók közé veszi fel (148). Ez utóbbi felfogással értettem egyet, s ezért nem soroltam az ikerszavak közé.

Nem mindig könnyű megállapítani, hogy mi tekinthető ikerszónak, és mi nem az már. Erről tanúskodik Techert József aggodalma is (MNY. 38: 265—7). Szerinte ugyanis az összetétel és az ikerítés megkülönböztetéséhez az az alap, hogy „az összetételnek mindkét tagja, az ikerszónak meg legfeljebb az egyik tagja használható külön szóként, meglehetősen változó” (265). A változás egyik típusát a *tipeg-topog*-féle ikerszavakban látja, amelyek egyik tagjának bár eredetileg saját jelentése és élete nem volt, de toldalékokat véve fel, a „jelentős szóból szintén jelentést szív magába, s később önálló szóvá lesz” (uo.), vagyis ikerszóból mellérendelő szóvá válik. A másik típus az éppen ezzel ellenkező irányú folyamat eredményeként jön létre: mellérendelésből ikerszó lesz analógia hatására a párhuzamos hangzás kedvéért: *ízzé-porrá* > *izré-porrá*, *szedett-vett* > *szedett-vedett*, *Tolnát-Baranyát* > *Toronyát-Baranyát*, *térül-fordul* > *térül-férül* (266). Szemere Gyula is (MNY. 74: 37) figyelmeztet arra a sajátos esetre, amikor a mai nyelvtudat és a történeti megítélés eredménye nem vág egybe, de ő maga rögtön el is vágja ezt a nyelvészeti gordiuszi csomót, mert ikerszónak tekint minden kételemű, hangalaki hasonlóságot mutató szót.

Mint ahogy Laziczius Gyula átmeneti szókatégoriákat különböztet meg (NYK. 51: 14—25) a szófaji átcsapás, a kettős szófajúság miatt, úgy á t m e n e t i jelenségként célszerű említeni a *tipeg-topog* és az *izré-porrá*-féleket, hiszen ez nagyon is összhangban van a nyelv dialektikus változásával.

3.2. Az ikerszavak felosztása jelentéstani és alaktani szempont figyelembevételével. Az ikerszók rendszerezését legcélszerűbb először a szemantikai és morfológiai sajátosságok alapján elvégezni, s erre alapozni a fonetikai megfigyeléseket, mert különösen hangtani tekintetben általában nem lehet az ikerszókval kapcsolatban kizárólagos érvényességű szabályokat felállítani. Hiszen más ikerítési szabályok jutnak érvényre az elő- és utótagjukban önálló jelentésű és hangalakú ikerszavakban, mivel mindig a jelentéses tag irányítja az ikerítődést. A mindkét elemükben önállóltan formájú és jelentésű ikerszók pedig az első két típus analógiájára formálódhatnak, vagyis megváltoztatják az első elemükből ikerítődött hatására a második tag kezdő mássalhangzóját, a második tagjukból létrejöttek sémájára magas—mély hangrendi ellentétet mutatnak, illetőleg mindkét ikerszó típust követik a mássalhangzó hiányából és meglétéből adódó hangellentétre épülő szóalkotásban. De emellett sajátos ikerítési szabályszerűségeket is létrehozott az ikerszavak harmadik típusa.

Az ikerszókat jelentés és alak szempontjából három csoportra lehet osztani:

1. az ikerszó előtagja önálló alakú és önálló jelentésű, vagyis a TESz.-be címszóként, alcímszóként, alakváltozatként felvett szó vagy annak származéka; de ide sorolandók még a TESz. által fel nem dolgozott, első részükben utónevet tartalmazó ikerítéses becézők is,

2. az ikerszó utótagja önálló alakú és önálló jelentésű szó hasonló okok miatt, mint az első típus tagjai,

3. az ikerszó egyik komponense sem rendelkezik (vagy csak kevésbé) önálló alakkal, illetőleg határozott fogalmai tartalommal.

Sziksai Lajosné

Tudományos példatár a kiejtési szótárhoz*

A teljes szótár anyaga, szókincse. A szótárban 7563 szó, ill. szókapcsolat (a továbbiakban: szó) van. Ezt a szókincset 6 részre oszthatjuk: 1. A szakirodalomban (lásd: Szakirodalom) előforduló olyan szótári alakok, melyekben az ejtett forma eltér az írottól: zöngésedés, zöngétlenedés, képzés helye szerinti hasonulás, írásban, jelöletlen teljes hasonulás, összeolvadás, rövidülés, nyúlás, kiesés vagy hangbetoldás révén. 2. A szakirodalomban előforduló olyan szótári alakok, melyekben a kiejtés teljesen megegyezik a szó írott alakjával: ezzel a szerzők fel akarták hívni a figyelmet arra, hogy ezeknek más ejtémódja helytelen, pl. *köpeny* [köpeny] (HNy. 78, 79, 327; HB2. 122; HE. 12; NyKk. 1187, 1243; AkH2. 17; FM1. 78). 3. E példatár része minden olyan ragos vagy jeles (jelmorfémás) alak, mely kiemelten, külön ejtésjelben található, pl. *dűhvel* [dűvel] (RK. 42; ÉrtSz. *dűh*; Nyr. 89: 193; FA. 153; FR. 126; HB2. 101; HE. 48; NyKk. 449; NyKk2. 1077, 1187). 4. A szókincs egyik része: a szakirodalomban példaként előforduló szókapcsolatok, pl. *hoggy tetszetős* [hoty teccetős] (HNy. 530). 5. A mozaikszók, betűszók, ill. rövidítések közül a szakirodalomból csak azok kerültek ebbe a példatárba, melyeknél az ejtett alakot is közli a forrásmű, pl. *BM* [béemm v. béem] (NyKk2. 199). 6. E szótár anyagának része az idegen szavak bizonyos csoportja: a) Az ÉrtSz.-ban található idegen szavak [és ejtésük], pl. *avantgardista* [avangardista] mn és fn (ÉrtSz.; ÉKsz.); b) Olyan idegen szavak a szakirodalomból [kivétel az ÉrtSz.!), melyek ejtett alakjai eltérnek a Bakos-féle vagy a Magay-féle szótárban közöltektől, pl. *de facto* [de faktó v. latinosan: dé fáktó] (NyKk. 427; *Dancig* [dancig] (NyKk. 910); c) Olyan idegen szavak a szakirodalomból, melyek hiányoznak a Bakos-féle, ill. a Magay-féle szótárból, pl. *komputer* [komputér v. komputer] (NyKk. 1229); *Kobayashi Ken Ichiro* [kobajasi kenicsiro] (NyKk. 1069).

A szótár szerkezete. I. A szavak betűrendben követik egymást. A sorrend kialakításakor figyelembe vettük az AkH. 11., az MSZ 3401 és a NyKk. I., II. kötet ide vonatkozó részeit.

2. Minden szócikk két részből áll: szócikkfejből és szakirodalmi utalásból; a szócikkfej szintén két részből áll: a címszóból és az ejtés szerinti alakból. — A címszó egyenes vonalú aláhúzással emeltük ki; a homonimákat kis arab indexszám jelzi, pl. *b¹* [bé] fn (Nyelvt) és *b²* [bé] fn (Zene); az álhomonimákat zárójelbe tett kis arab indexszám jelzi, pl. *egyszer¹* [écoér v. étyyszer] hsz és *egyszer⁽²⁾* [étyszer] ragos szn; a címszó utáni csillag [*] kerülendő szót vagy írásmódot jelöl, pl. *beállítottság** [beállítóccság v. beállítottság] és *anapesztusz** [anapésztusz]. — A címszó után, szögletes zárójelben az ejtés szerinti alak olvasható, pl. *doh* [doh]; az ejtésjelen belüli alakok egyenrangúak, mindegyikük köznyelvi változat, pl. *barátság* [baráccság v. barátság]; azonban a kerek zárójelben levő változatokat kevésbé ajánljuk, pl. *khaki* [köki v. khaki v. (kaki)] fn és mn. — A hangsúlyt

* A szerző bibliográfiai értékű szótárát segítségnek szánja mindazoknak, akik a magyar kiejtést kutatják. Egyúttal a szótár tájékoztató bevezetőjét és a betűs címszóanyagának első részét közöljük. (A szerk.)

csak akkor jelöltük [kettőzött, nem folyamatos vonallal], ha az nem az első szótagra esik, pl. *Anyegin* [anyegin v. oroszosan: anyégin]. — A szótagértékű mássalhangzót egyszeri aláhúzással jelöltük, pl. *bacon* [békn v. békn]. — Az ejtésjel után, kerek zárójelben a stílusminősítések találhatók vagy olyan nyelvészeti megjegyzések, melyek a könnyebb, a teljesebb tájékozódást segítik, pl. *abcugol** [apcugol v. apcúgol] (rég) és *a-t²* [át] (*a²* fn tárgyragos alakja). — A szakirodalmi utalások [cím, oldalszám vagy pontszám] a szócikkfej alatt, szintén kerek zárójelben találhatók, pl. *alja*² [ajja v. alja] fn és mn (ÉrtSz.; Nyr. 92: 386; Mmny. 36; NyKk. 164, 311). A források kronologikusan követik egymást. Ez alól csak akkor van kivétel, ha ill. jelölést találunk, ugyanis az ill. csupán részbeni egyezést jelent. A részbeni egyezés három ok miatt lehetséges: a) A cím-eltérő írása miatt, pl. *hivő* [hívő v. hívő] mn és fn (ill. ÉrtSz. *hivő*; NyKk. 877 *hivő*); b) Az eltérő stílusminősítés miatt, pl. *body chech** [bodicsék v. bodicsek] (bodicsék) (ill. NyKk. 1044); c) Az eltérő kiejtés miatt, pl. *hogy cáfoljon* [hoty cáfojjon] (ill. FA. 131).

3. A szótárban található rövidítések és jelentésük:

(Bank)	bankszakma	mut	mutató
(Biol)	biológia, élettan	(Műsz)	műszaki nyelv
birt	birtokos	(Műv)	művészettörténet
(biz)	bizalmas vagy bizalmaskodó be- szédben	(nép)	népi, népnyelvi (az ország nagy területén használatos)
(elav)	elavult szó, alakváltozat	névm	névmás
(Ép)	építészet	(Növ)	növénytan
(Fiz)	fizika	nu	névutó
fn	főnév(i)	(Nyelvt)	nyelvtudomány, nyelvtan
(gúny)	gúnyos(an)	(Orvos)	orvostudomány
gyak.	gyakran, gyakori	(rég)	régies szó, alakváltozat
hat	határozó(i)	rends.	rendszerint
(hiv)	hivatalos, hivatalos stílusban	(ritk.), (ritk.)	ritka, ritkán
hsz	határozószó	(Sp)	sport
htl	határozatlan	szn	számnév
ign	igenév	szag	személyrag
ik	igekötő	(táj)	tájszó, táji alakváltozat
ill.	illetve	tn	tárgyatlan
(irod)	irodalmi nyelvben, szépirodalmi stílusban	ts	tárgyas
isz	indulatszó	(Tud)	tudományos nyelvben
(Kat)	katonaság, katonai szolgálat	(új)	új szó
(költ)	költői (használatban)	(vál)	választékos(an)
ksz	kötőszó	(Vall)	vallásügy
(Mezőg)	mezőgazdaság	(Vegy)	vegytan, vegyi ipar
mn	melléknév(i)	(Vill)	villamosság
msz	mondatszó	(Zene)	zene(tudomány)

A szótár helyesírása, az érvényben levő szabályokhoz alkalmazkodik, lásd AkH. 11. Ezenkívül figyelembe veszi a következőket: ÉrtSz., HTSz., Helyesírási kézisztár és NyKk. I., II. kötete. Ezért csak a különbségeket soroljuk fel (a kiejtés-jelölésben !): 1. Minden ejtett alak kisbetűvel kezdődik, pl. *csúszda* [csúszda]; *Détskij dűm* [gyetszki dűm v. gyecki dűm]. 2. A különjeitést kötőjellel jelöltük, pl. *agyonnyom* [agyon-nyom v. agyonnyom]. 3. Ha az *ly j* hangot jelöl, akkor az ejtésjelen belül *j*-vel írjuk át, pl. *Kapalyag* [kapajag]. 4. A „félhosszú” mássalhangzót úgy jelöljük, hogy a kettőzött mássalhangzó egyik tagját kissé feljebb írjuk, pl. *földtan* [fölt^tan]. 5. Az ejtés-könnyítő (hiátustöltő) *j* hangot kissé feljebb írjuk, mert „átfutó”, nem teljes értékű hang, pl. *dió* [dió v. dió]. 6. A nem teljes értékű (sorvadó vagy redukált) magánhangzót, ill. mássalhangzót is feljebb írjuk, pl. *Beethoven* [béthóven, bétóven v. németesen: béthóf^{en}, béthóf^u]. 7. A félig zöngés mássalhangzót szintén emelt betűvel érzékeltetjük, pl. *keress*

bennünket (kere^{zs} bennünket v. kerezs bennünket]. 8. Az ábécénk betűivel nem jelölhető hangokat a magyar nyelvészeti irodalomban általánossá vált mellékjeles betűkkel jelöltük:

- ä (röviden ejtett á; ajakkerekítés nélkül ejtett a-féle hang, pl. *áh* [áh v. áh] isz).
 ā (hosszú a; ajakkerekítéses a hang hosszan ejtve, pl. *aha*⁽¹⁾ [1. aha, ahā 2. aHa, aHā] isz].
 ẽ (ajakkerekítés nélkül a rövid ɔ hang nyelvéllásával képzett magánhangzó; zártabb e, pl. *anapesztus* [anapēsztus]. — Megjegyzés: Aki tudja ejteni a zárt ẽ-t, az bátran ejtse, hisz beszéde így színesebb, választékosabb lesz. Aki csak nyílt e-t tud ejteni, az azt ejtsen. A kiejtése ettől még hibátlan lehet.)
 ē (hosszú nyílt e; a nyíltabb e hang hosszú változata, pl. *bee* [bē] msz).
 ñ (palatalizált n, pl. *konty* [1. konyty 2. koñty]).
 ŋ (veláris n, pl. *inkább* [iŋkább] hsz).
 χ (a szájpaddás hátulsó részén képzett h, pl. *achát* [1. ahhát 2. aχχát] fn).
 ʒ (a j hang zöngétlen változata, pl. *kapi* [kapʒ]).
 H (félzöngés h, pl. *éhes* [1. éhēs 2. éHēs] mn és fn).
 m̥ (labiodentális m, pl. *dámvad* [dám̥vad]).
 > (a szokásosnál előbbre képzett hang jele, pl. *kicsi* [k̟icsi] mn és fn).
 < (a szokásosnál hátrább képzett hang jele, pl. *kutya* [k̠utya]).
 . (a szokásosnál illabiálisabb képzésű hang jele, pl. *kér* [k̠ér]).
 ° (a szokásosnál labiálisabb képzésű hang jele, pl. *kör* [1. kör 2. k̠ör]).
 ~ (nem szótagnyi értékű, hanem az előző vagy az utána következő magánhangzóhoz simuló hang, pl. *Aulich* [aʊlih]).
 ~ (orrhangú vagy orrhangba átmenő, ill. többé-kevésbé megnyújtott hang, pl. *André* [andré v. franciásan: a~dré]; *ballonhoz* [ballonhoz]).
 , (az első mássalhangzó zárjának felpattanása elmarad, vagy beleolvad a második hang képzésébe, pl. *agydaganat* [agy,daganat]).
 V (szokásosnál feljebb képzett hang jele, pl. *napmeleg* [napmeleg]).

(Megjegyzés: A mellékjeles hangjelölésekről még bővebben: ÉrtSz. I. kötet XVIII—XX. oldal; Bevezetés az egyetemi magyar nyelvészeti tanulmányokba 220—2. oldal; Magay Tamás: Idegen nevek kiejtési szótára 481—501. oldal, NyKk. I. kötet 667—8. oldal és Bolla Kálmán: A fonetikus írás 7—23.)

S z a k i r o d a l o m:

1. A magyar helyesírás szabályai [10. kiadás]. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1954. [Röv.: AkH.; pontszám]
2. A magyar helyesírás szabályai [11. kiadás]. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. [Röv.: AkH2.; pontszám]
3. A magyar nyelv értelmező szótára [I—VII. kötet]. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959—62. [Röv.: ÉrtSz.]
4. Bárczi Géza: Nyelv-művelésünk. Gondolat Kiadó, Budapest, 1974. [Röv.: BG.; oldalszám]
5. Bevezetés az egyetemi magyar nyelvészeti tanulmányokba. Kézirat. Tankönyvkiadó, Budapest, 1980. [Röv.: Bev.; oldalszám]
6. Deme László: A Kazinczy-érmék, és a helyes magyar kiejtés kérdései. Nyr. 89: 188—200. (Röv.: Nyr. 89: oldalszám)
7. Elekfi László: Beszédhangjaink kapcsolódása. Nyr. 92: 379—89. [Röv.: Nyr. 92: oldalszám]
8. Fischer Sándor: A beszéd művészete. Gondolat Kiadó, Budapest, 1974. [Röv.: FA.; oldalszám]

9. Fischer Sándor: Retorika. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1981. [Röv.: FR.; oldalszám]
10. Helyesírásunk. Tankönyvkiadó, Budapest, 1978. [Röv.: HE.; pontszám]
11. Hernádi Sándor: Beszédművelés. Tankönyvkiadó, Budapest, 1972. [Röv.: HB1.; oldalszám]
12. Hernádi Sándor: Beszédművelés. Tankönyvkiadó, Budapest, 1976. [Röv.: HB2.; oldalszám]
13. Hernádi Sándor: Írjuk, mondjuk helyesen! Tankönyvkiadó, Budapest, 1983. [Röv.: HÍ.; oldalszám]
14. Hernádi Sándor: Nyelvtan és nyelvművelés. Tankönyvkiadó, Budapest, 1980. [Röv.: HNy.; oldalszám]
15. Magyar értelmező kéziszótár. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. [Röv.: ÉKsz.]
16. Magyar nyelv [a tanítóképző főiskolák számára a budapesti program szerint]. Kézirat. Tankönyvkiadó, Budapest, 1985. [Röv.: FM1.; oldalszám]
17. Magyar nyelv [a tanítóképző főiskolák részére a jászberényi program szerint]. Kézirat. Tankönyvkiadó, Budapest, 1985. [Röv.: FM2.; oldalszám]
18. Mai magyar nyelvünk. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. [Röv.: Mmny.; oldalszám]
19. Molnár József: A magyar beszédhangok atlasza. Tankönyvkiadó, Budapest, 1977. [Röv.: MA.; oldalszám]
20. Nyelvművelő kézikönyv I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. [Röv.: NyKk.; oldalszám]
21. Nyelvművelő kézikönyv II. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985. [Röv.: NyKk2.; oldalszám]
22. Rácz Endre—Takács Etel: Kis magyar nyelvtan. Gondolat Kiadó, Budapest, 1978. [Röv.: RK.; oldalszám]
23. Rónai Béla—Kerekes László: Nyelvművelés és beszédtechnika. Tankönyvkiadó, Budapest, 1974. [Röv.: RNy.; oldalszám]
24. Seper Jenő—Montágh Imre—Vincze Tamásné: A gyakori beszédhibák. Tankönyvkiadó, Budapest, 1980. [Röv.: SA.; oldalszám]
25. Szende Aladár: Anyanyelvi kalauz a család számára. Táncsics Kiadó, Budapest, 1976. [Röv.: SzA.; oldalszám]
- [26. Bakos Ferenc: Idegen szavak kéziszótára. Terra, Budapest, 1965]
- [27. Magay Tamás: Idegen nevek kiejtési szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974]

A szakirodalmi rövidítések betűrendben:

- AkH. A magyar helyesírás szabályai [10. kiadás]
 AkH2. A magyar helyesírás szabályai [11. kiadás]
 Bev. Bevezetés az egyetemi magyar nyelvészeti tanulmányokba
 BG. Bárczi Géza: Nyelvművelésünk
 ÉKsz. Magyar értelmező kéziszótár
 ÉrtSz. A magyar nyelv értelmező szótára
 FA. Fischer Sándor: A beszéd művészete
 FM1. Magyar nyelv [a tanítóképző főiskolák számára a budapesti program szerint]
 FM2. Magyar nyelv [a tanítóképző főiskolák részére a jászberényi program szerint]
 FR. Fischer Sándor: Retorika
 HB1. Hernádi Sándor: Beszédművelés 1972

- HB2. Hernádi Sándor: Beszédművelés 1976
 HE. Helyesírásunk
 HÍ. Hernádi Sándor: Írjuk, mondjuk helyesen!
 HNy. Hernádi Sándor: Nyelvtan és nyelvművelés
 MA. Molnár József: A magyar beszédhangok atlasza
 Mmny. Mai magyar nyelvünk
 NyKk. Nyelvművelő kézikönyv I. kötet
 NyKk2. Nyelvművelő kézikönyv II. kötet
 Nyr. 89: oldalszám Deme László: A Kazinczy-érmék, és a helyes magyar kiejtés kérdései
 Nyr. 92: oldalszám Elekfi László: Beszédhangjaink kapcsolódása
 RK. Rácz Endre—Takács Etel: Kis magyar nyelvtan
 RNy. Rónai Béla—Kerekes László: Nyelvművelés és beszédtechnika
 SA. Seper Jenő—Montágh Imre—Vincze Tamásné: A gyakori beszédhibák
 SZa. Szende Aladár: Anyanyelvi kalauz a család számára

U t ó s z ó k é n t: 7 év gyűjtő- és kutatómunkájának eredménye ez a példatár. Tisztelettel nyújtom át azoknak, akik a magyar kiejtést kutatják. — Köszönetet mondok mindazoknak (Deme László, Elekfi László, Grétsy László, Hangay Zoltán, Maleticsné Riba Magdolna és Szépe György), akik szakmai tanáccsal, hasznos útmutatásaikkal segítették ezt a tudományos próbálkozást.

Szótár

*a*¹

1. [a] fn (hang neve) (ill. ÉrtSz. *a*¹ I.; ÉKsz. *a*¹ 1.; NyKk. 75)
2. [a v. ā] fn (betű neve) (ÉrtSz. *a*¹ II. 1.; NyKk. 108, ill. NyKk. 75, 331)
3. [a v. ā v. á] (jelzőként, sorszámnév helyett) (ÉrtSz. *a*¹ II. 2., ill. ÉKsz. *a*¹ 3.; NyKk. 108)
- a*² [á] fn (Žene)
(ÉrtSz.; ÉKsz.; NyKk. 108)
- a*³ [a] (határozott névelő)
(ill. FA. 78; NyKk. 2. 287)
- a*⁴ [a v. ā v. ā v. ah] isz
(ÉrtSz. *a*⁵, ill. ÉKsz.)
- à [á] (idegyszerű szerkezet viszonyító szava)
(ÉrtSz.; ÉKsz.; NyKk. 904)
- á¹ [á] fn (hang és betű neve)
(ill. ÉrtSz.; ÉKsz.; NyKk. 331)
- á² [á v. ā v. ah] isz
(ÉrtSz.)
- ā [kétpontos á]
(NyKk. 331)
- Aachen* [áhen]
(NyKk. 950)
- AÁSZ-nak* [aásznek]
(NyKk2. 200)
- AÁSZ-nek* [aásznek]
(NyKk2. 200)
- AÁSZ-ra* [aászra]
(NyKk2. 82)
- AÁSZ-re* [aászre]
(NyKk2. 82)

- abban* [abban] ragos névm
(AkH. 111; RK. 50, 54; FA. 156)
abbanmarad [abbammarad v. abbanmarad] (rég)
(ÉrtSz. *abbamarad*)
Abbazia [ábbáciá] (Abbázia)
(NyKk. 107, 667)
Abbázia [abbázia v. abázia] (Opatija)
(ill. NyKk. 107)
abc [ábécé] fn (Nyelvt)
(NyKk. 1044)
*abcugol** [apcugol v. apcúgol] (rég)
(ill. ÉrtSz.)
a biz a [abbiza] (rég)
(ÉrtSz. *a*⁴ I. 3.)
ablakban [ablagban]
(AkH2. 51)
abszolút [apszolút] mn és fn
(ill. NyKk. 109; FM1. 90)
accuratus [ákkurátusz] (akkurátus)
(NyKk. 938)
achát [1. ahhát 2. aχhát] fn
(ill. NyKk. 384)
Áchim [áhim v. idegyszerűbben: áhchim]
(NyKk. 110)
ácsceruza [ácsceruza v. ácsceruza]
(Nyr. 92: 386; NyKk. 311)
ácsszeg [ács-szég]
(Nyr. 92: 385; NyKk. 309)
ad acta tesz [ad akta v. latinosan: ád áktá]
(NyKk. 111)
adagio [adáddzso v. olaszosan: ádádzso]

- (NyKk. 112, 951, ill. Mmny. 37; NyKk. 666)
adagiója [adaddzsója v. olaszosan: ádadzsója]
 (NyKk. 951)
adásszünet [adás-szünet v. (adásszünet)]
 (ill. ÉrtSz. XXI; ÉrtSz.; HNy. 68; Hf. 138–9)
ádáz csaták [adász csaták]
 (ill. HB2. 117)
add [add]
 (AkH. 101; NyKk. 450; AkH2. 63)
add be [add be v. (ad be)]
 (ill. FA. 144)
add csak ide [acs csak v. att csak]
 (ill. FA. 131)
add csak oda [acs csak v. att csak]
 (ill. FR. 114)
add ide [add ide]
 (FA. 144)
addig [addig] ragos névm és hsz
 (NyKk. 583)
add jó szívvel [add jó v. (ad jó)]
 (ill. FR. 124)
add rá [add rá v. (ad rá)]
 (ill. FM2. 355)
add tovább [at tovább]
 (FA. 138)
Adél [adél]
 (NyKk. 1184–5)
adhat [athat]
 (AkH. 70; RK. 47; MA. 30; AkH2. 51)
adhatom [athatom]
 (RK. 20)
adieu [ágyó v. ágyó]
 (NyKk. 125)
Adige [adidzse]
 (NyKk. 907)
adj [aggy]
 (Nyr. 92: 388; SA. 33; NyKk. 313; FM2. 310, ill. SZA. 56; FM2. 354)
adja [aggya]
 (AkH. 77; ÉKsz. *betűjezés*; FA. 124; Nyr. 92: 389; Bev. 179; Mmny. 36; SZA. 117; NyKk. 315, 328, 667; AkH2. 58, ill. FA. 140; FM2. 354)
adják [aggyák]
 (HNy. 560; HE. 36)
adjam [aggyam]
 (Nyr. 92: 387; NyKk. 312)
adjatok [aggyatok v. érzelmi hatásra: aggyatok]
 (ill. NyKk. 496)
adjisten [aggyisten] fn (nép)
 (ÉrtSz. XIX; ÉrtSz., ill. HB2. 125; NyKk. 1253)
adj még [aggy még v. agy még]
 (ill. Nyr. 92: 388; NyKk. 313)
adjon [aggyon]
 (ÉrtSz. XIX; FA. 140; HB1. 62; HB2. 115)
adjonisten [aggyonisten] fn (nép)
 (ÉrtSz., ill. NyKk. 1253)
- Adjon Isten!* [aggyon isten]
 (NyKk. 1253)
adjunktus [adjunktus v. aggyunktus]
 (ÉrtSz.; Nyr. 92: 387; NyKk. 312)
*adjusztál** [aggyusztál]
 (ÉrtSz.; ÉKsz.; NyKk. 113)
*adjutáns** [adjutáns v. aggyutáns] fn
 (ÉrtSz.)
adminisztráció [adminisztráció]
 (NyKk. 1184)
adna [adna]
 (ill. Nyr. 92: 383; Mmny. 36; NyKk. 307, 667)
adni [adni]
 (ill. FA. 151)
adott [adott] (*ad* ige múlt idejű alakja)
 (RK. 105, ill. FA. 164)
adott neki [adot neki]
 (AkH. 79)
adottság [adotság v. adoccság]
 (ÉrtSz.; Nyr. 92: 387; HNy. 73, 77; NyKk. 312, ill. HNy. 80, 326)
Adrienne [ádrien] (francia név)
 (NyKk. 115)
adsz [acc v. atsz]
 (Nyr. 89: 194; Nyr. 92: 387; HNy. 73; NyKk. 312, ill. AkH. 78; RK. 106; SZA. 117; HE. 36; AkH2. 59)
adia [atta] mn, isz és fn
 (ÉrtSz. XIX; Nyr. 92: 385; HNy. 69; Mmny. 36; NyKk. 310; FM2. 352, ill. HNy. 478)
adtam [attam]
 (SA. 30; HE. 33; NyKk. 1041)
adtok [attok]
 (SZA. 117)
Ady [adi]
 (SZA. 131)
Adyk [adik]
 (NyKk2. 1270–1)
ad l. [ad égy] (először)
 (ill. NyKk. 905)
Aeneas [énéász v. klasszikus latinban: énéász]
 (ill. NyKk. 938)
aero- [aéro] (előtag)
 (NyKk. 121, ill. FM2. 349)
aerobik [aérobik] fn (új)
 (ill. FM2. 349)
aerodinamika [aérodinamika]
 (ÉrtSz.)
aeroszol [aéroszol] fn (új)
 (ill. FM2. 349 *aerosol*)
afelől [afelől] hsz
 (ÉrtSz.; HNy. 65; HB2. 123, ill. SZA. 40)
*affekta** [afékta] mn
 (ÉKsz.)
*affektáció** [aféktáció]
 (ÉKsz.)
affektál [aféktál v. afféktál]
 (ill. ÉrtSz.; ÉKsz.; NyKk. 121)
affektív [affektív] mn
 (NyKk. 121)

- afféle* [afféle] névm
(RK. 48–9)
*affér** [affér v. afér]
(NyKk. 121)
Áfor [áfor]
(AkH2. 276, ill. HE. 124 *ÁFOR*)
afrikaans [afrikánsz] mn és fn
(ÉKsz.)
agancs [agancs]
(Hf. 17; HB2. 116; NyKk. 122)
agarai [agarai v. agaraji]
(ill. HNy. 484)
aggat [aggat]
(AkH. 113; NyKk. 122)
aggor [akkor]
(FA. 152; HB2. 116; NyKk. 123)
Aggtelek [akktelek v. aktelek]
Ágnes [ágnés v. ágnes]
(NyKk. 123)
agresszió [agrésszió]
(NyKk. 123, 1184)
agresszív [agrésszív] mn
(FR. 135; NyKk. 123)
agresszor [agrésszor]
(NyKk. 123)
agydagamat [agydagamat]
(ill. Nyr. 92: 383; NyKk. 307)
agyonbeszél [agyombeszél v. agyonbeszél]
(ÉrtSz.; HNy. 67)
agyonnyom [agyon-nyom v. agyonnyom]
(ÉrtSz. XXI; Hf. 138–9, ill. ÉrtSz.;
Nyr. 92: 385; HNy. 68; NyKk. 310,
329)
agysejt [atysejt]
(FA. 141; FR. 125, 127)
ah [ah] isz és fn
(ÉrtSz.; NyKk. 125, 738, ill. AkH2.
75)
áh [áh v. áh] isz
(ÉrtSz. *áh*⁽¹⁾, ill. NyKk. 125; AkH2. 75)
aha⁽¹⁾ [1. aha, ahā 2. aHa, aHā] isz (felisme-
rés)
(ill. ÉrtSz. *aha*⁽¹⁾; ÉKsz. *aha*⁽¹⁾; NyKk.
75; FM1. 71)
aha⁽²⁾ [1. aha 2. aHa] msz (népies igenlés)
(ill. ÉrtSz. *aha*⁽²⁾; ÉKsz. *aha*⁽²⁾; NyKk.
75; FM1. 71)
ahá [ahá v. áhá v. áhā] isz
(ÉrtSz. *aha*⁽¹⁾, ill. ÉKsz. *aha*⁽¹⁾)
ahányadszor [ahányaccor v. ahányatszor]
hsz
(ill. ÉrtSz.)
ahány lyuk [ahány juk]
(FR. 124)
ahelyett [ahejött] hsz
(HB2. 123; NyKk2. 568)
ahhoz [ahhoz v. (ahoz)] ragos névm
(NyKk. 125, ill. AkH. 111; ÉrtSz.;
HB2. 101; NyKk. 583)
áhitat [áhitat v. áhitat]
(ÉrtSz.; NyKk. 126)
áhitatos [áhitatos v. áhitatos] mn
(ÉrtSz.; NyKk. 126)
áhitatoskodik [áhitatoskodik v. áhitatosko-
dik]
(ÉrtSz.)
áhitatosság [áhitatosság v. áhitatosság]
(ÉrtSz.)
ahja [ahja] (*ah* isz fn-ként toldalékolt
alakja)
(ÉrtSz. *ah* II.)
Ahmed [1. ahmed 2. aḫmed]
(ill. NyKk. 273, 739)
ahot [ahot] (*ah* isz fn-ként toldalékolt
alakja)
(ÉrtSz. *ah* II.)
Aida [aida v. aida v. kissé idegenszerűb-
ben: áidā]
(NyKk. 127, ill. 1000)
Air France [érfransz]
(NyKk. 936)
aj [aj v. āj] isz
(ÉrtSz.)
*a-ja*¹ [āja] (*a*¹ fn toldalékos alakja)
(ÉrtSz. *a*¹)
*a-ja*² [āja] (*a*² fn toldalékos alakja)
(ÉrtSz. *a*²)
ajánl [ajánl]
(ill. Nyr. 92: 383; NyKk. 129, 308;
NyKk2. 437)
ajánld [ajánld]
(ill. NyKk. 129)
ajánlgat [ajánlgat]
(ill. HNy. 76)
ajánlja [ajá~jja v. ajá~jja]
(NyKk. 129, ill. 667)
ajánlkozik [ajánlkozik]
(ill. HB1. 61; HNy. 76; HB2. 115)
ajánlom [ajánlom]
(ill. NyKk. 129)
ajatollah [ajatollah]
(NyKk. 738; NyKk2. 476)
ajatollahhal [ajatollahhal]
(NyKk2. 476, 1187)
ajatollahot [ajatollahot]
(NyKk2. 476)
à jour [ázstúr]
(NyKk. 693)
Ajtay [ajtai v. ajtaji]
(ill. NyKk2. 1269)
ajtó [ajtó]
(FM2. 351)
ájultság [ájultság v. ajulcság]
(ÉrtSz.)
akác [akác]
(HE. 12; AkH2. 17)
akácsor [akác-sor]
(ÉrtSz.; NyKk. 665)
ákácsor [ákác-sor] (táj)
(ÉrtSz. *akácsor*)
akadály [akadáj]
(AkH2. 89)
akadémia [akadémia]
(Nyr. 89: 193; FA. 167; HNy. 47; FR.
135; NyKk. 75, 1184; FM1. 57, ill. FM1.
90; FM2. 337)

- akar* [akar]
 (Bev. 161)
akaratja [akarattya]
 (SzA. 55)
akaróddzik [akaróddzik]
 (HB2. 122)
aki [aki] névm
 (NyKk. 132; NyKk2. 568, 1256)
akikben [akigben]
 (HNy. 531)
akképp [akképp] ragos névm és hsz
 (AkH. 111)
akkor [akkor] hsz
 (AkH. 111; HB2. 116)
akkord [akkord]
 (NyKk. 133)
akkreditál [akreditál]
 (NyKk. 133)
aknába [aknába]
 (SzA. 52)
aközben [aközben] hsz
 (ÉrtSz.; HNy. 65; HB2. 123)
aktfestő [aktfestő v. aktfőstő]
 (HB2. 121)
aktív [aktív] mn
 (FR. 135)
akut [akut v. akút] mn
 (ÉrtSz.; NyKk. 134)
akvarell [akvaréll v. akvarell]
 (ill. ÉrtSz.)
à la [álá] (szerint)
 (ÉrtSz. à 3.; ÉrtSz. *la*⁴; ÉKsz. à 2.;
 NyKk. 904)
alááll [alááll]
 (FA. 122)
à la carte [alákárt]
 (ÉrtSz. à 3.; ÉrtSz. *la*⁴; ÉKsz. à
 2.;
 NyKk. 694)
à la française [álá fra~szőz]
 (NyKk. 694)
aláír [aláír]
 (FM2. 349)
alakítatlan [alakítatlan]
 (NyKk2. 1125)
alakíthatsz [alakíthacc]
 (HB2. 119)
alakítson [alakíccson]
 (HB2. 119)
alakzat [alagzat]
 (HNy. 67, 79; HB2. 250)
alaposabb [alaposabb]
 (HB2. 123)
À la recherche [à lá rörsers]
 (ill. NyKk. 942)
alárendeltség [aláréndéltség v. aláréndél-
 cség v. aláréndeltség]
 (ÉrtSz.)
alázatosb [alázatozsb]
 (ill. HNy. 477)
Albert [albért v. albert]
 (NyKk. 161)
áldd [áldd v. (áld)]
 (ill. AkH. 101; Hí. 14; NyKk. 450;
 AkH2. 63)
a legény [a legény]
 (NyKk2. 568)
Alekszej Nyikolajevics Tolsztoj [alekszej
 nyikolajévics tolsztoj v. oroszosan: álik-
 szej nyikalájevics talsztójj]
 (ill. NyKk2. 1037)
aléltá [aléltá]
 (HNy. 74, ill. 77)
alexandrinus [alékszandrinus v. alékszand-
 rinus]
 (ill. ÉKsz.)
*Alger** [álzsé] (Algír)
 (ill. FR. 135)
Algéria [algéria] (országnév)
 (NyKk. 161)
*Algérie** [álzséri] (Algéria)
 (ill. FR. 135)
Algir [algír] (főváros)
 (NyKk. 161)
Alice [alisz]
 (NyKk2. 304)
aligátor [aligátor]
 (ill. ÉrtSz. *alligátor*; ÉKsz. *alligátor*;
 NyKk. 1187 *alligátor*)
alighanem [alikhhanem v. alikhhanöm] hsz
 (HNy. 564)
alj [ajj] fn
 (ÉrtSz.; Nyr. 92: 386, ill. NyKk. 311)
*alja*¹ [ajja v. alja] (*alj* fn toldalékos
 alakja)
 (ÉrtSz. *alj*; FM2. 352)
*alja*² [ajja v. alja] fn és mn
 (ÉrtSz.; Nyr. 92: 386; Mmny. 36;
 NyKk. 164, ill. 311)
aljas [ajjas v. aljas] mn és fn
 (ÉrtSz.; FM2. 352, ill. FR. 117)
aljasít [ajjasít v. aljasít]
 (ÉrtSz.)
aljasodik [ajjasodik v. aljasodik]
 (ÉrtSz.)
aljasság [ajjaság v. aljasság]
 (ÉrtSz.)
aljasul [ajjasul v. aljasul]
 (ÉrtSz.)
aljat [ajjat v. aljat] (*alj* fn tárgyragos
 alakja)
 (ÉrtSz. *alj*)
aljaz [ajjaz v. aljaz]
 (ÉrtSz.)
aljázat [ajjazat v. aljazat]
 (ÉrtSz. *aljzat*)
aljlevél [ajlevél]
 (ÉrtSz.)
aljzat [ajzat]
 (ÉrtSz.)
alkalmazunk [alkalmazunk]
 (ill. HNy. 529)
alkoss [alkoss]
 (AkH. 92; HE. 50)
alkot [alkot]
 (FM2. 351)

- áll* [áll] ige
 (ill. HE. 43)
Allah [1. allah 2. allax]
 (ill. AkH. 89; RK. 42; FA. 129, 153;
 FR. 126; HE. 48, 55; NyKk. 171, 738;
 AkH2. 75, 83; FM2. 337)
Allahhal [allahhal]
 (AkH. 110; HE. 55; AkH2. 42, 83)
Allahról [allahról]
 (SzA. 41)
állami [állami] mn
 (AkH. 40; NyKk. 1186)
államok [államok]
 (ill. FA. 164)
állat [állat] fn
 (NyKk. 1186, ill. AkH. 103)
áldogál [áldogál]
 (AkH. 103; RK. 43, 53; HÍ. 17)
allegro [allégró v. olaszosan: *állegro*] hsz
 és fn
 (NyKk. 939, ill. ÉrtSz.; ÉKsz.)
allegróban [allégróban]
 (HE. 101)
allemande-ritmus [álmand]
 (NyKk. 1036)
álhatatlan [álhatatlan] mn
 (HNy. 75)
álhatatos [álhatatos] mn
 (HNy. 75)
alliance-politika [álansz]
 (NyKk. 1036)
állícs [állícs]
 (HE. 50)
állj¹ [áj] (*áll* ige toldalékos alakja)
 (AkH. 75; HE. 35; AkH2. 56)
állj² [áj v. áj] msz és fn
 (ÉrtSz.)
álnak [álnak] (*áll* ige toldalékos alakja)
 (AkH. 103)
állók [állók]
 (ill. AkH. 103)
állomás [állomás]
 (HNy. 78; HB2. 101; NyKk. 1186; FM1.
 79, 100, ill. AkH. 103; FA. 164; HE.
 43)
állt [ált] (*áll* ige toldalékos alakja)
 (AkH. 103; HE. 43; AkH2. 65)
áltában [áltában]
 (HNy. 75)
áltak [áltak]
 (RK. 54)
áltam [áltam]
 (Bev. 187; FM1. 78; FM2. 355)
áltó helyében [áltó] (HNy. 75)
állunk [állunk]
 (ill. BG. 34)
álvány [álvány]
 (ÉrtSz. XIX; HNy. 75)
álványzat [álványzat]
 (HNy. 75)
alma [alna] fn
 (AkH. 23)
almádi [almádi] mn
 (Nyr. 92: 388–9; HE. 86; NyKk. 314–5;
 FM2. 349)
alma mater [alma mátér v. alma máter]
 (NyKk. 937)
almanach [1. almanah 2. almanax]
 (ill. NyKk. 384, 739; AkH2. 75)
almanachhal [almanachhal]
 [NyKk. 949]
Almássy [almási]
 [ill. NyKk2. 1269]
almásszürke [almásszürke] mn és fn
 (ill. ÉrtSz.)
alól [alól] nu
 (NyKk. 1139)
alóla [alóla] szragos hsz
 (HB2. 123; NyKk. 1187)
Alpok [alpok]
 (AkH. 277; NyKk. 949)
Alsóörs [alsóörs]
 (NyKk2. 456)
általában [általában] hsz
 (HB2. 101)
általános [általános] mn és fn
 (HB2. 101)
alterego [altérégó] fn
 (ÉrtSz.)
aludjak [aluggyak]
 (NyKk. 195)
aludniuk [aludniuk]
 (HNy. 539)
aludtam [aluttam]
 (NyKk. 195)
alul [alul] hsz és nu
 (RK. 31; NyKk2. 1139)
Alvinczy [alvinci]
 (ill. NyKk2. 566)
a madár [a madár]
 (NyKk2. 568)
amatőr [amatőr] fn és mn
 (NyKk. 202, 1184)
amellet [amellet] hsz
 (ÉrtSz.; HB2. 123; NyKk. 203)
amely [amej v. aměj] névm
 (RK. 133; NyKk2. 568)
amen [ammén v. ammen] msz és fn (ámen)
 (ÉrtSz. ámen; NyKk. 204)
ámen [ámén v. ámmén] msz és fn
 (ÉrtSz.; NyKk. 204)
amerikai [amériкаи v. amériкаи] mn és
 fn
 (ill. HNy. 47; NyKk. 1184)
ami [ami] névm
 (NyKk2. 568, 1256)
amiatt [amiatt] hsz
 (HB2. 123; NyKk. 208)
amice [amicé] fn
 (ÉrtSz.; ÉKsz.)
amicéje [amicéje] (*amice* fn toldalékos
 alakja)
 (ÉrtSz. *amice*)
amicét [amicét] (*amice* fn tárgyragos
 alakja)
 (ÉrtSz. *amice*)

- amilyen* [amijen] névm és hsz
(RK. 133)
- a-moll* [á-moll] (Zene)
(NyKk. 108, 331)
- amondó* [amondó v. ammondó] mn (nép)
(ÉrtSz.)
- amper* [ampër v. (ampër)] fn
(NyKk. 212, 694; NyKk2. 533, ill. ÉrtSz.)
- Amundsenről* [amundzenről]
(HE. 100)
- analitikus* [analitikus] mn és fn
(FA. 167)
- anapaestus* [anapésztusz v. latinosan: aná-
pésztusz] (anapesztus)
(NyKk2. 683)
- anapaestusszal* [ánápésztusszal v. ánápész-
tusszal] (latin verstanban!)
(NyKk2. 684)
- anapesztus* [anapésztus]
(NyKk2. 683)
- anapesztussal* [anapésztusszal]
(NyKk2. 683–4)
- anapesztusz** [anapésztusz] (anapesztus)
(NyKk2. 683)
- anarchia* [anarhia v. anarhiia]
(ill. FR. 135)
- ancien régime* [anszien rēzsim]
(NyKk2. 589)
- anderseni* [anderzeni] mn
(NyKk. 950)
- Andes* [ándész]
(NyKk. 213)
- Andesek** [ándészék v. andesék v. andesek]
(NyKk. 213)
- Andok* [andok]
(NyKk. 213, 949)
- Andrássy* [andrási]
(NyKk2. 567)
- André* [andré v. franciásan: a~dré]
(ill. NyKk. 936)
- Andriettyal* [andrittyal]
(AkH2. 216)
- anekdota* [anëkdota v. (anëgdóta)]
(ill. ÉrtSz.; NyKk. 213)
- anélkül* [anélkül] hsz
(HB2. 123; NyKk. 213)
- angol* [angol]
(FA. 127)
- angyal* [1. angyal 2. angyal]
(FA. 127, ill. 102–3)
- ankét* [1. ankét 2. anjekt]
(ill. SA. 31; NyKk. 215)
- annak* [annak] névm
(AkH. 111; RK. 48–9)
- Annales* [annálész v. annálesz] fn (rég)
(ÉrtSz.; ÉKsz.)
- anno* [annó] hsz (rég)
(ÉrtSz.; ÉKsz.)
- Anonymus* [anonímusz v. anonímusz]
(NyKk. 216)
- Antoine* [antoán v. franciásan: a~tuán]
(ill. NyKk. 935)
- Antoinette* [antoánett v. franciásan: a~
toánett]
(ill. NyKk. 694)
- antracén* [antracén]
(AkH2. 203)
- anyaggyűjtés* [anyag-gyűjtés v. anyag-
gyűjtés]
(ill. ÉrtSz. XXI; ÉrtSz.; HÍ. 138)
- Anyegin* [anyegin v. oroszosan: anyégin]
(NyKk. 231)
- anyja* [annya]
(AkH. 73; RK. 48, 50; Nyr. 89: 194;
FA. 130; Nyr. 92: 385; RNy. 134;
HNy. 69; FR. 114; Mmny. 36; HB2. 116,
250; NyKk. 310; AkH2. 54; FM2. 352,
ill. RK. 141; HNy. 479)
- anyját* [annyát]
(ill. HNy. 479)
- anyjuk* [annyuk]
(AkH. 73; AkH2. 54, ill. HB2. 37)
- a) osztály* [ā v. á osztáj]
(NyKk. 108)
- Apáczai* [apácai v. apácái]
(ill. NyKk2. 567)
- apáé* [apáé]
(Nyr. 92: 388; NyKk. 314; FM2.
349)
- apartman* [apartman]
(NyKk. 232)
- apátság* [apátság v. apáccság]
(ÉrtSz.)
- Apáczai* [apácai v. apácái]
(ill. NyKk2. 567)
- apja* [apja]
(FM2. 351)
- Apollo IV.* [apolló négy]
(NyKk. 960)
- Apollo–4* [apolló négy]
(NyKk. 960)
- Apollo–17* [apolló tizenhét]
(ill. NyKk2. 760)
- apparat* [apparát] fn
(NyKk. 233)
- apparátus* [apparátus]
(NyKk. 233)
- appartement** [ápártma~] (apartman)
(NyKk. 232, 667)
- Apponyi* [aponyi]
(NyK. 234; NyKk2. 567)
- apprehendál** [apréhéndál]
(NyKk. 234)
- Április 4. Gépgyár* [április negyediké
géggyár] v. április negyediké gébggyár]
(NyKk. 425)
- apriori* [áprióri v. áprióri v. aprióri] mn és
hsz
(ill. ÉrtSz.; ÉKsz.)
- apró* [apró] mn és fn
(FA. 138; Mmny. 34; NyKk. 1185)
- aprólékosságokból* [aprólékosságokból]
(HNy. 531)
- apropó* [apropó] hsz és fn
(NyKk. 235, 694)

- aqua* [ákvá]
 (NyKk. 937)
Aquincum [ákvinkum]
 (NyKk2. 550)
arabeszkék [arabészkék v. arabeszkék]
 (AkH2. 211)
Ara coeli [ará céli v. ára céli]
 (ill. NyKk. 938)
áradjon [áraggyon]
 (FR. 122)
aranyból [aranyból v. (arany,ból)]
 (ill. Nyr. 92: 384; NyKk. 308)
Arany János [arany jános]
 (FM2. 353)
arany jó [arany jó]
 (FR. 124)
arannyal [arannyal]
 (AkH2. 83)
áraszd [árazd]
 (ill. HB2. 116)
aratsz [arace]
 (Mmny. 37)
arattat [arattat]
 (AkH. 26)
árboc [árboc]
 (NyKk. 236)
arcbór [ardzbór]
 (FM1. 75)
arcul [arcal]
 (AkH. 10; RK. 53; FA. 144; AkH2. 60;
 FM1. 78, 100)
arcsont [arc-csont v. (arcs^osont)]
 (ill. ÉrtSz.)
archaikus [1. arhaikus 2. arxikus] mn
 (ill. NyKk. 384)
arcszín [arc-szín]
 (ÉrtSz.)
arcszög [arc-szög]
 (ÉrtSz.)
arctól [arctól]
 (NyKk. 364)
árnyjáték [árnyjáték]
 (FR. 124, 127; HB2. 121)
árnyal [árnyⁿyal v. (árnyal)] (*árny* fn
 toldalékos alakja)
 (ill. Hf. 17)
Árpád [árpád]
 (AkH2. 161)
arra [arra] ragos névm és hsz
 (AkH. 111; NyKk. 241, 1187, ill. NyKk.
 75)
arról jön [arról jön]
 (Nyr. 92: 386; NyKk. 311; FM2. 352)
artézi [artézi] mn
 (NyKk. 242, 1185)
Artúr [artúr]
 (AkH. 275; HE. 99; NyKk. 243; AkH2.
 161)
Arturo Toscanini [ártúro toszkaníni v.
 arturó toszkáníni]
 (ill. FA. 166; FR. 137; NyKk2. 1039)
- áru* [áru] fn
 (NyKk. 1185)
árú [árú] mn
 (BG. 34; NyKk. 1185)
áruzsora [áruzsora]
 (FA. 122)
ásó [ásó]
 (FM1. 72)
aspectus [aszpéktusz]
 (NyKk2. 684)
aspektus [aspéktus]
 (NyKk. 244; NyKk2. 684)
Associated Press [eszósiétid prész]
 (NyKk. 1026)
Astoria [asztória] (szálloda)
 (NyKk. 104)
asz [ász v. ász] fn (Zene)
 (ÉrtSz., ill. ÉKsz.)
aszaltá [aszaltá]
 (NyKk. 853)
aszerint [aszerint] hsz
 (ÉrtSz.; NyKk. 245; NyKk2. 568)
aszfalt [aszfalt]
 (HE. 96)
aszimmetria [aszimmétria]
 (NyKk. 246)
aszimmetrikus [aszimmétrikus] mn
 (NyKk. 246)
aszok [ászok v. ásszok v. ásszok] (*asz* fn
 toldalékos alakja)
 (ÉrtSz. *asz*)
aszpirin [aszpirin]
 (AkH2. 201)
asszisztens [assziszténs v. asszistens]
 (NyKk. 246)
asszu [asszu v. asszu] mn és fn (rég, nép)
 (aszú)
 (ÉrtSz.)
asztalka [asztalka]
 (Nyr. 92: 382; NyKk. 306)
aszú [aszú v. aszu] mn és fn
 (ÉrtSz., ill. NyKk. 251)
a-t¹ [át] (*a¹* fn tárgyragos alakja)
 (ÉrtSz. *a¹*, ill. NyKk. 331)
a-t² [át] (*a²* fn tárgyragos alakja)
 (ÉrtSz. *a²*)
átaljában [átajjában] hsz (táj)
 (ÉrtSz.)
átallta [átalta]
 (HNy. 74)
átbocsát [ádbocsát]
 (ÉrtSz. XIX)
átcikázik [átcikázik v. áccikázik]
 (ill. FA. 132)
átcipel [átcipel v. áccipel]
 (ill. AkH2. 53)
átcsal [átcsal v. áccsal]
 (Nyr. 92: 386; RNy. 134; NyKk. 311)
átcsap [átcsap v. áccsap]
 (ill. AkH. 72; HNy. 72; HE. 35; AkH2.
 53; FM1. 76)

Lőrincze Lajos: Bilingérezés. Szógyűjtemény Szentgál XVIII—XIX. századi nyelvéből. Veszprém, 1989. 78 oldal és 15 melléklet

1. Születésnap ajándék e kis kötet. Veszprém megyéé, a szentgáli származású Lőrincze Lajosnak. A megye azzal köszöntötte neves szülöttét, hogy kiadta Lőrinczenek 1941-ben — földrajzi névi vizsgálatai melléktermékeként — gyűjtött régi szentgáli szavait.

A cím — stílszerűen — szentgáli, illetőleg dunántúli tájszó. „A *bilingérezés* eredetileg a szüret után a tőkén maradt apró szőlőfürtök keresgélését, összeszedését jelentette” (5). A kötet XVIII—XIX. századi szentgáli iratokból összetallózott szavakat tartalmaz.

Lőrincze 1949-től több folytatásban közölte már gyűjteményének egy részét a MNy.-ben A Veszprém megyei Szentgál XVIII—XIX. századi nyelvéből címmel. Pais a Néprajz című rovatban helyezte el az anyagot, de az első közléshez frott megjegyzésében megemlítette, tehették volna a Nyelvtörténeti adatok című rovatba is (MNy. 1949: 49). Lőrincze kis szótárának bevezetőjében azt írja: „Csak jó néhány év múlva . . . vettem észre, hogy ez a mellékesen összetallózott . . . gyűjtemény már-már egy kis tájnyelvi szótárt tesz ki. A szótár fontosságát az is emeli, hogy egyetlen településre vonatkozó, régi, történeti anyagot is tartalmazó szótárunk — tudtommal — nem is nagyon van” (5). A kötet alcíme — a MNy.-beli közlés címének a módosításával — ezt a kettősséget (történeti-tájnyelvi) világosan kifejezi: Szógyűjtemény Szentgál XVIII—XIX. századi nyelvéből.

2. A kötetben mintegy 1340 címszó van. Az adatok zöme a XVIII. század végéről s a XIX. század elejéről való. A szócikkek végén jelölve van, hogy a közölt szavak megvannak-e a Magyar Nyelvtörténeti Szótárban és a Színnyelvi-féle Magyar Tájjszótárban. Számításom szerint 85 egyikben sincs meg, 142 a NySz.-ban, 98 pedig a MTSz.-ban nem található. Azaz a kötetben összesen 325 olyan szó (tőszó, összetétel, származék, igekötő) található, amelyet nem közölnek említett, szótörténeti-szóföldrajzi szempontból oly fontos forrásaink. Valamennyi adat előfordulásának ideje is meg van adva. Az adatokat rövidebb-hosszabb mondatokban, mondatrészletekben, tehát szövegkörnyezettel közli gyűjtőjük-közzétevőjük. Több esetben egy-egy szónak több változatát is közli Lőrincze (l. például *srétet*, *sörét*: *serét* a.; *szapulló sajtár*, *szapu sajtár*: *szapulósajtár* a.; *előnkben*, *elejbém*: *elé* a.; *vonó kés*, *vonyo kés*: *vonókés* a.), bizonyosságát adva ezzel annak, hogy az élőnyelvet — mint mindig — akkor is, s az írott nyelvi produktumokban megfoghatóan is a változatok megléte jellemezte. Feltűnő a latin eredetű szavaknak a — mai nyelvhasználatunkhoz képest — nagy száma. Ez azonban a vizsgált iratok keletkezésének idején természetes volt (*communitás*, *contractus*, *instáns*, *insurgens*, *kandidáció*, *kontraktus*, *pretendál*, *processzus*). Ez a német jövevényszavakra is vonatkozik (*főrspont*, *huncfut*, *jankedli*, *mándli*, *tuszli* stb.).

Az a tény, hogy egy településnek, egy falunak a nyelvjárásából jó kétszáz évvel ezelőtti adatok ilyen mennyiségben s szövegkörnyezetükkel együtt közzétetnek, a kötetet nyelvjárástörténeti szempontból egyértelműen fontossá avatja, egyszersmind pedig követendő példává teszi.

A közölt adatok nagy része alaki tájszó (például *furu*: *fúró* a., *selem*: *selyem* a., *sindöl*: *zsindely* a.), kisebb része a köznyelvvvel megegyező (*kerék*, *kezes*, *tud*), kevesebb a valódi tájszó (*csivatag*, *féészás*, *finak*, *förtés*, *fuwat*, *füenten*, *szatyma*, *szütyő*), legkevesebb a jelentésbeli tájszó (*levon* 'lerombol', *fog* 'mond'). A korabeli szentgáli nyelvjárásról vallanak a közzétett szavak, ám a még hitelesebb képet a szövegkörnyezetként közölt mondatok mutatják, mert azok több szóból s szókapcsolatból állnak. Szentgál néhai jegyzőinek a följegyzésein át- és áttör a nyelvjárás, illetőleg — talán helyesebben — elsődleges nyelvüket, a szentgáli nyelvjárást át- meg átszövik a követendőnek tartott köznyelvi(es) formák és változatok. Tallóztatva a mondatokban azonnal láthatjuk, hogy a szentgáli nyelvjárás akkori jellemző jegyeit könnyű összeállítani. Megemlítem például a főnévi igenév *-nyi* és *-nya* változatát (*adnyi*: *-ni* a., *innya*: *bort inni* a.), az *á* utáni *o*-zást (*áltol*: *át* a., *tarisznyábo*: *-ban* a.), az *l*-ezést (*billegelő vas*: *bélyegelő vas* a., *tűzhel*: *tűzhely* a.), az *explozív gy*-zést (*borgyas*: *borjas* a.), az *s* megnyúlását bizonyos hangtani helyzetekben (*atyafiságossan*: *atyafiságos* a.) és a mássalhangzó-torlódások feloldását (*szengáli*: *szentgáli* a., *Szemihálynap*: *Szent Mihály nap* a.).

Több szó azonnal fölkelte a szavak története iránt érdeklődő olvasó figyelmét. Hogy csak néhányat említsek: a *füenten* 'fűkorában' (*füenten* a.) a *fű* raghalmozásos alakja, s azt jelentette eredetileg: 'zsenge korában' (l. EtSz. I: 616: *l. fű* a.). A fűnek az állattartó gazdálkodásban mindig is nagy jelentősége volt, nem csoda hát, hogy a *fű* szónak időegységet jelölő funkciója is kialakult. A szentgáli *negyedfi ökörtinó* valóban negyedik éves tinót jelentett (*negyedfi* a.), minthogy a *fű*-nek 'év' jelentése is volt korábban (EtSz. i. h. 619). Az állattartással függ össze a *billegelő vas* is (*bélyegelő vas* a.), amely jelentésmegadás nélkül szerepel. Vele azt az eszközt jelölték, amellyel az állatok testére (fülére, farára) sütötték a tulajdonjegyet. Feltűnő, mennyi szitkozódás is megöröklődött az egykorú iratokban (l. például *futomadta*, *huncfut*, *kurafi*, *lélek*, *megmoeskol*, *patyolatos*, *teremtés*, *teremtette* a.). A szitokszó *huncfut*-ot (a *huncut* alakváltozata) gyakran mondhatták, mert ígét alkottak belőle: *huncfutol* (*huncfut* a.). A szóban forgó szentgáli adatok a XVII. századi adatokhoz képest változásokat mutatnak (vö. Sipos Pál: Szitkozódási formák a XVII. századi magyar nyelvben. Bölcsészdoktori disszertáció. Kézirat. Bp., 1983.; vö. még Bakos József: MNy. 1977: 119kk.). A XVIII. század végén Szentgálon a *nemtelen* még azt jelentette: 'nem nemes' (*nemtelen* a.). A *törötyeb* [= töröttyebb] alak (= töröttyebb: *törött* a.) a középfok régi, nyelvjárási-jebb változatával alakult, ma előforduló nyelvjárási alakjai régóta archaizmusok. Az *égettbör*-ra vö. ném. *Branntwein* 'konyak' (tkp. 'égett/égetett bor'). A *ruhabeli* alakulásmódjára l. a mai *lábbeli*-t és a régi *zsebbeli*-t 'kesztyű' (NyF. 26. sz. 34).

3. A kötet egyik tanulsága: ha más irányú adatgyűjtés melléktermékeként ennyi szótörténeti anyag gyűlt össze, akkor a célzott, módszeres szótörténeti gyűjtésektől, búvárlatokból még sokat remélhetünk. — A kis szótár a szókészletteni vizsgálatok mellett kitűnő alapja lehetne (reméljük, lesz is) egy mielőbb elvégzendő változásvizsgálatnak: azt kellene megállapítani, mit, hogyan s mennyire ismernek az itt közlőtekből a mai szentgáliak.

A fentebb írottakból kitetszhet: a kötet elsősorban a szótörténészek, dialektológusok, etimológusok figyelmére tarthat igényt. De tanulságos lehet a múlt iránt érdeklődőknek általában is. Végül, de nem utolsósorban szól azon közösség tagjaihoz, akik elődeik életéből kapnak ízelítőt a nyelv, és pedig nyelvjárásuk közvetítésével (kiegészítve 15, a szentgáli múltat idéző fényképmelléklettel).

A kötetet Veszprémben, a Megyei Tanács támogatásával az Eötvös Károly Megyei Könyvtár jelentette meg. Követésre és dicséretre méltóan cselekedett.

Kiss Jenő

Beszélt nyelvi tanulmányok. Szerkesztette: Kontra Miklós. *Linguistica*. Series A. Studia et Dissertationes 1. Bp. 1988. Az MTA Nyelvtudományi Intézete. 180 oldal.

1. Sajátos tanulmánygyűjteménnyel kezdett új sorozatot a Nyelvtudományi Intézet. Nem új, kész eredményeket tár a nyilvánosság elé, hanem egy fontos fázisban mutatja be az intézeti termvmunkálatoknak egyik nemrég indult kutatási irányát: az élő beszéd nyelvi és fonetikai törvényszerűségeinek felderítését. Jellege szerint ez is a Műhelymunkák című, néhány évvel korábban megindított sorozatba illett volna bele, nagyarányú terjedelme és a munka társas, kollektív szervezettsége miatt azonban célszerű volt külön könyv alakjában közzétenni.

A nyelvhasználatnak azt a szinte mindennapos területét, melyet ez a kutatás célba vett, eddig nemigen vizsgálta módszeres alapossággal a nyelvtudomány. A több mint száz éve folyó nyelvjárási gyűjtések beszédanyaga egyrészt irányított beszélgetésekből, másrészt a néprajz vagy a költészet tárgykörébe tartozó emlékezősekből, elbeszélésekből, mesékből, dalokból, mondókákból áll. A Kontra Miklós irányításával működő kutatógárda azonban nem a néprajzi vagy nyelvjárási sajátságokat, hanem a budapesti egyszerűbb hivatalviselő emberek és közügyek iránt érdeklődők beszédbeli megnyilatkozásait vizsgálja — mégpedig sokrétű elemzéssel — egy körzeti tanácstagi beszámolóval kapcsolatos lakógyűlési vita anyagában.

A könyv rövid bevezetőt, nyolc tanulmányt és egy jól használható tárgymutatót tartalmaz. Az egész kutatásra nézve alapvető fontosságú három: Kontra Miklós, Varga László és Wacha Imre egy-egy tanulmánya. A többi szerző inkább részletkérdéseket vesz nagytít alá, melyek azonban szintén jelentősek a kutatás jelenlegi állása és további folytatása szempontjából.

2. Kontra Miklós a bevezetőben megjelöli a munkacsoport kutatási tárgyának helyét napjaink nyelvészeti munkálatai közt, és összefoglalóan jellemzi azokat a problémákat, amelyekkel a csoport tagjainak meg kellett küzdeniük.

Kontra nem csak a kutatási tárgy megállapításában és a kötet egybeszerkesztésében, hanem mondanivalójának a megfogalmazásában is kiváló: világosan megírt szövege mindenütt jól követhető. Tanulmányában a szöveglejegyzési és elemzési kérdésekről szól. Kérdésfeltevései tiszták és gyakorlatiak, a kérdésekre adott válaszai itt-ott vitathatók. (Meg is mondja, hogy vizsgálódásait nem tekinti végleges megoldásnak.)

1. Kell-e jelölni az intonációt? A hangsúlyt és a hanglejtést az eddigi nyelvjárási és regionális köznyelvi szövegek közlésében nemigen jelölték. (Ezek a közlések tehát az élő beszéd teljes hangbeli alakjának megnyilatkozástani kutatására nem alkalmasak.) Az ebből következő természetszerű válasz: igen, kell jelölni. A szüneteket a nyelvjárási szövegek egy részében jelölték, de Hajdú Mihály csak azokat, amelyeknek mondatfonetika szempontból funkciójuk van. (Ez az elv nem egyeztethető össze a szöveg fonetikus lejegyzésével, mert válogat.) A következőkben Kontra rövid mondatpéldákon mutatja be, milyen más értelmet ad egy mondatnak a szünet megléte vagy hiánya; példája mégsem eléggé meggyőző, mert nem okvetlenül a szünetnek van megkülönböztető szerepe, hanem az intonáció egészének, a beszéddallammal, pici lassítással együtt, pl. ebben: „Ezt már nem, | — mondta a tűzoltó.” Egy másik példája („Van itt ez a | építkezés”) vitathatatlanul bizonyítja, hogy a szünet bejelölésének fontos szerepe van a megnyilatkozás mint folyamata valószínű bemutatásában, hiszen a névelőnek ez az alakja szünet nélkül hibás köznyelvi mondatot adna (s csak nyelvjárásokban szabályosat). — A dallam jelölését nem helyettesítheti az interpunkció. A „Mondd meg, miért csináltad !” mondatnak a végére helyesírásunk szerint felkiáltójelet teszünk, pedig

csak akkor egyenes felszólítás, ha a dallamosúcs a mondatkezdő ígér van; ha a kérdőszó indul magasabbról, akkor a kérdő jelleg kevésbé alárendelt szerepű, közelebb áll az egyenes kérdéshez. Az intonáció olyan funkcióbeli különbséget fejez ki, melyet a szabályosan írott forma nem tükröz. — A kérdezőnek más-más magatartását is kifejezheti az eltérő hanglejtés. Számos példa bemutatása azt igazolja, hogy az intonáció jelölésére szükség van; de az is igaz, hogy „az intonációjelölés nagy szakértelmet kívánó, nagyon időigényes feladat” (65).

2. Probléma a névelő hiányának a jelölése olyan helyen, ahol nyelvérzékünk névelőt kíván.

3. Mit lehet, mekkora s milyen korpuszon vizsgálni? A vizsgálható nyelvi jelenségek előfordulási gyakorisága bizonyos fokig megszabja a szövegminta célszerű terjedelmét. Egy magnetofonfelvételnél a technikai minősége pedig azt szabja meg, milyen kérdések vizsgálatára alkalmas. Egy kis táblázat mutatja be, hogyan segít a hangfelvétel annak értékelésében, melyik beszélő hányszor, hol ejtett *-ba/-be* illativusi ragot *-ban/ben* inessivusi helyett, és ebben az is kiderül, hogy némelyik előfordulás hangzásbeli bizonytalanság miatt értékelhetetlen. (És két olyan *sorba* alakot tekint Kontra inessivusnak, mely a valódi hangzása szerint, illativusként is helyesnek fogadható el.)

3. Varga László munkája azért kulcsfontosságú, mert ő közli a vizsgált szöveget teljességében, mégpedig olyan intonációjelöléssel, mely nem kottaszerű ábrákból áll, hanem a szövegfelépítés és a közlési funkció szempontjából releváns (azaz megkülönböztető módon fontos) intonációs jegyek feltüntetéséből.

E jelölésmód bővebb magyarázata megtalálható Varga két korábbi tanulmányában: 1981. A magyar intonáció — funkcionális szempontból. NyK. 83: 313—39; 1987. Prozodémák a magyar beszédben és jelölésük az intonációs átiratban. Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből 3: 91—119. A sajátos jelek rövid magyarázatát tárgyalt kötetünk is megadja egy mellékelt betétlapon, de a magyarázat néhol szűkszavúan homályos, Varga korábbi tanulmányai nélkül nem érthető.¹

Ami Varga rendszerében világos és célszerű, azt a következőkben foglalhatjuk össze: a) Minden hanglejtési szakasznak csak egyetlen rövid jellel jelöli az intonációs jellemzőjét (prozodémáját): a szakasz első szótagja elött. b) Külön jele van a szünetnek és külön a „dallamhídhatar”-nak. c) Feltesz minden prozodéma belül egy tipikus, normális dallammenetet, és csak az attól eltérő (rendszerint szókezdő) szótagoknak ad külön jelet.

Ennek a jelölésnek az a tendenciája, hogy a hangzást pontosan tükröző fonetikus hanglejtésábrák helyett a rendszerszerűt (fonemikusat) igyekszik megragadni, természetesen helyes. Megoldásai persze itt-ott vitathatók, már csak azért is, mert a szöveg szavainak hasonló elvekre épülő fonemikus lejegyzése annyira normaközpontúvá szűkül, hogy elhanyagolja a köznyelvben is élő jellegzetes alakváltozatokat. Pl. az elhangzott *mingyá* helyett *mindjárt* szerepel (5). A funkció nélküli, de egy vagy több fonémában

¹ Pedig sajátos kifejezéseit érdemes népszerűsíteni: *dallamhíd* = szerkezetileg összefüggő, a hangsúlyozás, hangmagasság-változás és szünetek által egységes beszédszakasznak mutakozó, akár több hangsúlyszakaszból is álló, fontos mondanivalót tartalmazó egység; ill. — Varga későbbi értelmezése szerint — a. m. dallamszakasz; *karakterdallam* = egy ilyen dallamhídnak öt eltérő funkciójú formája közül az egyik; *függelékdallam* = karakterdallamhoz esetleg csatlakozó, legfeljebb mellékhangsúlyú szavakat tartalmazó, mély szintű dallam; *lesodródás* = az a jelenség, hogy hosszabb mondatnak egymást követő (fő)hangsúlyos tömbjei fokozatosan kissé mélyebb dallamcsúcsra kezdődnek. Nem jó a *skáládallam* műszó, mert elnevezése félrevezető. (Varga maga is másképp nevezi ezt újabb írásaiban.)

eltérő alakváltozatok feltüntetése majdnem annyira fontos, mint az esetleg funkcióban is eltérő változatoké (*-ba* : *-ban*). Ha ez elmarad, kételkedni kezdünk a lejegyzés hitelességében. (Ebből a szempontból megbízhatóbb G. Varga Györgyinek egyébként is fonetikus lejegyzésű szövegeket bemutató könyve: *Szövegmutatványok Hatvan regionális köznyelvéből* 1980.). A szöveg- és mondattani pontosságra törekedve nem volna szabad ennyire elhanyagolni a szavak fonetikáját. Itt-ott pedig előfordul szavaknak kiejtés szerinti, a szabályostól eltérő írása: „*ezalatt* az időszak alatt” (6), *bölcsöde* (11).

Maga a szöveg a gazdagréti kábeltelevízió műsorából vett részletekből áll: tanács-tagi beszámolókból és annak vitájából. Összesen hat személy szólal meg ebben az anyagban (név helyett A—F betűkkel jelölve), és van néhány részlet, ahol mások, többen is beleszólnak. Kapcsos zárójelben egymás alatt vannak olyan beszédrészletek, melyek egyszerre hangzanak; ha valami érthetetlen, azt hullámvonal jelöli. A beszédszünet helyén eleinte csak paragrafusjel áll, a későbbiekben fölötte egy szám jelöli a szünet tartamát ezredmásodpercekben (bár a felvétel zajossága miatt nem mindig sikerült megmérni). Ahol pedig a szünet 0 értékű, ott nyilván tempólassítás vagy más apró prozódiai tényező pótolja a szünet szerepét. (Ezt részletesebben elemzi Kassai Ilona tanulmánya.)

Varga intonációjelölését és szöveglejegyzését a többi szerző is alapvetőnek fogadja el, de bizonyos részleteket másképp értenek vagy értelmeznek. A legtudatosabban Wachá Imre javasol bizonyos korrekciókat.

4. Wachá tanulmánya valamennyinél terjedelmesebb, de talán a legalaposabb is, és sok tekintetben gondolkodásra készítet. Sajnos, a címe is hosszadalmas: „Élő nyelvi (spontán) szövegek megnyilatkozásainak (szintaktikai) vizsgálati szempontjaihoz”. Fölvetett problémái azonban annyira alapvető fontosságúak, hogy megkívánják a bővebb kifejtést, és ugyanakkor helyigényes az a részletes szövegelemzés, melynek során a saját hallása és értelmezése szerint bemutatott szöveget a Varga Lászlóé mellé állítja, több helyen eltérve tőle, éppoly hitelesnek mutakozó változatként. Helyesbítésnek csak néhány olyan helyet tekinthetünk, amelynek meghallgatása és akusztikai megértése Wachának jobban sikerült.

Először olyan nehézségekre mutat rá, melyek a közvetlen kommunikációs eszköz-ként élő beszéd és az (ehhez képest másodlagos) írott szöveg sajátos eltéréseiből adódnak. A szöveget a mondatzáró frásjelek mondategységekre tagolják. Az élőbeszédben a mondat-egésznek a m e g n y i l a t k o z á s felel meg (Wachá szavával olykor: megnyilatkozás-egész), de ezek határa nem olyan egyértelmű, mint a mondategységeké. Részben mondat-szerkezeti, részben intonációs jegyek jelzik a megnyilatkozás végét, de többnyire a kettőnek együttes megléte szükséges az egyértelmű lezáráshoz. Wachá egyúttal részben igazolva látja korábbi feltevését, hogy a publikus (= nyilvánosság előtti) közvetlen beszéd megnyilatkozásai többnyire szukcesszív — folyamatosan mellérendelő — jellegűek s csak egyszerű (nem többszörös, feszített) alárendelést, egymás után „görgetett” mellékmondatokat tartalmaznak, és csupán néha közbeékelések. Az összetett mondatokban történő megnyilatkozásban a mellékmondat ritkán előzi meg főmondatát; Wachá úgy látja, hogy csak feltételes és időhatározói mellékmondatok kerülnek a megnyilatkozás(egész) élére.

A vizsgált anyag beszélői tehát igazolták Wachá korábbi sejtését, és többé-kevésbé azt a feltevést is, hogy a beszélt nyelv mondat- és szövegszerkesztése erősen eltér az írott nyelvtől. A vizsgált hangfelvétel *A*, *B* és *C* beszélőjének a megszólalása kissé hosszadalmas, funkcionárius beszéd; a *D* megnyilatkozó egy célratörően, világosan beszélő munkásember. *B* többször közbeszól, *D* mindannyiszor reagál, ez a rész tehát „publikus párbeszéd”-nek tekinthető. *E*, *F* és *T* (= többen) csak röviden szólnak közbe. *A*, *B*, *C* beszédének a Wachá-féle lejegyzése nem vág egybe Varga Lászlóéval: másutt

vannak a „megnyilatkozáshatárok”. (Megjegyzem, nem szerencsés ilyen hosszadalmas szakszóval terhelni az élőbeszéd terminológiáját. Helyes, hogy az elvontabb *m o n d a t*-tól — mely írott szövegbeli egységet is jelöl — megkülönböztetjük az egyszeri *m e g n y í l a t k o z á s*okat, mégis kísért e szónak a köznyelvi értelme, mely szerint egy egész felszólalás egyetlen megnyilatkozás. De ha több megnyilatkozásnak tekintjük, akkor is: ahol vitás a határ, ott az összefüggő mondatok egyetlen megnyilatkozáshoz tartoznak. Nyugodtan beszélhetünk tehát a beszédbeli közlésben is *m o n d a t o k*ról — ’mondategész’ jelentésben is — és *m o n d a t h a t á r o k*ról. A mondat persze itt a. m. ’aktuális mondat’.) Wacha több megnyilatkozást tüntet fel az elhangzott felszólalásokban (s jelölése szerint több a mondategész), ezzel a szöveg egy része értelme-sebbé válik (106). A határokat négy-öt tényező figyelembevételével állapította meg, és ezek a kritériumok részben akusztikus, intonációs mozzanatok (pl. lassítás), részben grammatikaiak (szerkezeti lezártság vagy nyitottság). Ahol e tényezők közül legalább kettő megvolt, ott határt jelölt, a folytatást új megnyilatkozásnak tekintette. (A kombinációk főbb típusait táblázatban is bemutatja.) Ennek eredménye az, hogy pl. az *A* beszélő által elmondott szöveg Varga szerint 16, Wacha szerint 24 megnyilatkozás.

A hét beszélő megnyilatkozásairól adatlapok készültek, melyekben a megnyilatkozások mondategészei sorszámot kaptak és 22 szempontú (részben számadatos) jellemzést, pl.: hány szóból áll a megnyilatkozás; hány kötőszó található benne; van-e benne megnyilatkozáskezdetet jelző dallamforma; hány szintagmát tör szét egy szünet; hány egységet mos össze a szünet hiánya; mennyi az alárendelt viszonyban levő mondategységek száma. A szerkezeti mutatókat egybeveti a Deme László által vizsgált közlőprózai szövegek hasonló mutatóival. A különféle megfeleléseket számarányok és átlagszámok táblázataival szemlélteti.

A szünetekkel határolt szakaszoknak, azaz szünetszakaszoknak — melyeket körülményes idegenszerűséggel fonemikus frázisoknak nevez — sokféle viszonyulását elemzi: hány helyen esnek egybe mondategységekkel stb. (Sokszor nem esnek egybe.) Kötőszó előtt gyakrabban van szünet, mint utána (s ez egybevág korábbi megfigyelésekkel; l. Szende Tamás, *MFonFüz.* 1979. 13), de a kötőszók körül többször nincs szünet, mint van, ellenben többnyire szünet választja el a megnyilatkozás mondategységeit, ha nincs köztük kötőszó (115). A táblázatokból jól láthatók az egyéni eltérések a szünet használatában.

Legérdekesebbnek ígérkezik a bonyolult mondatszerkezetű megnyilatkozások belső viszonyainak, ágrajzainak a kivetítése és tanulmányozása. Ez az elemzés táblázatokból és ágrajzszzerű ábrákkal kísért kifejtésből áll. Kár, hogy a táblázatokat Wacha nem értelmezi, mert szerinte „önmagukért beszélnek”. Nos, éppen nem beszélnek, sőt — a célszerűtlen tördelés miatt, az utolsót kivéve — szinte áttekinthetetlenek. (Összetartozó, egységes táblázatok egymással szembe fordítva találhatók.) Annál beszédesebbek az ágrajzok, a részletes magyarázatokkal együtt. Ezek elsősorban azt világítják meg, mennyire szerteágazó szerkezetű az élőbeszéd megnyilatkozásainak mondattani felépítése, akár a legbonyolultabb, de jól szerkesztett írott (újsághírből vett) sokszorosan összetett mondathoz képest. De egyúttal azt is megmagyarázzák, miért nehéz megérteni az írásban fogalmazott bonyolult mondatot hallás után, és miért könnyebb követni az élő megnyilatkozások tekervényesen szőtt mondatait. Nem a tagmondatok száma, hanem az egy tagmondatba zsúfolt hosszú jelzős szerkezetek teszik nehezzé a megértést. — Helyesen okolja meg Wacha, miért tekinti a módosító értékű főmondatokat (*azt hiszem*) tagmondatoknak; másutt viszont kétséges, hogy érdemes-e annyi részegységet számon tartani, mint 6. Az egyik ágrajzból az derül ki, hogy aszerint tekinthetjük a kérdéses megnyilatkozást több vagy kevesebb másodrendű egységre tagolódónak, hogy a *mert* kötőszót alá- vagy mellérendelőnek vesszük-e.

A sok bőséges elemzésben persze találhatók még itt-ott vitathatók is. Terminológiája is körülményes néhol („megnyilatkozás egység”) vagy megtévesztő („alárendelt mellékmondat” az egyszerű *mellékmondat* helyett, hiszen mellékmondat = alárendelt tagmondat; az alárendelt mellékmondat inkább másodrendű — tehát mellékmondatnak alárendelt — mellékmondatot jelent.)

Figyelemre méltó megjegyzései közül talán azok a legfontosabbak, amelyeket a tagmondatok egymáshoz való viszonyának jelöléséről tett (148): hogy a mondatok (és főleg a tagmondatok) közti viszonyt nem mindig a kötőszavak és a névmások jelzik; hogy a kötőszó (ellentétben a felolvasás szokásos gyakorlatával) gyakran az előző mondat egység végéhez csapódik, mintegy jelezve a következő egység szerkezeti kapcsolódását; szünet akkor van kötőszó előtt, ha „nagyobb nyelvi-logikai tömböt zár le”.

Jól használható művé teszi Wacha munkáját két záradék: a) pontos jegyzéket ad átíratának Varga Lászlótól való eltéréseiről; b) jegyzeteiben megmagyarázza műszóhasználatát, az elemzéseiben használt rövidítéseket és ábrajeleket. Az eltérések jegyzékéből az derül ki, hogy Wacha az élőbeszéd megfigyelésének és tanításának hosszú, évtizedes gyakorlatából indul ki, Varga pedig inkább elméleti, fonológiai indítékú tételekből. Wacha tudja, hogy pontnál nem kell mindig leeresztetni a hangot, és ez a Péchy Blanka szerinti „kis pont” is elválaszthat mondat egységeket. Másutt hallásbeli eltérések vannak: egyikük szünetet hall ott, ahol a másikuk nem.

Wacha Imre tanulmánya egyik fő értéke ennek a kiadványnak: igen tanulságos mondattani munka, mely nyelvtani ismereteinket az élőbeszédre alkalmazza és az élőbeszéd eszközeinek a számbavételével egészíti ki.

5. E két tanulmány mint két pillér köré helyezte el a szerkesztő a többi részlet-tanulmányt.

a) Kassai Ilona külön elemzi a szünet kérdéskörét a lejegyzésben. Szükség volt egy ilyen vizsgálatra, mert a szünetnek még nincs megnyugtatóan tisztázott meghatározása. Varga László a gazdagréti hanganyag intonációs átíratában a szünetet csak egyféle jellel jelölte, Kassai ellenben a szünetnek három fokozatát és a szünet nélküli junktúrát különböztette meg (Szende Tamás nyomán: MFonFüz. 4. 1979. 7—31).

Annak a megvizsgálására, hogy egy-egy lejegyző hogyan veszi észre a szüneteket, Kassai Ilona egy kétperces, a gazdagréti anyagnál finomabb felvételi minőségű anyagon végzett kísérletet. 9 nyelvész és 9 nem nyelvész hallgató azt a feladatot kapta, hogy a közéleti helyesírással leírt szövegbe jegyezzék be a hallott szüneteket. Összehasonlítási alapul Varga László intonációs átírata szolgált, mely természetesen gondos mérlegeléssel készült. Ez 50 szünetet tartalmazott. A 18 hallgató közül egyik sem vette észre mindegyiket, ellenben együttvéve 39 olyan szünetet jelöltek, mely az alapátíratban nem szerepelt: 5-öt a nyelvészek, 22-t a nem nyelvészek, 12-t pedig mindkét csoportbeliek. Az alapszünetek észlelésének aránya is a nyelvészek számára volt kedvező: átlagosan 44-et észleltek, a laikusok csak 25-öt. A nyelvészek tehát tudatosabban figyelnek a szünet meglétére, mert jobban tudják mibenlétét: akusztikus jeleknek kisebb-nagyobb ideig tartó hiányát. A hallgatók által szünetnek minősített helyeken sokszor más jelenségek keltik a szünet benyomását (26): hasonulásképpen alkalmazkodás elmaradása, szókezdő vagy szóvégi beszédhang megnyújtása, gégezárhang a szókezdő magánhangzó előtt, erős hangsúly, a hangmagasság hirtelen változása, a tempó lefékezése, feszes artikuláció. A nem nyelvészek jórészt ezeket sem észlelik szünetként, ellenben szünetet jeleznek ott, ahol szemantikai vagy grammatikai kritériumok alapján szünet várható („virtuális szünet”), ugyanők nem vesznek tudomást a nem várt helyen bekövetkező szünetekről. Megállapítható, hogy minél hosszabb tartamú a szünet, annál biztosabb az észlelése; a rövid szüneté csak akkor,

ha egyéb határjelző jelenséggel jár együtt. Egy nyelvész hallgató pedig minden szekvenciatorést szünetként jelölt (s ezért kétszer annyit, mint a valóságos alapszünetek száma).

Egy kiegészítő kísérlet azt látszik igazolni, hogy a szünetek lejegyzése ismétlés, gyakorlás után laikusoknál is javul. A szerző további vizsgálatai pedig azt mutatják, hogy a rövid, közepes és hosszú kategóriába való besorolásban sem az időtartam a legfőbb tényező, hanem valamelyik kísérőjelenség.

A szünet jelölésére nézve Kassai Ilona azt a gyakorlati következtetést vonja le, hogy laikusra lehetőleg ne bizzuk a szöveglejegyzést. Javasolja továbbá, hogy a valódi (néma) szünet kapjon külön jelet, jelölni kell a hangzónyújtást is, a hangszalagzárát pedig azokban az esetekben, amikor jelentéseket különböztet meg (*a zúr — az úr*), fokozatokat azonban ne jelöljünk, mert ez külön feldolgozást igényel.

Sajnálatos, hogy a kutatónő fogalmazása, stílusa érthetőségben alatta áll szerzőtársainak: túlzott tömörsége egyrészt a tudományos zsargon benyomását kelti, másrészt néhol oly nehezen követhető, hogy legfeljebb csak egy szűk szakterületnek: a fonológiának és fonetikának a szakembere számára világos. Cikkének könnyebben érthető (itt bővebben ismertetett) részei így is tanulságosak a további beszédkutatáshoz, főleg azért, mert vizsgált szövegét — mely független a kötetben vizsgált gazdagréti anyagtól — Varga László átiratában is, a kísérletek és mérések szünetadataival ellátva is teljes terjedelmében közlésezi és külön három oldalon felsorolja a szöveg összes helyeit, ahol szünetekről lehet szó hallás, mérés vagy valószínűsítés alapján. A gazdagréti anyag egy részére vonatkozó megállapításai az említett fogalmazási nehézségek és a jelmagyarázat hiányos volta miatt nem értékelhetők.

b) Kassai Ilonához kapcsolódik Váradi Tamás tanulmánya a beszédszünet szubjektív és objektív regisztrálásának összevetéséről. A szünetnek mennyiségi érvek alapján való definiálása szerint megkönnyíti ugyan a szünetek vizsgálatát, de kérdésessé válik akkor, ha utánanézzünk, hogy csak a tényleges szünetek funkcionálnak-e szünetként a beszédben. Váradi áttekinti az észlelt és mért szünetek korábbi vizsgálatait, kiindulva Fónagy tanulmányából (NyK. 1967.), melyben a szünetérzetet keltő jelenségek közt a Kassai Ilona által is felsorolt tényezőkhöz hasonlók szerepelnek. Fónagy azt találta, hogy több a szándékolt szünet, mint amennyi a felvételben hangnyomásgörbe által kimutatható. Munkahipotézisként Váradi abból a percepcióra alapozott értelmezésből indul ki, hogy a szünet tipikusan hangkimaradásban, de olykor a beszédfolyamat megszakadásának érzetét keltő egyéb prozódiai jelenségekben nyilvánul meg. Abból, hogy egy szünet nem mérhető, nem következtethetünk a szünet hiányára, ha észlelése egyértelmű. (Ez tehát szerintem nem „vélt” szünet, hanem „jelfolytonos” szünet.) De ha olyan szünetet mérünk, amelynek nincs artikulációs oka, akkor azt nem észlelése esetén is szünetnek tekinthetjük. Fontos feltevése Váradinak az, hogy a szünetek funkciója szerint más és más a percepció küszöb.

Váradi Varga Lászlónak szubjektív szünetlejegyzését vetette egybe a hanganyag műszeres mérési eredményével. (A részletek ismertetésétől jobb lesz eltekinteni, mert kifejtésük az átlagos olvasó számára úgysem érthető.) Ennek során felhívja a figyelmet az összevont átlagolás veszélyeire és az egyéni beszéd-sajátosságok fontosságára. *C* beszélő sokkal rövidebb szüneteket tartott, mint *D*, akinek a szünetei átlagosan hosszabbak voltak. (A gyorsírási gyakorlatban százötven év óta hagyományos sebességi fokszámok — szótag/perc — szerint *C* beszédtempója 372°, *D*-é 252°.)

Néhány fontos konklúziója: 1. Nem várható, hogy képzett lejegyző figyelmen kívül hagyjon 100 ms-nál hosszabb szünetet; célszerűbb tehát a szüneteket percepció alapján meghatározni. 2. Tovább vizsgálandó, hogy az egyes lejegyzők közt milyen mérvű

eltérés várható a szünetek észlelésében; eltérések esetén csak azokat a helyeket kellene szünetként rögzíteni, amelyekre nézve kellő számú lejegyző egyetértett. 3. Az ily módon megállapított szüneteket mindenképpen regisztrálni kell. 4. A szünetfokozatok megállapításához ki kellene deríteni, hogy abszolút időtartam szerint meghatározhatók-e, vagy csak a beszédtempó függvényében. 5. A nem grammatikai értékű szünetekre érdemes külön figyelni.

c) Inkább Wacha Imre tanulmányával mutat kapcsolatot Fábrić Károly: A beszélt nyelvi szövegalkotás kérdéséhez. Abból indul ki, hogy a beszélt nyelv leírása hagyományosan a különféle nyelvtanokban rögzített irodalmi nyelv alapján történik. Pedig ha a gondolkodási mechanizmussal való összefüggését tekintjük, a beszélt nyelvi produktumnak kell elsőbbséget adnunk. A szöveg attól válik koherenssé (összefüggővé), hogy a benne foglalt egységek bonyolult kölcsönhatásba lépnek, viszonyokba szerveződnek. De a beszélt nyelvi szöveg strukturáltsága lényegesen eltér egy olvasásra szánt szövegtől. A lazább megszerkesztettségére nem is a kötetben vizsgált kábeltelevíziós beszédanyag lenne a legjellemzőbb, hanem családi, baráti beszélgetések.

Az A beszélő (tanácsstag) felszólalása az érvelő beszédhez hasonló. Fábrić Károly felvázolja egy érvelés 5 mondatának evidenciaviszonyát: kiindul egy tételmondatból, a többi mondat mind ehhez kapcsolódik. Ehhez hasonlóan tagolja a tanácsstag beszámolóját, 26 proposícióra. (Ez voltaképpen 24 tétel; a két utolsó mondat ti. nem tétel, hanem jókívánság és köszönetmondás, tehát performatív mondat: nem állítást, hanem cselekvést tartalmaz.) A gondolati, tartalmi összefüggéseket vizsgálva megállapítja, hogy az 5. proposíció a tételmondat, a többi ehhez való előkészítés, ill. ebből folyó további következtetés. A gondolati összefüggések feltárása során Fábrić rámutat arra, hogy a logikai műveletekre jellemző kulcsszavak megkeresése nem ad elég támpontot, mert a beszélt nyelvi szöveg logikai ugrásokat tartalmaz: a beszélő a gondolatsor kifejtésében a közvetlen következtetésnél sokszor előre jár, máskor pedig redundáns, azaz a gondolatot többféle formában is megfogalmazza.

A szerző, akinek a szövegvizsgálati módszere Békési Imrééhez áll legközelebb, figyelmeztet, hogy a dolgozatában megfogalmazott jellegzetességek inkább csak feltevések, mint bizonyított sajátságok. De hasznosnak tartja az ilyen — nem teljesen kötetlen — beszéd vizsgálatát, mert ez az egyik olyan terület, amely „legközelebb áll a nyelvhasználatot meghatározó gondolkodási tevékenység leírásához”.

A jól követhető, bár itt-ott divatosan modoros stílus elemeket mutató cikk jegyzeteinek egyikében Fábrić felhívja a figyelmet, hogy „még a tudományos üléseken elhangzó (nem felolvasott) előadások szövege is bő tárháza a beszélt nyelvre jellemző mondat- és szövegszerkesztési jellegzetességeknek”.

d) Szalamin Edit az ún. témaismétlő névmások kérdéséhez szolgáltat beszélt nyelvi anyagot, de nem elsősorban a gazdagréti felvételtől. Helyesen emeli ki az aktuális mondattagolódás jelentőségét az elméleti szakirodalomban, É. Kiss Katalinnak ezzel kapcsolatos modelljét, a mondatok egyik típusának élén álló topik (ill. a más rendszerezés szerint ezzel sokszor egybevágo t é m a) és az ezt követő c o m m e n t (kommentár) szerepét. Rámutat, hogy „a grammatikai formára támaszkodó alany-állítmány alapszerkezetű... elemzés a prozódiai jegyek és bizonyos mértékig a szórend figyelembe vétele nélkül is lehetséges”, de a beszélő kommunikatív szándékának kifejezését nem tudjuk a szórend és a szupraszegmentális eszközök (azaz a tág értelemben vett intonáció) nélkül leírni. — A mondatkezdő névszói témát (azaz a topikot) az élőbeszédben gyakran hasonló alanyi vagy bővítményi alakú mutató névmás követi (pl.: *az első szó AZ mindig könnyebb, mint utána a kérdésekre válaszolni*), mely redundáns ugyan (s írásbeli szövegek-

ben tudatosan kerüljük), de a téma lezárásának, a comment kezdetének jelölésére és gyakran kisebb-nagyobb szembeállításra nagyon alkalmas. A szerzővel együtt sajnálhatjuk, hogy Károly Sándornak erre vonatkozó gondolatai (Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. 1958. 32, 68) akadémiai nyelvtanunkban nem találtak visszhangra. A jelenség a Szabolcsi Anna (NyK. 1980.) nyomán bevezetett *n y o m a t é k o s t o p i k* típusába tartozik, amely a beszélő „fenntartását”, a beszédpartner feltételezett elvárásának bizonyos fokú elutasítását fejezi ki. (E sorok írója t é m a k i e m e l é s n e k nevezve már korábban foglalkozott vele: Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban. NyK. 66 [1964.]: 350—4; később az intonációval kapcsolatban is: Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése. 1986. 54, 62—3, 165—6.) Fontos az a megállapítás is, hogy a nyomatékos topiknak fokozatai vannak.

A gazdagréti anyagnak hét idevágó szerkezetét és sok más idetartozó előfordulást elemezve Szalamin Edit többféle típust különböztet meg. A névszói állítmányú mondatokon belül sajátos alcsoportot alkotnak a lexikailag azonos alanyt és állítmányt tartalmazók: *A kocsmá AZ itt is kocsmá; Egyszer egy AZ egy*. Másik alcsoportba tartoznak a névmási jelzőt ismétlők: *AZ A MUNKÁS, aki úgy félig mákosan bemegy a munkahelyére, AZ nem fog . . .* Közelre mutató névmással is: *EZ az Erzsébet-díj, EZ nem hivatalos állami elismerés*. Fordított sorrendű esetek is vannak, amikor tartalmas szó utal vissza a névmásra: *AZ szeret engem, A SÓGOR*. Főnévi igenévi topikot az névmás foglal össze, ha tárgy: *Ígéretet, AZT tudnak*. De gyakran ez, ha alany: *Munkásnak lenni, EZ a nyomort jelentette*. (Ha azonban főhangsúlyos, azaz fókusz a főnévi igenév, mindig közelre mutató névmás utal vissza rá: *Úrrá lenni, EZ volt ennek a kornak a vezéreszméje*. Az ilyen hangsúlyú névmást szünet előzi meg.) — Ide sorolja a szerző az *aztán* határozószó nyomósító (partikula) szerepét is: *ÉN AZTÁN nem akarok beteg lenni*, majd a főnévi igenév alakú igei és a részeshatározó alakú névszói topikot: *Ráérni ráérek; Jónak jó*. E tanulmányunk legfőbb érdeme az, hogy egységes szempont alapján összefoglal olyan mondattani sajátosságokat, melyekről korábban inkább csak elszórtan esett szó.

e) A képközvetítésnek és képrögzítésnek köszönhető, hogy a beszélésnek nem csupán a hallható, hanem a látható eszközeit is vizsgálni tudjuk. Erre nézve tett úttörő kísérletről számol be Boross Otília és Pléh Csaba: A nem verbális közlések a gazdagréti felvételekben. A kísérő kézmozdulatokban is próbálták megkülönböztetni az általános, tipikus funkciót (a l a n g u e szintűt) az alkalmitól (p a r o l e jellegűtől). De a felvétel három epizódjának egészében is jellemezték a háromféle kommunikációs helyzetet mint TANÁCSSTAG, STÚDIÓ és BETOLAKODÓ epizódot, az első kettőt mint megtervezettet, az utóbbit mint spontán rögtönzést. Ezt a három eltérő beszédhelyzetet kifejezte az ö l t ö z k ö d é s b e n, a t é r k i h a s z n á l á s b a n és a t e k i n t e t i r á n y u l á s á b a n, valamint a t e s t m o z g á s o k b a n mutatkozó különbség is. Részletesebben elemzik a szerzők az egyes k é z m o z d u l a t o k a t, melyek a megnyilatkozások egy-egy részletét, fázisát kísérték, akár egy-egy szó hangsúlyának kiemelésére, akár különféle beszédaktusokat kifejező gesztusokként.

6. A kiadvány — egyes részleteinek kevésbé kidolgozott volta ellenére is — igen hasznos azok számára, akik világosan látni akarják, hogyan is beszélünk, és ezt nem írott, többé-kevésbé jól fésült szövegek alapján, hanem apró esetlenségeivel együtt akarják tanulmányozni.

Elekfi László

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte
Felelős vezető: Zöld Ferenc igazgató
Budapest, 1991. — Nyomdai táskaszám: 19 462
Felelős szerkesztő: Lőrincze Lajos
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Megjelent: 11,2 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0025—0236

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Szikszai Lajosné</i> : A magyar ikerszavak keletkezése és rendszere	225
<i>Fekete László</i> : Tudományos példatár a kiejtési szótárhoz	236

Szemle

Lőrincze Lajos: Bilingválizáció (Ismerteti: <i>Kiss Jenő</i>)	247
Kontra Miklós szerk.: Beszélt nyelvi tanulmányok (Ismerteti: <i>Elekfi László</i>) ...	249

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 1-185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1-382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 140 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők a Magyar Nyelvtudomány társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetés és Lapellátási Irodánál (Bp. XIII., Lehel út 10/A.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 1-185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1-382-440) könyvesboltjaiban.

Ára: 54 Ft
Évi előfizetés: 108 Ft

Nyelvészeti kiadványok

- Nyelvművelő kézikönyv. Szerkesztette: *Grétsy László és Kovalovszky Miklós*. I. kötet 1980., Akadémiai Kiadó 1294 oldal, 245,— Ft. II. kötet 1985. Akadémiai Kiadó 1291 oldal, 269,— Ft
- Magyar értelmező kéziszótár. Szerkesztette: *Juhász József—Szóke István—O. Nagy Gábor—Kovalovszky Miklós*. 2. kiadás, 1983. Akadémiai Kiadó. I—II. kötet, 430,— Ft
- O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva*: Magyar szinonimaszótár. 1978. Akadémiai Kiadó 593 oldal, 147,— Ft
- Régi magyar glosszárium (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára). Szerkesztette: *Berrár Jolán és Károly Sándor*. 1984. Akadémiai Kiadó 805 oldal, 228,— Ft
- Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Negyedik, bővített és javított kiadás. I—II. kötet. Akadémiai Kiadó 1988. 821+822 oldal, 536,— Ft
- Benkő Loránd*: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. 1980. Akadémiai Kiadó, 392 oldal, 115,— Ft
- Bakos Ferenc*: A magyar szókészlet román elemeinek története. 1982. Akadémiai Kiadó, 559 oldal, 141,— Ft
- Új magyar tájszótár. Főszerkesztő: *B. Lőrinczy Éva*, szerkesztő: *Hosszú Ferenc*. I. kötet, 1979. Akadémiai Kiadó 1053 oldal, 207,— Ft. II. kötet, 1988. Akadémiai Kiadó 1175 oldal, 305,— Ft
- Petőfi-szótár (Petőfi Sándor életművének szókészlete). *Gáldi László* irányításával szerkesztette *J. Soltész Katalin*, *Szabó Dénes*, *Wacha Imre*. I. kötet 1973. Akadémiai Kiadó, 1167 oldal, 198,— Ft. II. kötet 1978. 1351 oldal, 228,— Ft. III. kötet 1987. 603 oldal, 197,— Ft. IV. kötet 1987. 800 oldal, 253,— Ft
- Erdélyi magyar szótörténeti tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette: *Szabó T. Attila*. IV. kötet, 1984. Kriterion Kiadó, Bukarest. 1298 oldal, 286,— Ft
- A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás, 1984. Akadémiai Kiadó 388 oldal, fűzve 23,— Ft, kötve 36,— Ft
- Róka Jolán*: Az újságsszövegek szerkesztési és stílustipológiája 1986. Akadémiai Kiadó 208 oldal, 59,— Ft
- Székely nyelvöldrajzi szótár. Összeállította *Gálffy Mózes és Márton Gyula*. 1987. Akadémiai Kiadó, 455 oldal, 110,— Ft
- A Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő: *Benkő Loránd*. I. kötet 1967. 1142 oldal, 250,— Ft; II. kötet 1970. 1111 oldal, 250,— Ft; III. kötet 1976. 1230 oldal, 285,— Ft; IV. kötet: Mutató. 1984. 493 oldal, 159,— Ft
- Imre Samu*: Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése. 1986. 67 oldal, 21,— Ft
- Soltész Katalin*: Arany János verselése. 1987. Akadémiai Kiadó 347 oldal, 58,— Ft
- Akadémiai Kislexikon I. A—K. Akadémiai Kiadó, 1989. 1047 oldal, 495,— Ft
- Papp Ferenc*: Alkalmazott nyelvtudomány. Akadémiai Kiadó, 1989. 35 oldal, 16,— Ft
- Deme László—Fábián Pál (szerk.)*: Helyesírási kéziszótár. Akadémiai Kiadó, 1988. 687 oldal, 140,—